

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

BELGRADE HISTORICAL REVIEW

Vol. III (2012)

1838

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
BELGRADE HISTORICAL REVIEW

Издавач:

Одељење за Историју
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Publisher:

Department of History
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Адреса Редакције:

Чика Љубина 18–20/V
11000 Београд, Србија
Електронска пошта:
bel.hist.rev2010@gmail.com

Address:

Čika Ljubina 18–20/V
11000 Belgrade, Serbia
E-mail:
bel.hist.rev2010@gmail.com

Главни уредник:

Др Никола Самарџић, редовни професор

Извршни уредник:

Др Синиша Мишић, редовни професор

Секретар редакције:

Др Јелена Мргић, доцент

Технички секретар:

Мр Јелена Пауновић-Штерменски,
секретар Одељења за Историју
is@f.bg.ac.rs

Editor-in-Chief:

Prof. Dr. Nikola Samardžić, nsamardz@f.bg.ac.rs

Executive editor:

Prof. Dr. Siniša Mišić, simisic@f.bg.ac.rs

Editorial secretary:

Dr. Jelena Mrgić, jmrgic@f.bg.ac.rs

Technical secretary:

Jelena Paunović-Štermenski, MA
secretary of the Department of History
is@f.bg.ac.rs

Редакција

Editorial board

Чланови Одељења за Историју (Београд):

Др Андрија Веселиновић, Др Сузана Рајић, Др Маријана Рицл, Др Влада Станковић,
Др Синиша Мишић, Др Никола Самарџић, Др Јелена Мргић, Мр Јелена Пауновић-
Штерменски

Members of the Department of History (Belgrade):

Одељење за Историју (Нови Сад):

Др Ненад Лемајић, редовни професор

Department of History (Novi Sad):

Prof. Dr. Nenad Lemajić

Одељење за Историју (Ниш)

Др Ема Миљковић, ванредни професор

Department of History (Niš)

Prof. Dr. Ema Miljković

Историјски институт (Београд)

Др Славенко Терзић, научни саветник

Institute of History (Belgrade)

Slavenko Terzić, Dr., Research Fellow

Иностранци чланови:

Foreign members:

Prof. Dr. Oliver Jens Schmitt (Institut für Osteuropäische Geschichte, University of Vienna, Austria), Prof. Dr. Ivo Goldstein (Odsjek za povijest, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu), Prof. Dr. Egidio Ivetić (Dipartimento di Storia, Università di Padova, Italy), Prof. Dr. Selcuk Aksin Somel (Sabanci University, Istanbul, Turkey), Dr. Konstantin Vladimirovič Nikiforov (Institute for Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation), Prof. Dr. Hans-Michael Miedlig (Seminar für Mittlere und Neuere Geschichte, Georg-August Universität, Göttingen, Germany), Prof. Dr. Christos Stavrakos (Department for History and Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Ioannina, Greece)

Редакција се не сматра одговорном за ставове и мишљење аутора текстова / Editorial board holds no responsibility over attitudes and opinions expressed by the authors. Часопис БИГ се штампа један број годишње / Journal BHR is published annually.

Сву преписку упутити на / All correspondance should be directed to:
bel.hist.rev2010@gmail.com

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

BELGRADE HISTORICAL REVIEW

Vol. III (2012)

Одељење за Историју, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Београд • Belgrade

2012

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

БЕОГРАДСКИ историјски гласник = Belgrade Historical Review / главни уредник Никола Самарџић. — Vol. 1 (2010)– . — Београд (Чика Љубина 18–20/V) : Филозофски факултет, Одељење за историју, 2010– Београд : Sapient Graphics). — 24 cm

Годишње

ISSN 2217-4338 = Београдски историјски гласник

COBISS.SR-ID 180455692

Прихваћено за штампу на седници Редакције 9. октобра 2012. године

Издавање овог часописа финансијски су помогли Филозофски факултет у Београду и Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

Publishing of this issue was financially aided by the Faculty of Philosophy in Belgrade and the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Government of the Republic of Serbia.

Садржај / Content

Чланци / Papers

Miroslava Mirković, <i>Missing Persons in Early Roman History: Kinship and Power</i>	9
Miroslava Mirković, <i>Nestale ličnosti rane rimske istorije: srodstvo i moć</i>	23
Marijana Ricl, <i>Sacrilege in a Sacred Forest?: New Interpretation of a Recently Published Inscription from Lycia</i>	25
Маријана Ричл, <i>Светогрђе у светој шуми? : Ново тумачење једног недавно објављеног натписа из Лиције</i>	29
Mirko Obradović, <i>Demades' Embassies to Macedon and to the Macedonians in Plutarch</i>	31
Мирко Обрадовић, <i>Демадова посланства у Македонију и Македонцима код Плутарха</i>	44
Vlada Stanković, <i>The Resounding Words: Observations on the Word-Choice and the Use of Metaphors by the Poet Known as Manganeios in the so-called De Manganis poems</i>	47
Влада Станковић, <i>Речи које одзвањају: терминологија песника познатог као Мангански из корпуса песама De Manganis</i>	58
Zorica Đoković, <i>When did the Byzantine Empire Become a Vassal State?</i>	61
Зорица Ђоковић, <i>Када је Византијско царство постало вазална држава?</i>	71
Марко Драшковић, <i>Почеци дома Гренвил. Просопографски и социјално-историјски оглед</i>	73
Marko Drašković, <i>The Beginnings of House Grenville. A Tractate in Genealogy and Social History</i>	84
Милош Антоновић, <i>Од Дукље до Зете: Србија и Зета крајем XII и у првој половини XIII века</i>	85
Miloš Antonović, <i>From Doclea to Zeta: Serbia and Zeta at the end of the 12th and in the first half of the 13th century</i>	94
Синиша Мишић, <i>Дубраве у средњовековној Србији</i>	95
Siniša Mišić, <i>Dubravas in the Medieval Serbia</i>	103
Александра Фостиков, <i>Ковачки занат на тлу средњовековне Србије</i>	105
Aleksandra Fostikov, <i>Blacksmith's Craft in the Medieval Serbia</i>	126

Драгиша Бојовић, <i>Богослужење у средњовековном граду</i>	127
Dragiša Bojović, <i>The Holy Service in the Medieval City</i>	136
Марија Кочић, <i>Венеција и Енглеска након Кандијског рата – алтернативни путеви привредног опоравка (1669–1675)</i>	139
Marija Kocić, <i>Venice and England after the War of Candia – Alternatively Directions of the Economic Recovery (1669–1675)</i>	160
Ирена Арсић, <i>Руђер Бошковић: Does Anyone Know Who His Father Is?</i>	161
Ирена Арсић, <i>Руђер Бошковић: Да ли ико зна ко му је отац?</i>	176
Нарис Даж, <i>Greece As Seen By British Contemporaries 1862–1863: The Beginning of the New Epoch in the Relations of Two Kingdoms</i>	179
Naris Dajč, <i>Grčka u očima britanskih savremenika 1862–1863: Početak nove epohe u odnosima dve kraljevine</i>	194
Сузана Рајић, <i>Краљевина Србија између сопствених и европских противуречности: политички и културни узорци (1882–1903)</i>	197
Suzana Rajić, <i>The Kingdom of Serbia Between Own and European Contradiction: Political and Cultural Role Models (1882–1903)</i>	220
Александар Раствовић, <i>TIMES о устанку у Македонији 1903. године</i>	223
Aleksandar Rastović, <i>The Times on Macedonia's Uprising in 1903</i>	241
Никола Самардџић, <i>Post-conflict Belgrade: Cold War Heritage and the Global Challenge</i>	243
Nikola Samardžić, <i>Postkonfliktni Beograd: Hladni rat i globalni izazov</i>	253

Прилог / Contribution

Александар Узелац – Бојана Радовановић, <i>Један опис Београда и југоситочне Европе у енглеској књижевности XV века</i>	255
Aleksandar Uzelac – Bojana Radovanović, <i>One Description of Belgrade and South-eastern Europe in the Fifteenth Century English Literature</i>	265

Прикази / Reviews

Ирена Лјубомировић: <i>Danijela Stefanović, I beše poput ptice u kavezu – Studija o istoriji i kulturi Starog istoka</i> , <i>Službeni glasnik</i> , Beograd 2012, 429 str.	267
Немања Вујчић: <i>Иван Јордовић, Стари Грци: портрет једног народа</i> , Завод за уџбенике, Балканолошки институт САНУ, Београд 2011, 534 стр.	272
Немања Вујчић: <i>Miroslava Mirković, Municipium S ()</i> . <i>A Roman Town in the Central Balkans, Komini near Pljevlja, Montenegro</i> , BAR International Series 2357, Archaeopress, Oxford 2012, pp. IV+86.	275

Miroslava Mirković, CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM (CIL) XVII/4, fasciculus secundus, nos. 230–572b, <i>Miliaria imperii Romani voluminis decimi septimi partis quartae, Illyricum et provinciae Europae Graeciae, fasciculus secundus miliaria provinciae Dalmatiae</i> ediderunt Anne Kolb et Gerold Walser + adiuvante Ulrike Jansen, consilio et auctoritate Academiae scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis edita, curante Anne Kolb, Berolini, De Gruyter, MMXII, p. XXXVII–LV + 130–270.	278
Onur Inal: Alan Mikhail, <i>Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History</i> , (NY: Cambridge University Press, 2011), 347 pp.	282
In memoriam	
Проф. др Милош Благојевић (1930–2012) – С. Мишић	285
Проф. др Арсен Ђуровић (1959–2012) – Љ. Димић, Eva Matthes	287
Библиографија / Bibliography	
Мирослав Поповић, <i>Библиографија Србије за 2011. годину</i>	293

Чланци / Papers

UDC: 94(37)"-753/-509" ; 392.3(37)
ID: 193746188

Miroslava Mirković, Ph.D.
Professor of Roman History
Belgrade
frida@eunet.rs

MISSING PERSONS IN EARLY ROMAN HISTORY: KINSHIP AND POWER

Early Roman family, as illustrated by the history of seven Roman kings, doesn't correspond to the Indo-European patriarchal structure. The father, the main figure in the Indo-European family, is missing. Romulus's father is omitted in the legend because he probably did not exist as an institution in the early, pre-Indo-European Roman society. He was compensated for later by adding either Mars or somebody from Rea's escort or even her uncle Amulius. None of the seven Roman kings, except Tarquinius Priscus, has known father. The mother is the central figure who brings up the child. Under such circumstances the king daughter's son was the only positive blood descendant. The king's daughter was an important link in the transmission of royal power. Romulus came to power as the son of Rea Silvia and the grandson of the Alban king Numitor. Female lineage is mentioned again in the story of Ancus Marcius who was the son of Numa's daughter. The system of succession in Rome in which the king's daughter's son had the chance to be a new king was abolished with the last of the kings.

Key words: *Early Roman society, Romulus and his mother, kinship and succession, seven Roman kings, king's daughter, missing father, female lineage, Tarquinii and their stemma.*

Кључне речи: *рано римско друштво, Ромул и његова мајка, сродство и наслеђивање, седам римских краљева, краљева ћерка, отац који недостаје, женска линија сродства, Тарквинији и њихов род.*

The absence of the father in the Early Roman history was noted by the anthropologist J. G. Frazer. In his famous book *The Golden Bough, a Study in Magic and Religion*, first published in 1922, Frazer made the following

observation about the first Roman king: “Now it is very remarkable that though the first king of Rome, Romulus, is said to have descended from the royal house of Alba, in which the kinship is represented as hereditary in the male line, not one of the Roman kings was immediately succeeded by his son on the throne” (p. 201). The relationship father-son is unknown at the beginning of the Roman history. None of the seven kings in Rome succeeded his father. In the Latin and Roman history as successor appears either daughter’s husband (Aeneas, Servius Tullius) or king daughter’s son (Ascanius, the son of king’s daughter Lavinia, Rea’ son Romulus and Ancus Marcius who was the son of king Numa Pompilius’ daughter. This was the pattern to follow.

The tradition of seven Roman kings must have been rooted in the remote past, before the Indo-European family with the *pater familias* on its top prevailed as the basic social unity. It is immaterial whether the so-called seven Roman kings were real or mythical persons. Classical authors, like modern scholars, tend to explain the legendary past within the framework of the social structure and institutions existing in their own time. They do not assume a different social structure in the pre-urban Roman past. The fact is that in the foundation legend and story about the seven Roman kings vestiges of a social structure, different to that which is historically attested, have been preserved.¹

At the beginning of Roman history, the father was mostly unknown and had no place in the kinship system and the early social structure. Even in the basic Indo-European father and mother, brothers and sisters were not the symmetrical couples. *Pater* is later classificatory term and didn’t represent the physical father. In the Latin and Roman history as successor appears either daughter’s husband (Aeneas, Servius Tullius) or daughter’s son (Ascanius, the son of king’s daughter Lavinia, Romulus and Ancus Marcius, who was the son of the king Numa Pompilius’ daughter). These could be the patterns to follow. It represents a phenomenon which reflects the early stage in the social development within the small groups connected by the blood relationship and the common ancestor. This organization is older than the state.

The missing father in the stories about the Roman kings is not accidental. Myth and legend memorize only those who had important role in the succession and power. King’s son was of no importance in the succession of power and rank. Numitor’s son Aegestus was mentioned by Dionysius of Halicarnassus, I 75, 2, but as he had no role in the future power succession, he disappears from the story and was allowed by Dionysius to be killed while hunting. Ancus Marcius’

¹ About early Roman Roman history, besides older authors, see: Gjerstad 1973; Cornell, 1995; Wiseman 1995.

sons did not succeed in inheriting their father either. No son of Tarquinius Priscus is mentioned in the tradition. Even in the last of Tarquinii dynasty it is highly questionable whether Tarquinius Priscus was the father of Tarquinius Superbus or his grandfather on his mother's side.

1. WHY ROMULUS HAS NO FATHER

Romulus was born to the king's daughter Rea Silvia who was a Vestal virgin and was forbidden to marry. Livy, I, 4, relates: The Vestal (Rea or Ilia) was ravished and having given birth to twin sons, named Mars as the father of her doubtful offspring. Her uncle Amulius who came to her in armor and ravished her appears as another suspect as the father of Rea's babies.² The version of the birth legend of Romulus with his uncle Amulius as his supposed father preserved the memory of early incest in the family group.

Romulus's father is omitted in the legend because he probably did not exist as an institution in the early, pre-Indo-European social structure. The father could have been a stranger and even a slave or missing. Ascanius's father was a stranger Aeneas, the first Silvius was born in the forest after his father's death, and the father of Romulus was compensated for later by adding either Mars or somebody from Rea's escort or even her uncle Amulius.

The social structure without the father was preserved in some societies in Antiquity even in the classical period. The unknown father characterizes the social system in Lycia, Herodotus I 173 in the Libyan tribe of Auseei, Herodotus, I 180, cf. Aristotle, *Pol.* II 1,13, in Liburnia in Dalmatia, Jacoby, *Frg. hist. graec. zw.* Teil A fr. 90 103d and in Etruria, Theopomp in *Athens.* XII 517 d. The mother is the central figure who brings up the child. The father could be a slave (δούλος in Lycia and in Liburnia) or a stranger as Aeneas in Latium. Father appears later to recognize a child as his if a physical resemblance exists.³ Nicolaus Damascenus transmits the information that in Lycia daughters and not the sons were left to inherit.⁴ Although different authors use the same wording to describe the same phenomenon in different people, this does not make the information any less trustworthy. They simply recognize the same social phenomenon in different parts of the world.

² Besides Livy's history *Ab urbe condita* I, main sources are Dionysius of Halicarnassus *Roman Antiquities* I, 77 and Plutarch, *Romulus*.

³ About all cases see studies by Bachofen 1866 (the same ed. by K. Meuli, 1948), the most comprehensive in this field.

⁴ Τὰς τε κληρονομίας ταῖς θυγατρᾶσι λείπουσιν οὐ τοῖς υἱοῖς Felix Jacoby, *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, zw. Teil A 103 k. See also fr. 103.

Under such circumstances the king daughter's son was the only positive blood descendant. The king's daughter was an important link in the transmission of royal power. Both Ascanius as the first of Silvii, and Romulus, the last in the dynasty chain, were sons of the former king's daughter. Romulus came to power as the son of Rea Silvia and the grandson of the Alban king Numitor; He left no descendent. Ancus Marcius was the grandson of the king Numa on his daughter's side, as attested by Plutarch, *Numa*, IX 4: ὑπό Μαρκίου τοῦ Νομά θυγατρίδου βασιλεύοντος ἀποτελεσθεῖσαν. On the other hand, he was married to the daughter of the Sabine king Titus Tatius, Plut. *Numa*, III, 7. Both in the case of Romulus and Marcius, this would have correspond to the same model of power inheritance and succession in the line grandfather → his daughter's son.

Romulus as the thirteenth or sixteenth in the series of the Alban kings broke the *Silvii* line because he was abandoned and thus excluded from his mother's clan. He found a new mother, the prostitute *Lupa*. With mother was connected a totem of the group. In order to found a new community or city Romulus had to change his totem group, that means to change the mother. Instead of Rea appears *Lupa*, or Acca Larentia as wet nurse or foster mother⁵. Romulus became king later after defeating his uncle Amulius and as king he founded the new city of Rome, but he was no longer *Silvius*. Rea was the last of *Silvii* and represents the link with the former dynasty, which suggests that the mother's lineage was crucial in establishing origin and succession. Romulus' grand-father Numitor appears again and was restituted on the throne, but has no further place in the story. Romulus' father is not mentioned and was unimportant for establishing the kinship lineage, probably because he did not yet exist as an institution. Female lineage is mentioned again in the story of Ancus Marcius who was the son of Numa's daughter. He himself was the father of two sons, but they did not succeed him. The system of succession in Rome in which the king's daughter's son had the chance to be a new king was abolished with the last of the kings. However, vestiges of the old system are preserved in Rome. Even later in historical period, until the middle of the fourth century BC, Roman society was divided on those who could declare who their father is – *qui patrem ciere possint* – called patricii an all other, plebei who could not.⁶ Father and the relation father – son appears not as the biologically conditioned connection but as by custom or law defined position.

⁵ About Acca Larentia see Plutarch *Rom.* 5. Her position in the kinship system is not clear, because of her double role, as foster-mother and as temple prostitute, Cf. Mommsen 1877, 91–197 (=Römische Forschungen II, (1962), 1–22) and after him: Ross Taylor 1925, 299 ff; Krappe 1942, 490–499; Radke 1972, 421–442; Holleman 1978, 197–207.

⁶ Mirković 2004, 83–100.

2. SERVIUS TULLIUS'S FATHER

The legend of Servius Tullius must be very old.⁷ His father was either unknown or forgotten. An explanation for the absence of the father was necessary in the époque when the patriarchal society prevailed. So for Livy, Servius Tullius was *postumus*, that is a child born after his father's death during the siege of Corniculum. As the social system existing in his own time required a father, Livy, I 39 recognized as his father a certain Tullius who was killed during the siege of Corniculum. His wife was expecting a child when she was captured in war. The fire god Vulcanus is recognized in the legend of the phallos in the house hearth as the father of Servius. He was also substituted in some versions of the story by a client of Tarquinius.⁸ When the child was born the queen Tanaquil adopted him. For Festus Servius Tullius was *spurius*, meaning an unlawful child, i.e. the child of an unknown father. He qualifies Servius Tullius as the son of the concubine Oclisia who was captured during the siege of Corniculum. He names Spurius Tullius from Tibur as his father. His name *Spurius* is significant. This word has the same meaning as the Greek *notus*, as explained by Festus, P 182–3: “The Greek word *notus* signifies a child whose father is unknown, thus we say that the child's father was *spurius*. The best known case was Servius Tullius the king in Rome who was born to a concubine and Spurius Tullius Tiburtinus”. However, another version claims that he was born to Oklisia, the war captive from Corniculum, who served as a slave-woman in the king's house in Rome. The tradition agrees on one issue: Servius Tullius had no certain father. From the point of view of the early Roman society when Servius Tullius could have been king in Rome, the father was not necessary for a person's identification. Not only his foster-mother, the queen Tanaquil, but also his biological mother Oklisia (or Okrisia), are well known. When the father appears to be the main figure in the family in the Indo-European kinship system, then the tradition added one to Servius Tullius.

Servius Tullius was brought up in the house of the king Tarquinius. The youth turned out to be of a truly royal nature, and when Tanaquil sought a son-in-law there was no other young Roman who could stand comparison with Servius, and the king accordingly betrothed his daughter to him. The queen Tanaquil was the substitute for the mother, who had disappeared from the story as unimportant in the meantime. In the legend of Romulus and Remus the mother Rea was substituted by the prostitute *Lupa*, in the story of Servius

⁷ Richard 1987, 206. About Servius Tullius see: Thomsen 1980, 57 ff. Cf.: Gantz 1975, 539–554; Cornell 1995, 123.

⁸ On different legends see: Ogilvie 1965, 157 ff.

Tullius the queen Tanaquil helped him to come to power. In both cases could be supposed the change of the totemic group.

In ancient society the mother was enough for the identification of the king's origin; in classical law Servius Tullius would have been an illegitimate son. The patriarchal system brought an end to the existing social organization based on kinship on the mother's line. In the subsequent period the father, from the moment he recognized a child as his own, appears as the powerful authority. His *patria potestas* went beyond the family frame and could be applied against his own son if he disobeyed supreme military command.

The mother of the first Roman king Romulus had a prominent place in the foundations legend; tradition preserved also the memory of Servius Tullius's mother. Tarquinius got their name from the mother's gens. However, the king's daughter could not succeed to the throne either, but her role was important: she had to produce an heir and successor to her father. She was important from the moment it became necessary to identify a successor in the wider group of blood relatives. At first the only certain way to recognize kinship was to know who the mother was. The mother had no other role than to give birth to the child and that is why Rea Silvia disappeared from the story after the twins' birth. She even had no role in preserving her posterity, as shown by the story of Romulus and Remus. Women had no political power in the early stage of development, as well as in the primitive peoples later. Today there are between three and four hundred lineaged societies in North and South America, in Africa and in Asia, and among them one hundred are matrilineal, but there are no certain examples of women holding a position of power.⁹

3. TARQUINIUS PRISCUS'S MOTHER

Lucius Tarquinius Priscus, the fifth in the series of seven kings in Rome, was a stranger and the first whose father was known.¹⁰ He came to Rome from Etruria where he was born as the son of Demaratos, an emigrant from Corinth, and an Etruscan woman. When he grew up he left Etruria and accompanied by his wife, the prophetess Tanaquil, arrived in Rome. His origin, family background and arrival in Rome are described by Livy, I 34:

⁹ Wesel 1980, 126. Cf. Radcliffe-Brown 1965, 13 f.

¹⁰ Tac. *Ann.* II 24. CIL XII 1668 = ILS 212: *Numa Romulo successerit ex Sabinis veniens, vicinus quidem, sed tunc externus, ut Anco Marcio Priscus Tarquinius propter temeratum sanguinem, quod patre Demaratho C[orinthio] natus erat et Tarquiniensi matre ... cum domi repelleretur a gerendis honoribus, postquam Romam migravit, regnum adeptus est. Huic quoque et filio nepotivae eius (nam et hoc inter auctores discrepat, insertus Servius Tullius... etc.*

“Demaratus has been driven from home by a political upheaval. Happening to settle in Tarquinii, he had married there and had two sons named Lucumo and Arruns. Lucumo survived his father and inherited all his property; Arruns died before his father, leaving his wife with child. Demaratus did not long survive Arruns and, unaware that his son’s wife was to become a mother, he died without making provision for his grandson in his will. When the baby was born his grandfather was dead, and having no share in the inheritance, he was given the name of Egerius, in consequence of his penniless condition. Lucumo, on the other hand, was heir to the whole estate. The self confidence implanted in his bosom by his wealth was heightened by his marriage with Tanaquil who was a woman of the most exalted birth, and not of a character lightly to endure a humble rank in her new environment than she had enjoyed in the condition to which she had been born. The Etruscans looked with disdain on Lucumo, the son of a banished man and a stranger. She could not endure this indignity and forgetting the love she owed her native land, if she could only see her husband honored, she formed the project of emigrating from Tarquinii. Rome appeared to be the most suitable place for her purpose; amongst a new people, where all rank was of sudden growth and founded on worth. There would be room for a brave and strenuous man”¹¹.

After creating a large family in Etruria the Greek Demaratos disappeared from the story. Even his name left no vestiges in posterity. His sons bear the Etruscan names Lucumo and Arruns Tarquinius. Dionysius of Halicarnassus, III, 47, 3, relates how the future king became Lucius Tarquinius in Rome:

“After he had settled these matters and had become one of the citizens, he was informed that every Roman had a common name and, after the common name, another, derived from the family and ancestors, and wishing to be like them in this respect also, he took the name Lucius instead of Lucumo as his common name, and that of Tarquinius as the family name (συγγενικόν)”¹².

To this Dionysius adds the explanation that the name Tarquinius derived from the city in which he had been born and brought up.

The name Tarquinius did not necessarily derive from the city name. The city name derived from the personal name. The tradition connects the city name with Tarchon, the son or brother of Tyrsenos who brought the Lydians

¹¹ English translation by B.O. Foster, Loeb class. library 1919 (1967).

¹² English trans. by E. Cary on the basis of the version of E. Spelman, Loeb class. libr. 1961.

from Asia Minor to Italy¹³ or with a certain Tarchon from Thessaly.¹⁴ Both the city name and the family name are closely connected.¹⁵ The city gained probably its name after the clan Tarquini.¹⁶ *Tarxy* appears as a personal name in Etruria, in the family tomb *tarchna* in Caere and Perugia.¹⁷ Tarquinius could be originally the family name of Tarquinius's mother who originated from Etruria. Ancient authors argue that his unnamed mother originated from a noble Etruscan family.

Both the name Tarquinius and praenomen Lucius link Tarquinius Priscus one way or another with his mother's origin.¹⁸ This is a consequence of the matrilineal succession which was characteristic of the Etruscans. Theopomp in *Atheneas* XII 517 d relates that in Etruria women gave birth to children regardless of who the father was. Children were often named after their mothers. Bachofen analyzed the nomenclature as it is preserved in inscriptions even in the period up to the third century. The simple form is the name followed by the mother's name, like *Vel. Spedo Thogeronia natus*, meaning Vel Spedon born of Thogeronia.¹⁹ *Natus* indicated the biological connection with the mother in the first place. This kinship was sometimes emphasized by the term *filius/filia*, for instance *Tahnia Anainia Comlniai filia*. The Etruscan naming system was influenced by the Roman one, with the father's name followed by *filius/filia* and the mother's name, such as Q. Trebonius the son of C(aius?) whose mother was Caecinia. *Q. Trebonius C.f. Caecinia natus* shows, as Bachofen explained, the tendency to accommodate the Etruscan custom with the Roman nomenclature. The name of the mother corresponded to the Roman nomen gentile in bilingual inscriptions and in the Etruscan inscriptions, written in Latin. Bachofen saw all these examples as proof of the importance of the connection to the mother's clan in the genealogy. Special importance in this research was attached to those inscriptions with the name, not of the mother, but of the mother's clan. The Etruscan inscriptions which emphasized the mother's kinship line in the genealogy showed the existence of the mother's right in Etruria even in Roman times, as Bachofen rightly suggested. Bachofen's consideration about the

¹³ Cato in Serv. Dan. Verg. Aen. X 179.198. Strab. V 219 and Eustath. to Dio. Per. 347.

¹⁴ Justin. XX 1,11.

¹⁵ Schachermeyr 1932, 2348 f.

¹⁶ Philipp 1932, 2345.

¹⁷ Schulze 1905, 95.

¹⁸ Bachofen 1951, 350 explains the name as the consequence of adoption of the sons of Demaratos by their mother's clan.

¹⁹ Bachofen concluded, p. 315: „Die Bezeichnung der Abstammung durch *natus* hebt die physische Ursache der Mutterauszeichnung selbst hervor. Sie erscheint daher auch ohne Angabe des Kindersnamens, wie in der Grabinschrift PERRICA GNATU(S), wo der Ausdruck „Geburt der Perrica“ die Stelle des Nomen proprium vertritt.“

²⁰ Wesel, cit. in n. 4.

matriarchy as a common phenomenon in Etruria may be open to question.²⁰ Nevertheless, he did recognize the mother's lineage as the one that influenced social life in Italy. For him, it represented a social form which the Etruscans had brought with them from their original homeland in Asia Minor. However, the Roman influence on the Indo-European patriarchal family was predominant in Etruscan society in the historical époque. Later the majority of Etruscan names also contained the father's family name

The mother's name was preserved in the praenomen, which represented the main part of the name in the Etruscan nomenclature. Lucumo Tarquinius might have originally been *Lucius Tarquinia natus*. Tarquinia could be his mother's name which was not preserved in the tradition. The individual name Lucius took the position of the praenomen later, in the course of development, when the father's name was added. *Tarquinia natus* thus became Tarquinius.

The metronymic in the genitive case as the nomen gentile seems to be quite significant from a sociological point of view. Slotty's suggestion that it involved a person also belonging to a famous *gens* on his mother's side seems to be too simple. It is more likely that part of the society was matrilineal, and another part patrilineal. A low percentage in the use of the metronymic in the historic time would suggest that the mother's lineage was not common in Etruscan society and was later suppressed by the patriarchal family type.²¹ If so, Tarquinius belonged to the former group.

However, the name of once existing Tarquinius Priscus' mother is later forgotten, as well as that of Tarquinius Superbus. Younger tradition, like that relating to Tarquinius, probably omits the mother in the dynasty because the king's daughter and her son relationship, proved as important in the earlier époque, lost importance in a society in which the patriarchal line of succession prevailed. The king's daughter as the mother of the future king who represented the main link in the kinship system in inheritance and in the succession in early

²¹ Slotty 1950, 262 ff. In analysing 5.461 inscriptions, Slotty identified only 33 as definite examples of using the metronymic, that is to say, the onomastic formula with the metronymic as the praenomen and the family name. The mother's name as essential in the nomenclature did not appear in the inscriptions everywhere in Etruria, but only in some places. That would imply that the mother's lineage was not a common phenomenon in Etruria but a custom limited to specific groups. For Slotty, this was to be expected in a country inhabited by different peoples, Indo-European Greeks and Italics, and non-Indo-European Etruscans. Slotty explained the absence of the father's name in some inscriptions in the context of the law respecting the Indo-European family that survives to the present-day, suggesting that these examples were cases of illegitimate children whose father was *incertus*. However, the idea of a legal or illegal father was a later phenomenon when society made a distinction between the biological and the classificatory father. He concluded that naming a person after their mother was practised in Etruria in Italy no later than 450 BC, but that this practice later disappeared.

Rome, do not fit into the classical family structure and ancient authors could not understand the role she might have played in the older structures.

4. X IN THE TARQUINII STEMMA: TARQUINIUS PRISCUS' SON OR DAUGHTER?

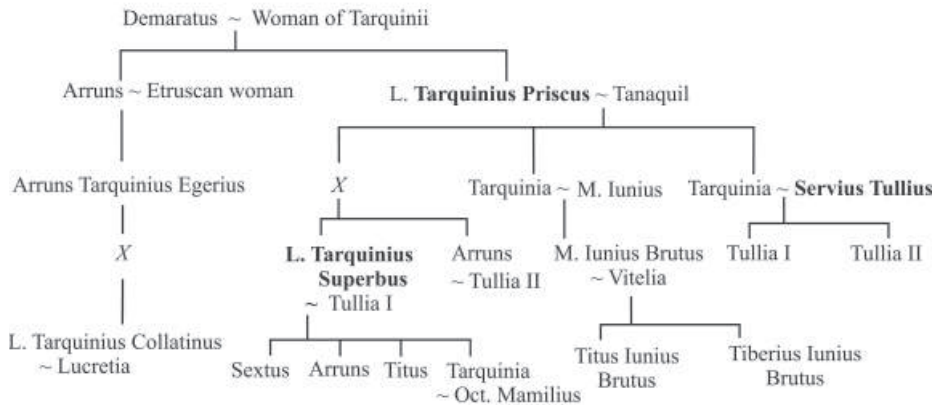
Two Tarquini were kings in Rome, Tarquinius Priscus and Tarquinius Superbus. Within Tarquini ancient historians try to implant a new family model in which the father is the main factor. Tarquinius Priscus is the first Roman king whose father, Demaratus from Corinth, is known. Tarquinius Priscus did not succeed to the throne and did not come to the power in a legal and regular manner.²² The fact that Superbus did not immediately succeed Priscus to the throne provoked the question as to whether he was his son or grandson. The discussion about the kinship concerns the male lineage, father – son, or grandfather – grandson, as the only possibility in the ancient tradition and modern historiography because it supposed the patriarchal hereditary monarchy in Early Rome. Mother as person playing an important role in the family and succession in early Rome disappears probably with Tarquinius Superbus who came to the power not as the rule prescribed, but by killing his predecessor.

The Tarquini family tree with lateral branches is first described by Fabius, the historian who was more than three hundred years younger than the last king. The dynasty ended in BC 509. That means that Superbus was the grandson of Priscus. The father of Lucius Tarquinius Priscus (the Elder) was the Greek Demarathos from Korinthos, his mother was an unnamed Etruscan woman of noble origin, and his brother was Arruns; Tarquinius Priscus is said to have had two daughters. One of them was married to the stranger Servius Tullius the future king in Rome, one to M. Iunius. Arruns's son was Tarquinius Egerius, the nephew of Tarquinius the Elder. Two Tarquini in the third generation, Lucius (Tarquinius Superbus) and Arruns, married the daughters of Servius Tullius and Tarqunia I, Tullia I and Tullia II. Tarquinius Superbus had three sons, Titus, Arruns and Sextus and a daughter (Tarqunia IV), married to Oct. Mamilius. The son of Tarquinius Collatinus, Lucius Tarquinius Collatinus, Lucretia's husband, the grandson of Egerius and Lucius Iunius Brutus belonged to the same generation. The sons of the latter, Titus and Tiberius, and Lucius and Marcus Aquilius, the sons of Tarqunia III were descendents on the female line.²³ Another source of information was Calpurnius Piso. Following Piso (frg. 15) Dionysius

²² See De Sanctis 1960, 369 f.

²³ Schachermeyr 1932, 2351–3253. Cf. Gantz 1975, 539–554.

of Halicarnassus added a generation more between Egerius and L. Tarquinius Collatinus and Priscus and Superbus, from the chorological reasons.²⁴ He speaks of four generations of Tarquinius in Rome, including Demaratos from Korinthos. If we follow the chronology of four generations and then the accession of the first Tarquinius to the throne in Rome in BC 615 it is necessary to add one more between two Tarquinius. Stemma by Dionysius of Halicarnassus is²⁵:

The crucial question in the relationship of Tarquinius Superbus to Tarquinius Priscus is: was he his son or grandson? The uncertainty in the genealogy concerning Tarquinius Superbus was common in the ancient tradition, as attests Livy, I 46, 4: *Hic L. Tarquinius Prisci Tarquinius regis filius neposne fuerit parum liquet* (This Lucius Tarquinius – whether he was the son or the grandson of king Tarquinius Priscus is uncertain). Livy goes back to Fabius Pictor adopting his genealogy of three generations of Tarquinius; Demaratos, Tarquinius Priscus and Tarquinius Superbus²⁶; Dionysius of Halicarnassus adopted Calpurnius Piso's version with four generations; Demaratos, Tarquinius Priscus, unknown Tarquinius, and Tarquinius Superbus²⁷.

Two generations as suggested by Livy and the solution that Tarquinius Superbus was the son of Priscus, does not fit the period of time from 615 BC, adopted as the year of the coming of Tarquinius to Rome and the year 509, traditionally accepted as the beginning of the republic in Rome. However, it

²⁴ Schachermeyr 1932, 2351. Momigliano, CAH VII-2, 87 adds also Cincius Alimentus.

²⁵ Schachermeyr, 2352. In the original account of the Tarquin dynasty, as presented by Fabius Pictor, Lucius Tarquinius had a daughter Tarquinia, who was married to Servius Tullius and another one who was married to M. Iunius. Cf. Cornell 1995, p. 123.

²⁶ Livy I 46, 4.

²⁷ Dionys. of Halic. IV 6,7.

is not necessary to change the chronology.²⁸ That would mean changing the sequence of events in the later part of the history of the Roman kings and omitting the generation to which Tarquinius Priscus's daughters and Servius Tullius who married one of them belonged. The Dionysius' version, that Tarquinius Superbus was the grandson, and not the son of Tarquinius, won the approval of many modern scholars thus leaving a lacuna in the genealogy between Priscus and Superbus for one generation more. The history of the later regal period recognises three kings; Tarquinius Priscus, Servius Tullius who succeeded him and Tarquinius Superbus who was married to one of his daughters. If Superbus married the daughter of Servius Tullius, whose wife was the daughter of Tarquinius Priscus, he could not have belonged to the second generation of Tarquinius, but to the next, together with the posterity of Tarquinia and Servius Tullius. That means that there was one more generation between Tarquinius Priscus and Tarquinius Superbus. One name, not necessarily the male one, is missing. The supposed missing member in the Tarquins family tree, who belonged to the same generation as Tarquinia I and Servius Tullius could be the son of Tarquinius the Elder, but also one more daughter.

The missing member *X* in the Tarquinius family tree could be recognized as Gneve Tarchunies Rumach, known from the frescoes in the François tomb in Vulci.²⁹ The wall paintings in this tomb which is dated to the second half of the fourth century BC illustrate a historical event from Etruscan history. Two scenes are historically important, one in which the victorious warriors include Mastarna (written Macstrna) and the Vibenna brothers Aule and Caile and one of the victims who is named Gneve Tarchunies Rumach, i.e. Gnaeus Tarquinius of Rome. The emperor Claudius identifies Mastarna as Servius Tullius (Tacitus, *Ann.* II, 1–3).³⁰ The praenomen Gneve represents serious objections to the identification of Gneve Tarchunies Rumach with Lucius Tarquinius Priscus.³¹ This identification is not necessary. Although he was a member of Tarquinius family, he had not necessarily been the one who hold the throne. As is duly noted, nothing in the name or the painting indicates that Gneve Tarchunies was a king. On the other hand it is evident that he was from the same generation as Servius Tullius. T. H. Gantz

²⁸ Cornell, 126, proposes a revision of the chronology and suggests adopting the shorter version, that is to take the year 570 BC as the earliest date for the reign of the Tarquinius instead of the generally accepted 615 BC.

²⁹ See Meserschidt – Gerkan 1930, 62.163, and Cristofani 1967, 86–129. The best illustrated painting is in the exhibition catalogue *La tomba François*, ed. F.Buranelli, Roma 1987.

³⁰ See also Table from Lion, ILS 212.

³¹ See Cornell, 139, n. 57. He argues that it is theoretically possible that Gneve Tarchunies is none other than Tarquinius Priscus, but admits that it should be noted that there is no positive evidence in its favour.

could be right in arguing that Gneve Tarchunies was a member of the Tarquinii family in Rome who did not hold the throne and did not live long.³² If he was a Tarquinius from the time of Servius Tullius who does not rule and who dies young, he could be X the unnamed son of Priscus who dies before his father and leaves two infant sons of his own. As his first name Gnaeus suggests *prima facie*, he is not to be identified with either Tarquinius Priscus or Tarquinius Superbus, both of whom were called Lucius³³, but with the son of the former who was killed. The murder of the king's son was not unknown in early Roman history. It could be motivated by succession rights or out of fear of one desirous of succeeding the father. The pregnant Lavinia had to leave her town after the death of her husband Aeneas fearing another successor, Aeneas's son³⁴; the son of the king Numitor was killed by his uncle Amulius while hunting.³⁵

Another possible link between the two Tarquinii, Priscus and Superbus, is to suppose the female lineage as in some other Roman kings and to suggest that Tarquinius Superbus was the son of Tarquinius Priscus's daughter. Female lineage in the Tarquinii family seems to be possible from the beginning as the Etruscan name of the dynasty shows. If we substitute the unnamed son of Tarquinius Priscus with a daughter, one more in addition to the daughters who married Servius Tullius and M. Iunius, the line would be: grandfather (Tarquinius Priscus) – his daughter (Tarquinia) – her son (Tarquinius Superbus). The same lineage is attested for the first Roman king: Numitor – Rea Silvia – Romulus.

*

The accession of the stranger Tarquinius Priscus to the Roman throne was not necessarily constitutional.³⁶ Livy's statement that Tarquinius was the first to canvas votes for kinship does not necessarily speak in favor of such an idea.³⁷ Cicero, *De re publica* II 38 speaks about his ability to attract people to

³² Gantz 1975, 552.

³³ Cornell, 139, also admits that Gneve Tarchunies in the François tomb painting was not necessarily the ruler in Rome, but does not rule out that if Lucius was not a personal name but the Etruscan title *lucumo* – “king”.

³⁴ Livy, I, 3; Dionys. of Halic. I, 70.

³⁵ Dionys. of Halic, I, 76.

³⁶ As De Sanctis 1960, 360 f. concludes. Contrary to that Cornell, p. 127, states that Tarquinius Priscus succeeded to the throne in a legal and regular manner. He based his statement on Cicero, *De re publica* II 35 ff. and Dionysius III 46,1. Cicero is not explicit and does not mention the Senate whose approval of the popular election was necessary; Dionysius III 49, is even more elusive: τῆς βασιλείας ὑπὸ πάντων ἄξιος ἐκρίθη. In Cornell's opinion the constitutional nature of Tarquinius Priscus's position is highlighted by the contrast with his successors, who were usurpers

³⁷ Livy, I 35, 2: *Isque (sc. Tarquinius) primus et petisse ambitiose regnum et orationem dicitur habuisse ad conciliandos plebis animos compositam.*

his side.³⁸ It seems that his accession to the throne was similar to that of Servius Tullius. His predecessor, Ancus Marcius, had two sons of his own, but they were prevented from succeeding him. They were later involved in the assassination of Tarquinius Priscus. His successor was his son-in-law Servius Tullius. This practice of succeeding the father-in-law is known in early Latium at the very beginning, with the stranger Aeneas who married Lavinia and succeeded her father Latinus. Tarquinius Superbus, as the son of Priscus's daughter, had a chance of becoming the king in Rome. On the other hand, he could be the next after Servius Tullius as his son-in-law. It seems that in both cases his coming to power was not against the rules in Rome. As the grandson of Tarquinius Priscus (the daughter's son) he would have the same position in the succession line as Romulus, the first king, whose mother was the daughter of the regal king, or as the son-in-law of Servius Tullius who could count on the throne in Rome similar to Aeneas in Latium as the son-in-law of the king Latinus. But there is a difficulty: Tarquinius had a brother who was married to the second Tullia.

List of References

- Bachofen, J. J. (1866): *Das Mutterrecht*, Basel (the same ed. by K. Meuli, 1948).
 Benveniste, E. (1969): *Le vocabulaire des institutions Indo-Europeen*, Paris.
 Cornell, T. J. (1995): *The Beginnings of Rome*, London – New York.
 Cristofani, M. (1967): *Ricerche sulle pitture della tomba François di Vulci. I fregi decorativi. Dialoghi di archeologia* 1, pp. 186–219.
 De Sanctis, G. (1960²): *Storia dei Romani* I, Firenze.
 Frazer, J.G. (1922): *The Golden Bough, a Study in Magic and Religion*, London.
 Gantz, Th.-N. (1975): The Tarquin Dynasty. *Historia* 24, 539–554.
 Gjerstad, E. (1973): *Early Rome* V, *The written sources* VI – *Historical Survey*, Lund.
 Holleman, A.W. J. (1978): Larentia, Hercules and Mater Matuta. *Ant. Class.* 45, 197–207.
 Krappe, A. H. (1942): Acca Larentia. *AJA* 46, 490–499.
La tomba François (1987): ed. F. Buranelli, Roma.
 Meserschidt, F. – A. v. Gerkan (1930): *Nekropolen von Vulci*, Jahrbuch des Deutschen Arch. Instituts Suppl. 12.
 Mirković, M. (2004): Der Vater und die Patrizier: qui patrem ciere possent. *Klio* 86, 83–100.
 Mirković, M. (2008): *Rea Silvija i sedam rimskih kraljeva. Srodstvo i vlast u ranom Rimu*, Beograd.
 Mirković, M. (2011): Son-in-law, Mother's brother, and Father in Lycian Inscriptions. *ZSS* 128, 352–365.

³⁸ Cicero, *De re publica* II 38: *Erat in eo summa comitas suum in omnis civis opis, auxilii, defensionibus, largiendi etiam benignitas. itaque mortuo Marcio cunctis populi suffragiis rex est creatus.*

- Mommsen, Th. (1877): *Die echte und die falsche Acca Larentia*, in: Festgaben für Gustav Homeyer zum 28. Juli 1871, Berlin, 91–197 (= Römische Forschungen II (1962) 1–22).
- Morgan, L. H. (1875): *Ancient Society*, New York.
- Ogilvie, R. M. (1965): *A Commentary on Livy Books 1–5*, Oxford.
- Pembroke, S. (1992): Frauen in Vormachtstellung, in Matriarchatstheorien in der Altertumswissenschaften. *Wege der Forschung* Bd. 651, 92–147.
- Radke, G. (1972): Acca Larentia und die fratres Arvales. Ein Stück römisch-sabinischer Frühgeschichte. *ANRW I–2*, 421–442.
- Radcliffe-Brown, A. R. (1965): *Structure and Function in Primitive Society*, London.
- Ricerche sulla organizzazione gentilizia Romana*, a cura di G. Franciosi, I, 1985; II 1988; III 1995.
- Richard, J.-C. (1987): La figure de roi Servius Tullius. *Revue de philologie* 61, 206–225.
- Risch, B. (1944): Betrachtungen zu den Indogermanischen Verwandtschaftsterminen. *Museum Helveticum* 1, 115–122.
- Ross Taylor, L. (1925): The mother of the Lares. *AJA* 29, 299–313.
- Schachermeyr, F. (1932): Tarquinius. *RE zw. R.* IV, 2344–2392.
- Schulze, W. (1905): *Zur Geschichte Lateinischer Eigennamen*, Berlin.
- Sloty, F. (1950): Zur Frage des Mutterrecht bei den Etrusker. *Archiv Orientalny* 18/4 (Symbolae ad studia Orientis pertinentes Frederico Hroznij dedicatae), 262–285.
- Thomsen, R. (1980): *King Servius Tullius*, Gyldendal.
- Thomson, G. D. (1992): Matrilineare Verwandtschaft. *Wege der Forschung* Bd. 651, 75–84.
- Wesel, U. (1980): *Der Mythos vom Matriarchat, Über Bachofens Mutterrecht und die Stellung von Frauen in frühen Gesellschaften*, Suhrkamp, Frankfurt a/M.
- Wiseman, T. P. (1995): *Remus. A Roman Myth*, Cambridge.

Miroslava Mirković

NESTALE LIČNOSTI RANE RIMSKE ISTORIJE: SRODSTVO I MOĆ

Socijalna struktura ranog Rima, kako se reflektuje u legendama o rimskim kraljevima, ne odgovara strukturi indoevropskog društva u Rimu u istorijsko doba. Legenda ne zna za oca nijednog rimskog kralja, osim Tarkvinija Starijeg, poreklom stranca. Kraljevska porodica predstavlja model socijalne strukture.

Društva u kojima otac nema mesto u socijalnoj strukturi poznata su u savremenim primitivnim zajednicama i u klasičnoj antici. Nepoznat otac karakteristika je porodice u Likiji, gde se poreklo računalo po majci (pleme Auzeja u Libiji i Liburni u antičkoj Dalmaciji). Majka je jedino pouzdano srodstvo. U Rimu u vreme kraljeva ćerka je najvažniji činilac u prenošenju vlasti. Askanije, kao prvi od Silvija u Laciju, i Romul, kao poslednji u dinastiji, nasledili su dedu po majci. Romul je postao kralj kao sin Ree Silvije, ćerke kralja Numitora. Ženska linija srodstva da se utvrditi i kod kralja Anka Marcija, koji je bio sin sestre Nume Pompilija. On sam je imao dva sina, ali nijedan nije došao na

vlast. Njega je nasledio stranac Tarkvinije Stariji. Servija Tulija historiografija prepoznaje kao sina ratne zarobljenice Okrisije. Smatran je za spurija, dete nepoznatog oca.

Lucije Tarkvinije Prisk, peti u nizu od sedam rimskih kraljeva, prvi s poznatim ocem. Došao je u Rim iz Etrurije. otac mu je bio Grk Demarat, emigrant iz Korinta, a majka Etrurka. Pošto je osnovao porodicu u Etruriji, Demarat nestaje iz istorije. Njegovi sinovi nisu nasledili ni njegovo ime. Prenomen i nomen Tarkvinija Starijeg, Lucius i Tarquinius etrurskog su porekla i, po svoj prilici, u vezi s majčnim rodом; poreklo po majci je karakteristično za Etrurce. Ključno je pitanje da li je sledeći Tarkvinije na rimskom prestolu, Tarkvinije Oholi, bio sin ili unuk prvog. U genealogiji, između Tarkvinija Starijeg i Tarkvinija Oholog nedostaje jedna ličnost. Mogućna veza je preko ćerke: Tarkvinije Superbus je mogao biti sin ćerke Tarkvinija Priska.

Dakle, već od prvog rimskog kralja Romula, majka ima istaknuto mesto u nasleđivanju vlasti. Ipak, kraljeva ćerka nije mogla naslediti vlast. Njena uloga se završavala rađanjem kraljeva unuka. U ranoj fazi razvitka žena nije imala udela u vlasti. I danas u primitivnim društvima, među 300 ili 400 zajednica u Americi, Africi i Aziji, oko 100 su matrilinealna ali nema nijednog primera da je žena na vlasti.

Marijana Ricl, Ph.D.

Professor, Department of History,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Āika Ljubina 18–20, Belgrade
mricl@f.bg.ac.rs

SACRILEGE IN A SACRED FOREST?: NEW INTERPRETATION OF A RECENTLY PUBLISHED INSCRIPTION FROM LYCIA*

The paper proposes a new interpretation of a recently published inscription from south-west Lycia, endeavouring to find elements of the so-called “confession-inscriptions” in a text commemorating the first alleged occurrence of human activity in a (sacred?) forest at a place called Kartapis.

Key words: *Lycia, Neisa, sacred forest, cult transgression, confession-inscriptions, divine wreath, expiation.*

Кључне речи: Ликија, Неиса, света шума, култни прекршај, исповедни натписи, божји гнев, окајање.

Several years ago S. Ŗahin published a Greek inscription found by him near a place called Meryemlik Tepesi in the vicinity of the village SütleĖen, the site of ancient city Neisa in south-west Lycia.¹ The inscription in question is carved in ten lines in a *tabula ansata* on a roughly worked limestone block 0.95 m high, 1.58 m wide and 0.40 m thick, in letters 0.025 m high. Within each *ansa* there is a rosette in shallow relief. Date: Roman Imperial period, possibly reign of Hadrian (cf. ed. pr.).

* This study was conducted within the framework of the project “Градски живот у антици: експанзија урбане цивилизације на централном Балкану од хеленистичког до позноримског доба” (*City Life in Antiquity: The Expansion of Urban Civilization in the Central Balkans from the Hellenistic to the Late Roman Period*) (No. 177005) funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

¹ “Zwei Holzfäller und der Wald in der Kartapis bei Neisa”, *Gephyra* 4, 2007, 37–45 (*Bull. Ēpigr.* 2009, no. 472; *SEG* 57, 1667).

	Ἐπὶ ἀρχι(ερέως) ὕ Κιλόρτου ^{vacat}	<i>When Kilortas was high(priest):</i>
	ἀπὸ τῆς ἐν Καρταπιδι ὕ-	<i>from the forest at Kartapis</i>
	λης οὐδέποτε οὐδεὶς πρί-	<i>no one ever</i>
	ωμα ἐξήγαγε ἴκρια, ἀλλὰ	<i>brought out sawed wood (in the form of) planks,</i>
5	μόνοι Ἄρτεμης Ἑρμαίου	<i>but only Artemes son of Hermaios,</i>
	τοῦ Ἀπολλωνίου καὶ ^{vac}	<i>grandson of Apollonios, and</i>
	Ἑρμαῖος δις τοῦ Θεοδότο-	<i>Hermaios son of Hermaios, grandson</i>
	υ Νεισεῖς ἐπεχείρησαν	<i>of Theodotos, citizens of Neisa, attempted it;</i>
	οἱ ἀναγινώσκοντες	<i>you who are reading this,</i>
10	^{vac} εὐτύχεῖτε ^{vacat}	<i>be prosperous!</i>

The first editor describes the geography of the region and suggests identifying the ancient forest at Kartapis with the present-day gorge of Kibris/Kirbis Deresi whose name preserves the ancient toponym. In his opinion, the whole region, still today rich in cedar forests, probably belonged to the territory of Neisa. As property of the *demos* of Neisa or local elite families, the woods of Kartapis were not open to general exploitation, so that the two woodcutters featuring in the new inscription, Artemes and Hermaios, needed to be expressly authorized to work there in the year when Kilortas served as high priest. From his translation of the new inscription², especially the words *Artemes ... sowie Hermaios ... schafften dies*, it is obvious how Şahin understands the verb ἐπεχείρησαν in line 8 and the whole tenor of the inscription – as a proclamation of a successful undertaking by two woodcutters proud of their exceptional accomplishment.³ But this is definitely not the only conceivable interpretation of the new inscription. An equally plausible hypothesis is that the neutral-sounding finite verb ἐπεχείρησαν (*they attempted, put their hands to*) does not necessarily imply a favourable result of the undertaking, and that consequently the block was not erected to cater to the needs of self-promotion of two proud woodcutters. Instead, what we have immortalized on this Lycian monument might have been an unfortunate incident involving Artemes and Hermaios consciously committing a sacrilege by cutting down trees in a sacred forest.

² *Unter dem Archi(ereus) Kilortes: Von dem Wald in der Kartapis(schlucht) hatte noch niemals jemand gesägtes Holz in Brettern hinausgebracht; allein Artemes, der Sohn des Hermaios und Enkel des Apollonios, sowie Hermaios, der Sohn des Hermaios und Enkel des Theodotos, Bürger von Neisa, schafften dies. Ihr, die ihr (dies) lest, laßt es euch gut gehen!*

³ Cf. the emphatic οὐδέποτε οὐδεὶς in line 3.

One does not need to linger long on the importance of sacred groves/ woods in Greek, Roman and Anatolian cults.⁴ It is well known how anxiously they were protected by sacred and civic officials from both humans and animals. Sacred trees were used exclusively for cultic needs or for public buildings whose (re)construction was initiated by the community. Fresh and dry branches, even fallen leaves, were closely guarded and all the violators of prohibitions protecting them were persecuted and punished⁵. Greek mythology and moralizing historiography contain instances of death, madness or illness as divine punishment for grazing animals in sacred groves, putting fire to them or cutting down sacred trees, but such cases were not enough of a deterrent to do away with supplementary legal norms and sanctions.⁶ In Anatolia, on the other hand, the time-honored religious mentality made any intervention on the part of civic or village authorities almost superfluous. A fragmentary sacred law from north-east Lydia⁷ ends with the clause: ὃς ἂν δένδρει [πρ]οσαμάρτη, κεχολωμένον ἔξι τ[ὸ]ν θεῖον “whoever sins against a tree, he will incur the anger of the god”. A monetary fine customary in Greek *poleis* is here replaced with divine wreath,⁸ a concept that was not taken lightly in these regions. A sacred tree was both a symbol of divinity and its dwelling-place and source of its might (δύναμις) – to cut it down meant not only diminishing the beauty of the sacred grove and harming sacred property, but also attacking the divine essence itself.⁹

To return to the new inscription, it is possible that Artemes and Hermaios knowingly made a decision to start cutting down trees in a consecrated forest previously unharmed by human hand; when during the undertaking itself or immediately afterwards one/both of them suffered a misfortune (disease or some other hardship), this was attributed to divine wrath for the committed sacrilege. Taught a difficult lesson by the offended deity, they set up an inscription to warn everyone against following their example. Admittedly, the text is couched in a very reticent style – there are no words denoting sacrilege (ἀμαρτάνω, ἀμαρτία, ἀμάρτημα or sim.), divine punishment (κολασθεῖς, κόλασις) or expiation, but

⁴ See Jordan – Perlin 1984; Graff 1993; Bodel 1994; Dillon 1997; Ragone 1998; Horster 2004, 92–138; Rüpke 2004; Mylonopoulos 2008.

⁵ Some attestations in Greek inscriptions: Sokolowski 1962, 115A; Sokolowski 1969, 34; 36; 37; 47; 65; 67; 79; 84; 91; 104; 105; 111; 116; 136; 148; 150.

⁶ Parker 1983, 164–5.

⁷ TAM V 1, 590.

⁸ The expression κεχολωμένον ἔξι τ[ὸ]ν θεῖον is “borrowed” from funerary imprecations.

⁹ The following confession-inscriptions from Lydia contain cases of sacrilege committed against sacred groves: Petzl 1994, 14 no. 7; 16 no. 9; 18 no. 10; 99 no. 76.

the same phenomenon can be observed in other Lydian confession-inscriptions from the Roman Imperial period.¹⁰

List of Abbreviations

Bull. Épigr. = *Bulletin Épigraphique*.
EA = *Epigraphica Anatolica*.
JbAC = *Jahrbuch für Antike und Christentum*.
SEG = *Supplementum Epigraphicum Graecum*.
TAM = *Tituli Asiae Minoris*.
ZPE = *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*.

List of References

- Bodel 1994 = J. Bodel, *Graveyards and Groves. A Study of the Lex Lucerina*, Cambridge, Mass. 1994.
- Dillon 1997 = M.P.J. Dillon, “The Ecology of the Greek Sanctuary”, *ZPE* 118, 1997, 113–127.
- Graf 1993 = F. Graf, “Bois sacrés et oracles en Asie Mineure”, in: O. de Cazaneuve – J. Scheid (edd.), *Les bois sacrés. Actes du Colloque international Centre J. Bérard*, Naples 1993, 23–29.
- Herrmann – Varinlioglu 1984 = P. Herrmann – E. Varinlioglu, “THEOI PEREUDENOI. Eine Gruppe von Weihungen und Sühninschriften aus der Katakekaumene”, *EA* 3, 1984, 1–18.
- Horster 2004 = M. Horster, *Landbesitz griechischer Heiligtümer in archaischer und klassischer Zeit*, Berlin – New York 2004.
- Jordan – Perlin 1984 = B. Jordan – J. Perlin, “On the Protection of Sacred Groves”, in: *Studies S. Dow*, Durham 1984, 153–159.
- Malay 1994 = H. Malay, *Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum*, *DAW*, phil.-hist. Kl. 237 (*ETAM* 19), Wien 1994.
- Mylonopoulos 2008 = J. Mylonopoulos, “Natur als Heiligtum—Natur im Heiligtum”, in: F. Hölscher – T. Hölscher (edd.), *Religion und Raum, Archiv für Religionsgeschichte* 10, 2008, 45–76.
- Parker 1983 = R. Parker, *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford 1983.
- Petzl 1994 = G. Petzl, *Die Beichtinschriften Westkleinasiens*, Bonn 1999.
- Ragone 1998 = G. Ragone, “Dentro l’alsos: Economia e tutela del bosco sacro nell’antichità classica”, in: C. Albore Livadie – F. Ortolani (edd.), *Il sistema uomo-ambiente tra passato e presente*, Bari 1998, 11–22.
- Rüpke 2004 = G. Rüpke, ‘Kulte jenseits der Polisreligion: Polemiken und Perspektiven’, *JbAC* 47, 2004, 5–15.

¹⁰ Cf. *TAM* V 1, 320–1, 364; Herrmann – Varinlioglu 1984, 4 no. 2 (= *SEG* 34, 1211); Petzl 1994, 114–5 no. 97; Malay 1994, 70 no. 171.

Şahin 2004 = S. Şahin, "Zwei Holzfäller und der Wald in der Kartapis bei Neisa", *Gephyra* 4, 2007, 37–45.

Sokolowski 1962 = F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques. Supplément*, Paris, 1962.

Sokolowski 1969 = F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques*, Paris, 1969.

Маријана Рицл

СВЕТОГРЂЕ У СВЕТОЈ ШУМИ?: НОВО ТУМАЧЕЊЕ ЈЕДНОГ НЕДАВНО ОБЈАВЉЕНОГ НАТПИСА ИЗ ЛИКИЈЕ

Пре неколико година објављен је један грчки натпис из југозападне Ликије, пореклом са територије античког града Неисе, који садржи необичне податке о првом случају планског сечења шуме у месту званом Картапис. По мишљењу првог издавача натписа, двојица грађана Неисе, дрвосече Артемес и Хермаиос, поставили су натпис да би обележили свој успешно окончани покушај сечења шуме и транспортовања сечене дрвне грађе из шуме. Легитимно је питање да ли је ово једино могуће тумачење и да ли употребљени глагол *ἐπεχειρήσαν* *покушали су* (= да учине оно што нико никада није, то јест, да из шуме у Картаписи извезу *резану дрвну грађу*), обавезно имплицира позитиван исход подухвата на који се односи. Предложено је ново тумачење, по коме су Артемес и Хермаиос починили незабележено светогрђе решивши да почну са сечом свете шуме и коришћењем тако добијене дрвне грађе у профане сврхе. Када их је током рада у шуми или након тога задесила нека несрећа, они су је протумачили као божју казну за обрање светог дрвећа и поставили натпис да своје суграђане дискретно опомену да не почине сличну грешку. Језик натписа је намерно веома уздржан и не садржи многе елементе који се по правилу срећу у такозваним малоазијским исповедним натписима из времена Римског царства, али се слични случајеви многу наћи и на стелама пореклом из Лидије.

Mirko Obradović, Ph.D.

Assist. Professor, Department of History,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Čika Ljubina 18–20, Belgrade
mdobrado@f.bg.ac.rs

DEMADES' EMBASSIES TO MACEDON AND TO THE MACEDONIANS IN PLUTARCH*

The paper is an analysis of Plutarch's assessment of Demades' political career and of his activities connected with the Macedonians in the crucial period of the Athenian history from 338 to 319 BC. Although Demades does not satisfy Plutarch's high moral standards and often provides a bad example in ethical discussions, Plutarch still appreciates some of Demades' political acts, especially regarding the complex and delicate Athenian diplomatic missions to the Macedonians in which Demades served. In some of these events, indeed, like for example, the peace treaty concluded between Athens and Philip II after the battle of Chaeronea, Plutarch does not explicitly mention Demades as personally involved in negotiations, although Demades was the one who secured an honourable peace. But in other instances he points out his contribution in negotiating favourable terms for Athens vis-à-vis the Macedonians. He particularly refers to Demades' attempts to secure peace between Athens and Alexander the Great after the destruction of Thebes in 335 BC, and the way he secured Athenian neutrality at the beginning of the Agis' war in Greece in 331 BC. In the end, Demades lost his life in his last embassy to Macedonia in 319 BC, because he had allegedly conspired against his protector Antipater.

Key words: *Plutarch, Demades, Phocion, Athens, Macedon, kings and regents, politics, diplomacy, pragmatism and morality.*

Кључне речи: *Плутарх, Демад, Фокион, Атина, Македонија, краљеви и намесници, политика, дипломатија, прагматизам и морал.*

* This study was conducted within the framework of the project „Градски живот у антици: експанзија урбане цивилизације на централном Балкану од хеленистичког до позноримског доба“ (*City Life in Antiquity: The Expansion of Urban Civilization in the Central Balkans from the Hellenistic to the Late Roman Period*) (No. 177005) supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

The Athenian orator and statesman Demades (ca. 390–319 BC) is certainly one of the most interesting and perhaps also one of the most intriguing figures in the history of Athens during the second half of the fourth century BC. Demades was one of the leaders of Athenian politics in the period from the battle of Chaeronea 338 until his death in 319 BC, and was particularly famous for his pro-Macedonian stance. Even though Demades was not the only Athenian politician who was pro-Macedonian in his politics in the mentioned period, he was the one who earned a bad reputation, especially because of his greed, corruption, and bribery. As such Demades was often described by his contemporaries, as well as by later ancient sources, as a man without character or principle. On the other hand, only some fragments of speeches have been preserved from Demades, who was a good and naturally gifted orator. The only speech that has come down to us under his name *On the Twelve Years* (ὕπὲρ τῆς δωδεκαετίας) is, without a doubt, a later adaptation.¹ Therefore, a large part of what is known about Demades for certain comes from his political adversaries, as well as some later authors.² Those writers, however, tend to see Demades solely as a corrupt and dishonest politician, particularly when compared with the other major Athenian political figures of the time, such as Demosthenes, Lycurgus, and Phocion. This unfavourable view of Demades has been adopted by most modern scholars.³ In the last few decades, however, an attempt has been made by a few scholars to rehabilitate Demades' reputation by showing that he acted in the best interests of the Athenians when Athens and the whole of Greece groaned under pressure from the Macedonians.⁴

The renowned Greek scholar and biographer Plutarch of Chaeronea was amongst the later ancient authors who recorded the negative views toward Demades. It is also well known that Plutarch himself generally had a bad opinion of Demades.⁵ Such an attitude was caused by the deeds of Demades himself

¹ De Falco 1954, attempted to reconstruct some of the Demades' speeches and collect all the fragments attributed to him. The text of the speech *On the Twelve Years* was also published with an English translation in the Loeb edition by J. O. Burt, *Minor Attic Orators*, II, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1954. On the time of the speech composition and its historical context, cf. Blass 1898, 269–272; Worthington 1991.

² On the other hand, it should not be forgotten that Demades was the major proposer of the existing Athenian proxy and citizenship decrees preserved in inscriptions on stone. For the full list of decrees proposed by Demades in the Athenian assembly, see Williams 1989, 26 n. 37; *LGN II*, s.v. Demades (4); *PAA* 306085.

³ On Demades' social background, life and political activity, see Thalheim, *RE* 4, 1901, 2703–4, s.v. Demades; *PA*, 214–16, Nr. 3263; Berve, *Alexanderreich* II, 131, Nr. 252; Davies, *APF*, 99–102; Brun 2000.

⁴ Cf. Williams 1989; Brun 2000.

⁵ See e.g. Brun 2000, 17–33, for a useful survey of how Plutarch and other ancient writers treat Demades.

which Plutarch, known for his high moral principles, certainly considered dishonourable. Besides venality and bribery commonly attributed to Demades, it regards also the treatment of political adversaries, especially Demosthenes, Demades' countryman (from the same deme Paeania) and possibly also his relative. Plutarch could especially object to Demades being the one who proposed a *psephisma* to sentence Demosthenes and other leaders of the anti-Macedonian party to death in 322 BC.⁶ Hence, Demosthenes fled into exile, taking refuge in the temple of Poseidon at Calauria, and eventually committed suicide by drinking poison to avoid falling into his enemies' hands. Plutarch constantly contrasted Demades with another great Athenian statesman and pro-Macedonian politician Phocion. However, unlike Phocion, renowned for his wisdom and restraint, Demades, according to Plutarch, was a notorious and boastful demagogue who used politics for getting rich. Questions about wealth and mistakes which are made because of it are of particular interest to Plutarch. Demades does not satisfy Plutarch's sense of morality because of his unrestrained desire for wealth, whereas Phocion the 'Good' (χρηστός) is an example which is to be followed.⁷ Even though both Phocion and Demades were politically active in the same period and supported a similar pro-Macedonian cause, Plutarch contrasts the virtuous Phocion with the greedy and flattering Demades.⁸ At the very beginning of the *Life of Phocion* Plutarch points out that Demades "was powerful at Athens because he conducted affairs so as to please Antipater and the Macedonians" (ισχύων μὲν ἐν ταῖς Ἀθήναις διὰ τὸ πρὸς χάριν πολιτεύεσθαι Μακεδόνων καὶ Ἀντιπάτρου).⁹ An excuse for his behaviour, continues Plutarch, Demades sought in the fact that "he was in command of a shipwrecked state" (πολιτευόμενος τὰ ναυάγια τῆς πόλεως).¹⁰ Plutarch, however, emphasizes that Demades himself was a wreckage: "Demades, indeed, was himself but wreckage of the state, since his life and administration were so outrageous that Antipater said of

⁶ Plut. *Dem.* 28, 2.

⁷ The examples of Aristides and Phocion prove that for Plutarch poverty is not an impediment to the political life. Cf. Wardman, 1974, 82.

⁸ Cf. Duff 1999, 135–136.

⁹ Plut, *Phoc.* 1, 1. Throughout this article I cite the Greek text of Plutarch's *Parallel Lives* from Ziegler's edition (*Plutarchi vitae parallelae* I–III, ed. K. Ziegler, *Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, Leipzig 1964–1973) and English from Bernadotte Perrin's translation of Plutarch in the Loeb Classical Library series (*Plutarch's Lives*, vols. I–XI, translated by B. Perrin, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1914–1926). For Plutarch's *Moralia*, I cite the Greek of Bernardakis' edition (*Plutarhi Moralia* I–VII, ed. G. N. Bernardakis, Leipzig 1888–1896) and the English translation appeared in the Loeb edition (*Plutarch's Moralia*, vols. I–XV, translated by F. C. Babbitt et al., Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1927–1969).

¹⁰ Cf. Plut. *Prae. ger. reip.* 803a, where Demades also states that he is "governing the wrack of the state" (καὶ Δημάδης τὰ ναυάγια λέγων πολιτεύεσθαι τῆς πόλεως).

him, when he was now grown old, that he was like a victim when the sacrifice was over — nothing left but tongue and guts” (Δημάδης μὲν γὰρ αὐτὸς ἦν ναυάγιον τῆς πόλεως, οὕτως ἀσελγῶς βιώσας καὶ πολιτευσάμενος, ὥστ’ Ἀντίπατρον εἰπεῖν ἐπ’ αὐτοῦ γέροντος ἤδη γεγονότος, ὅτι καθάπερ ἱερείου διαπεπραγμένου γλώσσα καὶ κοιλία μόνον ἀπολείπεται).¹¹ Prodigality and greed are, without a doubt, qualities Plutarch never appreciated in politicians. Demades, on the contrary, prided himself on his wealth and lawlessness. Plutarch, for example, contrasted Phocion’s own simple life with Demades’ licentiousness in the description of Demades’ *choregia*.¹² This perfectly corresponds with the words of Antipater, who, according to Plutarch, once said that he had two friends in Athens, one he could never persuade to accept anything (Phocion), and the other he could never satisfy with gifts (Demades).¹³

If we, however, put aside these models of human behaviour which Plutarch is particularly interested in, a question could be raised as to how Plutarch evaluates the concrete political acts of Demades. Demades was following almost the same policy as Phocion, serving on a number of embassies to Macedon together with Phocion. Results, successes and failures of Athenian politics at that period could be almost equally ascribed to both Demades and Phocion. But, if Phocion was for Plutarch a successful politician of Athens in the given circumstances, was it also Demades? The answer to this question seems to lie in Plutarch’s accounts on complex Athenian diplomatic missions to Macedon and to the Macedonians from 338, 335, 322, and 319 BC in which Demades participated as an envoy.

Thus it is best to start with the aftermath of the Battle of Chaeronea in 338 BC and the peace treaty of King Philip of Macedon with the Athenians that followed the battle. Plutarch in his *Life of Phocion* gives credit for making the peace treaty with Philip exclusively to Phocion, pointing out that the people entrusted the city to Phocion.¹⁴ But we know from other extant sources (especially from Diodorus’ *Historical Library*) that the Athenians valued Demades and recognized his crucial role in those events. He himself was among the captives at Chaeronea and even rebuked Philip for being in a drunken state. Demades allegedly asked the king why he behaved like Thersites when Fortune cast him in the role of Agamemnon. Philip felt stung by this rebuke, and released Athenian

¹¹ Plut. *Phoc.* 1, 3–4. See also Plut. *Reg. et Imp. apophth.* 183e–f.

¹² Plut. *Phoc.* 30, 6. As *choregos* Demades broke the law against using foreign χορευταί and, according to Plutarch, flouting on the law, he introduced even one hundred *choreutai* instead of fifty, which was the usual number of them.

¹³ Plut. *Phoc.* 30, 4. That the somewhat idealised image of *Phocion the Good* derived from the writings of Demetrius of Phalerum, one of the Plutarch’s sources, see Tritle 1988, 29–30.

¹⁴ Plut. *Phoc.* 16, 3.

captives without ransom and made a treaty of alliance and friendship with Athens.¹⁵ Later, together with Aeschines and Phocion, Demades was sent to Macedonia to negotiate the details of the peace with Philip.¹⁶ Plutarch is equally well aware of Demades' role in the negotiations, because he designates Demades as the one who requested Athenian participation in the common peace (*koinē eirēnē*) and membership in the League of Corinth.¹⁷ Plutarch clearly says that Demades brought forth an official motion with this request, whereas Phocion, on the other hand, was the one who protracted the whole matter before finding out what demands Philip was going to make upon the Greeks.¹⁸ Demades' proposal was apparently accepted.

If Plutarch does not emphasize Demades' role in the Athenian peace treaty with Philip in 338/7 BC, then that is definitely not the case with the treaty the Athenians arranged with Alexander after the destruction of Thebes in 335 BC, where Demades undoubtedly played the major role in those negotiations. But, first we should consider what was recorded in the extant sources regarding the Athenian treaty with Alexander. According to Arrian's *Anabasis of Alexander*, the Athenians were celebrating the Great Mysteries when news came of the destruction of the greatest Boeotian city. They were shocked by the destruction of Thebes and, on the proposal of Demades, the Athenians chose an embassy of ten men, known to be on friendly terms with Alexander, and sent them to the Macedonian king. The ambassadors' task was to please the king by congratulating him on his safe return from the Balkans campaign and on his punishment of the Theban revolt. However, Alexander replied that the Athenians should surrender to him their most prominent democratic leaders, including Demosthenes, Lycurgus, and Hypereides. He considered them guilty of the Theban rebellion no less than the Thebans themselves. Nevertheless, the Athenians did not give up these men, but they sent a second embassy to Alexander that did satisfy and please him. At this point Alexander was already busy with preparation for his Asian expedition.¹⁹ Diodorus' account (Diod. XVII 15) is similar to that given in Arrian's *Anabasis*, with emphasis on Alexander's demand to have the most prominent Athenian political leaders delivered to him. Diodorus especially emphasizes that Phocion the "Good" was the one who advised the Athenians to comply with the demands of Alexander and made an appeal to the demanded men that they should lay down their lives for their city, but the people angrily

¹⁵ Diod. XVI 81, 1–3.

¹⁶ Cf. Dem. 18, 285; Aeschines 3, 227; On the peace treaty of 338 BC concluded between Philip II and Athens, see *Staatsverträge* III, 1–3, Nr. 402.

¹⁷ Plut. *Phoc.* 16, 5.

¹⁸ Cf. Gehrke 1976, 64–66.

¹⁹ Arr. *Anab.* I 10, 2–5. Cf. Gehrke 1976, 69–70.

rejected his advice.²⁰ In the end, according to Diodorus (XVII 15, 3–4), the proposal of Demades was ratified by the Assembly. He allegedly accepted a bribe of five silver talents from Demosthenes' supporters to propose a new decree which contained a plea to Alexander for the accused politicians and a promise to impose the penalty prescribed by law, if they, in fact, deserved punishment. In accordance with that proposal, the people passed the decree and sent the second embassy including Demades as an envoy to Alexander. As Diodorus states, on this mission he achieved, by the eloquence of his words, to have all Athenian requests accepted by the king.²¹

On the other hand, Plutarch gives various and even contradicting accounts of these events in his three biographies, the *Lives* of Demosthenes, Alexander, and Phocion. In the *Life of Alexander*, the success of the Athenian embassy was attributed to Alexander himself, who, as Plutarch clearly states, decided to remit all his charges against Athens.²² In the *Life of Phocion*, Plutarch again gives Phocion almost exclusive credit for the success of the mission. He emphasizes that Alexander discarded the first decree which the Athenians passed and brought to him and even ran with averted face from the envoys. Nevertheless, the king accepted the second Athenian decree because the embassy was led by Phocion, whom he also made his friend and advisor.²³ However, in the *Life of Demosthenes*, Demades appears to be given all the credit for reconciliation of the city with the king and the salvation of the demanded Athenian politicians. Plutarch (*Dem.* 23, 6) on this point agrees with Diodorus (XVII 15, 3) that Demades was bribed to support the embassy, and also mentions the sum of five talents which Demades allegedly received from the demanded men. Demades, adds Plutarch, went on an embassy to the king “*either because he relied on the friendship of Alexander, or because he expected to find him sated, like a lion glutted with slaughter*” (εἴτε τῆ φιλικῆ πιστεύων, εἴτε προσδοκῶν μεστὸν εὐρήσειν ὡσπερ λέοντα φόνου κεκορεσμένον).²⁴ The favourable and expected result, in any case, was achieved and Demades was attributed with the success of the mission.

The question is, however, how we can explain this apparent contradiction and which of the mentioned Plutarch's accounts, if any, should be trusted. It is usually assumed by scholars that Plutarch could hardly be taken as a reliable source on this point and that his reports vary according to circumstances in each of the biographies.²⁵ The mentioned divergent versions, however, are not

²⁰ Diod. XVII 15, 2. Cf. Gehrke 1976, 70–73.

²¹ Diod. XVII 15, 5. See Brun 2000, 73–78.

²² Plut. *Alex.* 13, 1–2.

²³ Plut. *Phoc.* 17, 4–6.

²⁴ Plut. *Dem.* 23, 6.

²⁵ See, for example, the full exposition of this view in Bayliss 2011, 135.

as conflicting as it may seem at first glance. As we well know, the truth always lies somewhere in the middle. It is certain that Demades proposed the first unsuccessful Athenian embassy to Alexander and was most probably the moving spirit and a member of the second successful embassy. Phocion undoubtedly took part in that second Athenian embassy to the king, perhaps as a primary leader of the mission. It is reasonable to assume that both Phocion and Demades contributed to curbing Alexander's wrath towards the Athenians, and that, on the other hand, Alexander himself did not have any reasons whatsoever to strain relations with Athens on the eve of his campaign against Persia. It is therefore quite expected that in his work focusing on Phocion, Plutarch emphasizes the role of Phocion in the negotiations with Alexander, and that in his biography of Alexander the narrative focus is on Alexander's political and noble acts. And in his report in the *Life of Phocion*, Plutarch aims not only to give special importance to Phocion's contribution to the cause, but more generally to emphasize the friendly relations the Athenian general had with the Macedonian kings. Plutarch regards Phocion as a pragmatic patriot whose realistic policy towards Macedon was in Athens' best interest. Phocion places virtue over popularity and therefore the most important point in the report is Plutarch's statement that because of such qualities Phocion was admired by Philip and was made *philos* and *xenos* of Alexander.²⁶ Thus the most reliable account on this point remains the one from the *Life of Demosthenes* which is also largely in accordance with other extant sources (Diodorus and Arrian). In the *Life of Demosthenes*, the orator Demades, heavily involved in bribery, is credited with the success of the mission and the reconciliation of the Athenians with the king.²⁷ But in the end, historical truth is shown by the fact that none other than Demades was honoured by the people with a bronze statue in the Agora and free meals at the Prytaneion (*sitêsis*) for his successful negotiations with Alexander on behalf of Athens.²⁸

Two additional events from the time of Alexander's reign proved to be especially relevant to Demades' political position in Athens: one referred to divine honours for Alexander proposed by Demades himself in 324 BC,²⁹ and the other referred to the alleged Demades' involvement in the Harpalus affair. Namely, Demades was among the Athenian politicians accused for having

²⁶ Plut. *Phoc.* 17, 6.

²⁷ Cf. Brun 2000, 73–8; Bayliss 2011, 136.

²⁸ As stated by the orator Deinarchus, the political opponent of Demades. Cf. Din. I 101.

²⁹ See Aelian, *VH*, 5, 12, who emphasizes that Demades proposed setting Alexander among the Olympians and recognizing him as the thirteenth god. It is, however, highly disputable whether the Athenians deified Alexander in 324/3 BC. On the issue of divine honours for Alexander as well as ruler cult in general, Habicht 1970, remains an indispensable piece of work; for Alexander in particular, see also Badian 1981.

taken money from Harpalus, the friend and Imperial Treasurer of Alexander the Great. Harpalus fled to Athens in 324 BC and bribed some of the leading Athenian politicians. Demades was charged with being bribed to help Harpalus and was heavily fined and deprived of his citizenship rights in 323 BC.³⁰ Although divine honours for Alexander and the trials of Demades and other prominent Athenian politicians (including Demosthenes) resulting from the Harpalus affair are particularly important in the wider political context, these events, however, are not relevant to the subject of this paper, and even when considered, Plutarch does not offer more information about Demades' role. Still, another important detail for understanding Demades and his political role from the time of Alexander's reign deserves our attention. The event recorded by Plutarch could also explain why Demades gained the trust of Antipater, the governor of Macedonia during Alexander's Asian campaign. It referred to the Athenian participation in Agis' revolt against the Macedonian rule. After the destruction of Thebes in 335 BC, there was no resistance to the Macedonian hegemony until 331 BC, when Spartan king Agis declared war and attempted to unite the Greeks. Plutarch in his essay *Precepts of Statecraft (Praecepta gerendae reipublicae)* reports that the Athenians were on the verge of supporting the war of Agis against Antipater and the Macedonians, but Demades convinced them to do otherwise.³¹ It seems that in Athens prevailing opinions were that the Athenians should join the Spartans in resisting Macedonian hegemony, but Demades, portrayed as a cunning statesman in Plutarch, managed to scotch this enthusiasm for war. He claimed that the Theoric Fund was prepared to give every citizen a half a mina (fifty drachmas) for the Festival of the Pitchers (εἰς τοὺς χόακ), but if they would rather spend money on war and equipping triremes for the Spartans, they should use their own money for the festival.³² In that way, he managed to preserve Athenian neutrality in the war that broke out in Greece by persuading the multitude to keep their funds for their own use. Antipater, whose power was close and real, must have known about this political move, which provides answers to the reasons Antipater appreciated Demades and considered him to be his friend. Plutarch evidently regards Demades' act as

³⁰ On Harpalus affair and all the possible participants and consequences, see Badian 1961, 31–36.

³¹ Plut. *Prae. ger. reip.* 818c-f. Also on the role played by Demosthenes at the time of Agis' revolt in Greece, see Worthington 2000, 95–6.

³² Mitchel 1962, 219–21, convincingly proved that Demades held the position of the Military Treasurer for four years, between 334 BC and 331 BC (cf. Develin, *Ath. Officials*, 380), and was in control of the public money which was in accordance with Plutarch's information that at the time of Agis' war "he had the revenues of the State in his charge" (τὰς προσόδους εἶχεν ὑφ' ἑαυτῷ τῆς πόλεως).

pragmatic and wise because it expediently diverted the people's interest to other more useful things, and he also adds that in this way Demades "removed any ground of complaint on Alexander's part against the people of Athens" (ἔλυσε τὸ πρὸς Ἀλέξανδρον ἔγκλημα τοῦ δήμου).³³

Plutarch, however, minimizes Demades' role in negotiations with Antipater following the Athenian defeat in the Lamian War in 322 BC, if we exclude the above-mentioned fact that it was Demades who, after the treaty with Antipater was achieved, proposed that Demosthenes and other Athenian anti-Macedonian leaders should be condemned to death. Plutarch, nevertheless, says in the *Life of Phocion* (*Phoc.* 26, 3) that Demades, who in the meantime obtained immunity and restored his civil rights, proposed to the people to send immediately, even before the Athenian capitulation to Macedon, an embassy to Antipater. However, according to Plutarch, "the people were fearful and called upon Phocion, declaring that he was the only man whom they could trust" (φοβουμένου δὲ τοῦ δήμου καὶ καλοῦντος Φωκίωνα καὶ μόνῳ πιστεύειν ἐκείνῳ λέγοντος).³⁴ The fact that Plutarch minimizes the role of Demades and states that the Athenians insisted that Phocion must be one of the envoys to Antipater as he was the only statesman they trusted, does not necessarily mean that Demades himself did not participate in negotiations that followed or at least in the initial phase.³⁵ On the basis of various extant sources, it could be concluded that Demades and Phocion, as well as philosopher Xenocrates from Plato's Academy, were sent as ambassadors by the people to request peace.³⁶ They could, if we exclude cancelling the planned Macedonian military invasion to Attica, do very little before the victorious and adamant Antipater, who was determined to punish Athens and transform it into a weak and subject state. According to the terms of the peace dictated by Antipater, democracy was to be replaced by oligarchy and a Macedonian garrison was to be stationed at Munychia overlooking the main Athenian harbour Piraeus.³⁷ Phocion's protest to Antipater against the presence of the Macedonian garrison at Munychia, was, as Plutarch admits (*Phoc.* 27, 7–9), instantly denied.

Both Phocion and Demades assumed leadership of the new oligarchic government in Athens. Yet, the prevailing opinion among scholars, based on

³³ On Demades' cunning role in those events see also Habicht 1997, 20–21.

³⁴ Plut. *Phoc.* 26, 4.

³⁵ See e.g. Paschidis 2008, 41–43, who analyses the sources on the Athenian embassy to Antipater of 322 BC in detail. On the other hand, Brun 2000, 113–118 argues that Demades must have been the embassy's leader.

³⁶ See also Diod. XVIII 18; Nepos, *Phoc.* 2, 2; Paus. VII 10, 4.

³⁷ On the terms of the treaty see *Staatsverträge* III, 25–27, Nr. 415, where all the relevant sources were cited and discussed.

ancient sources, is that the oligarchy imposed by Antipater was led by Phocion and that he was the key man of the new regime.³⁸ On the other hand, it is not unusual that Plutarch in the *Life of Phocion*, focused on Phocion, was not interested in Demades until his embassy to Antipater of 319 BC, which turned to be fatal to Demades. Plutarch does not allude to Demades' participation in the negotiations regarding the Athenian cleruchy at Samos, which could bring Demades in contact with Perdikkas, and later served as a basis for accusations that Demades acted against Antipater. The Athenian embassy to Perdikkas, in which Demades might have participated, was probably in the winter of 322/1 BC.³⁹ This mission was a failure for the Athenians since Perdikkas, the *chiliarch* and the Guardian of the Macedonian kings, restored the island to the exiled Samians.⁴⁰ Competent as a diplomat, Demades, however, could have used this opportunity to form a connection with the most powerful of all the *Diadochoi* of this time and who seemed to become the indisputable victor in the war that was soon to break out among Alexander's successors.

In any case, the accusation that he plotted with Perdikkas, whether based on facts or fiction devised by political adversaries, cost Demades his head in his last embassy to Antipater in 319 BC. A letter which Demades sent to Perdikkas was discovered, and in it Demades, allegedly, had urged Perdikkas to seize Macedonia and rid the Greeks "of an old and rotten thread", referring to Antipater.⁴¹ These accusations were publicly made by Demades' political adversary, orator Deinarchus, who was at Antipater's court, and the executor was Antipater's oldest son and heir Cassander. As the old Antipater was almost on his deathbed at the time, Cassander, according to Plutarch, personally killed Demades, Demades' son who accompanied his father in this embassy, and then had Demades put to death for his ingratitude and treachery.⁴² It is not surprising that Plutarch concludes that Demades was justly put to death by those who he had shamelessly flattered.⁴³

³⁸ Cf. Dreyer 1999, 184, who described the oligarchy from 322 BC to 319/8 BC as "die Regierung des Phokion". On the other hand, Tritle 1988, 137, takes the involvement of Demades as an indication that there was not an extreme oligarchic clique like the *Four Hundred* or the *Thirty*. Also on 'Die neue Ordnung' see Gehrke 1976, 87–108.

³⁹ See Paschidis 2008, 43–44.

⁴⁰ Cf. Habicht 1997, 41–42.

⁴¹ Plut. *Dem.* 31, 5. In Plut. *Phoc.* 30, 9, Antigonus the One-Eyed, not Perdikkas, is the recipient of the letter. Hieronymus of Cardia, Plutarch's most probable source, could have found the letters on account of which Demades was condemned in the Macedonian archives. Cf. Rosen 1967, 63.

⁴² Plut. *Dem.* 31, 6; Plut. *Phoc.* 30, 10. For the explanation of these events, see Gehrke 1976, 106–107; Brun 2000, 125–126; Paschidis 2008, 44–47.

⁴³ Plut. *Dem.* 31, 6.

It is interesting, though, to consider, from Plutarch's point of view, reasons why Demades headed for Macedonia on his last embassy to Antipater. The mentioned embassy was without a doubt undertaken with good intentions and in favour of the Athenians. According to Plutarch, the Athenian people found the presence of the Macedonian garrison at Munychia difficult to accept, and since Phocion refused to ask Antipater for its withdrawal, the Athenians turned to Demades.⁴⁴ He willingly accepted the trust people placed in him and went to Macedonia, not suspecting the forthcoming death threat. The embassy was a failure, and Demades lost his life, but Demades' good intentions of his last embassy were not questioned even by Plutarch, though it seems hard for him to explain why Phocion, his favourite, refused to go and persuade Antipater to remove the garrison, and the hated Demades accepted to try and accomplish what was evidently in the interest of the Athenians. Plutarch's conclusion that Demades received his deserved punishment refers to the appraisal of his entire political career in which, to Plutarch's taste, he was too much inclined towards the Macedonians, and does not refer to his last embassy.

Finally, we should emphasize the generally known fact that Demades' political activity was for generations the subject of numerous ethical discussions. For many ancient writers Demades symbolized the flattering and corrupt politician. Plutarch, who places an emphasis on the moral values of his characters, is not an exception to the rule. On the contrary, Plutarch places the virtue of his hero Phocion in sharp contrast with that of his unscrupulous fellow politician Demades, whose life and policy are spoken of with disgrace. Besides, Plutarch seems to have a problem reconciling the fact that it was Demades' decree that called for the death of Demosthenes and other anti-Macedonian leaders in 322 BC. These general opinions about Demades, however, should be separated from his concrete political actions. Demades had a natural skill and brilliant oratorical powers which he used in his favour, but quite often in favour of his country as well. Plutarch at times emphasizes Demades' contribution to Athenian politics, important political decisions and diplomatic missions. In particular, he refers to Demades' contribution to preserving the peace with Alexander in 335 BC, as well as preserving Athenian neutrality at the time of Agis' war in Greece. On the other hand, unlike other extant ancient writers, Plutarch in his *Lives* does not give a full account of Demades' role in important Athenian treaties, such as the peace treaties with Philip in 338 BC and with Antipater in 322 BC. This is understandable, since Plutarch's *Lives* are biographies, and not histories. Plutarch's *Lives* of Demades' contemporaries Demosthenes, Alexander, and Phocion strongly focus on his main characters to whom the biographies are dedicated.

⁴⁴ Plut. *Phoc.* 30, 5.

Demades' political activities and actions are recorded casually, often confronting him with the main characters. Additionally, in essays on a wide range of subjects known collectively as Plutarch's *Moralia*, there are mostly recorded anecdotes and sayings attributed to Demades which prove what a talented politician and orator he was. Some of Demades' witty sayings and remarks such as “*Dracon's laws were written in blood, not in ink*” (δι' αἵματος, οὐ διὰ μέλανος, τοὺς νόμους ὁ Δράκων ἔγραψεν)⁴⁵ or that the money which is distributed to the people for public shows (*theorikon*) is “*the glue of the democracy*” (κόλλαν ὀνομάζων τὰ θεωρικὰ τῆς δημοκρατίας)⁴⁶ have been preserved for us by Plutarch. These are only a few of the picturesque statements attributed to him which appear to be genuine.⁴⁷

List of References

Abbreviations of Plutarch's Works:

Parallel Lives:

Plut. <i>Alex.</i>	Plutarch, <i>Alexander</i>
Plut. <i>Dem.</i>	Plutarch, <i>Demosthenes</i>
Plut. <i>Phoc.</i>	Plutarch, <i>Phocion</i>
Plut. <i>Sol.</i>	Plutarch, <i>Solon</i>

Moralia:

Plut. <i>De Alex. fort.</i>	Plutarch, <i>De Alexandri Magni fortuna aut virtute</i>
Plut. <i>Plat. Quaest.</i>	Plutarch, <i>Platonicae Quaestiones</i>
Plut. <i>Prae. ger. reip.</i>	Plutarch, <i>Praecepta gerendae reipublicae</i>
Plut. <i>Reg. et Imp. apophth.</i>	Plutarch, <i>Regum et Imperatorum apophthegmata</i>

Abbreviations of Dictionaries and other Standard Works of Reference:

- Berve, *Alexanderreich* II = H. Berve: *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage, II: Prosopographie*, München 1926.
 Davies, *APF* = J. K. Davies, *Athenian Propertied Families, 600–300 BC*, Oxford 1971.
 Develin, *Ath. Officials* = R. Develin, *Athenian Officials 684–321 BC*, Cambridge 1989.

⁴⁵ Plut. *Sol.* 17, 3.

⁴⁶ Plut. *Plat. Quaest.* 1011b.

⁴⁷ Cf. also Demades' famous comment on rumours about Alexander's death that if Alexander were really dead “the whole earth would long ago have been filled with the stench of his corpse” (Plut. *Phoc.* 22, 5) or his remark that the Macedonian army after the death of Alexander “looked like the Cyclops after his eye had been put out” (Plut. *Reg. et Imp. apophth.* 181f, but the same remark is in Plut. *De Alex. fort.* 336f attributed to the Athenian general Leosthenes).

- LGPN II = M. G. Osborne, S. G. Burne (edd.), *A Lexicon of Greek Personal Names II: Attica*, Oxford 1994.
- PA = J. Kirchner, *Prosopographia Attica*, I–II, Berlin 1901–1903.
- PAA = J. S. Traill, *Persons of Ancient Athens*, Toronto 1994–2009.
- RE = A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1893–1980.
- Staatsverträge III = H. H. Schmitt, *Die Staatsverträge des Altertums III. Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 v. Chr.*, München 1969.

Bibliography

- Badian, E. (1961): Harpalus, *Journal of Hellenic Studies* 81, 16–43.
- Badian, E. (1981): The Deification of Alexander the Great, in H. J. Dell (ed.), *Ancient Macedonian Studies in Honour of C.F. Edson*, Thessaloniki 1981, pp. 27–71.
- Bayliss, Andrew J. (2011): *After Demosthenes: The Politics of Early Hellenistic Athens*. London.
- Blass, Friedrich (1898): *Die attische Beredsamkeit*², III 2, Leipzig.
- Brun, Patrice (2000): *L'Orateur Démade: essai d'histoire et d'historiographie*. Bordeaux.
- De Falco, Vittorio (1954): *Demade oratore. Testimonianze e frammenti*². Napoli.
- Dreyer, Boris (1999): *Untersuchungen zur Geschichte des spätclassischen Athen (322-ca.230 v. Chr.)*. Stuttgart.
- Duff, Tim (1999): *Plutarch's Lives: Exploring Virtue and Vice*. Oxford.
- Gehrke, Hans-Joachim (1976): *Phokion: Studien zur Erfassung seiner historischen Gestalt*. München.
- Habicht, Christian (1970): *Gottmenschentum und griechische Städte*², München.
- Habicht, Christian (1997): *Athens from Alexander to Antony*. Cambridge, Mass.
- Mitchel, Fordyce W. (1962): Demades of Paeania and IG II² 1493, 1494, 1495, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 93, 213–229.
- Paschidis, Paschalis (2008): *Between City and King: Prosopographical Studies on the Intermediaries Between the Cities of the Greek Mainland and the Aegean and the Royal Courts in the Hellenistic Period (323–190 BC)*. Athens.
- Rosen, Klaus (1967): Political Documents in Hieronymus of Cardia (323–302 B.C.), *Acta Classica* 10, 41–94.
- Tritle, Lawrence A. (1988): *Phocion the Good*. London
- Wardman, Alan (1974): *Plutarch's Lives*. London
- Williams, James M. (1989): Demades' Last Years, 323/2 – 319/18 B.C.: A 'Revisionist' Interpretation, *Ancient World* 19, 19–30.
- Worthington, Ian (1991): The Context of [Demades] On the Twelve Years, *Classical Quarterly* 41, 90–95.
- Worthington, Ian (2000): Demosthenes' (In)activity during the Reign of Alexander the Great, in I. Worthington (ed.), *Demosthenes: Statesman and Orator*, London 2000, pp. 90–113.

Мирко Обрадовић

ДЕМАДОВА ПОСЛАНСТВА У МАКЕДОНИЈУ И МАКЕДОНЦИМА КОД ПЛУТАРХА

Као једна од водећих фигура атинске политичке сцене између 338. и 319. године пре н.е., политичар и беседник Демад је добио доста простора у сачуваним античким изворима. Они, по правилу, о њему не суде добро, а Демад је у њима готово искључиво приказан као поткупљив и грамзив политичар, спреман на свакојака неваљалства да би остварио своје науме. То посебно важи за позније изворе, међу које свакако треба уврстити и филозофа и биографа Плутарха. Иако се мора нагласити да Плутарх о Демаду и његовом добу пише са временске дистанце од неких 400 година, Демад не задовољава, пре свега, Плутархове високе моралне стандарде и налази се у групи оних јавних делатника чији пример свакако не треба следити. Њему је код Плутарха међу атинским државницима супротстављен искусни војник и политичар Фокион, који је, за разлику од Демада, живео скромно и није користио политичке успехе за богаћење и личну промоцију. Иако су и Фокион и Демад деценијама следили сличну промакедонску политику и имали за пријатеље најуглашеније међу Македонцима (Филипа, Александра, Антипатра), Плутарх прави јасну разлику између Фокиона, који је све чинио за добро своје отаџбине (Атине) и Демада, који је углавном све чинио за лично добро, а своје поступке је правдао чињеницом да је баш њему запало да управља „олупином од државе“ (алудирајући да то више није она иста Атина из времена Темистокла и Перикла).

Ако се, међутим, оставе по страни ови генерални судови, Плутарх у својим делима (*биграфије Фокиона, Демостена, Александра*, као и поједини есеји у оквиру *Етичког зборника*) у највећој мери објективно процењује конкретне Демадове политичке потезе у односу према македонским краљевима и Македонцима уопште. Истина, он не наглашава посебно Демадов допринос у постизању мира Атине са Филипом II после битке код Херонеје 338. године пре н.е, а чини се као да умањује и Демадово ангажовање у мировним преговорима са Антипатром након атинског пораза у Ламијском рату 322. године. И у једном и у другом случају најважнији допринос постизању колико-толико прихватљивог мира са Македонцима Плутарх приписује свом фавориту Фокиону. У неким другим случајевима, међутим, Плутарх својим читаоцима јасно предочава утицај који је Демад вршио на доношење важних политичких одлука које су се непосредно тичале атинских односа са Македонцима. То се нарочито односи на Демадова настојања да сачува мир Атине са Александром Великим након његовог

разарања Тебе 335. године пре н.е, као и на понашање Атине у догађајима око Агисовог устанка у Грчкој против македонске власти 331. године. У вези са Агисовим устанком, Плутарх посебно истиче да је Демад лукавим поступцима успео да сачува неутралност Атине у рату који је букнуо у Хеллади, а који у крајњем исходу није Грцима могао донети слободу. Демад је, ипак, на крају изгубио и живот на својој последњој мисији у Македонију 319. године пре н.е, јер је, наводно, тајно радио против свог пријатеља и моћног политичког заштитника, Антипатра. Плутарх сматра да га је стигла заслужена казна због његовог свеукупног понашања у политици, а нарочито у односу према Македонцима.

Vlada Stanković, Ph.D.

Associate Prof., Department of History,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Ćika Ljubina 18–20, Belgrade
vstankov@f.bg.ac.rs

THE RESOUNDING WORD: OBSERVATIONS
ON THE WORD-CHOICE AND THE USE OF METAPHORS
BY THE POET KNOWN AS MANGANEIOS*

The 12th century Byzantine poet, known only by his nickname Manganeios, was one of the most talented and interesting personalities among Byzantine intellectuals. Many of his poems bear witness to contemporary events and convey the poet's almost immediate reaction to them. In order to strengthen both the arguments of his poems and his status in the eyes of the emperor and other aristocratic patrons, Manganeios often devised a distinctive vocabulary and used peculiar metaphors. This paper analyzes some of the more interesting examples of his word-choices and metaphors from the corpus of his poems that relate to his aspiration to obtain an adelphaton in the Constantinopolitan monastery of St George at the Mangana.

Key words: *Byzantium under the Komnenoi, 12th century poetry, Manganeios, metaphors, wordplay, terminology.*

Кључне речи: *Византија у доба Комнина, поезија 12. века, песник Мангански, игре речима, терминологија.*

Byzantine poems, as Marc Lauxtermann has observed, were written primarily to be orally presented or even performed in front of an audience.¹ For contemporary readers, they are in many aspects deprived of their original

* This paper results from the project "Christian Culture in the Balkans in the Middle Ages: Byzantine Empire, the Serbs and the Bulgarians from the 9th to the 15th century" (No. 177015), supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia. It consists of preliminary observations on the style, vocabulary, metaphors and poetical techniques of Manganeios – limited to the poems of the *De Manganis* cycle – and should be viewed as introductory notes to a broader and more in-depth analysis of Manganeios' poems that will soon follow.

meaning and form, both of which were strongly embedded into the historical context at the time of their composition. Without doubt, many of the perspectives of Byzantine authors and the dimmed or hidden allusions, especially within poetical works, will inevitably escape the later **reader**, Byzantine and modern alike, who was neither present during the period nor at the specific occasion when the poem was publicly read, rendering him incapable of breaking the codes hidden within the allusive narration and the deceptive wording.

A few of the examples that will be highlighted in this paper include the peculiar wording and interesting metaphors that Manganeios persistently used in the poems belonging to the so-called *De Manganis* corpus, written between 1152/3 and 1159. These were consciously chosen by the poet to conspicuously stand out to the **listener**, with an aim to firmly stress his main argument and ideas. The recurrence of some of the terms Manganeios has chosen as his “key-words” and the poet’s toying with their real and symbolic meanings, represent one of his principal rhetorical devices.² They are both a clear testimony of Manganeios’ authorial strategies and his more practical determination to obtain a concrete privilege from the emperor (and other main patrons), with the assistance of a carefully chosen vocabulary and skilful poetical and rhetorical techniques.

* * *

For the purpose of this paper, there is no need to elucidate at length the troublesome question of the identity of the poet known as ‘Manganeios’ or ‘Manganeios Prodrornos’.³ Suffice it to say that Manganeios was without doubt a different person from Theodore Prodrornos – he was younger than Prodrornos although still a contemporary of this famous rhetorician whose style he has – at least in some aspects – imitated. Their careers were not interwoven, and Manganeios’ professional star begun to shine in all its glory with Theodore Prodrornos’ fall from imperial grace.⁴ In addition to the observable stylistic and poetical differences between them, Manganeios’ ties with Sebastokratorissa Eirene position him in a different social category than Theodore Prodrornos within the Comnenian aristocracy during 12th century Byzantium.⁵

¹ Lauxtermann 2003; Lauxtermann 2006: 59–60.

² Cf. on this topic in general, Trapp 2003; Jeffreys 2003.

³ Papademetriou 1903; Hörandner 1967; Hörandner 1975; Hörandner 1976; Hörandner 1982; Magdalino 1993: 440–441; Jeffreys – Jeffreys 2001; Hörandner 2003; Jeffreys 2003; Stanković 2006a: 238–244; 262–266; Stanković 2006b; Rhoby 2009: 329–336. Kazhdan – Franklin 1984: 87–114, provocative and *iconoclastic* as it is, remains in some aspects helpful.

⁴ Stanković 2007.

⁵ Jeffreys 1987 is a good example of the correct understanding of the importance that the terminology in Byzantine (political) poetry bore, and the need to analyze it properly and thor-

We shall turn now to Manganeios' poems that had as their basic theme the poet's petition to Sebastokratorissa Eirene and, especially, to Emperor Manuel I Komnenos to provide him an *adelphaton* in the monastery of St George at the Mangana, after which he was later nicknamed. Although edited exactly four decades ago by Silvio Bernardinello, a consensus among scholars as to the chronology and the interrelation of the poems from this cycle has not been reached, and the place of these poems within the entirety of Manganeios' poetical work is still not sufficiently clear. The important overview of Bernardinello's edition by Wolfram Hörandner, who included in his commentaries the equally relevant review of Alexander Kazhdan published in Russian, still remains the main attempt to systematically and more precisely date this segment of Manganeios' poetical opus, and to place the poems in question in an adequate historical context and perspective. Both Hörandner and Kazhdan commented in their reviews on the previous attempts to date these poems by Papademetriou and Bernardinello, summarizing the scholarly knowledge about Manganeios up to that time. One important point, however, asserted by Kazhdan at the end of his review in Russian, remained unnoticed even by Hörandner: in passing, Kazhdan expressed his impression that the core of the poems that constitute the so-called *De Manganis* corpus (esp. Manganeios' poems 61, 62, 30, 18, and 19, i.e. poems I to V in Bernardinello's edition, see note 8 below) must have been written within a much shorter period than that proposed by Bernardinello (1142–1168), bearing in mind their evident interconnectivity, similar vocabulary and the similar life circumstances of the poet, hinted at by himself in many verses of these poems.⁶

More recently, Paul Magdalino has dated the entire opus of this poet in his list of Manganeios' poems, prudently refraining from the wider discussion, in expectation of the pending critical publication of Manganeios' works.⁷

oughly. I thank Michael Grünbart, at that time in Vienna, and now in Münster, for his help in obtaining this important and not easily accessible article; Jeffreys 2003 is of special importance regarding the topic of this paper; see also Jeffreys – Jeffreys 1994, and Jeffreys – Jeffreys 2001, where adequate attention is paid to the terminology of Manganeios and its multilayered significance; Hörandner 2003. Regarding Manganeios' status as a client of Sebastokratorissa Eirene, see also below, note 11.

⁶ See Hörandner 1975, and Hörandner 1967; A. Kazhdan, *Vizantijskij Vremennik* 35 (1973), 253 sq.

⁷ Magdalino 1993: Appendix One: *The poems of 'Manganeios Prodrimos'*, 494–500. Elizabeth and Michael Jeffreys are preparing the edition of Manganeios' poems, one of the most awaited publications of Byzantine texts in general and in particular of those relating to the period of Comnenian dynasty. The list of Manganeios's poems can be found in E. Mioni, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti*, vol. III, Roma 1972, 116–125, and has been made more available to scholars by Paul Magdalino, in Magdalino 1993: 494–500. To both lists should be added, as numbers 145 and 146, two poems by Manganeios edited by Anderson – Jeffreys 1994,

Magdalino's dating of Manganeios' poems from the *De Manganis* corpus differs significantly from some previous datings, but confirms the chronological and thematic links between these works, as well as their undoubted intertextuality. The path to a better understanding of these poem lies in that intertextuality, rather than in the peculiarities of each poem, which were written in different poetic styles, using various modes of expression, and, not least important, composed for very different occasions.

CLASSIFICATION OF THE POEMS
FROM THE *DE MANGANIS* CORPUS⁸

Regardless of the numbers and sequence of the poems in Bernardinello's edition, Manganeios' pieces that connect directly⁹ or indirectly¹⁰ with the question of an *adelphaton* in the Mangana monastery may be divided into three groups, with the assumption that those poems that constitute a specific group were written at the same time or chronologically close to each other. Hence it is presumed that between each of these separate groups of poems a certain amount of time must have elapsed, causing a change in the life circumstances of the poet and his attitudes, and accordingly in his rhetoric.¹¹ I propose the division of the poems from the *De Manganis* corpus into the following three chronological and thematic groups:

(1) Poems nos. 61, 62, 30, 18 and 19 = I to V in Bernardinello's edition constitute the **first group** within this corpus of poems, on which my further analysis will mainly focus.

8–19. The poems by Manganeios will be quoted according to the numbers from the manuscript and from Bernardinello's edition. See the following note.

⁸ The correspondence between the numbers in Bernardinello's edition and the numbers of Manganeios' poems as found in manuscript, and consequently in Mioni 1972 and Magdalino 1993 is as follows:

I (ed. B.)=no. 61; II (ed. B.)=no. 62; III (ed. B.)= no. 30; IV (ed. B.)=no. 18; V (ed. B.)=no. 19; VI (ed. B.)=no. 5; VII (ed. B.)=no. 14; VIII (ed. B.)=no. 16; IX (ed. B.)=no. 36; X (ed. B.)=no. 37; XI (ed. B.)=no. 40; XII (ed. B.)=no.11.

⁹ Nos. 62, 30, 18, 19, 5, 14=ed. B.: II–VII, X, XII.

¹⁰ No. 61=I, ed. B., in which there is no *explicit* mention of an *adelphaton* or the allusion to the St George monastery at the Mangana (but see the further text); nos. 16, 36=VIII–IX, ed. B.: in which the mentions of the imperial decision to grant *adelphaton* to Manganeios is found, but where it is evident that the poet at the time had not yet received that privilege; no. 40=XI, ed. B.

¹¹ One thing we can ascertain from the the life of Manganeios is that he was a member of the Sebastokratorissa Eirene's private household, a member of her *oikos*. See in the first place the poems written for and on behalf of the Sevastokratorissa Eirene in Papademetriou, 1903; cf. Hörandner, 1967; Magdalino 1984; Jeffreys 1994, and Jeffreys – Jeffreys 2001, and Manganeios' poem no. 20, edited there.

(2) Manganeios' gratitude to the emperor after finally receiving a gift / privilege from him, consisting of poems no. 5=VI, ed. B. (Entitled *the other euharistirios logos*,¹² it is the longest poem in the *De Manganis* corpus, written in high rhetorical manner with many common places, and in a style unfamiliar for Manganeios), and nos. 16, 36=VIII and IX, ed. B.

(3) Manganeios' final plea to the emperor to materialize the already announced gift, a privilege which the poet received only on paper, and a specific request to Manuel Komnenos to force the officials in charge of the matter in question (of whom only the great *oikonomos* of the Mangana Kasianos¹³ is mentioned by name) to act in accord with the imperial order (no. 14=VII, ed. B.; no. 37=X, ed. B.;¹⁴ no. 40=XI, ed. B. and no. 11=XII, ed. B., in which the seemingly tired and exhausted poet states explicitly that already three years have elapsed since he received the gift of an *adelphaton on paper*.

MANGANEIOS' WORD-CHOICE AND METAPHORS IN POEMS NOS. 61, 62, 30, 18 AND 19 = I TO V, ED. B.

The distinctiveness of the first group of five poems, when compared to the rest of the *De Manganis* corpus, lies primarily in the fact that in them Manganeios directs his requests both to his "direct" patrons, the Sebastokratorissa Eirene and her eldest son, the Protosebastos John, and to the Emperor Manuel, apparently simultaneously and with similar expectations. The poems from this first group can be divided into two subcategories, depending on their respective addressees, although it should be borne in mind that such a distinction is an external one, and that it does not indicate implicitly a different time or circumstances regarding the composition of the poems:

(1A) The first two poems in Bernardinello's edition (nos. 61, 62=I, II, ed. B.), in which Manganeios is begging his privately closest patrons, the Sebastokratorissa Eirene and her son the Protosebastos John¹⁵ (no. 62=II, ed.

¹² I am not sure what other poem by Manganeios could be understood as the *eucharistios logos*!

¹³ For the correct spelling of his name, with single *sigma*, see Hörandner 1975.

¹⁴ This poem is also important because in it Manganeios mentions *the other Prodrornos* (Bernardinello 1972: 71, 27).

¹⁵ Poem no. 62=II, ed. B. is, according to its preserved title, addressed to the Manganeios' masters (*aythentai*), namely the Sebastokrator and the Sebastokratorissa herself. Although the mention of Sebastokrator Eirene's late husband, Sebastokrator Andronikos, who died in 1142, in the title of the poem has no connections with its content, it had raised some arguments in favour of dating it prior to 1142, or at least assuming that Manganeios must have had similarly strong ties with the late Andronikos, the second son of the emperor John II Komnenos, as he had with his wife. Without having an opportunity to verify the reading from the manuscript, I would, nev-

B.), to grant him an *adelphaton* at the Mangana monastery, with the main motifs being the poet's **old age**, and **sickness**.

(1B) Poems 30, 18, 19=III to V, ed. B., in which Manganeios presents his plea directly to the emperor, Manuel Komnenos, in the following sequence:

- 1) no. 19=V, ed. B.;
- 2) no. 30=III, ed. B.;
- 3) no. 18=IV, ed. B.,

all of which can be dated to the short period between winter/early spring, and fall/early winter of 1153. Additionally, Manganeios' poem 12 – not part of the *De Manganis* corpus – was also composed at this time, more precisely at the very end of winter/beginning of spring of 1153. Although directed to Emperor Manuel at almost the same time as poem no 19=V, ed. B., Manganeios did not even allude in it to the *adelphaton*, or the Mangana monastery.¹⁶

The main characteristics of these three poems are two metaphors: the metaphor of **the poet as a tree** that is soon bound to fall; and the metaphor of **the poet as a house**, that has a weak foundation and was built on quicksand, a house that has been (or still is) constantly on fire and is in desperate need of renovation by the emperor's all-mighty hand. This intriguing word-choice by Manganeios and his imaginative rhetoric helps create a strong and functioning symbolism in these poems, which shall be analyzed in greater detail below.

Manganeios' very personal tone in Poem no. 19=V, ed. B. – in strong contrast to that in nos. 30 and 18=III and IV, ed. B. – aims at convincing Emperor

ertheless, suggest that the mention of the *sebastokrator* in the title is the mistake of a scribe or a later compiler and should be emended to *protosebastos*, as a reference to John, the son of Eirene, who is explicitly mentioned in the poem. John received the title of *protosebastos* exactly in 1153 (Cinnamus, 51, cf. 105), as was understood correctly already by Chalandon II, 409 (although he erroneously believed that John was later awarded the title of *sebastokratoros*, see 217), and *pace* Varzos 1984, II: 146 and note 25, who dated John's promotion to the rank of *protosebastos* in 1148, not understanding correctly Kinnamos' information. Protosebastos John was very much involved in the process of providing Manganeios with an *adelphaton*, exactly at the time when he himself had received that exalted title from his uncle, Emperor Manuel Komnenos, which is a separate theme that, for obvious reasons, cannot be elucidated here in detail.

¹⁶ Poem no. 12 represents a kind of announcement of the birth of Manuel's first child, with Manganeios stressing that it will be a son and the long-awaited heir – although it eventually turned out to be a baby girl, Maria. Whether it was just a preparation by Manganeios for every eventuality or a reaction to the general expectation that the emperor would finally have a son after an entire decade on the throne, is difficult to ascertain, but the poem was surely never officially "performed", and it is of great significance that it was preserved in the collection of Manganeios' poetical works at all. I am very grateful to Elizabeth Jeffreys who kindly and very generously sent me this poem, together with her very important comments and observations, even before its publication.

Manuel Komnenos that the poet deserves the gift of an *adelphaton* on account of his many years in his service, when he witnessed so many of the emperor's battles and heroic deeds.¹⁷ Manganeios introduces here a new, higher level of allusion, a new technique of using metaphors which he will apply to a much greater extent in the subsequent poems nos. 30 and 18=III and IV, ed. B. Never once has Manganeios *explicitly* asked Emperor Manuel for a place of respite in the monastery of St George the Tropaiphoros at the Mangana, although he did not shy from doing exactly that when addressing the Sebastokratorissa Eirene and Protosebastos John.¹⁸ For reasons known only to him, he had always confined his request to Manuel Komnenos to allusions, believing that the emperor had already been acquainted with his request.

In that manner, Manganeios has skillfully adapted both the level of rhetoric in his poems and the scheme of allusions to correspond to the personalities and the occasions on which they should be presented. His allusions in Poem no. 19=V, ed. B. remain very subtle, concentrating on stressing his lengthy and wholehearted service to the emperor, and also on his artistic merit in his creation and presentation of the magnificent image of Emperor Manuel, which should be redeemed adequately.

In order, nevertheless, to stress to the emperor the 'necessity' of finally receiving an *adelphaton* in the Mangana monastery, Manganeios in this poem (no. 19=V, ed. B.) designs a three-leveled metaphorical imagery:

a) The depiction of *the poet* as a tree that has ceased to bare fruit and has started to die out. This metaphor is the main symbolic image used in this poem, which indicates that the poet must have had some reason for using it, and that the allusion must have been conditioned by some external circumstance.¹⁹ The poet himself presents a clue for his choice of metaphor:

[no. 19=V, ed. B. line 84] καιρὸς γὰρ ἤδη τῆς τομῆς ἐγγύς καὶ παρὰ θύραις
[no. 19=V, ed. B. line, 86] τὴν ἐκτομὴν καταδοκῶ τοῦ μὴ καρπῆμου δένδρου.²⁰

¹⁷ No. 19=V Bernardinello 1972, 46–49, where he alludes to accompanying the emperor' on his campaigns.

¹⁸ No. 62=II Bernardinello 1972: 33, 52–34, 56.

¹⁹ Manganeios repeats this metaphor, more subtly and combined with the other metaphor of himself as a house, only in Poem no. 18=IV, ed. B, which is characteristic in that in it the two *images of the poet* occur: the one "borrowed" from no. 19=V, ed. B. (tree), and the other (house) hinted at also in no. 30=III, ed. B. On the symbolic representations of the dead as trees in Greek popular beliefs, see Roilos 1998.

²⁰ Although seemingly applicable only and exclusively to the poet himself, this wordplay Manganeios opted for was very risky at the time of the poem's composition, since it could have too easily been understood as a criticism, and even a mocking of Emperor Manuel Komnenos, who after ten years of his reign had failed to produce any offspring.

The emperor is then called to transplant the *decaying tree* – the poet – to a *tree paradise* – St George’s monastery at the Mangana – which will be his only salvation [no. 19=V, ed. B. lines 87–107]. The allusion that the season when trees need to be cut is near provides a plausible solution for dating this poem’s composition and explains Manganeios’ choice of metaphor. The cutting of trees usually comes at the beginning of spring, soon after the frosts – or danger of frost – are over in Constantinople, which means that the poem must have been written at the end of the winter in 1153: I would propose **February or early March 1153**, in any case not long before the birth of the purple-born Maria, sometime in March of that year.²¹

b) Conspicuous use of τὸ γέωργιον in different variants, which serves to underline his request for an *adeplphaton* in the monastery of St George (Γεώργιος) at the Mangana, on the one level, and on another to strengthen his already used metaphor of himself as a tree which should be planted in better soil and properly *cultivated*, if it is to survive.

c) Extensive use of the verb καινούργω – to renovate, its derivatives and related nouns, all with the same function to underscore the role of the emperor as the poet’s *renovator*. Manganeios used similar wording in his appeal to Sebastokratorissa Eirene (ἀνακαίνισον, no. 61=I, ed. B., line 50; ἀντιστήριζόν με, no. 61=I, ed. B., line 49), which must have been written around the same time as no. 19=V, ed. B. Although Manganeios has used similar lexica as early as 1147/1148,²² it was only in traditional and non-metaphorical applications of these phrases: usually the emperor *renovates* his City, securing his place next to the first builder, Constantine the Great. Evidently satisfied with the sound and persuasive strength of the allusions built around the word *renovation* in its various forms, Manganeios would soon enhance its frequency in his subsequent poems, written for concrete occasions that were convenient for employing the already forged metaphors and allusions. Such official occasions contributed to the image of the poet as a tree that will persistently fade, only to be used sporadically, a convenient theme and image, already known to the emperor, i.e. the poet’s audience.

As demonstrated above, Manganeios was capable of creating strong, consistent, subtle yet purposeful rhetorical imagery to such a degree that he should be recognized as one of the most talented Byzantine poets in this regard, which is in line with several previous assessments of the quality of his poetical

²¹ For correcting dating of Maria’s birth in March 1153, and not 1152, see Magdalino 1993: 198 and note 48.

²² Jeffreys – Jeffreys 2001: 108, notes 26–27 (no. 20, 524; no. 24, 212).

works.²³ He also shows a great adaptability to circumstances and the rare skill of expressing the same notions and attitudes in different styles and registers within a very narrow time-span.²⁴ He was able to closely serve both Emperor Manuel and Manuel's sister-in-law, the sebastokratorissa Eirene, who among themselves passed through various phases in their relationship, even through periods of open hostility. Although it is certain that Manganeios sprang originally from the patronage of the house – *oikos* – of Sebastokratorissa Eirene, many questions regarding the ways in which he managed to affiliate himself more closely with Emperor Manuel Komnenos, as well as the details of the early stages of his career remain still open.

When compared to Theodore Prodromos, Manganeios was much less subtle in expression and more colloquial in style and approach, lagging behind his great predecessor in scholarly poetical skills, and evidently unable to compose poems in any form other than the contemporary rhythmical twelve or fifteen-syllable verses. In addition to personal differences in their level of education, the age difference between the two poets also played an important role in their dissimilar attitudes and approaches to composing poems. While Theodore Prodromos was at the pinnacle of his career during the last decade of John II's reign, during a time of great victories and magnificent spiritual fervor, which this poet expressed at his very best in his voluminous corpus of many different works, Manganeios came to the fore in the sensitive years immediately after the Second Crusade, when one of the greatest aims and ambitions of the young Emperor Manuel was to take absolute power into his hands, including dominance over the intellectual elite.²⁵

APPENDIX

Manganeios' lexica memorabilia from the *De Manganis* corpus

ἀνακαίνισον (no. 61=I, ed. B. line 50); τῆς ἀνακαινισθείσης (no. 5=VI, ed. B. line 40)

ἀνακαινούργησον κάμῃ (no. 19=V, ed. B. line 99)

ἀντιστήριζόν με (no. 61=I, ed. B. line 49)

²⁶γεώργιον (no. 19=V, ed. B. lines 83, 87)

γεωργός (no. 19=V, ed. B. line 96)

γεώδη (no. 19=V, ed. B. line 101)

ἐγκαινιστής (ἐγκαινιστήν (no. 30=III, ed. B. line 88)

²³ See Jeffreys – Jeffreys 2001 and Jeffreys 2003.

²⁴ See observations on this subject in Lauxtermann 2006: 69.

²⁵ See Stanković 2007.

²⁶ All cases are allusions to the monastery of St George Tropaiophoros at the Mangana.

- ἐγκαινιστά (no. 30=III, ed. B. line 95)
 ἐγκαινία (τῶν ἐγκαινίων ἑορτή; (no. 30=III, ed. B. line, 89, ἐν ἐγκαινίων τελετῇ, line 96)
 ἐγκαινίζει (no. 30=III, ed. B. line 89)
 ἐκμεμαγαβευμένην (no. 30=III, ed. B. line 85)
 ἐξανακαίνισον (no. 30=III, ed. B. line 97; no. no. 40=XI, ed. B. line 76)
 ἔκαινοτομήθης (no. 14=VII, ed. B. line 83)
- καινά (σου τὰ πρακτέα) (no. 5=VI, ed. B. line 211)
 (τὰ φυσικὰ) καινότερα (no. 5=VI, ed. B. line 212)
 καινῆς ῥητορικῆς (!) (no. 16=VIII, ed. B. line 65)
 καινομίκτα καινουργέ (no. 16=VIII, ed. B. line 91)
 (θαῦμα) καινόν (no. 11–XII, ed. B. line 125)
 καινότερον (δόμον) (no. 30=III, ed. B. line 92)
 καινοτομεῖ (no. 37=X, ed. B. line 19)
 καινοποιέ (no. 30=III, ed. B. line 95)
 (τὸ) καινότερον (no. 5=VI, ed. B. line 18)
 (τῶν) καινῶν τροπαίων σου (no. 5=VI, ed. B. line 38)
 καινοτόμος (no. 11–XII, ed. B. line 127; (μονάρχα) καινοτόμε line 149)
 καινοτροπαιοφόρε (no. 30=III, ed. B. line 95)
 καινούργησον (no. 19=V, ed. B. line 99)
 καινουργός (καινουργόν, τὸν no. 30=III, ed. B. line 88)
 καινουργέ (no. 19=V, ed. B. line 98; no. 5=VI, ed. B. line 176; no. 16=VIII, ed. B. line 91)
 καταμαγγάνευσον (no. 30=III, ed. B. line 59)
 κεκαινοτομηκότα (no. 5=VI, ed. B. line 294, as a sequence of the motifs and ‘graphical’ explanations in lines 211–212)
 κεκαινουργημένον (no. 11–XII, ed. B. line 142)
- μάγγανα²⁷ (no. 30=III, ed. B. line 60)
 μαγγανεύματα (no. 30=III, ed. B. line 63)
 μεμαγγανευμένον (τὸν ἄρτον) (no. 40=XI, ed. B. line 73)
- προκύψας²⁸ (no. 30=III, ed. B. line 75)
 προκύπτων (no. 5=VI, ed. B. line 238)
 προκύπτειν (no. 11–XII, ed. B. lines 135, 190)
- ὕπανεκαίνισέ μοι (no. 5=VI, ed. B. line 76)
- χαροποιῖς (ἡλίοις) (no. 30=III, ed. B. line 27)
 χαροπὸν (ἡμέραν) (no. 30=III, ed. B. line 68)

²⁷ This, and all the following examples are – like previous – the allusions to the convent of St George at the Mangana in which Manganaios sought *adelphaton*.

²⁸ Cf. Jeffreys 1987.

χαῖρε (motif, technique):²⁹ (no. 62=II, ed. B. line 91; no. 30=III, ed. B. lines 26–28)
χριστός (Κυρίου)³⁰ (no. 18=IV, ed. B. lines 160,161; no. 19=V, ed. B. line 80; no.
5=VI, ed. B. line 336;³¹ no. 14=VII, ed. B. line 118; no. 40=XI, ed. B. lines 71, 76)

List of References

Primary sources

- Anderson – Jeffreys (1994): J. Anderson – E. Jeffreys, The Decoration of the Sevastokratorissa's Tent, *Byzantion* 64–1, 8–19.
Bernardinello (1972): S. Bernardinello (ed.), *Theodori Prodromi De Manganis*, Padova.
Garzya (1984): A. Garzya (ed.), *Nicephori Basilacae Orationes et epistolae*, Leipzig.
Papademetriou (1903): S. Papademetriou, Ὁ Πρόδρομος τοῦ Μαρκαινοῦ κώδικος XI 22, VV 10, 102–163.

Bibliography

- Chalandon I–II (1900; 1912): F. Chalandon, *Les Comnène. Études sur l'Empire byzantin aux XIe et XIIe siècle. I. Alexis Ier Comnène 1081–1118*, Paris; *II. Jean II Comnène (1118–1143) et Manuel I Comnène (1143–1180)*, Paris.
Hörandner (1967): W. Hörandner, Theodoros Prodromos und die Gedichtsammlung des Cod. Marc. XI 22. *JÖBG* 16, 91–101.
Hörandner (1975): W. Hörandner, Marginalien zum “Manganeios Prodromos”. *JÖB* 24, 95–107.
Hörandner (1976): W. Hörandner, *Traditionelle und populäre Züge in der Profandichtung der Komnenenzeit*, XVe Congrès international d'études byzantines, II.1, Athens, 3–15.
Hörandner (2003): W. Hörandner, *Court poetry: questions of motifs, structure and function*, in E. Jeffreys (ed.), *Rhetoric in Byzantium*, Aldershot, 75–86.
Jeffreys (1987): M. Jeffreys, *The Comnenian Prokypsis*, Parergon N. S, 38–53.
Jeffreys, M (2003): M. Jeffreys, ‘Rhetorical’ texts, in: E. Jeffreys (ed.), *Rhetoric in Byzantium*, Aldershot, 87–100.
Jeffreys – Jeffreys (1994): E. Jeffreys – M. Jeffreys, Who was the Sebastokratorissa Eirene. *Byzantion* 64–1, 40–69.
Jeffreys – Jeffreys (2001): E. Jeffreys – M. Jeffreys, *The “Wild Beasts from the West”: Immediate Literary Reaction in Byzantium to the Second Crusade*, in: A. E. Laiou – R. P. Mottadeh (eds.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington D. C. 2001, 101–116.
Kazhdan – Franklin (1984): A. Kazhdan – S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge.

²⁹ Cf. Tripanis 1968: I, *pass*; Roilos 2005: 120–123. I thank cordially Athanasios Markoupolos, Athens, for kindly sending me a copy of this book.

³⁰ Cf. for example Garzya (1984): no. 3 / 57, 30–31; 73, 32; Stanković 2006a: 288.

³¹ Instead of Χριστὸν σου in Bernardinello's edition read: χριστὸν σου.

- Lauxtermann (2002): M. D. Lauxtermann, *Byzantine poetry in context*, in: P. Odorico-P. A. Agapitos (eds.), *Pour une "nouvelle" histoire de la littérature byzantine*, Actes du Colloque international philologique Nicosie – Chypre 25–28 mai, 2000, Paris, 139–152.
- Lauxtermann (2003): M. D. Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres*, Vol. 1, Vienna.
- Magdalino (1984): P. Magdalino, *The Byzantine aristocratic oikos*, in: M. Angold (ed.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Oxford, 58–79.
- Magdalino (1993): P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos (1143–1180)*, Cambridge.
- Rhoby (2009): A. Rhoby, Verschiedene Bemerkungen zur Sebastokratorissa Eirene und zu Autoren in ihrem Umfeld. *Néa Póμη* 6, 305–336.
- Roilos (1998): P. Roilos, Ο νεκρός ως δέντρο στα ελληνικά μοιρολόγια. Η μεταφορά στην παραδοσιακή προφορική ποίηση τελετουργικού χαρακτήρα. *Hellenica* 48, 61–85.
- Roilos (2005): P. Roilos, *Amphoteroglossia. A Poetics of the Twelfth-Century Medieval Greek Novel*, Cambridge, Massachusetts – London.
- Stanković (2006a): V. Stanković, *Komnini u Carigradu (1057–1185). Evolucija jedne vladarske porodice (The Komnenoi in Constantinople (1057–1185). The Evolution of a Ruling Family)*, Beograd.
- Stanković (2006b): V. Stanković, Srbi u poeziji Teodora Prodroma i Anonima Manganskog. *ZRVI* 43, 437–450.
- Stanković (2007): V. Stanković, A Generation Gap or Political Enmity? Emperor Manuel Komnenos, Byzantine Intellectuals and the Struggle for Domination in Twelfth Century Byzantium. *ZRVI* 44, 209–227.
- Trapp 2003: E. Trapp, The role of vocabulary in Byzantine rhetoric as a stylistic device, in: E. Jeffreys (ed.), *Rhetoric in Byzantium*, Aldershot, 137–149.
- Trypanis (1968): C. A. Trypanis, *Fourteen Early Byzantine Cantica*, Wien.
- Varzos I–II (1984): K. Varzos, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν I–II*, Thessalonica.

Влада Станковић

РЕЧИ КОЈЕ ОДЗВАЊАЈУ: ТЕРМИНОЛОГИЈА ПЕСНИКА ПОЗНАТОГ КАО МАНГАНСКИ ИЗ КОРПУСА ПЕСАМА *DE MANGANIS*

Анонимни византијски песник из средине 12. столећа, познат само по надимку „Мангански“ или „Продром Мангански“, оставио је за собом богат поетски опус, који у свом највећем делу још увек није на одговарајући начин издат, док значајан део од његових укупно 146 песама још увек чека своје прво издање. Активан првенствено у периоду након Другог крсташког похода 1147. године, па нешто више од деценије после њега, Мангански се налазио у најужем окружењу цара Манојла Комнина, чије је ратне подвиге опевао, припадајући истовремено домаћинству Манојлове снаје, жене његовог покојног старијег брата Андроника,

чувене покровитељке учењака севастократорисе Ирине. Од бројних песама Манганског, издваја се корпус од дванаест песама посвећених песниковом настојању да себи обезбеди аделфат у цариградском манастиру Светог Георгија Тропеофоса у средишњој престоничкој четврти Манагама – по којој је и сам остао запамћен. У тексту се анализирају најчешћи мотиви, термини, игре речима и метафоре које Мангански у овим песмама вешто употребљава, пре свега метафора о песнику као осушеном дрвету коме је потребно пресађивање на плодније тле, уз помоћ које вештим поигравањем истозвучношћу термина, овај учењак успева да постигне споредан, али упечатљив ефекат, који оснажује његову молбу цару и осталим патронима. На бројним примерима уочљив је очигледан таленат Манганског, приметан у спретности којом користи реторске технике, али и у иновативности са којом приступа састављању својих дела, што га сврстава међу најбоље и највештије византијске песнике.

Др Зорица Ђоковић
Цара Душана 23, Београд
avgj@eunet.rs

WHEN DID THE BYZANTINE EMPIRE BECOME A VASSAL STATE?*

In our opinion, the Maritsa Battle itself did not have as a direct consequence the establishment of the Ottoman suzerainty upon the Byzantine Empire, but the immediate cause for this must have been an event which took place between the Maritsa Battle in 1371 and 1376 when the Byzantium was definitely a vassal state, which can be concluded upon careful reading of Chalkokondyles' description and two letters by Pope Gregory XI which indicate indirectly the vassal position of the Empire. We believe that the beginning of the Byzantine vassalage falls between the joint rebellion of Andronicus Palaeologus and Savci Bey in May 1373 and Andronicus' coming to power in 1376, most probably in the summer of 1373 after the crush of the rebellion. Andronicus' disobedience to his father and help provided to John V in quelling Andronicus' rebellion by Sultan Murad I served as a pretext for the establishment of vassalage.

Key words: *The Byzantine Empire, Turks, Murad I, John V, Maritsa Battle, vassalage.*

Кључне речи: *Византијско царство, Турци, Мурат I, Јован V, Маришка битка, вазалство.*

Although the beginning of the Byzantine vassalage to the Ottoman Turks has for long been one of the most important issues in the study of the late Byzantine history, a definitive answer has not yet been given due to negative balance of available sources since none of them explicitly states when exactly the Byzantine emperor was obliged to start paying tribute to the Turkish sultan and perform

* Рад је резултат истраживања спроведеног у току студијског боравка у Атини, а у оквиру израде докторске дисертације на тему „Андроник IV Палеолог и његово доба“ која је одбрањена 15. децембра 2009. на Филозофском факултету у Београду, на групи за Историју Византије, пред комисијом коју су чинили др Радивој Радић, редовни професор, др Петар Рокај, редовни професор и др Влада Станковић, доцент.

military service to him, which are the main indicators of vassal relationship. However, all researchers who have studied this issue, either as a separate subject or just touched it in passing, agree upon one thing: the Byzantium became a Turkish vassal state after the Battle of the Maritsa in 1371. The only difference among the scholars is that some think that the reason for the establishment of vassal relationship was the Maritsa Battle itself, while others hold that it was the consequence of the dynastic conflict among the members of the royal family of Palaiologos, precisely between the emperor John V and his eldest son, later Emperor Andronicus IV. As it is known, the fatal battle was fought on September 26th, 1371. on the river Maritsa, near the town Chernomen between the joint Serbian army of Despot John Uglješa and his brother King Vukašin Mrnjavčević on one side and the Turks on the other. The Mrnjavčević brothers were not just defeated, they both lost their lives together with a significant number of their soldiers.¹ The Byzantium did not participate in this battle in any way, although there had been attempts on the Serbian side to persuade the Bizantium to form the anti-Turkish military alliance and join the Serbs in the efforts to suppress further advancement of the Turks.²

The first historian who tried to date the beginning of the Byzantine vassalage more precisely was Oscar Halecki. Starting from the work by Laonikos Chalkokondyles, he drew a connection, quite rightly in our opinion, between the beginning of the Byzantine vassalage, precisely the conclusion of the agreement between the Byzantium and the Turks, and the rebellion of Andronicus IV against his father John V³ – he only dated it wrongly in 1374.⁴

Another, and far more widely accepted, opinion is that of Gregory Ostrogorski, who dealt with this issue most thoroughly. He was the first to associate the beginning of the Byzantine vassalage with the defeat of the Serbian army on the Maritsa River. According to him, the defeat of Despot Uglješa and King Vukašin was one of the most fatal dates not only in the history of the South Slavs, but the Byzantine Empire, too. After this defeat, the Byzantium was obliged to pay tribute to the Turkish sultan. Ostrogorski believed that John V had already been a Turkish vassal at the time of the outbreak of the rebellion of his eldest

¹ Kleinchronik No 53, 379; No 54, 388; No 55, 398; No 60, 451; No 70, 544; No 72a, 561; No 93, 627; No 102, 656. The literature about the battle of the Maritsa is very extensive and we mention only some, in our opinion the most important works. Škrivanić 1963; Ostrogorski 1965, 127–146; Mihaljčić 1989, 179 sq; Mihaljčić 1996.

² Ostrogorski 1965, 135–136.

³ Andronicus Palaiologus rebelled, associated with the son of Sultan Murad I, Savci Bey, in May 1373 against his father, but rebellion was quickly crushed and Andronicus was blinded and imprisoned. About the rebellion v. Loenertz 1939; Charanis 1942–1943; Katsoni 2002.

⁴ Halecki 1930, 304 sq.

son Andronicus in May 1373, and that he must have submitted to the Turkish sultan in 1372 at the latest.⁵ He draws his main argument from the testimony of Laonikos Chalkokondyles who says that, at the time of Andronicus' and Savci Bey's rebellion, John V joined Murad in his campaign in Asia against barbarian rulers, the fact from which Ostrogorski drew the conclusion that John V had simply executed his vassal obligation to the Turkish sultan.⁶

Peter Charanis fully accepts this view.⁷ Tomaso Bertele says that the Turkish victory over the Serbs in the Maritsa Battle led some Serbian princes, the Bulgarian tzar and even the Byzantine emperor to accept the position of vassalage to Sultan Murad I.⁸ John Barker is rather vague on this point. First he states that it is not known when exactly John V's cooperation with the Turks started and that it only came to light when the rebellion of Andronicus Palaiologus broke out, from which it can be concluded that he believes that the Byzantine vassalage began before the rebellion. However, somewhat later he contemplates that John V must have admitted certain suzerainty to the Turkish Emir either before Andronicus and Savci Bey's rebellion or after it.⁹ Michelle Ballard believes that the vassal relationship was established after putting down the Andronicus rebellion in 1373, when John V, additionally disappointed by the attitude of the West, concluded an agreement with the Turks.¹⁰ Anthony T. Luttrell says that, after the Battle of the Maritsa, Thessaly, Macedonia and Albania remained open for Turkish attacks and that John V was forced to conclude an agreement with Murad I in 1373,¹¹ that it happened during the rebellion of Andronicus in 1373, and resulted in moving a significant number of Turkish troops in Europe with the Emperor's approval.¹² Yet, Luttrell does not state explicitly that the above was an agreement about the vassalage. Ivan Đurić believes that the Byzantium became a vassal state near the end of 1371 or during 1372 and that it continuously recognized its dependence to the Ottomans for the following thirty years.¹³ Donald Nicol writes that the Maritsa Battle is a battle with the farthest reaching consequences before the fall of Constantinople in 1453, and that it opened the gates of Macedonia, Serbia and Greece to the Turks; that the surviving Serbian princes became Turkish vassals, i.e. they were

⁵ Ostrogorski 1958, 49 sq; Ostrogorski 1959, 503.

⁶ Chalcocondil I, 37; v. Ostrogorski 1958, 50.

⁷ Charanis 1942–1943, 293.

⁸ Bertelè 1962, 129.

⁹ Barker 1969, 18, 22.

¹⁰ Ballard 1978, 87.

¹¹ Luttrell 1980, 393 sq.

¹² Luttrell 1980, 407.

¹³ Đurić 1988, 9.

forced to pay tribute and fight on the side of the Turks, as was the case with other Christian princes in the Balkans, among whom was the Byzantine emperor, too.¹⁴ Radivoj Radić cautiously states that the beginning of the Byzantine vassalage should be sought in the post-Maritsa Battle period and that, in a relatively short time after the battle, many Christian rulers in the Balkans became vassals of Murad I, including the Byzantine Emperor.¹⁵ Waren Treadgold in his *History of the Byzantine State and Society* says that John V followed the Serbs and became a vassal of Murad I and that his subjugation to the Turks led to the rebellion of his eldest son Andronicus IV in 1373, from which it follows that he believes that the vassal relationship was established in the period between the Maritsa Battle and May of 1373.¹⁶ Georgios Bogiatzis, citing Ostrogorski, notices that after the Maritsa Battle, not only the Serbs but also the Bulgarians and the Byzantines were forced to recognize the Turkish government.¹⁷ Elizabeth Malamut says that John V followed Murad I in an expedition to Asia Minor and that the defeat of the Serbian state marked the beginning of the captivity of the Byzantine Empire which found itself in the humiliating position of a vassal.¹⁸

Some authors who studied the beginning of the tribute payment to the Ottoman Empire, which is an indication of vassalage, lead us to the conclusion that the Byzantine vassalage began somewhat later, in 1379. Namely, Octavian Iliescu writes that the Byzantine Empire, after the dynastic crisis of 1379, caused by the conflict between John V and his son Andronicus, was obliged, probably for the first time, to pay tribute to the Ottoman Empire,¹⁹ but he does not support his assumption by facts. Joseph Gill relates that the Turks had defeated the Serbs before John V returned from his trip to Italy and that, within just a few years, he also was forced to pay tribute to the Turks: 15 000 Venetian florins and send over an army of 12 000 soldiers when the Turks demanded.²⁰ Based on the presented data, one might conclude that Gill believes that the Byzantium became a vassal state only in 1379, although he does not say so explicitly. Namely, it is documented by the sources and widely accepted in science that, the same year, John V and his younger son, later Emperor Manuel II, agreed with Murad to pay the said amount and send the same number of soldiers that Gill reports.

However, after G. Ostrogorski, the issue of early Byzantine vassalage was elaborated most thoroughly by Polymnia Katsoni. She rejects the arguments

¹⁴ Nicol 1993, 275.

¹⁵ Radić 1993, 359, 364.

¹⁶ Treadgold 1997, 780.

¹⁷ Bogiatzis 1998, 125.

¹⁸ Malamut 2001, 217/218.

¹⁹ Iliescu 1971, 427.

²⁰ Gill 1977, 82.

of Ostrogorski attributing them to chronological unreliability of the sources, i.e. Laonikos Chalkokondyles, and concludes that although some kind of peace agreement between John V and the Turks seems to have been achieved in the summer of 1373, in the contemporary sources there are no signs of the Byzantine submission until 1376²¹ and that the vassal relationship was established approximately in the summer of 1376, after the revolutionary overturn which brought Andronicus IV to power.²²

We do not share this view and we believe that the Byzantine Empire had already been an Ottoman vassal state in 1376 when Andronicus IV came to power, which is confirmed by the sources, and that the beginning of the Byzantine vassalage falls between Andronicus' rebellion in May 1373 and his coming to power in 1376, most probably in the summer of 1373 after the crush of the rebellion. Andronicus' disobedience to his father and help provided to John V in quelling Andronicus' rebellion by Sultan Murad I served as a pretext for the establishment of the vassalage.

Upon careful reading of Chalkokondyles' description of the changes on the Byzantine throne in the summer 1376 and the events that preceded it, it can be concluded that the Byzantium was a vassal state in 1376. A Greek historiographer informs us that, before taking any action against his father, Andronicus first went to Murad (Chalkokondyles says Bayezid) whom he asked for military assistance promising to pay higher tribute each year (φόρον δὲ τῷ σῶ ὀϊκῷ πολλαπλάσιον).²³ These data indicate that the tribute, which is an indication of the vassalage, had been paid previously, and that Andronicus promised to increase the amount in order to motivate the Sultan to help him achieve his goals. In addition, the fact that Andronicus, after escaping from prison and before taking any action, went straight to Murad to gain his approval, obviously shows who was the true master of the situation in the Byzantine empire.

Two letters by Pope Gregory XI, widely discussed in science, indicate indirectly the vassal position of the Empire. The first one was addressed to Emperor John V on December 13th, 1374, in response to his letter, which unfortunately is not preserved, but at least part of its contents can be conjectured on the basis of the Pope's response. It shows that the Emperor considered it necessary to explain to the Pope, or to justify himself for two actions which are not explicitly mentioned (*excusationes de motives tue mentis in duobus tuis actibus*).²⁴ If we take into consideration the date of the Pope's letter, the events in the Byzantine Empire that preceded it, and if we compare the data from the

²¹ Katsoni 1994, 466.

²² Katsoni 1994, 478.

²³ Chalcocondil II, 56.

²⁴ Lettres du pape Grégoire XI, no 3025. Cf. Halecki 1930, 305–6, n. 1; Katsoni 1994, 475, n. 44.

letter with other Greek sources, we can assume that the two events mentioned by Gregory XI refer to blinding Andronicus IV and the agreement of vassalage to the Turks.²⁵

The second Gregory XI's letter was sent to the Hungarian King on December 8th, 1375. The Pope speaks about difficult circumstances in which the Balkan peoples found themselves and says that the Turks invaded, conquered and almost destroyed the glorious Roman Empire (*invaserunt, occuparunt, destruxerunt Fere gloriosum totum imperium Romániai*) whose habitants were forced not only to pay taxes to the Turks but were almost completely under their authority (non solum eis tributaria facti sunt, sed in eorum Fere Manibus consistunt).²⁶ This formulation indicates the position of the Empire which may be described as vassal: the Empire was not yet fully conquered and annexed to the Ottoman territories, but was obliged to pay tribute.

As was said earlier, we believe that the Battle of the Maritsa itself did not have as a direct consequence the establishment of the Ottoman suzerainty upon the Byzantine Empire, but the immediate cause for this must have been an event which took place between the Maritsa Battle in 1371 and 1376 when the Byzantine Empire, as we have seen, was already a vassal state. This dramatic and fateful battle certainly prepared the ground for something like that, and made the Byzantine Empire more vulnerable than before, but it seems unlikely that the Empire suffered such drastic consequences of a battle in which it even did not participate at all. In our opinion, there must have existed another specific reason, and we find it in the joint rebellion of Andronicus Palaeologus and Savci Bey in 1373.

True, we considered the possibility that the vassalage started shortly after the Battle of the Maritsa, assuming that the cause was not the Battle itself but the occupation of the Macedonian cities (under the rule of the Mrnjavčević brothers) by Manuel Palaiologos, among which was the city Serres, too. This caused a reaction of the Turks who quickly expelled Manuel's troops from the newly conquered cities.²⁷ At that time, John V had just returned from Italy which he had visited in an attempt to find help against the Turks.²⁸ At first sight it might seem possible that the Turks knew about his visit and that all these events together served them as a pretext for forcing on vassal relationship. However, research on the Turkish rule in Thrace indicates that the possibility for this is very poor if we bear in mind that Sultan Murad I did not have full control of the

²⁵ Katsoni 1994, 468.

²⁶ Vetera Monumenta, No 309, 155.

²⁷ Barker 1969, 16/17.

²⁸ Kleinchronik, No 9, 94. Charanis 1942–1943, 292; Loenertz 1970, 67; Barker 1969, 14; Schreiner 1977, 301; Radić 1993, 357.

conditions in the European part of his state since the *Ghazi*, i.e. independent Turkish warriors were acting completely freely in these areas.²⁹

Namely, it is important to emphasize that Murad I did not win the Chernomen Battle, nor did his commander Lala Shahin, who can be considered a representative of the central Turkish authorities in Thrace, but it was a victory gained by the *Ghazi* warriors, who had loose obligations towards the Sultan's authority,³⁰ or more precisely by the most powerful among them whose real name, unfortunately, was not registered and who has been referred to in history as *il-Hadji Bey*.³¹ Regardless of later interpretations of this victory by the Ottomans and their official historiography, the victory of 1371 showed the Sultan's weakness to impose himself in the epicentre of events in Thrace.³² Murad managed to regain control over Thrace no sooner than in 1373, after the rebellion of Andronicus Palaiologus and his son Sauci Bey was crushed³³ when, in our opinion, real Byzantine vassalage started.

A brief chronicle originating from the fifteenth century, but whose compiler relied on an older fourteenth-century chronicle,³⁴ from which we draw data about Andronikus' rebellion, informs us that John V Palaiologus, angry because of his son's act, allied with Murad who, moving from East to West passed through Constantinople with a large army.³⁵ About the collaboration between the Turkish sultan and the Byzantine emperor on the occasion of the rebellion of their disobedient sons we are informed by a chronological note closest to the event.³⁶ It states that Andronicus rebelled and that his father let the Turk, i.e. Murad, into the City.³⁷ Therefore, the sources, closest to the event, tell us that John V enabled Murad to cross in Europe and bring over large army in order to suppress the rebellion of the ambitious heir to the throne. In our opinion, the assistance that Murad gave to John V in quelling Andronicus' rebellion, which helped John V retain the throne, resulted in the establishment of Ottoman suzerainty of Byzantine Empire, eighty years before the latter finally disappeared from the map of the world.

Valuable sources are also the letters by Demetrius Cydones, a contemporary of these events and a confidant of Emperor John V Palaiologus, who was very

²⁹ Bogiatzis 1998, 125/126; also v. Bogiatzis 1990.

³⁰ The important role that independent warriors had to conquer Thrace v. Beldiceanu-Steinherr 1967, 47–48; Bogiatzis 1990; Katsoni 2002, 111. Also, Gkoktsempag 2004–2005, 113.

³¹ Bogiatzis 1990 285; Bogiatzis 1998, 125.

³² Bogiatzis 1998, 125.

³³ Bogiatzis 1998, 125–126.

³⁴ Schreiner 1977, 306.

³⁵ Kleinchronik, No 9, 95.

³⁶ The details about the note in Dölger 1961, 328 sq.

³⁷ Chron. Notizen, No. 45, 612.

well informed about the events in the Byzantine palace and all major state issues.³⁸ There still remain two of his letters addressed to John V while he stayed at Murad's court, probably in summer 1373, that is, immediately after The Andronicus' rebellion was crushed. In the first of these two letters, Cydones implicitly mentions the rebellion and John's resulting visit to Murad.³⁹ Namely, it is clear from the letter that John was at the court of Sultan Murad to "calm him down" because of an unspecified recent event. A big event which could incite the visit could be Andronicus' rebellion.⁴⁰ It could be possible that further relations between the Ottomans and the Empire were negotiated then, i.e. that the agreement by which the Byzantine Empire definitely became a vassal state was reached on that occasion.

Upon reviewing all available sources we can conclude that the Byzantium became a vassal state before 1376 and that John V accepted vassal relationship probably in summer 1373, immediately after the rebellion of his son Andronicus was crushed, the event in which Murad's troops played an important role and were rewarded by John V's admission and assistance to move further into Europe. Murad I helped John V Palaiologus retain the throne but, in turn, he took away his independence.

List of References Sources

Chalcocondil	<i>Laonici Chalcocondilae historiarum demonstrationes I–II</i> , ed. E. Derkó, Budapest 1922–1927.
Chron. Notizen	Chronologische Einzelnotizen, in P. Schreiner (ed), <i>Die byzantinischen Kleinschroniken II</i> , Wien 1977, Appendix 1, 605–623.
Cydonès	D. Cydoneès, <i>Correspondance II</i> , ed. R. Loenertz, Città del Vaticano 1960.
Kleinchronik	P. Schreiner (ed), <i>Die byzantinischen Kleinschroniken I</i> , Wien 1975.
Lettres du pape Grégoire XI	G. Mollat (ed), <i>Lettres secrètes du pape Grégoire XI (1370–1378) interessant les pays autres que la France. Publiées ou analysées d'après les registres du Vatican. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome</i> , Paris 1962.

³⁸ Literature about him and his work is very extensive, and we list only those articles that provide an overview of his entire oeuvre. Kianka 1981; Tinnefeld 1982; Poliakovkaia 1998.

³⁹ Cydonès, 67–68.

⁴⁰ Katsoni 1994, 464–465.

Vetera Monumenta A. Theiner (ed.), *Vetera Monumenta historica hungariam sacram illustrantia* II, Roma 1860.

Bibliography

- Balard 1978 Balard, Michel (1978): *La Romanie Génoise XIIIe – début du XVe siècle*, Rome.
- Barker 1969 Barker, John (1969): *Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, New Jersey.
- Beldiceanu-Steinherr 1967 Beldiceanu-Steinherr, Irene (1967): *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murat I*, Monachii.
- Bertelè 1962 Bertelè, Tomaso (1962): *I gioielli della corona bizantina dati in pegno alla Repubblica veneta nel sec. XIV e Mastino II della Scala*, Studii in onore di Amintore Fanfi nel venticinquennio di cattedra universitaria II: Medioevo, Milano, 89–177.
- Bogiatzis 1998 Βογιατζής, Γεώργιος (1998): *Η πρώτη οθωμανοκρατία στη Θράκη. Αμεσες δημογραφικές συνέπειες*, Θεσσαλονίκη.
- Bogiatzis 1990 Βογιατζής, Γεώργιος (1990): Οθωμάνοι και μη οθωμάνοι μουσουλμάνοι στην κατάκτηση και τον εποικισμό της Ανατολικής και Δυτικής Θράκης, *Ελληνικά* 41, 279–286.
- Charanis 1942–1943 Charanis, Peter (1942–1943): *Strife among Palaeologi and Ottoman Turks, 1370–1402*, *Byzantion* 16, 286–314.
- Dölger 1961 Dölger, Franz (1961): *Zum Aufstand des Andronikos IV gegen seinen Vater Johannes V im Mai 1373*, *Revue des Etudes Byzantines* 19, 328–332.
- Đurić 1988 Đurić, Ivan (1988): *Sumrak Vizantije. Vreme Jovana VIII Paleologa 1392–1448*, Zagreb.
- Gill 1977 Gill, Joseph (1977): *Eleven Emperors of Byzantium seek Union with Church of Rome*, *Eastern Churches review* 9, 72–84 (= *Church Union*, VR, London 1979).
- Gkoktsempag 2004–2005 Γκοκτσέμπαγ, Ντουριγιέ (2004–2005): *Το χρονικό του Οθωμάνου χρονογράφου Ασίκ-πασά-ζάντε και οι βυζαντινό-οσμανικές σχέσεις*, *Βυζαντινός Δόμος* 14, 85–130.
- Halecki 1930 Halecki, Oscar (1930): *Un empereur de Byzance à Rome*, Warchau.
- Iliescu 1971 Iliescu, Oscar (1971): *Le montant du tribute payé par Byzance à l'empire ottoman en 1379 et 1424*, *RESEE* 9 (1971) 427–432.
- Katsoni 1994 Κατσώνη, Πολύμνια (1994): Ο χρόνος έναρξης της βυζαντινής υποτέλειας στους Οθωμανούς Τούρκους, *Βυζαντιακά* 14, 459–481.
- Katsoni 2002 Κατσώνη, Πολύμνια (2002): *Μία επταετία κρίσιμων γεγονότων. Το Βυζάντιο στα έτη 1366–1373. Η διαμάχη Ανδρονίκου και Ιωάννη Ε' των Παλαοιλόγων*, Θεσσαλονίκη.

- Kianka 1981 Kianka, Frances (1981): *Demetrius Cydones (c. 1324 – c. 1397): Intellectual and Diplomatic relations Between Byzantium and the West in the Fourteenth Century*, New York, 231–234.
- Loenertz 1939 Loenertz, Raymond (1939): *La première insurrection d'Andronic IV Paléologue (1373). Essai de critique des sources*, *Echos d' Orient* 38, 334–345.
- Loenertz 1970 Loenertz, Raymond (1970): *Démétrius Cydonès I. De la naissance à l'année 1373*, *OCP* 36 47–72.
- Luttrell 1980 Luttrell, Anthony (1980): *Gregory XI and the Turks: 1370–1378*, *OCP* 46, 391–417.
- Malamut 2001 Malamut, Elizabeth (2001): *Les discours de Démétrius Cydonès comme témoignage de l'idéologie byzantine vis-à-vis des peuples de l'Europe orientale dans les années 1360–1372*, *Byzantina et Slavica Cracoviensia III*, *Byzantium and East Central Europe*, Cracow, 203–219.
- Mihaljčić 1989 Михаљчић, Раде (1989): *Крај српског царства*, Београд.
- Mihaljčić 1996 Mihaljčić, Rade (1996): *Les batailles de la Maritza et de Kosovo. Les dernières décennies de la rivalité serbobyzantine*, in *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, Αθήνα, 97–109.
- Nicol 1993 Nicol, Donald (1993²): *The last centuries of Byzantium, 1261–1453*, Cambridge.
- Ostrogorski 1958 Ostrogorski, Georgije (1958): *Byzance. État tributaire de l'Empire turc*, *ZRVI* 5. 49–58.
- Ostrogorski 1959 Острогорски, Георгије (1959): *Историја Византије*, Београд.
- Ostrogorski 1965 Острогорски, Георгије (1965): *Серска област после Душанове смрти*, Београд.
- Poliakovkaia 1998 Поляковкая, Мариа А (1998): *Портреты византийских интеллектуалов. Три очерка*, Санкт-Петербург 1998, 19–151.
- Radić 1993 Радић, Радивој (1993): *Време Јована V Палеолога (1331–1391)*, Београд.
- Schreiner 1977 Schreiner, Peter (1977): *Die byzantinischen Kleinschroniken II. Historischer Kommentar*, Wien.
- Tinnefeld 1982 Tinnefeld, Franz (1982): *Demetrios Kydones. Briefe I*, Stuttgart.
- Treadgold 1997 Treadgold, Waren (1997): *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford.
- Škrivanić 1963 Шкриванић, Гавро (1963): *Битка на Марици (26. септембра 1371)*, Војноисторијски гласник 3, 71–94.

Зорица Ђоковић

КАДА ЈЕ ВИЗАНТИЈСКО ЦАРСТВО ПОСТАЛО ВАЗАЛНА ДРЖАВА?

Иако је почетак византијског вазалства према Турцима Османлијама једно од најважнијих питања позновизантијске историје, на њега још увек није дат коначан одговор, што је последица неповољног стања извора, од којих ниједан не каже од када је тачно византијски цар био у обавези да турском султану плаћа данак и извршава војну обавезу, што су основни показатељи вазалног односа.

Ми сматрамо да се на основу расположиве изворне грађе да закључити да је Византија 1376. већ била османска вазална држава а да почетак вазалства треба тражити у времену после угушења побуне Андроника Палеолога 1373. године, у чему су значајну улогу одиграле турске трупе Мурата I, од којег је цар Јован V Палеолог затражио помоћ. Аргументи за то су:

1) Када описује промене на византијском престолу у лето 1376, Халкокондил каже да је Андроник најпре отишао Мурату, тражио војну помоћ и обећао да ће плаћати већи данак сваке године (φόρον δὲ τῷ σῶ οἴκῳ πολλαπλάσιον). Овај податак указује на то да се данак, који је један од показатеља вазалства, плаћао и раније, а да је Андроник обећао повећање данка како би мотивисао султана да му помогне у остварењу својих намера.

2) Два писма папе Григорија XI. Прво је упућено 13. децембра 1374. године цару Јовану V. Из њега се види да је цар сматрао потребним да се оправда за неке своје две активности, које се не наводе експлицитно, али се анализом околности и времена настанка писма, индиректно може претпоставити да је један од њих споразум са Турцима о вазалству. У другом писму, упућеном мађарском краљу 8. децембра 1375. године, папа каже да су поданици Римског царства морали не само да плаћају порез Турцима већ су скоро пали под њихову власт, што указује на вазални положај.

3) Једна кратка хроника обавештава нас да се Јован V Палеолог, љут због синовљеве побуне, ујединио са Муратом, а то потврђује и једна хронолошка белешка временски најближа догађају. У њој се каже да се Андроник побунио, а да је његов отац превео у Град Турчина, тј. Мурата.

Да се наслутити да је Мурат I помогао Јовану V Палеологу да сачува престо, али му је заузврат одузео независност.

Мр Марко Драшковић,
Истраживач-сарадник
Византолошки институт САНУ
Кнез Михаилова 35/III
marko.draskovich@gmail.com

ПОЧЕЦИ ДОМА ГРЕНВИЛ. ГЕНЕАЛОШКИ И СОЦИЈАЛНО-ИСТОРИЈСКИ ОГЛЕД*

The first part of this work makes focus on some social aspects of the first known generations of Anglo-Norman Grenville family, esp. with their Nethe manor and social character of Bideford-Kilkhampton and Chilton-Wotton branches of the family. The second part of this writing deals with long-living genealogical construction which tries to connect the Grenvilles with the House of Rollo, via house FitzHamon. J. H. Round expressed doubt in this genealogical construction, and the aim of this work is to document and verify Round's hypothesis, and to give hypothetical explanation how this construction was made. The most doubtful parts of construction are the link claiming that Richard de Grenville was son of Hamon Dentatus (and brother of Robert FitzHamon of Gloucester), and the link showing that Hamon was son of count Malger, son of Richard I of Normandy. This work shows that these two links cannot be approved by contemporary sources. Similar sort of dubiousness can be found in case of marriages traditionally ascribed to first known Grenvilles.

Кључне речи: *средњовековна генеалогичка историја, Ричард де Гренвил, Роберт Фицхејмон, Англо-Нормани, западноевропско племство.*

Key words: *medieval genealogy, Richard de Granville, Robert FitzHamon, Anglo-Normans, westeuropean nobility.*

Историја англо-норманских племићких домова оличава, традиционално, једно тешко исцрпиво подручје средњовековне друштвене историје. Уско везана за ово, готово увек је и проблематика генеалošких почетака ових домова, будући да доношење закључака о социјалној еволуцији јед-

* Рад је настао у склопу пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Традиција, иновација и идентитет у византијском свету“ (Ев. бр. 177032).

ног племићког дома увелико зависи од критички утврђених генеалогско-просопографских сазнања о њеним првим генерацијама. То увелико важи за оне породице чији су средњовековни почeci били далеко скромнији од њиховог доцнијег сталешког статуса, и чији су потоњи успеси имали за последицу тенденциозну и некритичку интерпретацију првих сачуваних изворних података о дотичним породицама. Остаци таквих интерпретација могу се и данас наћи у историографији, у случају оних англо-норманских породица чији почeci нису били тумачени искључиво на основу савремене изворне грађе. Један од таквих случајева јесте дом Гренвила.¹ Претресање овог вида генеалогске и социјално-историјске проблематике може бити у методолошком и интерпретативном смислу корисно и за историографију српског и балканског средњег века, пре свега због постојања сличних методолошких проблема када су у питању племићке и владарске генеалогije српског средњовековља, али и када је реч о разумевању многих конкретних видова норманског и, уопште, латинског друштвеног утицаја на разнолике рубне области оновремене Европе.

Историја дома Гренвил почиње са Ричардом (I) де Гренвиллом (*Ricardus de Grainvilla*), који је из савремених извора познат пре свега као оснивач опатије Нит (*Neath*) у јужном Велсу. Готово сви савремени подаци о њему и његовим поседима потичу из његове оснивачке повеље поменутог манастира. На основу његовог племићког предиката може се само претпоставити да су његови преци били господари Гранвила, мање утврђене луке на крајњем западу нормандијске обале, која постоји и данас.

Из оснивачке повеље опатије Нит јасно се види да је Ричард де Гренвил поседовао замак у Ниту (*castellum de Neth*), земљу око истоимене реке (Neth), право на десетак од сељака настањених на тој земљи, право на бар половину све рибе из реке Нит, као и бар један млин (*molendino de*

¹ Један од методолошки најзурнијих примера критичког расветљавања почетака појединих англо-норманских породица, искључиво на основу савремених извора, јесте опус Џона Раунда, пре свега његове студије објављене у зборнику John Horace Round (1910), *Peerage and Pedigree. Studies in Peerage Law and Family History*, vols 1–2, London. Од новије литературе треба истаћи пре свега фундаментално дело: Keats-Rohan (1999); Исти (2002), *Domesday Descendants: A Prosopography of Persons Occurring in English Documents 1066–1166: II Pipe Rolls to Cartae Baronum*, Woodbridge. Треба имати у виду и мању монографију L. Loyd (1999), *The Origins of Some Anglo-Norman Families*, London. Социјални аспект поменуте проблематике најбоље је оличен у Раундовима студијама у зборнику J. H. Round (1909), *Feudal England. Historical Studies on the XIth and XIIth centuries*, London, као и фундаменталном делу C. Haskins (1918), *Norman Institutions*, London. Од новијих монографија, социјални аспект проблематике узорно осветљавају Judith Green (1997), *The Aristocracy of Norman England*, Cambridge, Frank Barlow (1999), *The Feudal Kingdom of England 1042–1216*, London (rep.), John Hudson (1997), *Land, Law, and Lordship in Anglo-Norman England*, Oxford.

Cloeda). Од тога, Ричард је опатији даровао капелу (*capellam*) свог дворца у Ниту, сву пуну (*vastum*) земљу око реке Нит, своје право на десетак околних сељака, право на половину све рибе из реке, као и поменути млин. Даље, јасно се каже да је Ричард држао неке земљопоседе Мориса (*Mauricius*) у месту *Michaelmas* и млин *Pandelina* (*molendinum de Pandelia*) са околном ливадом Ричарда де Сент-Квентина (*Richardus de Sancti Quintini*), што упућује на то да је за те поседе поменутим појединцима морао учинити неку форму комендације. Поменуте поседе и млин, и приходе од њих (млинарева такса), Морис и Де Сент-Квентин поклонили су потом у своје име опатији, што се јасно констатује у даровници (укључујући и кућу млинара са околном земљом). Када је реч о Ричардовим поседима ван Велса, из даровнице се јасно види да је држао феуд (*faedo*) у Девонширу, од кога је опатији даровао приходе одседа *Littleham* (5 денарија и 20 солида). Даровницом се опатија званично предаје монасима из цистерцитског Манастира Св. Тројице у Савињију. Предаја новоосноване опатије цистерцитима вероватно је, између осталог, имала за циљ да припадници овог монашког реда, познати по свом ентузијазму и искуству у унапређивању запуштене земље, култивишу и пустаре око реке Нит, које су им дароване у саставу опатије. У даровници се помиње и Ричардова супруга Констанс (*Constancia*). Цела даровница је издата уз пристанак Роберта Фицроја, ерла од Глостера (*Robertus Gloucesteriae Comes*), и стављена је под његов патронат, вероватно због чињенице да је ерл био господар јужног Велса, у коме се опатија и налази.²

На основу података из његове оснивачке повеље, јасно се види да је Ричард држао један замак са околином у Јужном Велсу и феуд у Девонширу уз више мањихседа. Повеља се, сама по себи, концентрише на његове велшке и девонске поседе, дакле поседе који се тичу манастира, не затварајући могућност да је Ричард имао знатне поседе и ван Велса и Девона. Но, општи утисак који се стиче о Ричарду јесте да је тешко могао бити у рангу вишем од ситнијих, провинцијских барона, тим пре што су такав ранг генерацијама држали и његови потомци. До својихседа у Велсу Ричард је могао доћи као учесник норманског освајања јужног Велса крајем XI века, али и на неки други начин (женидбом, пристанком да се са својим људима насели на већ освојеној велшкој земљи, итд.), па не бих улазио у доношење ширих закључака по том питању.³

² Текст оснивачке повеље опатије Нит: *Carta foundationis de Nethes*, 259.

³ Додуше, у шеснаестовековној легенди о енглеском освајању јужног Велса изричито се тврди да је Ричард де Гренвил био један од главних норманских освајача јужног Велса, и да је Нит добио као награду у том подухвату – Collins 1750, 64; осим што овај извор, као несавремен, тешко може бити средство аргументације, треба имати на уму и да је поменута

Ричардов најстарији син, Ричард (II) де Гренвил, и неколико узастопних генерација његових наследника, носе само титулу лорда од Бидифорда (*Bideford*) и Килкхемтона (*Kilkhampton*). Будући да је Бидифорд тада био мањи град у Глостеру, а Килкхемтон једно од већих села у најзападнијем делу Корнвола, очито је да су и Ричард (II) и његови потомци били у рангу ситнијих барона. При томе, немогуће је закључити да ли је Ричард (II) сам стекао Бидифорд и Килкхемтон, или их је наследио од оца. Његов истоимени потомак познат је по повељи коју је издао биргерима Бидифорда, једном од најважнијих извора за историју првих бидифордских Гренвила, а издао је и привредну историју самог Бидифорда.⁴ Све до XVII века, бидифордски Гренвили остаће само господари свог градића и ситнијих околних поседа.

Ричард (I) де Гренвил имао је још три сина – Роберта, Џерарда и једног сина непознатог имена. Првих неколико генерација потомака млађих синова Ричарда (I) де Гренвила држало је села Чилтон (*Chilton*) и Вутон (*Wotton*) у Бакингемширу, а међу њима су се изнад оквира ових села уздигли само Виљем, који је успео крајем XIII века да постане шериф Оксфорда и Беркшира, и сер Јустас (*Eustace I*) де Гренвил. Јустас се истакао дугогодишњим личним учешћем у војним експедицијама енглеских краљева, од Ричарда I до Хенрија III.⁵ Награђен је (око 1215.) службом конетабла лондонског Тауера и великим поседима у Јоркширу. О обиму поседа које је сер Јустас стекао говори 20 витешких феуда које је држао. Међутим, даље уздизање чилтонско-вутонских Гренвила није уследило, јер је његов син Џерард умро без наследника, успевши да само мањи део својих поседа пребаци на своје сроднике.⁶

легенда инкорпорирала усмене традиције многих енглеских племићких породица из Велса које су, не знајући како су њихови преци дошли у Велс, листом претпостављале да су им преци дошли као учесници чувеног енглеског похода на Гламорган, што може бити случај и са причом о Гренвиловом учешћу у походу на јужни Велс.

⁴ Повеља Ричарда де Гренвила биргерима Бидифорда: Charter of Bideford, 12–15; ова повеља је потврда и допуна оне коју је његов деда издао грађанима Бидифорда; она уређује питање годишње дажбине коју сваки биргер плаћа њему као сениору града, на дан Св. Михаила, прописује разлике у дажбини зависно од тога ко у граду држи већу окућницу, башту или воћњак, уређује начин наплате дажбине на сениоровој пијаци понедељком итд; печат носи грб бидифордских Гренвила и натпис *Sigil Ric de Grenvile*.

⁵ Нпр. Јустасово учешће у експедицији краља Ричарда I у Нормандију током 1196. и походу Хенрија III на Велшане 1225/26.

⁶ Главни извор за историју првих неколико генерација чилтонско-вутонских Гренвила јесу њихове повеље и акта, углавном необјављени, чији се велики број у одломцима може наћи у *Vrydges* 1812, 391–394, 396–400. Уситњавање ионако малецких поседа чилтонско-вутонских Гренвила може се видети при подели коју је крајем XIII века извршио сер Јустас (II): најстаријем сину Џерарду дао је Чилтон, млађем сину Ричарду половину Вутона,

Имајући у виду све напред изнето, задржао бих се на једној особеној генеалогској конструкцији, која још увек има доста утицаја у историографији.⁷ Према њој, Ричард (I) де Гренвил био је заправо млађи брат Роберта Фицхејмона, једног од најкрупнијих енглеских магната у доба Виљема II и Хенрија I, и уједно праунук Ришара I, војводе од Нормандије. Ова конструкција обухвата и тврдњу да је Ричард де Гренвил заправо носио титуле грофа од Корбеја и господара Торињија. Поменута конструкција, у свом појединачном виду, почела се стварати већ шездесетих година XVII века, када је сер Џон Гренвил, потомак бидифордских Гренвила, добивши титуле ерла од Бата и виконта Гренвила (за заслуге у повратку краља Чарлса II на трон), затражио и титулу грофа од Корбеја. У свом потпуном виду, поменута конструкција појављује се у другој половини XIX века у делу које је ректор Роџер Гренвил написао о историји своје породице.⁸ Графички приказана, поменута генеалогска конструкција налази се на 78. страни.⁹

Већ Џ. Х. Раунд, у свом чланку „The Granvilles and the Monks“ (Round 1971, 153–157) одбацио је могућност да је Емон „Зубати“ био син Малжера Нормандијског, изразивши при томе и скепсу према тврдњи да је Ричард де Гренвил био Емонов син. Нажалост, ове хипотезе Раунд није документовао савременом изворном грађом, нити је покушао да реконструише конкретније путеве настанка поменуте генеалогске конструкције, што ћу покушати да употпуним у наставку овог рада. Кренимо хронолошким и генеалогским редоследом.

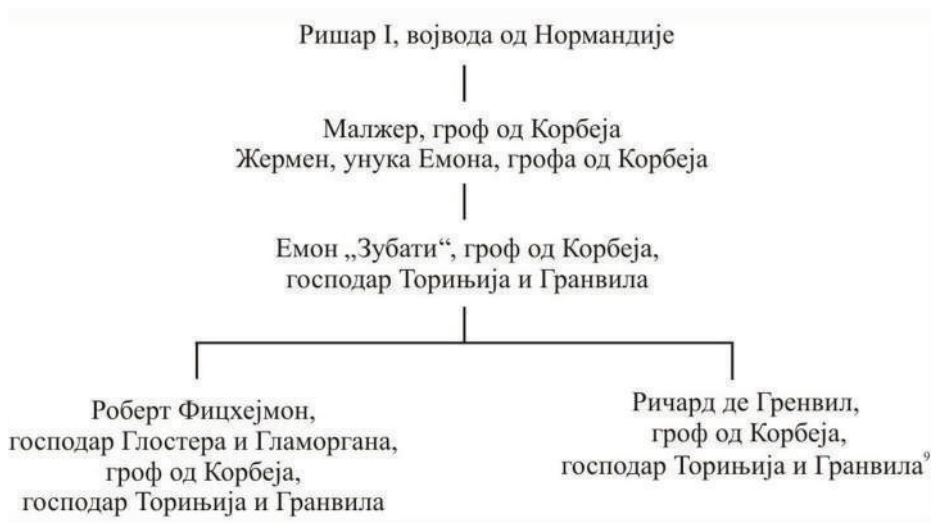
Малжер (*Malgerius, Mauger*) заиста је био трећи од пет синова Ришара I од Нормандије, и одиста јесте носио титулу грофа од Корбеја (*comes*

сину Мартину комад обрадиве земље у пољима Вутона, а зету Хамфрију де Рокилу другу половину Вутона, под условом да га држи од Ричарда и његових наследника. Чини се да је само село Вутон третирано као један једини витешки феуд. Ситност поседа ове гране Гренвила види се и по околности да су били вазали иначе ситних вазала, тако је нпр. Џон (II) од Вутона држао пола витешког феуда у Чилтону као вазал Алионоре де Ласи, која је била мањи вазал ерла од Пемброука. Ипак, занимљиво је да су чилтонско-вутонски Гренвили често једни другима полагали омаж за земљу, ваљда да би је очували у породици, као што нпр. Роберт Гренвил полаже омаж и служи свом брату од стрица серу Јустасу (I), а овај му заузврат даје два хајда од своје земље у Чилтону.

⁷ Ова конструкција давно је прихваћена у највећим генеалогско-просопографским синтезама о енглеском и француском племству (*Nobiliaire universel de France, Archives généalogiques et historiques de la noblesse de France, Collin's Peerage of England, Burke's Peerage*), и преко њих врши и даље знатан уплив на сродне области историографије.

⁸ Granville 1895, 15–19.

⁹ Тачније, Роџер Гренвил тврди да су Емон „Зубати“, Роберт Фицхејмон, Ричард де Гренвил и његови потомци све до повратка Нормандије под француску власт носили титулатуру: *earl of Corbeil, lord of Thorigny, Granville, Breuilly, Creuilly, Berey and Maisy*; Granville 1895, 16–18.

Curbuliensis).¹⁰ Када је Констанца, мајка краља Анрија I, подигла побуну у корист свог млађег сина, Роберт II од Нормандије послао је свог стрица Малжера у помоћ краљу. Међутим, извори спомињу само једног Малжеровог сина, Гијома, грофа од Корбеја и Мортена¹¹, кога је 1063. Гијом II од Нормандије протерао у Апулију под оптужбом да кује заверу. За следећег познатог грофа од Корбеја, Буршара, није извесно да ли је био Гијомов унук или зет. Такође, није јасно да ли су Гијомови синови била тројица племића из шездесетих година XI века, који се појављују са племићким предикатом „од Корбеја“ (Фери, Паен и Рено).¹² У сваком случају, извори међу Малжеровим потомцима не помињу ниједног Емона/Хајмона.

Међутим, први познати гроф Корбеја звао се Емон (*Haimo*). Он је основао манастир у Корбеју.¹³ Извори не помињу имена родитеља и деце првог грофа од Корбеја, али је у науци већ током XIX века постојао крајње спекулативан и на изворима неоснован покушај довођења Малжера у генеалогску везу са првим грофом од Корбеја, у виду хипотезе да је Малжер заправо био муж ћерке или унук првог грофа од Корбеја.

Са друге стране, Емон (I) „Зубати“ (*Aumon, Haimon agnomine Dentatus*) појављује се тридесетих и четрдесетих година XI века као виконт

¹⁰ Guillaume de Jumièges, IV.18, VI.7; Robert de Torigni, vol. I, 25.

¹¹ Orderic Vitalis, vol. III, 246; Guillaume de Jumièges VII.19.

¹² Schwennicke 1984, Bd. II, Tf. 79.

¹³ Obituaires, vol. I, 399, 411.

(*viccomes*) у Нормандији.¹⁴ Познато је да је био и господар Торињија у Нормандији (*dominus de Torigneio*).¹⁵ Био је један од многобројних нормандијских великаша који су се 1047. побунили против младог нормандијског војводе Гијома II (потоњег Виљема I Освајача) и нашли смрт у бици против њега.¹⁶ Дакле, у савременим изворима нема ни помена о томе ко је био отац Емона „Зубатог“, нити се он игде помиње као гроф од Корбеја и господар Гранвила.

Емон (I) „Зубати“ оставио је сина Емона (II) „Дапифера“, који је остварио запажену каријеру под Виљемом I Освајачем и Виљемом II Риђим. Под Виљемом I, он је постао један од краљевих стјуарда и шериф Кента. Током бављења Виљема Риђег у Нормандији (1099), био је један од неколицине људи којима је краљ поверио управљање његовим енглеским земљама. Уз то, носио је титулу виконта и држао велике поседе у Есексу. Преминуо је после 1110.¹⁷

Емона (II) наследили су синови Роберт (Фицхејмон) и Емона (Хејмон) (III). Роберт је наследио очеве нормандијске поседе (Торињи и Кроли), а Емон енглеске, укључујући службу шерифа.¹⁸ Ради бољег разумевања, треба напоменути да је у науци готово до краја XIX века постојала заблуда да је Роберт Фисхејмон био син, а не унук, Емона „Зубатог“ (при чему би Емон „Дапифер“ био брат Роберта Фицхејмона, а не његов отац),¹⁹ премда ова генеалогска карика није од суштинске важности за наше разматрање.

Роберт Фицхејмон се појављује као један од племића који су током побуне 1088. остали верни Виљему Риђем.²⁰ Зато је награђен Глостером и Бристолом.²¹ Почетком деведесетих година XI века, искористивши борбе

¹⁴ Емон се помиње као сведок и виконт тридесетих и четрдесетих година XI века у даровницама нормандијских војвода опатији Мон-Сен-Мишел. Преписи делова ових повеља налазе се у Delisle 1867, 10, 26; Crouch 2002, 132, тврди да је Емон био виконт „of Contentin“, не наводећи извор.

¹⁵ Robert de Torigni, Vol. II, 88.

¹⁶ Gesta Willelmi, 80.

¹⁷ Keats-Rohan (1999), 241–3.

¹⁸ Ibid, 242. Роберт и Емон (III) јасно се помињу као синови Емона Дапифера у повељи из 1103, која се тиче опатије Фекамп, Charter de Fecamp, 1082; Роберт се помиње као Емонов син и у неким од повеља опатији Тјуксбери, Cartae ad Theokesburiense Coenobium, 60, 65, 66).

¹⁹ Crouch 2002, 132, преузима ову хипотезу из старије литаратуре.

²⁰ Cartae ad Theokesburiense Coenobium, 60; овде се Роберт назива племићким предикатом de Astramervilla, и прецизира се да је то место у Нормандији; предикату „де Гранвил“ нема ни трага.

²¹ Ibid, 60–62; обим Робертових поседа у Глостеру види се из једне повеље Виљема II и четири повеље Хенрија I, којима ови краљеви потврђују, између осталог, Фицхејмонове земљишне и друге дарове опатији Тјуксбери у Глостерширу; дарови обухватају најразли-

међу принчевима Гламоргана (јужног Велса), Роберт је заузео ову земљу и добио краљево признање за власт над њом.²² Већ 1092. основао је опатију Тјуксбери, чија ће катедрала постати друга по величини у краљевству. Био је један од три барона који су 1101. уговорили мир између краља и његовог брата, а 1103. и један од барона који су у име краља преговарали са Робертом Фландријским о слању 1000 фламанских витезова у Енглеску.²³ Када је Хенри I покушавао 1105. да савлада нову побуну свог брата Роберта Нормандијског, при опсади Фалеза, Фицхејмон је тешко рањен у главу. Умро је вероватно следеће године.²⁴

Иза Роберта Фицхејмона остале су четири кћери (*Mabilia, Hawysia, Cecilia, Amisia*). Желећи да се јужни Велс и Глостер нађу у рукама члана краљевске породице, Хенри I је оженио свог најстаријег ванбрачног сина, Роберта Фицроја, Фицхејмоновом најстаријом ћерком Мабелом, док је млађе две послао у манастир.²⁵ Тако је Роберт Фицрој наследио све поседе Роберта Фицхејмона, поставши први ерл од Глостера. У савременим изворима, наравно, нема ни помена о томе да је Ричард де Гренвил било шта добио од Фицхејмоновихседа, као што конструкција сугерише.

Када се све речено узме у обзир, чини се да је у стварању поменуте генеалогске конструкције кључну улогу играо мотив нововековних Гренвила да се повежу са домом нормандијских војвода, што је вековима била једна од најпожељнијих генеалогских ставки енглеске аристократије, па и шире. Конструктори родослова вероватно су пошли од првог неоспорно познатог Гренвила, Ричарда (I). Легенда о енглеском освајању јужног Велса, настала у XVI веку, помињала је Ричарда де Гренвила као једног од главних сабораца Роберта Фицхејмона у поковању Гламоргана.²⁶ Овај

чистије форме, од села и ливада, преко цркава, млинова и рибњака, до дајбина на јелење коже и права на жирење свиња у краљевим шумама – *Chartes of Tewkesbury*, 340–43)

²² Повеља Хенрија I из 1106. јасно приказује Фисхејмона као господара Кардифа и сениора десетина баронија у јужном Велсу – *Charters of Tewkesbury*, 341–342.

²³ Crouch 2002, 170, 176.

²⁴ Поменута повеља из 1106. помиње Фисхејмона као мртвог.

²⁵ Ејвис је касније постала опатица Винчестера, Сесил опатица Шафзберија, док се Ејмис удала за неког бретонског грофа – *Cartae ad Theokesburiense Coenobium*, 60.

²⁶ Легенда о дванаест витезова Гламоргана говори о борбама кроз које су Роберт Фицхејмон и дванаест најчувенијих витезова Енглеске освојили јужни Велс, након чега се Фицхејмон учврстио као господар Кардифа, а дванаест витезова успоставило своје баронате у јужном Велсу и положило му омаж као лорду од Гламоргана. Легенда доноси и списак дванаест витезова, у коме се Ричард де Гренвил налази на другом месту с врха, али се ничим не сугерише да је он био Фицхејмонов брат; нека од презимена витезова са ове листе заиста су презимена норманских племићких кућа које се од XII века јављају у јужном Велсу, а нека припадају породицама које никада нису ни имале поседе у овој области; текст Легенде са списком 12 витезова: Collins 1750, 61).

легендарни податак, који сам по себи можда није неоснован, као и чињеница да се највећи познати посед Ричарда де Гренвила налазио у Фицхејмоновој јужновелшкој области, вероватно су били довољан повод да генеалогски конструктори прогласе Ричарда (I) де Гренвила за млађег брата Роберта Фицхејмона.²⁷ Тиме је и Емон „Зубати“ могао бити проглашен за Гренвиловог оца, будући да је, као што смо поменули, дуго преовладала интерпретација по којој је Роберт Фицхејмон био син Емона „Зубатог“. А о томе како је направљена конструкција да је Емон „Зубати“ био син Малжера знатно је теже понудити одговор.

Генеалогски конструктори, покушавајући да повежу две породице, као спону (односно жртву) обично бирају ону историјску личност коју претходни генеалогски конструктори нису већ искористили за своје сврхе. Малжер је управо био један од ретких чланова нормандијског војводског дома чија личност није, пре овог случаја, била искоришћена за такве конструкције. Такође, постојање поменуте хипотезе, о Емону од Корбеја као тасту Малжера од Корбеја, могла је послужити као инспирација конструкцији да је Емон „Зубати“ заправо добио име по свом тобожњем претку по мајци, првом ерлу од Корбеја, наводном тасту или „деда-тасту“ свог тобожњег оца Малжера. Уз то, очигледно фабрикованим спајањем појединачних стварних титула (Малжерова титула грофа од Корбеја, Емонова титула господара Торињија, Ричардов предикат де Гранвил), створена је јединствена фиктивна наследна титулатура (гроф од Корбеја, господар Торињија и Гранвила), коју су генеалогски конструктори приписали Малжеру, Емону „Зубатом“, Роберту Фицхејмону, Ричарду (I) Гренвилу и многим генерацијама његових потомака.²⁸ Тако фабрикованом титулатуром пружен је привид породичне целовитости и континуитета између три породице (Ролонинга, Фисемона и Гранвила). Ово фабриковање поновљено је и кроз експлицитну, апсурдну тврдњу да су Фисхамонове француске титуле, „по норманском праву“, припале његовом брату Ричарду де Гранвилу.²⁹ Као покушај фабриковане генеалогске доследности треба поменути и тврдњу Роџера Гренвила да су Емон „Зубати“ и Гијом од Корбеја погинули 1047. у побуну против будућег

²⁷ Примера да две личности, на основу заједничког присуства у истим догађајима и сличним друштвеним или политичким околностима, буду проглашени за рођену браћу, има и у историографији српског средњег века – жупан Вукан и рашки великаш Марко проглашени су за рођену браћу само на основу изворног податка да је дукљански краљ Бодин захтевао да му се обојица, у име својих потомака, зауну на верност. О томе: Александар Палавестра – Душан Спасић – Душан Мрђеновић (1991), *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд, 43–44.

²⁸ Collins 1750, 63.

²⁹ Ibid, 64; Granville 1895, 22.

Виљема Освајача³⁰ иако је добро познато да је Гијом Корбејски 1063. био жив. Покушај генеалогског „пеглања“ генерација различитих породица тако се претворио у хронолошки (и биолошки) апсурд.

Свим овим генеалогским конструкцијама, везаним за порекло Ричарда де Гренвила, треба додати још три. Роџер Гренвил тврди да је мајка Ричарда Гренвила и Роберта Фицхејмона, а жена виконта Емона, била Хедвига, ћерка краља Хајнриха I и удовица војводе Ига I „Великог“. (Granville, History 17) Не чуди што ниједан извор не помиње овај брак, будући да Хедвига, преминула шездесетих година X века³¹ свакако није могла бити мајка Ричарда де Гренвила, који је се у изворима помиње око 1129.

Друго, већ од XVII века постоји тврдња по којој се сам Ричард (I) де Гренвил оженио Изабелом, једном од кћери Волтера (II) Гифарда, првог ерла од Бакингема и господара Лонгвила. Ова тврдња почива само на чињеници да су чилтонско-вутонски потомци Ричарда (I) де Гренвила били чести сведоци у повељама Волтера Гифарда. Апсурдност овакве аргументације не треба посебно коментарисати, тим пре што су чилтонско-вутонски Гренвили овде само испуњавали своју почасну дужност да сведоче у повељама највишег сениора у свом округу, Бакингемширу. Отуда, није чудно што саврмени извори не помињу Гренвила као зета Волтера Гифарда. Но, то Роџеру Гренвилу није сметало да оде корак даље, и да изнесе нетачну тврдњу да сам Ордрик Виталис помиње Ричарда (I) Гренвила као зета ерла од Бакингема, и штавише, да су Гренвили преко мираза Гифардове ћерке добили Вутон и Чилтон.³²

Трећа конструкција подразумева тврдњу да се његов син, Ричард (I) де Гренвил, оженио Аделином, ћерком Роберта де Бомона, првог ерла од Лестера. Извори, међутим, не помињу такав брак, него само Аделинин брак са Игом IV од Монфора.³³

Мотиви за све поменуте генеалогске конструкције могли су бити разнолики, али је међу одлучујућима свакако била жеља бидифордских и вутонских Гренвила, уздигнутих у високо племство током XVII, XVIII и XIX века, да оплемене своје далеко скромније почетке. Није зачуђујуће што се прва варијанта фабрикованог повезивања Гренвила са Ролоновим домом појављује у доба када су бидифордски Гренвили стекли титулу ерлова од Бата, док се друга, сложенија и коначна конструкција, којом смо се бавили

³⁰ Granville 1895, 17.

³¹ Obituaires, 307.

³² Granville 1895, 26; овде нећу улазити у апсурдност тврдње Роџера Гренвила да је кентербериски надбискуп Виљем де Корбеј био син Ричарда (I) Гренвила.

³³ Ibid, 30; Orderic Vitalis, vol. IV, 441.

у овом раду, појавила током XIX века, након што су вутонски Гренвили стекли титулу војвода од Бакингема и Чандоа.

Литература

- Brydges 1812 = Egerton Brydges (1812), *Collins's Peerage of England, Genealogical, Biographical and Historical*, vol. II, London, 390–401.
- Carta foundationis de Nethe = Carta foundationis per Ricardum de Grainvilla ex Regist. de Nethe penes Edwardum Stradling Equit. aur, circa anno 1129, у *Monasticon Anglicanum: A History of the Abbies and other Monasteries, Hospitals, Frieries, and Cathedral and Collegiate Churches with their Dependencies in England and Wales*, ed. W. Dugdale, London 1825, vol. V, 259–260.
- Cartae ad Theokesburiense Coenobium = Cartae ad Theokesburiense Coenobium in argo Gloucestrensi spectantes, у *Monasticon Anglicanum...*, ed. W. Dugdale, London 1819, volume II, 59–66.
- Charter de Fecamp = Charter de Fecamp, у *Monasticon Anglicanum...*, ed. W. Dugdale, London 1846, volume VI–2, 1082–83.
- Charter of Bideford = Charter of Richard de Granville to City of Bideford, у J. Watkins, *An Essay towards a History of Bideford, in the County of Devon*, Exeter 1792, 12–15.
- Charters of Tewkesbury = Charter of King Edward I, reciting and confirming the several Charters of King William the second, and King Henry the first and second, to the Abbey of Tewkesbury, у J. Bennet, *History of Tewkesbury*, London 1830, 340–344.
- Collins 1750 = A. Collins (1750), *A Supplement to the Four Volumes of the Peerage of England*, vol. I, London.
- Crouch 2002 = David Crouch (2002), *The Normans. The History of a Dynasty*, London.
- Delisle 1867 = L. Delisle, *Histoire du château et des sires de Saint-Sauveur-le-Vicomte, Pièces justificatives*, Valognes.
- Gesta Willelmi = *Gesta Willelmi ducis Normannorum et regis Anglorum a Willelmo Pictaviensi*, *Scriptores rerum gestarum Willelmi Conquestoris*, ed. I. Giles, London, 1845.
- Granville 1895 = Roger Granville (1895), *The History of the Granville Family. Traced back to Rollo, first Duke of Normandy*, Exeter.
- Guillaume de Jumièges = Guillaume de Jumièges, *Gesta Normannorum Ducum*, ed. J. Marx, Rouen-Paris 1914.
- Keats-Rohan (1999) = Katharina Keats-Rohan (1999), *Domesday People: A Prosopography of Persons Occuring in English Documents 1066–1166*, Woodbridge.
- Obituaires = *Obituaires de la Province de Sens*, ed. A. Molnier, Paris 1902, vol. I.
- Orderic Vitalis = Orderici Vitalis *Historiae Ecclesiasticae*, ed. A. Le Prevost – L. Delisle, Paris 1838–55, vols I–V.
- Robert de Torigni = *Chronique de Robert de Torigni, Abbé de Mont-Saint-Michel*, ed. L. Delisle, Vols. I–II, Rouen 1872–1873.
- Round 1971 = John Horace Round (1971), “The Granvilles and the Monks”, *Family Origins and Other Studies*, ed. William Price, 130–169, London (var. rep.)

Schwennicke 1985 = Detlev Schwennicke (1984), Europäische Stammtafeln: Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten, Bd. II (Die Ausserdeutschen Staaten Die Regierenden Häuser der Übrigen Staaten Europas), Marburg.

Marko Drašković

THE BEGINNINGS OF HOUSE GRENVILLE.
A TRACTATE IN GENEALOGY AND SOCIAL HISTORY

The first part of this work makes focus on some social aspects of the first known generations of Anglo-Norman Grenville family, esp. with their Nethe manor and social character of Bideford-Kilkhampton and Chilton-Wotton branches of the family. The second part of this writing deals with long-living genealogical construction which tries to connect the Grenvilles with the House of Rollo, via house FitzHamon. J.H. Round expressed doubt in this genealogical construction, and the aim of this work is to document and verify Round's hypothesis, and to give hypothetical explanation how this construction was made. This work also shows that similar sort of dubiousness can be found in case of marriages traditionally ascribed to first known Grenvilles.

Др Милош Антоновић

Ванредни професор, Одељење за Историју
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
Чика Љубина 18–20, Београд
mantonov@f.bg.ac.rs

ОД ДУКЉЕ ДО ЗЕТЕ: СРБИЈА И ЗЕТА КРАЈЕМ XII И У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIII ВЕКА*

Рад се бави односом историјских извора према именима Зета/Дукља као кључним показатељем промена спољнополитичког положаја Зете.

Кључне речи: Зета, Дукља, Рашка, наративни извори, дипломатички извори, Стефан Немања, „поп Дукљанин“.

Key words: Zeta, Duklja, Raška, narrative sources, diplomatic sources, Stefan Nemanja, “priest of Duklja”.

Део средњовековне историје Зете који је временски омеђен крајем 12. и половином 13. века, представља кључно прелазно раздобље у њеној повести. У том раздобљу догодиле су се значајне промене које су земљу – чији је владајући слој исповедао римокатоличанство и политички се ослањао на Папство, романске градове у Приморју и западне политичке силе – вратиле у круг који је озрачавала византијска цивилизација. Однос према имену земље о којој је реч свакако је највидљивија међу променама јер садржи у себи све остале које су се у друштву догодиле у посматраном раздобљу.

Велики жупан Рашке Стефан Немања преузео је наслеђе своје породице у Зети између 1183. и 1186. године.¹ До наших дана сачувала су се само три релативно временски блиска наративна извора који говоре о том раздобљу, а од дипломатичких извора повеља Стефана Немање Хиландару. То су „Летопис попа Дукљанина“ или „Барски родослов“ и два житија Св. Симеона Немање, од Св. Саве и Св. Стефана Првовенчаног.² Оба жи-

* Рад је настао у оквиру научног пројекта „Насеља и станивништво српских земаља у позном средњем веку (14 и 15 век)“; (ев. бр. 177010) финансираног од Министарства просвете, науке и технолошког развоја.

¹ Историја српског народа I, Београд 1981, 252–253 (Ј. Калић) са старијом литературом.

тија рашког порекла слажу се међу собом да је Немања имао нека права на Зету. Свети Сава наводи да је Немања, пошто је обновио очеву дедовину (тј. Рашку), подигао пропалу дедовину и стекао од поморске земље Зету с градовима.³ Пошто није логично да два пута обнавља Рашку, може се претпоставити да се под другом дедовином подразумева Зета. Ипак, ако Немањин најмлађи син није довољно јасан, Стефан Првовенчани јесте, јер у свом житију Св. Симеона, он дословно каже: „Поврати Диоклитију и Далмацију, отачаство и рођење своје, истиниту своју дедовину коју је на сиљем држао грчки народ“.⁴

Савремени дипломатички извори понављају ове речи. Хиландарска повеља самог Стефана Немање, попут Саве у житију, два пута понавља израз „дедовина“: *И обнових своју дедовину и већма утврдих Божјом помоћи и својом мудрошћу датом ми од Бога и подигох пропалу своју дедовину и придобих од морске земље Зету с градовима...*⁵ Као у Савином житију Св. Симеона, први помен дедовине се односи на Рашку, а други на Зету. Врло је важно напоменути да и трећи наративни извор, „Летопис попа Дукљанина“, који је настао пре 1180. године, на свој начин потврђује исказе извора рашког порекла, мада им је политички супротстављен. На једном месту се износи како је краљ Михаило својевремено дао Рашку свом млађем сину Петриславу, али како његова власт тамо није била дугог века, Бодин је поверио управу над Рашком двојници својих дворана, Марку и Вукану.⁶ Непознати писац „Летописа“ је тврдио да су кнеза Радослава, сина краља Градихне, неки непознати „злотвори који су били његови непријатељи од давнина“, покушали да збаце тако што су у Зету позвали Десу, сина рашког великог жупана Уроша. Деса је преузео власт у Зети и Требињу, а Радославу су остале само приморске области од Котора до Скадра, које је по летописчевим речима, успешно бранио.⁷

Одавно је уочено да је политичка позадина настанка овог текста била настојање да се одбране права домаће династије, али чак ни тако није било могуће сакрити пред читаоцима општепознату чињеницу да је рашка династија имала родбинске везе са дукљанском и да је у самој Дукљи имала бројне присталице. Да је рашка владарска породица заиста била укорењена у Дукљи, показује и писмо римокатоличког архиепископа Бара Гргура сплитском канонику Гвалтерију, где се каже да Бар, који опседа Немањина војска,

² Živković 2009; Ђоровић 1939; Ђоровић 1928; Miklosich 1858, 4.

³ Ђоровић 1928, 152.

⁴ Ђоровић 1939, 31–32.

⁵ Miklosich 1858, 4.

⁶ Živković 2009 I, 158–159; 162–163.

⁷ Živković 2009 I, 180–181.

није могао да добије помоћ последњег дукљанског кнеза Михаила, јер су га „притисли ујаци“, тј. Немања и Мирослав.⁸ На основу онога што је до сада изнето, види се да је Немањин поход био првенствено предузет у сврху решавања породичног питања и преузимања наслеђа, а не у сврху освајања.⁹

Наративни извори рашког порекла настали неколико деценија после прикључења Зете Србији, формулишу идеолошке и политичке основе Немањине политике. Нема сумње да се то чини првенствено инсистирањем на Немањиним правима на породичну баштину (*дедовина*), али и свесним избором имена за област коју та баштина сачињава. Сам Немања у својој повељи Хиландару ту област доследно зове Зета, додајући јој градове, свакако приморске; његове речи из повеље готово дословно су поновили Св. Сава у Житију Св. Симеона и Стефан Првовенчани у својој повељи Хиландару. Међутим, први краљ Србије у свом житију Св. Симеона називао је ову област њеним старијим именом Дукља. Није могуће данас ући у ток мисли Стефана Првовенчаног, али се стиче утисак да је употребу старог имена компензовао снажнијим изразима у истицању Немањиних права, као нпр, „истинска дедовина“: *Поврати Диоклитију и Далмацију, отачаство и рођење своје, истинску дедовину своју коју је насиљем држао грчки народ...* Верује се да су термини *Dioclia et Dalmatia* били саставни елементи краљевске титуле дукљанских владара, иако није сачувана ниједна њихова оригинална повеља или веродостојна копија.¹⁰ При томе, под Далмацијом се подразумева византијска тема Далмација, одн. управо онај ентитет који рашки наративни извори наводе под појмом „градови“.¹¹ Што се Стефана Првовенчаног тиче, врло је вероватно да се у позадини враћања на стару титулу дукљанских краљева налазе породичне прилике Немањића. Стефан Немања је, наиме, свог најстаријег сина Вукана лишио рашког престола и још за живота му дао на управу Дукљу/Зету. Немања се још налазио на рашком престолу када је 1195. била грађена Црква Св. Луке у Котору, чији ктиторски натпис носи Вуканово име са свечаном титулом краља Диоклије, Далмације, Травуније, Топлице и Хвосна.¹² Стефан Првовенчани је желео да и на овај начин, свесно бирајући термине, још једном истакне чињеницу да он сам, преко оца, баштини права на Дукљу/Зету, на све оне традиције које су се везивале за њу и да је он, а не Вукан,

⁸ Kukuljević – Sakcinski 1875, 115. Део о невољама кнеза Михаила је изостављен у Smičiklas 1904, 170, nr.169. V. Јиречек 1984а, 153; Живковић 2006, 465, et n. 76.

⁹ Благојевић 2006, 133.

¹⁰ Благојевић 2000, 73, n. 28. Cf. Јиречек 1984b 23; Историја српског народа I, 264 (С. Ђирковић).

¹¹ Мишић 1998, 96.

¹² Томовић 1997, 23–33.

њен истински господар. То свакако није било довољно и Стефан је покушао да од папе Инокентија III добије краљевску круну, симбол државног суверенитета. План је привремено осујетио угарски краљ Емерик.¹³ Све док су Вукан и његови потомци играли некакву политичку улогу у Зети, Стефан и његови наследници наглашаваће у важнијим државним актима или списима диоклитијско-дукљанске традиције.

Ситуација се из корена променила после смрти краља Вукана и крунисања Стефана Првовенчаног за краља. Своју диоклитијску титулу Стефан је употребио у повељи Жичи око 1220.¹⁴ и повељи Св. Богородици на Мљету око 1222. године.¹⁵ Дукљанских се традиција, додуше недоследно, придржавао други Стефанов син Владислав, који је 1234. дошао на престо узурпацијом и на њему се осећао прилично несигуран. У првој половини 1238. године, Владислав, је потврдио повластице Дубровнику, а Дукља се налази у краљевској интитулацији.¹⁶ Међутим, у повељи Хиландару, Дукља је изостала из интитулације, али се нашла у потпису.¹⁷ Ово шетање Дукље од интитулације до потписа, или њен потпуни изостанак, нема значаја, јер је одавно утврђено да рашка државна канцеларија у то време још није изградила образац за повеље кога би се придржавала, већ су поједини писари писали документе уносећи различите традиције са стране. Оно што је важно, јесте да се Дукља налази у Владислављевој политичкој идеологији и да он на њој инсистира. Ипак, дукљанска традиција и позивање на њу нису му помогли да се одржи на престолу када је престала бугарска помоћ, на коју се ослањао као зет најмоћнијег бугарског цара Другог царства Јована Асена II. Са престола га је 1243. збацио брат Урош I, у чијим интитулацијама и потписима налазимо искључиво рашке/српске земље и поморске. Обично се сматра да је помињање Дукље изостало због измештања политичког тежишта српске средњовековне државе, која се управо од времена Уроша I окреће Истоку. Свакако има истине у томе, али се мора додати да Вуканови потомци иза 1252. престају да играју политичку улогу у Зети, чиме је одвајање од дукљанског имена олакшано.¹⁸

На основу реченог, види се да су се појмови Дукља и Зета употребљавали у изворима синонимно, при чему је *највероватнији* званични назив државе у доба самосталности, са којим су њени владари наступали према иностранству и којим су га други ословљавали, био Дукља.¹⁹ У ствари, ни-

¹³ Историја српског народа I, 266 (С. Ћирковић).

¹⁴ Miklosich 1858, 11.

¹⁵ Miklosich 1858, 9.

¹⁶ Miklosich 1858, 25.

¹⁷ Новаковић 1912, 386.

¹⁸ Историја српског народа I, 354–355 (С. Ћирковић).

је сачувана ниједна оригинална и ниједна веродостојна копија повеље дукљанских владара из које би се то видело. Први пут у изворима име Дукље је употребљено у X веку, у спису „О управљању Царством“ византијског цара – писца Константина VII Порфирогенита.²⁰ Разуме се, ту се налази њен грчки облик *Diokleia*. Из овог списка утицајног писца, име Диоклија је продрло и у дела других византијских писаца, а тим путем се ширило и у књижевност негрчких народа који су се налазили под утицајем византијске цивилизације, разуме се и Срба. Управо тако треба разумети употребу термина Диоклија/Диоклитија. Што се тиче титуле дукљанских владара, уочава се да је папа Каликст II 1120. године писмом наредио епископима Горње Далмације или Дукље да се потчине дубровачком архиепископу.²¹ Одавно је уочено да се овде ради о дубровачком фалсификату или бар о интерполацији, али нема разлога да се сумња да је сама географска одредница тачна. Да су обе биле у употреби, али да ипак нису биле синонимне, показује и чувена повеља издата 1166. поводом освећења олтара катедрале Св. Трифуна у Котору.²² Свечаности је присуствовао и кир-Исак, византијски *дукс Далмације и Дукље*. На крају, у прилог тврдњи да је име Дукље улазило у званичну титулу тамошњих владара, треба навести и пример титуле Вукана, кога папа Инокентије III у многим писмима зове краљем Далмације и Дукље.²³ Разуме се, Далмација кир-Исака и краља Вукана јесте византијска тема истог имена.²⁴

Насупрот свему, „Летопис попа Дукљанина“, коме ни највећи скептици не оспоравају велику вредност на пољу историјске географије, само на једном месту помиње Дукљу као област. Наиме, у тој области, на реци Морачи, одиграла се борба у грађанском рату између краља Доброслава и византијског штићеника Кочапара, кога је помагао и рашки жупан Вукан.²⁵ У преостала два случаја у „Летопису“ Дукља је град, седиште дукљанске дијецезе у доба Сеобе народа.²⁶ Име Зета, међутим, помиње се у „Летопису“ много чешће. Приликом првог помена, када је легендарни краљ Предимир делио земљу четворици својих синова, Зета је припала такође легендарном Хвалимиру. Тада је летописац поменуо и жупе које улазе у састав Зете: *Lusca* (Љешкопоље), Подлужје код Жабљака, Горска (крај око Подгорице), Купелник, Облик, Прапратна, Црмница, Будва са Чучевом

¹⁹ Благојевић 2000, 73.

²⁰ Constantine Porphyrogenitus 1967, 122.

²¹ Smičiklas 1904, 36–37, nr. 35.

²² Smičiklas 1904, 102, nr. 98.

²³ Smičiklas 1904, 312, nr. 294 et passim.

²⁴ Живковић 2006, 460–461, et n. 54.

²⁵ Živković 2009, 168.

²⁶ Živković 2009, 50; 62.

и *Gripoli* (Грбаљ).²⁷ Према томе, реч је о простору између Которског залива и планина северне Албаније. Поред Зете као имена државе, у „Летопису“ се само на једном месту помиње малена жупа Зета уз Морачу.²⁸ Анонимни писац „Летописа“ доследно употребљава појам „Зета“ да означи државу коју је спољни свет познавао под њеним античким именом. Примера има доста, а ради илустрације могу се невести два. У 45. поглављу „Летописа“ наведено је да се краљ Ђорђе вратио из Рашке у Зету, задобио краљевство, али да није задобио земљу, јер је морао да је подели са браћом свог претходника. Они су добили део земље и жупаније у Зети, одакле су се касније проширили на Подгорје.²⁹ У поменутом случају свргавања краља Доброслава, рашки велики жупан Вукан победио је Доброслава, окованог га послао у Рашку, а он и његов штићеник Кочапар заузели су Зету и опљачкали велики део Далмације. После тога, Вукан се вратио у Рашку, оставивши Кочапара у Зети.³⁰

Име Дукље појавило се у X веку у свом грчком облику Диоклиа, за који се одавно зна да је изведен из имена античког града *Doclea* у римској провинцији Превалитани. За то је знао још Константин VII Порфирогенит, али је додао да је тај стари град у његово време већ био у рушевинама. Такође је добро познат манир средњовековних, врло често и византијских писаца, да младе народе називају именима старијих народа који су ишчезли, али су некада живели на просторима које млађи настањују у њихово доба. Анонимни Дукљанин је био несумњиво човек са тих простора, свештеник барске дијецезе који пише текст са нескривеним политичким намерама одбране права домаће династије која је, опет, највише присталица имала управо у Бару. Он име Дукља употребљава да означи релативно мали простор уз Морачу, а у свим другим случајевима реч Зета као ознаку целе земље над којом његови фаворити имају све мање власти и права. Када се овоме дода начин на који Стефан Немања и Сава Немањић зову своју дедовину, могућно је помислити да је име, реч, појам Дукље био вештачка творевина византијског цара-писца, која је због његовог великог угледа продрла у византијску књижевност. Реч је, међутим, постепено продрла не само у језике народа који су стајали у озрачју византијске културе, већ и на Запад, у Италију, где је прихвата и папска канцеларија, задржавајући њен грчки облик. Тај продор није био брз, јер је у чувеном писму папе Гргура VII из јануара 1078. дукљанском краљу Михаилу, овај ословљен као *rex Sclavorum*.³¹

²⁷ Živković 2009, 118.

²⁸ Živković 2009, 158.

²⁹ Živković 2009, 174.

³⁰ Živković 2009, 168.

³¹ Smičiklas 1967, 158, nr. 123.

Мада је борба кнеза Војислава и његових потомака у XI веку против Византије била успешна, стара царевина је касније ипак успела да поврати градове на зетској обали који су ушли у тему Далмација. Само тако се може разумети како је жупан Вукан успео да освоји Зету и опљачка Далмацију, како је дукс теме Далмације присуствовао свечаности у Котору 1166. године и како је Немања заузео градове у Приморју које су држали Грци. Насупрот томе, дукљански владари који су убрзано губили позиције како у унутрашњости земље тако и у Приморју, задржали су претензије на области којима фактички више нису господарили, што се одражавало у титули. Мада Дукља хронолошки није била најстарија српска држава, она се у другој половини XI века прва уздигла до степена краљевства, остављајући тиме неизбрисив траг у колективној свести и историјском памћењу Срба.³² Везивање за ове традиције било је не само породично право Стефана Немање, већ и *conditio sine qua non* политичког опстанка његових потомака.

Нема сумње да је битан елемент те традиције био краљевски наслов, одн. титула. Дукљански краљ Михаило је први пут ословљен том титулом у писму папе Гргура VII 1078. године, у којем се „Михаилу, краљу Словена“ обећава папска застава као симбол заштите краља и државе од стране врховног црквеног поглавара Западног света. На основу тога се верује да је у неком блиском претходном времену овај папа или доделио или признао Михаилу краљевски наслов. Портрет краља Михаила у цркви Св. Михаила у Стону приказује овог владара са круном на глави³³, из чега се изводи закључак који није утемељен у наративним изворима, али јесте веома вероватан, да је папа послао круну дукљанском кнезу. У сваком случају, осим круне, Михаило је поседовао и друге краљевске инсигније, међу њима и престоле који су се налазили у његовим дворцима у Котору и Прапратни. Краљевска титула и инсигније су постали наследни у породици Војислављевића и ушли су у састав дукљанске традиције као њен нераскидиви део. Праву оцену значаја краљевске круне и титуле дао је Доментијан, писац најстаријег житија Св. Саве. Он говори да је Сава послао епископа Методија у Рим са молбом да папа пошаље „благословену круну, да крунише свог брата на краљевство *по првом отачаству краљевства њихова* у коме се и њихов отац роди по божанственом смотрењу у месту званом Диоклитија које се зове велико краљевство од почетка“.³⁴ Нема сумње да су патриотске побуде нагониле Доментијана да овако пише, мада се данас

³² Благојевић 2000, 80.

³³ Радојчић 1996, 11.

³⁴ Доментијан 1865, 245–246.

зна да његове речи не одражавају право стање ствари. Тома Архиђакон и Андрија Дандоло подвлаче да је папа послао Стефану венац путем легата који га је и крунисао.³⁵ Иако Доментијанове речи нису до краја тачне на нивоу фактографије, оне верно одражавају однос првих Немањића према краљевској круни и титули.

На овом месту важно је додати да је добијање краљевске круне у оба случаја (дукљанском и рашком, али и сваком другом у позном средњем веку), уводило њеног носиоца у потчињен однос према сили која ју је додељивала. Другим речима, то није био акт потпуне државне суверености, како се обично мисли, већ управо супротно – улазак у сферу утицаја силе која додељује почаст. Међутим, истовремено са тиме, краљевска круна изједначавала је носиоца са осталим носиоцима истог наслова. Опет другим речима, нови краљ и његова држава улазили су у политички систем хришћанске Европе као њени саставни и конститутивни делови; владар и његова породица постајали би део породице хришћанских европских владара хијерархијског типа, коме на челу стоје папа и цар. Што се тиче практичне стране Стефановог крунисања, треба нагласити да оно ниуком случају није изменило православни карактер државе. Заправо, у тренутку када Србија има опасног такмаца у Бугарској, уз претњу из Угарске и Латинског царства у Цариграду, папа је био једина сила којој се могао обратити српски владар, јер у том тренутку Византије више нема, а Св. Римско царство немачког народа је у кризи. Уосталом, кад је опасност прошла, српско јавно мњење је настојало да заборави папско порекло Стефанове круне. Тако је други Савин хагиограф Теодосије, иако је своје житије писао на основу Доментијановог, написао да је Сава крунисао Стефана на сабору у Жичи.³⁶ Ово житије, међутим, настало је у тренутку када више није било живих сведока овог догађаја, када више није било опасности по политички опстанак српске државе и када су њена проширења на Исток пребацила у том правцу политичко средиште државе, чинећи да дукљанске традиције лагано падају у заборав.³⁷ Оне ипак никада нису сасвим нестале, али праћење њиховог утицаја на државну идеологију каснијег времена није тема данашњег излагања.

Библиографија

Благојевић, М. (2000), *Историја српске државности I*, Нови Сад.

³⁵ Karbić 2006, 162; Pastorello 1937, 287.

³⁶ Даничић 1860, 141–144.

³⁷ Шпадијер 2010, 12.

- Благојевић, М. (2006), *Српска административна подела Косова и Метохије у XII веку*, Срби на Косову и Метохији, Београд, 125–137.
- Даничић, Ђ. (1860), *Живот светога Саве, написао Доментијан (= Теодосије)*, Београд.
- Доментијан (1865), *Живот светога Симеуна и светога Саве*, ed. Ђ. Даничић, Београд.
- Живковић, Т. (2006), *Дукља између Рашке и Византије у првој половини XII века*, ЗРВИ 43, Београд, 451–466.
- Историја српског народа I, Београд 1981.
- Јиречек, К. (1984a), *Историја Срба I*, Београд.
- Јиречек, К. (1984b), *Историја Срба II*, Београд.
- Мишић, С. (1998), *Историјска географија Србије у житијима св. Симеона и св. Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, ed. С. Ћирковић, Београд, 93–104.
- Новаковић, С. (1912), *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд.
- Радојчић, С. (1996), *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд.
- Томовић, Г. (1997), *Натпис на цркви Светога Луке у Котору*, Црква Светог Луке кроз вијекове, Котор, 23–33.
- Ђоровић, В. (1928), *Живот Симеона Немање*, Списи Св. Саве I, Београд – Сремски Карловци.
- Ђоровић, В. (1939), *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног*, Светосавски зборник II, Београд.
- Шпадијер, И. (2010), *Хронолошки оквири књижевног рада Теодосија Хиландарца*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 76, Београд, 3–15.
- Constantine Porphyrogenitus (1967), *De administrando imperio*, ed. R. J. H. Jenkins, Washington DC.
- Karbić, D. (2006), *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia salonitanorum atque spalatinorum pontificum*, ed. D. Karbić, M. Matijević – Sokol, J. R. Sweeney, Budapest – New York.
- Kukuljević – Sakcinski, I. (1875), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae II*, Zagreb.
- Miklosich, F. (1858), *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vindobonae*.
- Pastorello, E. (1937), *Andreae Danduli Chronica*, Raccolta degli storici italiani 12/1, Bologna.
- Smičiklas, T. (1967), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, Zagrabiae.
- Smičiklas, T. (1904), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, Zagrabiae.
- Živković, T. (2009), *Gesta regum Sclavorum I*, Beograd.

Miloš Antonović

FROM DOCLEA (DUKLJA) TO ZETA: SERBIA AND ZETA AT THE END
OF THE 12TH AND IN THE FIRST HALF OF THE 13TH CENTURY

Political status of Zeta in the Serbian medieval state was best reflected in the attitude of historical sources to its name. At the time of independence under the Vojislavljević dynasty, in the sources in Greek and Latin, Zeta was termed by the name of Duklja, derived from the name of the town which was the center of the provincial and the church administration in Roman times. The citizens of this state themselves had consistently used the name Zeta, since the name Duklja had been used in international diplomatic traffic. The royal crown provided around 1077 gave a new glow to the diplomatic name, because Zeta became the first Serbian state whose sovereign had a supreme international recognition. It was the reason why Vukan Nemanjić and his descendants persistently kept royal titles of Duklja, although they were not officially recognized by the sovereigns of Raška. Since Stephan the Prime-Coronated's era, almost ordinarily Duklja had come within the title of the Serbian King up to half of the XIII century when Vukan's descendants were removed from power. Thereafter Duklja returned to its Serbian name of Zeta, and Serbia separated from Doclean tradition.

Др Синиша Мишић

Редовни професор, Одељење за историју,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
Чика Љубина 18–20, Београд
simisic@f.bg.ac.rs

ДУБРАВЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ*

Рад се бави дубравама као посебном врстом шумског прекривача састављеног од разних врста жирородног дрвећа. Пре свега, реч је о разним врстама храста, за који се у средњем веку углавном користио старословенски назив – дуб. На велику распрострањеност ових шума упућује топонимија, као и три жупе Дубраве (Дубравнице). Дубраве су нерадо крчене јер су коришћене за прехрану свиња, а господар дубраве је за то узимао *жировнину*, која представља десетак од свиња.

Кључне речи: *дубрава, жупа, средњи век, Србија, топонимија, жировнина, десетак.*

Key words: *dubrava (oak woods), župa, Middle Ages, Serbia, toponymy, žirovnina, tithe.*

Климатске промене, а посебно количине падавина, утичу на обим и врсте биљног прекривача на земљи. Захваљујући палиопалинолошким подацима (анализа полена), утврђено је да се количина падавина значајно повећава од 9. миленијума п.н.е. Зимске температуре од 1200. п.н.е. до 500. наше ере биле су значајно више него у претходном периоду. У 6. веку долази до захлађења, које је повезано са повећањем падавина. Између 515. и 545. године у изворима је приметна појава велике оскудице хране и глади изазване климатским променама. У нашој климатској зони запажено је опште захлађење од краја 5. до 10. века, које је пратила стабилизација растиња, обрадиве површине су смањене на рачун ширења шума, жбуња и жбуноликог растиња. Дошло је и до смањивања пашњачких по-

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту *Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (XIV–XV век)*, (ев. бр. 177010), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

вршина.¹ У 10. веку започео је период економског и демографског процвата који ће се завршити великим таласом епидемија, које су започеле 1347. године. У Западној Европи је од 1200. до 1350. године трајао влажан и хладан циклус, после тога су температуре постале умереније, али се влажност повећала, што је утицало на бујање растиња.² У 15. и 16. веку је дошло до осетног захлађења.

Дакле, што се тиче климатских услова, они су скоро током целог средњег века били погодни за појаву, распрострањење и раст шумског прекривача. Међутим, површине под шумама не зависе само од климатских прилика. Оне зависе и од густине насељености и покретљивости становништва, начина обраде земље, обима и врсте сточарства (чување коза је најопасније). Развој заната који почивају на обради дрвета, као и развој рударства утичу на смањење шума. Душанов Законик дозвољава Сасима (рударима) да секу гору колико им је потребно за производњу, али им забрањује да искрчено земљиште, они или властела, претварају у обрадиво, већ да стоји пусто да на њему поново расте гора.³ Овим се штити од прекомерног искрчавања шума, спречава ерозија тла, посебно на брдском и планинском земљишту и обнавља шумски прекривач.

Рани средњи век на Балкану обележава „инвазија“ трава, грмља и шуме на обрадиве површине из доба антике. Досељавање Словена, као земљорадничког народа, допринело је проширивању обрадивих површина. Лагано увећавање броја становника доводи до крчења шума у потрази за обрадивим земљиштем. У Србији су се нове обрадиве површине крчењем шумског растиња стварале од 12. века, па све до краја ове епохе. Крчење шума у Европи било је посебно изражено од краја 11. и почетком 12. века.⁴ Крчење шума у подручју Средоземља, па и на обали Јадрана (Зета, Травунија, Хум) посебно је било опасно јер се због честих суша оне тешко обнављају, а овде је и ерозија израженија.⁵ На уништавање шума утицали су и пожари, а потреба за огревом довела је до брзог уништавања шума у околини градских насеља (Дубровник, Котор).⁶

У средњовековној Србији шумски прекривач је називан различитим терминима, у зависности од његове врсте и надморске висине на којој се налази.⁷ Поуздано се зна да су горе и гвоздови били на великим надмор-

¹ Кодер 2011, 45–48.

² Dictionary 5, 3.

³ Новаковић 1898, 94–95 (чл. 123).

⁴ Green 1971, 51, 59.

⁵ Halsted 1987, 80.

⁶ Ур. Knezović 2008, 52–63.

⁷ Види опширно у: Mrgić 2010, 87–101.

ским висинама и по правилу нису крчени, осим евентуално за потребе рударске производње. Шуме и лугови су били у низинама и они су најчешће претварани у обрадиве површине. Гајеви у Приморју и дубраве су нерадо крчени јер су имали своју економску вредност у сточарству. Гајеви сее стварају као посебни резервати за пашу волова при раду, а некада се тако зове и земљиште где расте жирородно дрвеће.⁸ Ту дрвеће није смело да се сече јер је плод служио за исхрану свиња.

Дубрава означава шуму, и то најчешће храстову, уопште жирородну. Назив потиче од основе *дуб*, што је старословенски назив за храст.⁹ Већ смо нагласили да се дубраве крче само изузетно у развијеном средњем веку. Међутим, није увек тако било, о чему сведоче жупе под овим именом и топоними. Тако, на пример, у околини Призрена се један виноград налазио у Дубравицама.¹⁰ О крчењу дубрава ради стварања ораница посредно сведочи и топоним *Лазина* у Павловој дубрави.¹¹ Дакле, иако су дубраве нерадо крчене ипак се и томе прибегавало када је заједници или појединцу било неопходно да дође до нових обрадивих површина. Жупе са именом *Дубрава (Дубравница)* сведоче о томе да је ту некада доминантан био шумски прекривач који се састојао од храстових шума, али и да је процес крчења био толико интензиван да су некадашње шумске области претворене у жупску територију са доминантно присутним ораницама. Овај процес је нужно морало пратити насељавање и повећање броја становника на одређеном простору.

У средњовековној Србији постојале су три жупе које су носиле имена по дубравама: жупа Дендра – Реке, а у 14. веку Дубравница, на простору данашње Пусте Реке, затим жупа Дубрава у Хумској земљи и жупа Дубравница на десној обали Велике Мораве од Ражња до Багрданског кланца. Прва се у изворима јавља жупа Дубрава у Хумској земљи. Она се први пут помиње у *Летопису попа Дукљанина*, у 12. веку.¹² Жупа Дубрава се налазила на левој обали Неретве, на југу се граничила са планином Жабом, а на северу са Бишћем, обухватајући долину реке Брегаве. Њој је припадало и Видово (Столачко) поље, а Оплачићи су били средиште жупе.¹³ Дубрава се помиње и крајем 13. века (1285), а у дубровачкој грађи је можемо континуирано пратити све до доласка Турака.¹⁴ Жупа Дендра на простору

⁸ HAD, Lam. de foris 8, foll. 48 ; Isto 21, foll. 151 ; Isto 23, foll. 82; Благојевић 2004, 62.

⁹ ЛССВ, 171 (С. Мишић).

¹⁰ Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 90.

¹¹ HAD, Div. Not. 25, foll. 130'.

¹² Шишић 1928, 327.

¹³ Мишић 1996, 28.

¹⁴ Исто, 34, 268.

данашње Пусте Реке такође се помиње већ у 12. веку. Наиме, њу је цар Ма-нојло Комнин дао на уживање кнезу Деси, брату великог жупана Уроша II. У време Стефана Немање она је носила име Реке, а у 14. веку Дубравница. Треба напоменути да су Дендра и Дубравница речи истог значења.¹⁵ Ове две жупе су свакако постојале бар половином 12. века, а можда и раније. То значи да су Срби ове просторе искрчили отприлике у исто време – током периода од 9. до 11. века. Пошто је код народа остала свест о некадашњем постојању великих комплекса жирородних шума, жупе су по њима понеле име упркос чињеници да је већи део тих шума до краја 11. века нестао јер су те површине претворене у обрадиво земљиште.

Дубраве су крчењем нестајале, али су се расељавањем становништва и напуштањем земљишта поново и обнављале. Дobar пример за овај процес је десна обала Велике Мораве од Сталаћа и Ражња до Багрданског кланца. На овом простору путописци 12. и 13. века бележе велике шуме (*silva bulgarica*), а осим Равног друга насељена места се не помињу. Половином 14. века жупан Вукослав је овде добио „пустину“ да је насели. Од тог времена се помиње Петрус као средиште крајишта, али и жупа Дубравница.¹⁶ Очигледно да је овде до крчења великих комплекса храстових шума (обзиром на природу тла вероватно храста лужњака) дошло током 14. века, и то у првој половини овог столећа.

Поред имена читавих жупа, и имена потеса на којима је обрадиво земљиште сведоче о крчењу дубрава. Ако изоставимо већ поменуте, онда ваља обратити пажњу на брег Дубовицу у међама Котора који са северозапада затвара Будванско поље. Будва је захватила падине овог брега чије се име пренело и на насеље које се ту развило.¹⁷ Некада је овај брег био прекривен храстовом шумом. Такође је и село Дубљани понело име по храсту и очигледно је настало на простору који је култивисан крчењем жирородних храстових шума.¹⁸ Са истим именом, Дубљани, сусрећемо и једно село у жупи Попово у Хумској земљи, а манастир Жича је у Затону (Лим) имало у свом поседу село Дубови Гај.¹⁹ Раваница је у Поморављу од свог ктитора добила село Дубицу, а манастир Горњак село Дуб на Млави.²⁰ Крчењем шума, па и дубрава, настајали су лазови, па тако међа између влаха Голубоваца и села Јелшаница иде делом у Пишевски дуб, па низ дел у Надихнин лаз.²¹ На овом

¹⁵ Благојевић 1996, 197–212.

¹⁶ Детаљно види Мишић 2007, 1–7.

¹⁷ ССА 10 (2011) 55 (С. Ђирковић).

¹⁸ Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 93.

¹⁹ Miklosich 1858, 494, 11.

²⁰ Исто, 194, 198.

²¹ Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 103.

простору је шума искрчена и претворена у лаз (обрадиво земљиште), а остало је појединачних стабала храста која служе, између осталог, и као међници.

У развијеном средњем веку се ипак избегавало крчење дубрава. Прво, до овог времена су владар, властела и црква стекли својину и на великим деоницама необрађеног земљишта, па и над дубравама, што значи да оне више нису биле на располагању свакоме за крчење. Друго, економски значај дубрава у сточарству долази до изражаја у 14. и 15. веку, па оне тиме добијају на значају. То се види и по томе што се приликом даривања поседа често истиче да се они дају са дубравама. Тако босански краљ Остоја уступа Дубровчанима Сланско Приморје, између осталог и са дубравама, као и Сандаљ Хранић свој део Конавала.²² Такође, војвода Радич Санковић даје Дубровчанима село Лисац са међама, водама, пашама и дубравама.²³ По преузимању Сланског Приморја, Дубровчани су овде дозволили сечу шума, изузев дрвећа у чијем се хладу одмара стока и дрвећа које рађа жир (*ferentibus glandes*). Ко би посекао такво дрвеће морао је да плати казну од 5 перпера.²⁴ Због сече таквог дрвећа избијали су спорови, па је тако Nicola de Chaboga 14. IX 1449. године изјавио да је на његовом поседу посечено велико жирородно дрво крај воде где су се одмарале домаће животиње. Дрво су посекала двојица браће Утиешеновића из Громаче у Сланском Приморју.²⁵ За сечу туђег дрвета без дозволе дубровачки Статут предвиђа казну од 12 перпера, за шта су могла да се купе бар два вола.²⁶ Колики је значај у Приморју придаван жирородном дрвећу – дубравама види се и по томе што се у Конавлима, при подели земљишта, вршила и подела дубрава. Тако су дубровачки грађани добијали властите „дубраве“ у којима је било једва 20 до 30 стабала.²⁷

У унутрашњости средњовековне српске државе такође се обрађала пажња на дубраве, па чак и на појединачна жирородна стабла. Тако Иван Црнојевић приликом замене поседа са Остојићима даје „земљу за земљу, а лозу за лозу, дуб за дуб, у век и у баштину“.²⁸ Дуб (храст) наводи се често као међник у међама села, катуна или групе поседа. Тако међа села Речани иде на дуб сред садова.²⁹ Овде видимо да се жирородно дрво није секло

²² Стојановић 1929, 422, 294.

²³ ССА 6 (2007) 186 (С. Мишић).

²⁴ Благојевић 2007, 128–129.

²⁵ НАД, Lam. de foris 22, foll. 205; Благојевић 2007, 129.

²⁶ Исто, 146.

²⁷ Благојевић 2004, 69.

²⁸ Новаковић 1912, 778.

²⁹ Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 94.

чак ни у воћњацима. У међама села Воинац, Јабланица, Боршинац (Метохија) и Купелник (Доњи Пилот) у више наврата се као међник наводи дуб.³⁰ Међа села Чабић иде на кићени дуб, а међа села Осојани у Кујавчи (Хвосно) иде „од пољане у дуб, од дуба у војводине куће, како спада дол у дуб на пољану и од дуба низ средњи дел“.³¹ Из ове међе је видљиво да су ови дубови појединачна стабла распоређена у атару између села, што значи да их окружују и обрадиве површине. Неки од њих су сигурно представљали и записе око којих је ишла литија по атару. Такође се и у међама влашких катуна помињу појединачна храстова стабла. Тако су стабла храста међници катуна Драгољевци, Кострчанима, Тудоричевцима.³² Ово је, између осталог, још један доказ о прецизним границама атара једног катуна као насеља сточара. Пошто се не наводи власник, може се претпоставити да су ова стабла била у атару заједничко власништво села. Поред најчешћег назива дуб, у дипломатичкој грађи сусрећемо и данашњи назив – храст. Тако у међама села влаха Псодераца међа иде на један храст, а и у међама села Трстеник један од међника је храст.³³ У дечанској хрисовуљи први пут се сусрећемо и са називом за једну посебну врсту храста. Наиме, међа селу Бродлиће иде низ Бистрицу до цера.³⁴ У Западној Србији данас једна планина носи назив Цер. Данас је ово најчешћи назив за једну врсту храста, која је веома распрострањена на већим надморским висинама (изнад 400 m) и која рађа обилно плодове жира.

Храстово дрвеће је и као појединачно стабло могло бити у нечијем приватном власништву. У повељама се код таквих стабала наводи и име власника. Тако се у међама хиландарских села у Крушевској метохији помиње Иванов дуб.³⁵ Селу Бреза међа је ишла у Дмитрово дубје, а селу Купелник на Симеонов дуб.³⁶ У првом случају реч је о више стабала, али свакако не толико да би били названи дубравом. Како су појединачна стабла могла бити у власништву појединаца исто тако су могла бити и у власништву цркве. То би се могло односити на други пример у горњем случају. Исто тако, у међама села Горажде у Будимљи помиње се као међник Врачево дубје.³⁷ Иначе, земљораднички законик одређује да је власник дрвета онај земљорадник који га је однеговао.³⁸

³⁰ Исто, 94, 95, 100.

³¹ Дечанске хрисовуље, 1880, 25; Ковачевић 1890, 3.

³² Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 104, 107; Дечанске хрисовуље, 1880, 120.

³³ ССА 4 (2005) 72 (С. Марјановић-Душанић); ССА 6 (2007) 154 (Р. Михаљчић).

³⁴ Дечанске хрисовуље, 1880, 60.

³⁵ ССА 2 (2003) 32 (С. Мишић).

³⁶ Светоарханђеловска хрисовуља, 2003, 97, 100.

³⁷ Ковачевић 1890, 4.

³⁸ Благојевић 2007, 127 (чл. 30).

Дубраве, као и појединачна храстова стабла, имале су важну привредну улогу и у томе што се њихов плод – жир користио за исхрану стоке, а посебно за свиње. Први турски пописи показују да су сва сеоска насеља опорезована за узгој свиња. Будући да нема кукуруза, а житарице се не производе у великим и довољним количинама, жир је често био једина могућност за прехрану свиња. Због тога су велики значај имале оне дубраве које су биле у близини насеља. Поред свиња, и друге домаће животиње су се прихрањивале жиром (краве, козе, овце). То се види и из члана 37 Земљорадничког законика, где се прописује да ако неко сече дрво у дубрави, па непажњом то дрво убије вола или магарца, или другу домаћу животињу, да пода своју животињу у надокнаду.³⁹ Из овога видимо да су домаће животиње због жира радо залазиле у дубраве. Душанов Законик прописује да ако у жупи роди жир, половина рода се даје цару, а друга половина властелину чија је „држава“.⁴⁰ Овде се ради о томе да целокупан род жира из дубрава које нису ни у чијем приватном власништву у жупи, буде подељен на пола између владара и властелина коме је та жупа дата у „државу“. Ово никако не треба мешати са *жировнином*. А овај члан је такође доказ да се жир купио и као такав чувао и складиштио за исхрану стоке (посебно свиња) током зимских месеци. Он је практично био незаменљив у исхрани свиња јер житарица није било у довољним количинама за ту сврху.

„*Жировнина*“ представља дажбину на свиње које су прихрањиване жиром у владаревим дубравама или дубравама господара властелинства. У овом случају дубрава је представљала неку врсту забела. У повељи манастиру Светог Ђорђа код Скопља постоји одредба у којој се каже: „и ко свиње ижирује у црквеним горама, црква да узима од њих десетог брава“.⁴¹ Жировнина је овде слична десетку од свиња и даје нам могућност да закључимо да је то у суштини иста дажбина. Да је то тако показује и чињеница да тамо где се узима жировнина не узима се десетак и обрнуто.⁴² Такође, поседи који су ослобођени сваког десетка ослобођени су и жировнине и траварине.⁴³ Чак се изричито наводи да су села ослобођена од десетка житнога и винскога и пчелињег и од жировнине.⁴⁴ Очигледно да је жировнина представљала неку врсту десетка. Приходи од ње нису били занемарљиви па је и економска вредност дубрава за феудалног господара била значајна. Она се убирала практично у свим областима средњовеков-

³⁹ Исто, 134–135.

⁴⁰ Новаковић 1898, 144 (чл. 190).

⁴¹ Споменици 1, 1975, 208, 228; Новаковић 1912, 618.

⁴² ЛССВ, 192 (М. Благојевић).

⁴³ Новаковић 1912, 456.

⁴⁴ Исто, 767.

не српске државе. Дубраве су такође имале своје место и у развоју сточарства у средњовековној Србији, посебно у узгоју свиња.⁴⁵

По доласку Турака на ове просторе многе дажбине из претходног периода су задржане, нарочито у раном периоду њихове власти. Једна од таквих дажбина био је и десетак на свиње, који је убиран у новцу. У првим пописима скоро сва сеоска насеља плаћају порез на свиње. Тако на пример, у Хумској земљи 135 села плаћа овај порез. А у пописима се јавља и занимање свињар, што значи да су ове животиње посебно чуване, слично овцама и козама.⁴⁶ Ако се све ово има у виду јасно је зашто су дубраве нерадо крчене и зашто су владар и властела били заинтересовани да их ставе под посебан режим коришћења. Из истих разлога дубраве су нерадо сечене, посебно у близини сеоских насеља, за потребе огрева и трговине дрветом.

Извори

- Благојевић, 2007 – М. Благојевић, *Земљораднички закон – средњовековни рукопис*, Београд 2007.
- Дечанске хрисовуље, 1880 – М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880).
- Ковачевић, 1890 – Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890).
- Miklosich, 1858 – F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Vienna 1858.
- Новаковић, 1912 – Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.
- Новаковић, 1898 – Ст. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, Београд 1898.
- Светоарханђеловска хрисовуља, 2003 – С. Мишић и Т. Суботин – Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.
- Споменици 1, 1975 – Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија 1, Скопје 1975.
- ССА 10 (2011) – С. Ћирковић, *Повеља цара Стефана Душана о границама Котора*, ССА 10 (2011).
- ССА 6 (2007) – Р. Михаљчић – И. Шпадијер, *Слово браће Бранковића манастиру Хиландару*, ССА 6 (2007).
- ССА 6 (2007) – С. Мишић, *Повеља војводе Радича Санковића Дубровнику*, ССА 6 (2007).
- ССА 4 (2005) – С. Марјановић – Душанић, *Повеља краља Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању*, ССА 4 (2005).
- ССА 2 (2003) – С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Хиландару*, ССА 2 (2003).
- Стојановић, 1929 – Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I – 1*, Београд 1929.
- Шишић, 1928 – Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд 1928.

⁴⁵ Катић 1978, 59, 83, 157.

⁴⁶ Мишић 1996, 206.

Литература

- Благојевић, 2004 – М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*. Друго издање, Београд 2004.
- Благојевић, 1996 – М. Благојевић, *Жупа Реке и „Дендра“ Јована Кинама*, ЗРВИ 35 (1996) 197–212.
- Green, 1971 – W. H. N. Green, *Medieval civilization in western Europe*, London 1971.
- Dictionary 5, 1985 – Dictionary of the Middle Ages, ed. J. R. Strayer, vol. 5, New York 1985.
- Катић, 1978 – Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978.
- Knezović, 2008 – М. Кнеповић, *Šuma i šumsko drveće u hrvatskim ranosrednjovekovnim ispravama – činitelj koji nedostaje*, *Ekonomska i ekohistorija* 4, Zagreb – Samobor 2008, 52–63.
- Кодер, 2011 – Ј. Кодер, *Византијски свет*, Београд 2011.
- ЛССВ – *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999.
- Mrgić, 2010 – J. Mrgić, *Some Considerations on Woodland Resource in the Medieval Serbia and Bosnia*, БИГ 1 (2010) 87–101.
- Мишић, 2007 – С. Мишић, *Жупе Поморавље и Дубравница у средњем веку*, Делиград од устанка ка независности 1806–1876, Београд 2007, 1–7.
- Мишић, 1996 – С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.
- Halsted, 1987 – P. Halsted, *Traditional and ancient rural economy in Mediterranean Europe: Plusca change?*, *Jurnal of Hellenic studies* 107 (1987).

Siniša Mišić

DUBRAVAS IN THE MEDIEVAL SERBIA

The acorn oak woods were largely spread in the early Middle Ages, which has been proved by toponyms registered in our medieval charters, as well as by the presence of *župas* bearing this name in Hum, Toplica and Pomoravlje regions. The term was mainly used to notify the various types of the oak woods, which were called, in the Middle Ages, in some Slavonic languages, *dub*. During the late Middle Ages, the people tried to avoid to cut the oak woods, because they had its economic value in the cattle breeding and were the source of the fiscal income for their owners. In *dubravas* the pigs, as well as the other domestic animals, were fed with the acorn. The majority of *dubravas* became, in due time, the property of the ruler or the feudal lords, who imposed the tax called “žirovina”, or the tenth of the pig production (also as a tax), for usage of the acorn in their woods. This tax had been preserved during the Ottoman rule and presented the relevant income for the ruler or the feudal lord.

Александра Фостиков
Истраживач-сарадник, Историјски институт
Кнез Михаилова 36/II, Београд
aleks.fostikov@gmail.com

КОВАЧКИ ЗАНАТ НА ТЛУ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ*

This paper is a contribution to the study of the blacksmith's craft, in terms of processing iron in the territory of medieval Serbian states. Besides description, definition, differentiation and the status of this profession, attention was paid to the classification and identification of place names, as a valuable source for the research of this craft.

Кључне речи: *ковач, занат, Србија, средњи век, топоними, историјска географија.*

Key words: *blacksmith, craft, Serbia, Middle Ages, toponyms, historical geography.*

Ковач (**КОВАЉЪ, КОВАРЬ, КОВАЧЬ**)¹, јунак не само словенске, већ и светске традиције, познавалац тајних знања, врач и представник божији (*ковач божији*),² представља једног од најстаријих занатлија који професионално производи за тржиште. Назив његовог занимања постаје и синоним за

* Рад је настао као резултат истраживања на пројектима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029) и *Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (14–15. век)* (Ев. бр. 177010), и представља део истраживачког рада у оквиру израде докторске тезе, под насловом: *Занатство у средњовековној Србији.*

¹ Осим назива за занат и занатлију, и као основа антропонима и топонима, термини ковач (срп. и хрв. *ковач*, чеш. *kovác*, слвц. *kovac* 'кузнец', цслов. *ковачь* 'faber (ferrarius)', срп-слов. *вѣтръ*) и ковати, користе се и апстрактно, када указују на чињеницу да је неко мудар, благоразуман, *хитар* (упореди хитрац) или лукав (коварство/лукавство, превара), али и као ознака за искусног занатлију уопште, који се у Русији називао и **ХЪТРОКОВНЕЦ**. Miklosich 18621–865, 113, 294–295; Рибоков 1948, 484–486; Трубачев 2008, т. 3, 714–717; Skok 1972, 171–172. Видети и даље.

² Иванов, Топоров 1974, 159–164; Ковач, у: *Словенска митологија*, 271–272 (Петрухин, В. Ј). У хришћанској визији, као ковач представљен је Адам, у десној руци му је чекић,

производног занатлију уопште, човека извезбаног и вичног занату (лат. *homo faber*, нем. *der Schmied*, енгл. *smith*). Ипак, док у немачком, енглеском и финском језику, у процесу формирања и диференцијације, занати добијају имена на основу речи **ковач** (нем. *Schmied: Steinschmied* – клесар, *Tuchschmied* – сукнар, *Schuhschmied* – шустер (обућар), енгл. *smith: goldsmith* – златар, *swordsmith* – мачар, фин. *seppa: kingsepp* – обућар), таква појава у домаћим средњовековним изворима није позната.³ Да називи нису увек били верно примењени или да им се функција променила сведоче примери тзв. батиауриа (*aurifabri*), који не представљају коваче злата, већ условно речено технологе, који су хемијским путем одвајали злато од сребра у пликом, златоносном сребру.⁴

Док ковачем у најширем смислу В. Микољи сматра занатлију који обликује било какав тврд материјал, ударцима датог оруђа по њему, П. Скок термин *ковати* сужава на обраду гвожђа, и других метала чекићем.⁵ У прилог Микољијевом мишљењу ишла би терминологија рада. И у старословенском, као и у источногерманским и старим западногерманским дијалектима, једна иста реч могла се односити на обрађиваче дрвета али и камена. Назив *гвожђе* јавља се у вези са обрадом дрвета, где се односи на дрвени клин, или ексер, а означава и врсту шумског планинског покривача, коришћеног за грађевински материјал и производњу угља. Касније постаје синоним и за сам назив овог метала (*железо*), нпр. гвожђе за израду клинова и поједине производе, ексере или велика рударска длета (**ГВОЗДА**, лат. *ferramenta, staronem*).⁶ О вези ковачког заната и обраде камена сведоче натписи на надгробницима, у којима се наводи ковач као израђивач, често у комбинацији са глаголом *сећи* (нпр. *сече ковач*), као и израз *сећи жрнов*, који се јавља у руском као: *ковати жрнов*. Док Ш. Бешлагич, на основу проучавања стећака (надгробника), сматра да су се иста лица бавила и клесарским и ковачким занатом и да су често сама правила неопходни алат, Б. А. Рибакон издваја израђивача жрвњева као специјализованог занатлију, који има неопходни ковачки, као и алат за обраду камена. Поједини ковачи, вероватно су се бавили и резањем камена, а каква је заиста

а у левој клешта са парчетом метала, које држи на наковњу, док Ева држи ручке мехова. Каждан 1960, 194.

³ У то време глагол *ковати* се бележи у вези са објектом или именом метала, нпр. *ковати динаре, сребро, ципеле (укуцавати ђон)*. Даничић (1863), 459–460; РМС 1990, 762. О називима метала: Лома 2003, 1331–48.

⁴ Са тим звањем спомињу се Радоња и Новак у Трепчи 1424. Храбак 1990, 213.

⁵ *Ковати – бити (чекићем, маљем), тући, ударати, резати, сећи, пренесено зн.> стварати, чинити производити – *fabricare*. Трубочев 2008, 724; Иванов, Топоров 1974, 159–164; Скок 1972, 171–172; СРНГ 14, 27; СРА XI–XVII 7, 213–214; Миколји 1969, 30.

⁶ Шиц 1994, 69–70; Трубочев 2008, 724,753; Мргич 2010, 89.

била подела између клесара стећака или жрвњева и ковача, није познато, као ни однос ковач – клесар : диак – писар на камену.⁷ Временом звање ковача почиње да се односи прво на обрађивача метала уопште, а затим на обрађивача гвожђа, при чему постаје и синоним за поткивача (ковач, *плочар*, поткивач).⁸

РАЗВОЈ, УСПОН И ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈА КОВАЧКОГ ЗАНАТА

Иако су вештина обраде метала и ковачки занат били познати још старим Словенима, о чему сведоче општесловенски називи за занатска занимања и називи појединог оруђа рада, сматра се да је на развој овог заната германски утицај био изразит у време ближих контаката словенских и германских племена у периоду Сеобе народа. Потом су током развијеног средњег века од Саса (Саксонаца) преузете нове технике и технологија експлатације и обраде руда, што је посебно разматрано у домаћој и иностраној историографији.⁹ Технолошки успон, пораст потражње и шира примена гвожђа, условили су пораст производње. Томе у прилог могао би да сведочи и назив *мерно надо*, поменут у Светоарханђеловској хрисовуљи цара Душана. Као мерна јединица *надо* је означавало гвожђе отопљено у једном цугу (тзв. меко гвожђе обложено челиком), које је било тежине око 20 кг, или мање. Касније се раскивало на две половине, *близнице*, ради лакшег транспорта и даље обраде. Назив *надо* такође се јавља и у Босни као назив за *челик* (перс.).¹⁰

Нова металуршка и технолошка знања довела су и до усавршавања и оруђа и оружја, што је утицало и на друге сфере живота, развој занимања и заната, као и на додатну диференцијацију ковачке професије. Бројне алатке добијају металне обрube, а делови некад израђивани од дрвета, сада се раде од гвожђа, што им повећава снагу, отпорност и проширује примену. На висок ниво уздиже се и производња мачева, копаља, лукова, стрела, штитова, шлемова, оклопа (*брња*) и буздована (*бата*).¹¹ Као посебно важне чињенице у том процесу напретка металургије истичу се употреба водене снаге, као главног покретача механичких машина, великих

⁷ Bešlić 2004, 102–103; Робаков 1948, 422.

⁸ Каждан 1960, 198; Марковић 1985, 22 чл. 16. За назив *поткивач*, видети н. 3.

⁹ Mikołji 1969, 30, 35–39; Мркобрад–Дурлић 1995, 83–87; ССР (према регистру); Ковачевић–Којић 2007 (према регистру); Трубочев 2008, 700 и даље; Radvan 2010 (према регистру).

¹⁰ Мишић – Суботин–Голубовић 2003, 138–139; Mikołji 1969, 43–44; уп. Симић 1988, 56–58.

¹¹ Манојловић Николић 2010, на више места; Шкриванић 1957, 295–300; Веселиновић 1995, 196.

мехова за контролу ватре у топиноцама и великог чекића за ударање кованог гвожђа у самоковима, затим изградња нових врста пећи, успон производње челика, и увођење потковица у свакодневни живот.¹²

Из ковачке професије прво се одвајају обрађивачи племенитих метала, међу којима се по називу истичу златари, као и група обрађивача осталих обојених метала, попут бакра. Сасвим је извесно да су златари били и први ковачи новца, а прве озбиљније златарске радионице истовремено су и ковнице, пошто је техника ковања спадала у златарске технике. Ипак, уметничка обрада метала захтевала је, осим познавања техника обраде, и познавање извлачења руде и издвајања жице, као и прављење нијела и емајла, додатних смеса при обради.¹³ Поред тога, као засебна се издваја металургија гвожђа, јер је у основи захтевала другачија знања, како је то образложио Ваноћо Биранђуго у свом делу о металургији (1540). Она се потом разгранала у нове подструкте.¹⁴ На тлу средњовековне Србије произвођен је и челик, о чему сведоче помени близнице и близне у топонимији.¹⁵

О производњи и обради гвожђа нема пуно података у писаним изворима, а да је сматрано важним, сведоче даровнице владара и властеле манастирима, у којима се прилажу топионице гвожђа, њихови производи и ковачи. Тако се у повељама помињу рудници гвожђа и/или топионице у Глухој Васи (Глухавица) код Новог Пазара, у Алтину код манастира Дечани (припада самом манастиру) и на Трстеној, на падинама Копаоника код Косовске Митровице (припада манастиру Св. Арханђела код Призрена). Иако су познати и они у Треччи, Плани и Остатији на извору Студенице, као и на планини Голији, о обимној производњи сведоче углавном бројни материјални остаци производње сачувани на терену.¹⁶ Због опште оскудности извора остаје непознато у којој мери су гвожђе одређених карактеристика или челик били заступљени у унутрашњој или спољној трговини. Судаћи према материјалним остацима, гвожђе обрађивано у долини Студенице било је погодно за производњу оружја, а оно у околини Плана је због процента никла погодовало изради рударског оруђа, ради чега су вероватно и Дубровчани долазили и боравили у селу Ковачи поред Плана. Челик у плочама и полугама истиче се као крајњи циљ у уговору

¹² Mikolji 1969, 30, 42, 45, 65; Мишић 2007, 132–138. О раду самокова: Симић 1988, 42–50.

¹³ Даничић 1863, 459–460; *Ново Брдо*, 189 (Зечевић, Е.). О обради бакра и котларима у Дубровнику: Roller 1951, 55, 107–108; Lučić 1979, 55.

¹⁴ Бирингућо 1540, 369.

¹⁵ Мишић – Суботин–Голубовић 2003, 1381–39. Видети даље н. 63.

¹⁶ ССР, 373–8, 44 (Ђук, Р.); Simić 1975 а, б, в; Исти 1988, 637–40 и даље; Мишић 2007, 134–135.

о закупу ковачких радионица и механичких машина за обраду у месту Жеравице.¹⁷

Док о трговини ковачким производима понешто сазнајемо из сачуваних закона, неки од њих се као трговачки артикли спомињу и у тестаментима. Тако се осим потковица, чије су цене биле нормиране, спомињу и гвоздене полуге, производи од гвожђа, казани, гвожђе за лемеше, ексери, а у радњама дубровачких трговаца, попут оне Марина Весеоковића у Босни, налазе се седла, штитови и лукови, као и бројне игле (чак 1.000 комада).¹⁸ На који начин су они доспевали на трг, односно да ли су их доносили и излагали сами ковачи, или су их углавном препродавали трговци, није ближе познато, али се може претпоставити да су их и занатлије и трговци излагали.

Мада се сматра да се гвожђе ретко извозило услед његове релативно мале вредности у односу на трошкове и потешкоће копненог транспорта, треба имати у виду да производи од гвожђа и нису били баш јефтини, као и да је због значаја и употребе у ратне сврхе његов извоз вероватно био ограничен унутрашњим и потребама владара.¹⁹ О развоју и квалитету металургије и обраде гвожђа у средњовековној Србији сведоче писани и материјални извори, а посредно и велика диференцијација ковачке струке, нарочито у градовима и у оквиру већих радионица, као што је то био случај у другим средњовековним срединама. Као *добри мајстори*, у заробљеништву код Тимура, задржани су након Ангорске битке и двојица израђивача коване коњске опреме, Мартин Шљемано(в) и Ниноје (Богдул).²⁰

Тачну границу између појединих ковачких струка, посебно оних које се накнадно развијају, није лако успоставити. Средином 15. века у Лондону се налазило 14 врста ковача, у које Ј. Гедс убраја: ножаре, оклопаре, часовничаре, произвођаче амова и запрежне опреме, произвођаче мамуза, произвођаче жице, игларе, произвођаче ексера, браваре, оне који су полирали оклопе и друго, као и гвожђаре за које дозвољава могућност да су у питању и трговци гвожђем, док у вези са последња три назива (ковачи, ковачи гвожђа, поткивачи) истиче да је разлика нејасна.²¹ Иако је

¹⁷ Simić 19756, 2; Ђ. Тошић 2006, 144 н.10.

¹⁸ Марковић 1985, 22 чл. 16; D. Војанић 1974,38, 48, 58. Vukanović 1998, 19, 25; ССР, 137 (Ковачевић-Којић Д).

¹⁹ ССР, 47 (Ћук, Р), 121 (Ковачевић-Којић Д.) и даље на више места. У појединачним случајевима гвожђе и производи од истог су извожени, посредством Дубровчана, па тако и потковице и ексери, у Млетке 1316. Шкриванић 1957, 297. Цуњак 1998, 163.

²⁰ Мандић 1928, 402; Грковић 1981, 94, 96–99. У градским ковачницама на територији некадашњег СССР-а, нађена су разноврснија оруђа ковача, него у сеоским срединама, што према Б. А. Рибаккову говори о вишем нивоу ковачког заната у граду. Рибакков 1948, 212 и даље.

²¹ Geddes 1991, 182. Видети и н. 14.

место обитавања и рада утицало на врсту производа, па су тако ковачи на селу недопуњавали локалне потребе, углавном по питању пољопривредног оруђа, а у рударским центрима радили на производњи рударског алата, ово није било правило. Упркос чињеници да је производња усмерена потребама, налази оруђа и разних предмета упућују на чињеницу да је све производе често правио један мајстор, посебно у сеоској средини, или иста радионица. Тако су испред ковачнице Сталаћа, која се у основи бавила производњом оружја и опреме за ратнике и њихове коње, сем стрела у самој ковачници, нађена и два српа и један косир, који сведоче да се овде према потреби израђивало и поправљало и пољопривредно оруђе, као и други предмети.²² Такође, и поред специјализације, назив ковач је остао у паралелној употреби са именима појединих ковачких струка као синоним. Често се у изворима бележи само ковач, без ближе ознаке, али се дешава и да се исто лице јавља и као ковач и као нрп. мачар, било у изворима, било у народној традицији, па тако: Новак ковач, Новак мачар (*ser Novacus spatarius*), ковач мачева.²³

У научној литератури се за основну поделу обично узима подела унутар обрађивача гвожђа, на оружарску и остале струке, при чему се у оружарство убрајају занати који подразумевају и познавања обраде других материјала: штитари, лукари, стрелари, тулари, мачари, оклопари, а средином 15. века и мајстори за топове. У вези са оклопарима, можда би се Дукин помен *црних челичних оклопа* које је носила српска коњица односио на рад домаћих мајстора.²⁴

Као посебна се издваја и вештина ливења, која највећи домет достиже у ливењу посебно великих предмета, попут звона или поменутих топова, као и уметничка обрада гвожђа и часовничарство, о којима скоро да нема података. Док се као звоноливци у 15. веку јављају домаћи мајстори, а звона се лију у манастирским радионицама и већим градовима, ливци топова су углавном странци или из приморских градова.²⁵ Једини помен везан за израду часовника, потиче из руског летописа у којем се наводи да је први сат на Кремљу израдио монах Лазар Хиландарац, Србин родом из Призрена, 1404, који се јавља са описом „занатлија и уметник“.²⁶ Осим

²² Каждан 1960, 192. Откривени су и окови за дрвена ведрa. Минић-Вукадин-Ђорђевић 1975, 191–192; Минић-Вукадин 2007, 51.

²³ Динић 1957, 37, 39, 47, 49, 54, 55, 64, 65, 66, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 85, 90. Ковијанић, Стјепчевић 1957, 141–151, 1831–91.

²⁴ Динић 1934, 83–85; Оружари, Оружије, у: ЛССВ, 474–477 (Лемајић, Н.); Веселиновић 1995, 195–197; ССР, 1391–40 (Ковачевић-Којић Д.); Николић 2008, 2832–84.

²⁵ Звоно, Металургија, у: ЛССВ, 232–233 (Б. Радојковић), 402 (С. Ђирковић)

²⁶ Делови сатова били су од гвожђа. Geddes 1991, 178–180; *Опекe*, 23 (Ђирковић, С.); Тошић-Тадић 2004.

звања ковача и оних везаних за наведене струке, као посебна занимања се у изворима јављају и: *бравар*, израђивач брава и кључева, израђивачи коњске коване опреме, односно коњских оклопа, а можда и потковица и мамуза, *гвоздар*, за кога се сматра да је можда ковао металне клинове, а према заступљености налаза ножева и игала, изгледа да су била одвојена и занимања *ножара* и *иглара*. Није сигурно да ли се овде могу убројати и произвођачи металног посуђа, *кондирар* и *крчалија*, чији међусобни однос није јасан, као што није познато од ког су га метала правили.²⁷

Као последња остаје диференцијација између *ковача* и *поткивача*, на чију је поделу утицао успон производње потковица, о којој сведоче како увођење назива *плочар* (поткивач) тако и дажбина у складу са потребом – годишње давање одређеног броја коњских потковица. Да ли су ова два занимања била одвојена у средњем веку, и ако јесу, када и у којој мери, нема података. Тако се у Светоарханђеловској повељи (1348), посебно наводе два ковача, а посебно лица (исто двојица), без навођења назива професије, која су била дужна да манастиру дају 40 коњских плоча годишње. У члану 16, Законика деспота Стефана (1412), који говори о овом давању, као израђивач плоча и давалац дажбине наводи се ковач.²⁸ Интересантно је приметити, да је у Сталаћу сама ковачница смештена у два објекта са пећима, један до другог, а простор између њих такође је коришћен за рад. Један је објекат, судећи према налазима, служио за поправку потковица и ситније поправке.²⁹

Да је разлика постојала и у самом звању ковача, и да се оно односило и на прерађиваче и на обрађиваче гвожђа, податке пружа Светоарханђеловска повеља, у којој се посебно наводе ковачи са *колом*, земљом и гором, који су били дужни да производе *надо* и *близницу*, а посебно ковачи који се пак спомињу без тачно описане обавезе. Треба појаснити да *коло гвоздено* са *ковачима*, за разлику од кола гвозденог са рударима, представља комплетно постројење за добијање и прераду гвожђа. У турским законима из 1488, јавља се и *ковач руднички*, који је поправљао рударске алате и радио за потребе рудника. Сем ових, јавља се и звање *ковач урочни* (ковачи *оурочњни*) у

²⁷ Ковачевић-Којић 2007, 375 н. 29; Занати, у: ЛССВ, 214–217 (Ђирковић, С.). Видети и н. 20, 21. Занимање иглара потврђује и топонимија, нпр. Игларево, Игларево студенац. Ивић-Грковић 1976, 305. О налазима ножева: Брмболић 1987; Манојловић Николић 2010.

²⁸ Б. Марковић 1985, 22, чл. 16; Мишић – Суботин-Голубовић 2003, 138–139; Михаљчић 2006, 177. Један од витража катедрале Нотр Дам у Паризу (12. век), приказује рад ковача кроз три слике: убацивање угља у пећ, ковање у радионици и поткивање коња, а у ковачки алат, спадао је и стругач за копита. Whatling, Bay 37 (Typological Passion), 01, 02, 03. О алату, видети даље.

²⁹ Ту су нађени ситнозрна пшеница и просо. Минић-Вукадин 2007, 51.

Светостефанској (Бањској) повељи, које се у литератури преводи као *ковач уговорни*, а за које није ближе познато порекло назива³⁰

Као посебно питање истиче се и веза ковача и *угљара*, посведочена у писаним изворима и топонимији. Тако *дрвари*, према Законику деспота Стефана, тргују и тзв. ковачким товаром, који се свакако по саставу и квалитету, судећи по два и по пута већој цени, битно разликовао од товара дрва или вреће *доброг* угља. Често се топоним Угљари налази у близини топонима, у вези са прерадом гвожђа, и то местом радње, попут Ковачи, Кузмин, Вигњишта. Да ли је ова веза и у српским средњовековним земљама била условљена чињеницом да су поједини ковачи, сами производили угљ за своје потребе или бар учествовали у организацији његове производње, као у другим државама, нема директних података³¹

УЛОГА И СТАТУС КОВАЧА

Значај ковача у средњем веку одређује чињеница да је његов рад првенствено као произвођача оруђа и оружја неопходан за рад осталих занатлија и других занимања, као и за војну службу. Колико је оруђе било важно, било пољопривредно или рударско, сведоче високе цене самих алата, али и казни за њихову крађу. Као део оружарске или вештине обраде метала ковачка вештина убрајала се у тзв. седам механичких вештина (*artes mechanicae*), а њену нужност истиче и Бирингућо, који је сматрао да рад ковача гвожђа као кориснији треба да има примат над радом златара.³² Ипак, чињеница да је сеча шума за потребе ковача, као и обраду метала, била део свакодневнице, а да се дешавало и да гар и пепео заврше у оближњој реци, говори да рад ковача тог времена није утицао само на развој, већ и на екологију свог времена.³³

Овај веома распрострањен занат био је претежно у рукама домаћег становништва, о чему посредно говори и чињеница да се у латинским

³⁰ Мишић – Суботин-Голубовић 2003, 138–139; Р. Михаљчић 2006, 177; Симић 1988, 43; Vukanović 1998, 59. Михаљчић 2006, 38, 146. Како се са истим епитетом јављају се и *коњуси урочни* (*конјуси оуручњни*) у тзв. другој дечанској повељи, може се претпоставити, да су на уговор, радиле и друге групе занимања. Милојевић 1880, 43, 117.

³¹ Марковић 1985, 22 чл. 17; Simić 1975в, 69; Мишић, 2006, 13 н. 19; Јашовић 2010, 14–15. Случајеви ковача који су и угљари познати су у Енглеској у 13. веку, а повезаност ова два занимања истакнута је и на поменутом витражу у Нотр Даму. Birelli 1969, 98. Видети н. 28. Приликом даровања топиноца гвожђа манастирима, обично се дарује и потребна шума за производњу горива. Мишић – Суботин-Голубовић 2003, 138–139.

³² Biringuccio 1540, 374; Whitney 1990; Geddes 1991, 167; Веселиновић 1995, 156, 166, 175, 191–195; Spaħo 1913, 187; Благојевић 2007, 113–116.

³³ Пецикоза 2007, 199.

актима домаће провенијенције уводи управо реч ковач (*couaze*), транскрипцијом, али без превода. У појединим случајевима као представници ковачког заната јављају се и странци, иако није сигурно да ли се они јављају као занатлије или као трговци. Мада се само мањи број ковача спомиње поименично, своје место ковач налази свуда, при владарским резиденцијама, на селу (у оквиру манастирских и световних властелинства, владарских и властeosких), у граду и околини, на тргу, а са успоном рударства, и у рударским насељима. Могло би се претпоставити да је скоро свако село имало свог ковача, судећи барем према попису области Бранковића из 1455, по ком је број ковача (59) премашивао број осталих занатлија (57) у постојећих 48 села и заселака. Бројност ковача у односу на друге занате истиче се и у књизи Михаила Лукаревића, према којој их је скоро подједнако било у самом граду и околним селима.³⁴

Присуство ковача на владарском и на властeosком поседу доводи се у везу са производњом оружја које је било неопходно за њихову статусну обавезу да оружјем штите своје поданике. Као и владар, и његови феудалци, војни обвезници, имали су своје занатлије за израду оружја, као и за ковану коњску опрему, у складу са законом по коме су сами опремали властити одред.³⁵ Да су због значаја производње, обрађивачи гвожђа првобитно били подложни владару, а посебно они који су радили у његовом добијању, речито сведоче писани извори. Тако Милутин, прилаже гвоздено коло у Глухој Васи (*коло цело*, са рударима и дохоцима), са одредбом да се од истог исплаћују владарски дохоци цркви Бањске, а касније, у другој Дечанској хрисовуљи, из Глухе Васи дарује се и Дечански манастир са 50 нади гвожђа. Цар Душан 1353. даје манастиру у Призрену гвоздено коло са годишњим дохотком од 70 мерних нада, дајући му и гору Раванштицу, односно право на шуму, неопходну за ватрену снагу, а деспот Ђурађ Бранковић даје светогорском манастиру Св. Павла село Трnavу са колом, а потврђује и раније даровано село Патеи са колом (првобитно Патеиколо). Са успоном властеле шире се и њихове ингеренције, па је тако у селу Каменици на Руднику и челник Радич имао своје коло, чије приходе поклања 1430. кастамонитском манастиру на Св. Гори, као и Св. Георгију у Враћевшници. Интересантно је приметити и да је сопствени самоков према попису из 1476–77. имао и врховни кнез Влаха, Малуга син Николе.³⁶

³⁴ Милојевић 1880, 55, 69, 92, 96, 97; Новаковић 1965, 59; Динић 1957, 37, 39, 47, 49, 54, 55, 64, 65, 66, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 85, 90; Храбак 1990, 207; ССР, 35; Ковачевић-Којић 2007, 372, 374; Милутиновић 1991–1992, 236; Мишић 2007, 139–142. Видети и н. 57.

³⁵ Веселиновић 1995, 195. Исти тренд запажен је и у другим феудалним државама. Рибакoв 1948, 491.

³⁶ Новаковић 1912, 530, 5485–49; Шкриванић 1973, 136; Simić 1975в, 69; Ивић–Грковић 1976, 133, 267; Михаљчић 2006, 148; Мишић 2007, 139–140.

Статус ковача био је на манастирским властелинствима исти као и код других зависних мајстора, а занат и његове тајне преносили су се са оца на сина. Осим аграрних послова и давања различитих трибута, имали су и поједине радне обавезе, свакако примерене свом занату, а владару, односно манастиру, давали су у десетак у сопственим производима. Исто-времено, у оквиру града се ковачким занатом бавило и више чланова исте породице, нпр. браћа, а њихова давања такође су била бар делом изражена у ковачким производима.³⁷ Иако су имали различита права, а често и обавезе, коваче различите провенијенције и правног статуса издвајала је њихова неопходност, па се не ретко у изворима при набрајању наводе први међу осталима, често се и прилажу од стране владара, њихов алат и производи су стандардизовани, цене израђевина у појединим случајевима су нормиране, а право продаје појединих ставки, попут рударског алата, ограничено је. Значај рада ових занатлија очит је не само током мирно-допских периода већ и у ратним условима – они су чинили и важан део помоћних војних одреда, заједно са мајсторима других струка.³⁸

Судећи према законима суседних држава, као и по каснијем, турском закону, који је у себе инкорпорирао тековине рударског законодавстава, ковач је уживао посебан статус и заштиту. Тако према старом хрватском тзв. Каставском закону, из времена пре 15. века, а важећем и за област рудника гвожђа Горског котара, крађа у пећници или ковачници била је висока, 25 млетачких златника, или смрт, а према Пољичком статуту из 15. века, ковач је имао предност у млину (чл. 81). Иако сличне одредбе нису познате у српском законодавству, нормирање цене тзв. ковачког товара говори у прилог чињеници да су и у оквиру средњовековне Србије ковачи имали извесну заштиту.³⁹

Као и друге градске, слободне занатлије, и ковачи из градова су имали право слободе кретања, што је утицало на промену места боравка, па се у центрима, нпр. Новом Брду, налазе и ковачи из других насеља и градова, док појединци одлазе и ван земље. Према ретким вестима, и ковачи из околних села су долазили у град, из различитих потреба, па и ради кре-

³⁷ У појединим случајевима долазило је и до удруживања на линији таст-зет. Михаљчић 2006, 142, 143, 145, 146, 152, 154, 155, 156, 158, 161, 162, 163; Mikolji 1969, 44; Динић 1957, 39, 47, 66, 77, 81; Марковић 1985, 22 чл. 16; Ковачевић-Којић 2007, 372; Веселиновић 1995, 196–197. Обавезе занатлија разматрао је М. Благојевић 2004, 200–212, а о наслеђивању и промени статуса, као и преласку у слој сокалника и обрнуто, писао је В. Тријић 2002–2003, 3–28. О статусу мајстора и: Радојковић 1953, 10; Ненадовић 2003, 36.

³⁸ Радојчић 1962, 56, 74; Марковић 1985, 22–23 чл. 16, 23, 52; Веселиновић 1995, 156, 161–162; Михаљчић 2006, 146, 148, 152, 156, 161, 177. Цене потковица су биле нормиране и у Фиренци. Staley 1906, 310; Vukanović 1998, 19, 25.

³⁹ Mikolji 1969, 64; Марковић 1985, 22 чл. 17.

дитирања, а том приликом су вероватно продавали и своје производе.⁴⁰ Материјални статус им је вероватно зависио од правног, а појединци се истичу, као и у другим професијама. Тако се јављају ковачи са својим сопственим радионицама, топионицама и самоковима, као и они који их узимају у закуп. Зараде ковача су зависиле од више фактора, нпр. статуса, али свакако су биле повезане и са ценом рада, која је на цену производа утицала као и цена утрошеног материјала. Према каснијим турским законима за Плану и Запланину (1488), ковач руднички није примао плату, већ су му по проналаску руде, припадала два дела по окну од могућих 68 делова, док му је у оквиру турског закона за рудник Беласицу, из исте, 1488. године, припадао само један део (1/68).⁴¹

Сачувани изворни материјал не допушта да се детаљније разматра организација ковача, али се према аналогiji са другим срединама може претпоставити да су и у средњовековним српским градовима ковачи били окупљени у еснафе (гилде, удружења и братовштине, корпорације), засноване на одређеним принципима, са протомајстором на челу. У Котору се ковачи налазе и у братовштини Св. Духа, заједно са другим занатлијама и грађанима, и живе и раде у ковачкој четврти, у Дубровнику постоји братовштина ковача и котлара, док се у Фиренци ковачи налазе у гилди која је изгледа окупљала и обрађиваче бакра.⁴²

КОВАЧНИЦА – РАДНО МЕСТО КОВАЧА И ЊЕГОВО ОРУЂЕ

Зависно од места боравка, ковачи су пословали, у оквиру локалне радионице или насеља. Владарске ковачнице у Србији, Босни и у другим државама, бар у почетку, налазиле су се близу двора или у оквиру дворског комплекса, нпр. оне у Бобовцу. Са успоном рударства, читава насеља али и појединачне радионице и топионице, граде се што ближе руднику ради јефтинијег и бржег транспорта. За њихово подизање бирају се места са довољно шуме, због дрвне грађе и прављења угља, и са приступом текућој води (река, поток), неопходној за рад механичких мехова и самокова. По

⁴⁰ Тако ковач Никола Радетић одлази из Новог Брда у Софију. Динић 1957, 37, 39, 47, 49, 54, 55, 64, 65, 66, 71, 76, 77, 80, 81, 82, 85, 90; Ковачевић-Којић 2007, 379; *Ново Брдо*, 48 (Јовановић, В. С.).

⁴¹ Vukanović 1998, 59; Мишић – Суботин-Голубовић 2003, 138-139; Тошић 2006, 141-149. Однос рада и материјала био је у пропорцији $\frac{2}{3} : \frac{1}{3}$ у случају два најраспрострањенија пољопривредна оруђа, мотике и косира. Благојевић 2004, 23, 29, Мишић 2007, 142.

⁴² ССР, 139 (Ковачевић-Којић Д.); Staley 1906, 305-315; Roller 1951, 95; Антовић 1993, без стране. На груписање обрађивача метала и то оружарске струке можда указује налаз довратника нађеног у простору капије бр. 1 на јужном бедуу Смедерева, на коме су уклесани мач, штит, буздован и копље, по узору на примерке из 15. века. Цуњак 1998, 88.

правилу, рудници су имали сопствену индустрију гвожђа, а самокови и пећи за топљење често су чинили јединствено постројење.⁴³ Градске ковачнице су смештане су што ближе бунару, због потребе за водом, али и зиду или капији, како би се у случају пожара, ватра лакше обуздала. Тако се огњиште за обраду метала налазило уз бедем у манастиру Св. Арханђела код Призрена, а ковачница у Сталаћу у непосредној близини бунара, уз стару капију малог града. У Крушевцу се ковачница налазила у близини куле са двоструким бедемом и помоћним улазом, а где се налазила ковачница у Новом Брду није познато.⁴⁴ Осим ових условно речено сталних, јављају се и привремена ковачка огњишта, која се у касном средњем веку повезују и са доласком Цигана и њиховим укључивањем у обраду метала за локалне потребе.⁴⁵

Без обзира на локални размештај, главно место обитавања ковача је његова ковачница, односно огњиште или пећ. Ковачи и грнчари су, у почетку, користили исте пећи, зване грн (гърњ), а касније су пећи ковача постале више, у складу са потребама обраде метала (данас тзв. високе пећи).⁴⁶ Према неким проценама, једна озбиљнија радионица могла је да задовољи занатске потребе становништа са простора од око 10 до 15 км, што отприлике одговара радијусу самог насеља, посебно градског.⁴⁷ Ознаке (жигови) ковачких радионица нису ближе познате, као ни чињеница да ли је тај жиг био одраз њихове припадности одређеном граду или личности. Као што је у средњовековној Босни приликом болања сребра ударан владарски жиг, тако је у средњовековној Русији жиг кнеза стављан је и на израђевине његових радионица.⁴⁸

Главна оруђа ковача – чекић (**ГВОЗДИЧАКЪ**), дуга клешта и наковањ, били су и симболи његовог заната. На познатом надгробном споменику Новака ковача у Котору, који је према народној традицији, исковао

⁴³ Mikolji 1969, 44; Birelli 1969, 99; Simić 1975a, 79; Симић 1988, 38–41, 44; ССР, 139 (Ковачевић-Којић Д.), 57 (Ђирковић, С.).

⁴⁴ Ковачница у Сталаћу првобитно се изгледа налазила на територији великог града. Минић-Вукадин-Ђорђевић 1975, 191–192; ССР, 139 (Ковачевић-Којић Д.); М. Ковачевић 1980, 14–24 сл. 1; Минић-Вукадин 2007, 52; Милинковић 1996.

⁴⁵ Цигани чергари су своје пећи на отвореном обично користили сезонски, ради преправке, поправке или израде појединих предмета за локално становништво, као и оруђа за потребе ковања. Пецикоза 2007, 199–200. Какав је био њихов статус и на који начин су практиковали овај занат у време српске државе није познато. Касније, у време османске власти, учествовали су и у обради гвожђа, па и у изради оружја. Миљковић-Бојанић, 147.

⁴⁶ Симић 1988, 25–35; Трубачев 2008, 694–695, 711.

⁴⁷ Рибакoв 1948, 484; Мргић-Радојчић 2002, 179–180.

⁴⁸ Цветковић 2009, 237–246; Рибакoв 1948, 492–494; ССР, 108–110 (Ковачевић-Којић Д.). О обележјима ковница новца: Иванишевић 2001, на више места.

сабљу Марка Краљевића, приказани су чекић и наковањ. Што су чекић и наковањ били мањи, служили су за финију обраду, а као најмањи издвајају се златарски. У остали алат и прибор спадали су и: *секач* за сечење, длета *пробојци* (**пробониц**) за прављење рупа у бронзаном и гвозденим лиму или неком металу, обично потковицама, а постојао је и *стругач* за припрему коњских копита. Пробојац је као клин коришћен и за обраду камена и дрвета. У основни алат и прибор спадали су и *турпија*, *тоцило* (кружни брус на ротирајућој осовини, на ручни или на ножни погон) и *мех* за контролисање снаге ватре. Постојала је и стега за метал, као и маказе за сечење лима. Златарски алат је у основи био умањено ковачко оруђе од чекића до наковња, а постојали су и и „*калупи за ливење, ливачки прибор, бронзане матрице за отискивање*“. Своју примену златарски прибор је имао и у ковницама новца.⁴⁹

ТРАГОВИ КОВАЧКОГ ЗАНАТА У ТОПОНОМАСТИЦИ

Делатност ковача, неопходна за производњу оруђа, оружја и других бројних предмета свакодневнице, условила је широку заступљеност тог занимања на територији средњовековних српских земаља, о чему сведоче и имена као посебна група извора, било лична било географска, тзв. антропоними и топоними. Док имена сведоче не само о раширености заната већ и о његовом магијском статусу,⁵⁰ рана презимена добијана су по имену оца (патронимици), али и по његовој професији, па су деривати од ковач, ковати, заступљени у оба случаја (ковач, Ковач, Ковачевић као Ковач, син ковача), а дешавало се и да презиме буде дато према месту порекла. Као еквивалент одређеном занимању, презиме настаје у средњем веку, када се често занат, као и статус, наслеђују, а како је ковач био неопходан *сваком селу*, презиме по овој професији постаје једно од најзаступљенијих. Како су презимена или надимци давани да би боље дефинисали дату личност, она представљају специфичност на датом микропростору, у смислу идентификације поједине особе у односу на остале.⁵¹ Управо та чињеница

⁴⁹ Каждан 1960, 192–193; Брмболић 1987; Bezić Božanić 1999, 239 (са изворима и литературом о Новаку ковачу); Цуњак 2001; Bešlagić 2004, 102–103; Манојловић Николић 2010. О називима оруђа: Трубачев 2008, 746–762.

⁵⁰ Значење имена као део магије или религије било је у складу са дотичним веровањима. Као она посредно везана за ковачки занат, или непосредно везивањем за култ огња и грома, или за обраду метала позната су и: Вигањ, Гвозден, Златислав, Сребренка, а можда и Жарило, као и веома раширено Ковач, које се јавља и у босанској властелској породици Дињичића (војвода Ковач Дињичић). Динић 1957, 48, 52; Исти 2003, 49–4495; Šimunović 2009, 152.

⁵¹ Презиме Ковач/Ковачевић је међу најзаступљенијим презименима не само на тлу Србије већ и на Балкану, као и шире (Smith у Британији и САД, Кузнецов у Русији, Ковар

сведочи да је ковачко занимање сматрано изузетно важним, док учесталост самог презимена сведочи о великом броју ковача уопште, а вероватно и о популарности самог занимања.

Топоними пак, као географски називи, могу се посматрати као посебна скупина извора. Њихова имена углавном су постојана и нису склона честим променама, па остају углавном иста чак и када сам локалитет престане да осликава стари назив услед промене изгледа или намене. Стога, иако данас није увек јасно у каквој се корелацији налазе неко место и његов назив, неоспорно је да је она некада постојала и била очигледна у време настанка имена (*nomen est omen*).⁵² Неки су топоними потврђени и у писаним изворима, неки само материјалним остацима, док највећи део чине они називи за које је једина потврда име само по себи, а чак и тада представљају одраз реалности и свакодневнице управо оних који су их и именовали. Стога представљају драгоцене и релевантне историјске чињенице, а њихово сагледавање у времену и простору додатни је увид у људске активности и схватања, при чему анализа ових имена пружа и могућност за поимање живота обичног човека, који је често и њихов творац.⁵³

Међу бројним и различитим поделама топонима истичу се као посебна група они који су настали у вези са животом и радом човека, илуструјући социолошке, верске и привредне односе, у овом случају топоними везани за круг занимања или тзв. *nomina professionalia*. Иако ова имена настају веома рано у оквиру сеоске привреде, свој пуни процват заправо доживљавају у касном средњем веку, што се доводи у везу са успоном трговине и занатства, као и специјализацијом и груписањем занатлија у близини тргова, годишњих сајмова и рудника. Ковачи код Плана, центар обраде гвожђа у области Копаоника, настали су вероватно окупљањем ко-

у Чешкој, Ковал у Словачкој, Фереро у Италији, итд.). Да презиме, као и топоним, указује и на етничку припадност досељеног становништва, сведочи и чињеница о раширености овог презимена у Мађарској, до чега долази услед сеоба након пропасти српске средњовековне државе; за хрватска презимена уп. Šimunović 2009, 168, 171. Скупина презимена према занимањима, као и занатима, иначе представља уобичајну појаву. Бележи се и у Дечанској повељи. Милојевић 1880, 91; Šimunović 2009, 171; Brozović Rončević 2004, 161–170.

⁵² У вези са коришћењем топонима на овим просторима јављају се препреке попут непознавања прецизне терминологије рада, питања убикације и преименовања, као и дисконтинуитет становништва. Услед тога, гробље понекад постаје воћњак, а материјални налази често бивају у том процесу девастирани. Фостиков (у штампи). О топонимији као историјском извору: Луčić 1976–1977, 73–74; Ковачевић-Кojiћ 2007, 356; Мишић 2001, 27–36; Томовић 2003, 7–17; Вушковић 2006; Фостиков 2007, 242–243.

⁵³ Да су имена *поуздан поклад пучког поимања стварности*, истиче Šimunović 2009, 21.

вача у близини прапишта (испиралишта) злата (речног), да би са порастом потребе за гвожђем постали и ковачко насеље.⁵⁴ Као топоними у вези са ковачким занатом издвајају се називи настали као дериват од основа ковач, ковати, затим они у вези са местом ковачке радње, називи произашли из терминологије занимања, као и у вези са металима и металургијом.⁵⁵ Приликом разматрања ових топонима треба бити опрезан јер су неки од њих произашли из властитих имена, припадности неком Ковачу, са могућношћу да је у питању и ковач (*Ковачев лаз*), или су дати по особинама или елементима природне средине (*Ковачева бука*). Као топоними несигурног порекла могу се издвојити и они везани за назив *Гвозд (Гвоздац)*.⁵⁶

Група потекла од назива ковач, ковати бројна је скупина, која се углавном јавља као назив *мајсторског села* или трга, познатог по ковачкој радионици (Ковачи, Ковачево), па је име уједно било и реклама. Мајсторска села су била ослобођена разних намета у замену за привређивање и службу свом феудалном господару, а највештије занатлије, боље организоване и укључене у трговину, прелазила су из својих мајсторских села у подграђа градова. Према мишљењу П. Шимуновића, група назива повезана са занимањем у најширем смислу, настајала је или према језгру насеља, или су то били субурбани предели настали развојем тргова.⁵⁷ Међу селима познатим из извора, јављају се и: село Ковачи, поред Плана, које се спомиње и у писаним изворима 1426, као и истоимено село у Ибарском Колашину, где су се налазиле *ковачије* из повеље манастира Бањске, као и Коварие у поседу манастира Ждрело (Горњак). Надаље, на терену и у традицији забележена су међу осталима и: Ковачница (заселак Остатије, Студеница), Ковачка река (Глуха Вас, под Шаторицом/Копеолик), Кованчиште (село Јелакц), Ковачка река (Ковачи, Плана), Ковановачки поток (Ново Брдо), а у околини Краљева према карти и: Ковиоци ЈЗ од реке Расине и Ковиочка река притока Расине, као и Ковачка Мала ЈЗ од Слатине.⁵⁸

⁵⁴ *Nomina professionalia*, у: Šimunović 2009, 218; Simić 1975a, 79.

⁵⁵ Топоними у вези са ковачким занатом у писаним изворима забележени су у речнику Ђ. Даничића и у попису села од М. Пурковића, они познати са терана и карата у серијама: *Насеља и становништво* (СКА-САНУ 1902–), и у *Ономатолошким прилозима* (САНУ, од 1979), а велики број топонима у вези са гвожђем рекогницирао је и описао у својим радовима В. Симић. С обзиром на обимност ове грађе, у овом раду представљен је само мањи део. Simić 1975a,б,в; Даничић 1863, 459–460; Пурковић 1940, 64/14, 53/103, 108/58, 77/127.

⁵⁶ Трубачев, 700; Тошић 1996, 131. Видети н. 6.

⁵⁷ Г. Томовић 2003, 7. Šimunović 2009, 35.

⁵⁸ Simić 1975a, 78–79; Simić 1975b, 2, 7; Simić 1975в, 69; Фостиков 2007, 242–243; Фостиков (у штампи), Ковачево; Пурковић 1940, 53/103; Симић 1988, 111, 148, 151–152; *Ново Брдо* 2004, 24 (В. С. Јовановић).

Далеко разноврснија имена у вези ковачке радње, обраде или назива метала бољи су показатељ, како за рекогностицирање тако и за сам развој овог заната. Ипак ни њих није увек могуће ставити у хронолошки след, нити установити тачно време настанка, пошто су у питању заправо прилично распрострањени и стандардизовани називи. Као први се могу издвојити они везани за место ковачке радње, односно огњиште/ватру или ковачницу, где спадају *Вигањ*, *Вигњиште* и *Кузница*. Вигањ и вигњиште су прасловенске речи и означавале су ковачко огњиште, пећ, ватру ковача, и ковачницу као објекат. Треба, међутим, имати у виду да је неко место могло да понесе ово име и касније, након што су се Цигани населили на Балкан у другој половини 14. века. У складу са тим постоји мишљење и да је археолошки локалитет Вигњиште, са остацима ковачнице (у селу Тубравић, у близини манастира Грачанице, ЈЗ од Ваљева) понео име према циганском *виња*, *вигањ* за рупу као место огњишта. Наиме, према досадашњим археолошким истраживањима, ова радионица је била активна у периоду 15–17. века, и изгледа да се бавила углавном поправком и израдом неопходног оруђа за околно становништво.⁵⁹ Кузница је такође прасловенски термин (**kuznb/*kuznā/*kuznica*), одакле и топоним *Кузница*, и јавља се паралелно са називом Вигањ, у смислу ковачнице, односно места ковачке радње. Тако и Кузница код Приштине (у писаним изворима 1330. као Кузмино), код Пожаревца, где је и потврђена шљака, као и код потока Решковца, код села Ждрело у области Браничева, а у поседу манастира Ждрело, где су се некада виделе и зидине објекта званог Кузница.⁶⁰

У топонимији су присутна и имена изведена из назива механичке машине, *самокова*, који је најчешће присутан на обалама река, јер га је водена снага покретала. На бројним локалитетима под тим именом (*Самоков*, *Самоковска река*) рекогностицирана је шљака, а у појединим случајевима пронађени су и делови ове машине.⁶¹ Група топонима проистекла је из имена за фазу обраде руде и метала (*плавити*) или из мерне јединице за полуобрађену масу гвожђа (*надо*). Тако и *Надумци* (код Глухе Васи), чији назив сведочи да се прерађивачи сировог гвожђа такође одвајају у

⁵⁹ Soulis 1961, 141–165; Трубачев 2008, 703–704, о вигњу: 706–712; Пецикоза 2007, 193–201; Simić 1975a, 78,86; Симић 1988, 108–109, 148; Тошић, Трифуновић, Филиповић 1999–2000, 175–184.

⁶⁰ Трубачев 2008, 704, 713; Skok 1972, 172; Пурковић 1940, 108/58; Крстић 2006, 142 н. 77.

⁶¹ Забележен је и случај да се односи на планинску косу у близини Куршумлије. Simić 1975a, 78–79; Simić 1975b, 2, 8; Simić 1975b, 74; Симић 1988, 113, 117, 148.

посебну струку.⁶² Од имена метала индикативни су топоними проишли из назива за гвожђе (Гвожђани код Фојнице) и челик (*близна, близница* > Близна код Рудне Главе, а можда и на Руднику село Блазнава), а у везу са обрадом могу се довести и они који се односе на угаљ, нпр. *Угљари*).⁶³ У случају већих ковачких центара, често је случај и да се неколико топонима везаних за обраду гвожђа налази у непосредној близини, у складу са чињеницом да су пећи и вигњеви били чак и у истој просторији, а у непосредној близини налазила се и ковачница и/или ковачко огњиште.⁶⁴

На крају треба поменути и бројну групу топонима која не само да сведочи о обради гвожђа и челика већ и о високој диференцијацији у самом ковачком занату, а која припада терминологији оружарства. На територији средњовековне Србије се, између осталих, јављају и: Стреоци у околини Дечана, у Дреници и у околини Пирота, Стрелари, Стрелци и Копљари у околини Гњилана и Крагујевца, Тоболац, Тулари, Штитари, Штитарица, Брње, Забрње, Брњак, Штитарије (данас Штитар на јужној обали Скадарског језера), где су рађени штитови за Скадар. У Босни се овакви топоними најчешће налазе близу рудника гвожђа, а чести су: Копљари, Штитари, Копљевићи, Штитово. Интересантно је приметити да се некадашње Штитово код Фојнице изгледа касније поделило на два насеља, Остружницу и Плочаре, чији називи указују на производњу делова опреме за коње, оструге, односно мамузе и потковице.⁶⁵

* * *

Упркос великој оскудности писаних извора, овај рад је показао да попут других медијевистичких тема у српској историографији, и проучавање ковачког заната, његове организације, развоја и специјализације, просторног размештаја, статусног положаја ковача и читавог низа других питања, може и треба да буде разматрано на широкој, мултидисциплинарној и компаративној основи. На такав се начин дошло до нових сазнања не само о овим занатлијама и самом процесу рада већ посредно, и о свакодневном животу човека на овим просторима. У нашим даљим истраживањима наставићемо да сличном научном методологијом извршимо ревалуацију и других делатника (*laboratores*) у средњовековној Србији.

⁶² Simić 19756, 7; Исти 1981, 133–150.

⁶³ Mikolji 1969, 45; Лома 2000, 606–607; Симић 1988, 107–108; Петровић–Булић 2009, 50; вид. и нап. 31.

⁶⁴ В. Симић 1988, 241, 244; Тошић 2006, 143 н.9.

⁶⁵ Mikolji 1969, 45, Веселиновић 1995, 195; Божанић 2007, 16.

Скраћенице

- ЛССВ – Ђирковић, С. - Михалчић, Р. (ур.) (1999): *Лексикон српског средњег века*. Београд: Knowledge.
- Ново Брдо – В. Јовановић, С. Ђирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић (2004): *Ново Брдо*, Београд.
- Опеке – Ристић, М. М. – Ђирковић, С. М. – Кораћ В. Р. (1989): *Опеке средњовековних манастира*, Београд.
- РМС – Матица Српска-Матица Хрватска (1990²): *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Београд.
- СРНГ 14 – составил Ф. П. Филин (1978): *Словарь русских народных говоров*, Выпуск 14 (Кобзарик-Корточки), Наука, Москва – Ленинград.
- СРА XI–XVII – подготовлен Института русского языка им. В. В. Виноградова – РАН (1970): *Словарь русского языка XI–XVII*, Выпуск 7 (К–Крагуярь), Наука, Москва.
- ССР – С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук (2002): *Старо српско рударство*, Вукова задужбина, Београд- Прометеј, Нови Сад.

Литература

- Antović, J. (1993): *Zanati srednjovjekovnog Kotora*, Kotor, katalog izložbe, bez numeracije.
- Bešlagić, Š. (2004): *Leksikon stećaka*, Sarajevo.
- Birelli, J. (1969): *Peasant Craftsmen in the Medieval Forest*, *The Agricultural History Review* 17, 91–107.
- Biringuccio, V. (1540): *The Pirotechnia of Vannoccio Biringuccio: The Classic Sixteenth-Century Treatise on Metals and Metallurgy*, Transl. and eds. by C. S. Smith – M. T. Gnudi, New York, 1990.
- Благојевић, М. (2004): *Закон светог Симеона и светог Саве*, у: исти, *Немањини и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд, 200–212.
- Благојевић, М. (2004): *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд.
- Благојевић, М. (2007): *Земљораднички закон-средњовековни рукопис*, САНУ, Београд.
- Bezić Božanić, N., (1999): *Majstori od IX do XIX stoljeća u Dalmaciji*, Split.
- Божанић, С. (2007): *Повеља краља Милутина барској породици Жаретића*, ССА 6, 11–17.
- Војанић, Д. (1974): *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd: Istorijski institut.
- Брмболић, М. (1987): *Оруђа XIII–XVII века у средњем Поморављу*, Параћин.
- Brozović Rončević, D. (2004): *What Do Names Tell Us About Our Former Occupations?* *Collegium Antropologicum* 28–1, Zagreb, 161–170.
- Веселиновић, А. (1995): *Држава српских деспота*, Београд.
- Vukanović, T. (1998): *Rečnik drevnog rudarstva u zemljama centralnog Balkana XII–XVII v.*, Bor.

- Вушковић, М. (2006): *Топонимија о средњовековној земљорадњи и сточарству у Браничеву*, Браничевски гласник 3–4, Пожаревац, 51–62.
- Geddes J. (1991): *Iron*, in: *English Medieval Industries: Craftsmen, Techniques, Products*, eds. J. Blair, N. Ramsay, Cambridge, 1991.
- Грковић М. (1981): *Имена заробљених ратника Стефана Лазаревића у Самарканду*, Ономатолошки прилози II, САНУ, Београд, 93–101.
- Даничић Ђ. (1863): *Рјечник из књижевних старина српских I*, Биоград 1863
- Динић М. (1934): *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, ГЛАС СКА 161, СКА, Београд, 57–97.
- Динић М. (1957): *Из Дубровачког архива I*, САН, Београд.
- Динић М. Ј. (2003): *За историју рударства I*, у: исти, *Из српске историје средњег века*, приредили С. Ђирковић – В. Ђокић, Београд, Equilibrium, 455–553.
- Иванишевић В. (2001): *Новчарство средњовековне Србије*, Београд.
- Иванов В. В., Топоров В.Н. (1974): *Исследования в области славянских древностей*, Москва: Наука.
- Ивић, П. – Грковић, М. (1976): *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад.
- Јашовић, Г. М. (2010): *Топонимија села Угљара код Приштине*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини 40, Косовска Митровица, 13–24.
- Каждан, А. П. (1960): *Деревня и город в Византии IX–X вв*, Москва.
- Ковачевић-Којић, Д. (2007): *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Историјски институт, Београд.
- Ковачевић, М. (1980): *Профана архитектура средњовековног Крушевца*. Резултати досадашњих истраживања, Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије, Београд, 137–141
- Ковијанић Р., Стјепчевић И. (1957), *Културни живот старог Котора (XIV–XVIII вијек)*, књ. 1, Цетиње.
- Крстић, А. (2006): *Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара*, ИЧ 53, 123–144.
- Лома, А. (2000): *Перинтеграција ОБ->Б- као етимолошки проблем*, Јужнословенски филолог LVI, САНУ, Београд, 601–623.
- Лома, А. (2003): *Евроазијски степски појас као чинилац језичке и културне прошлости Словена*, Зборник МС за славистику 63, Нови Сад, 133–48.
- Луčić, Ј. (1976-1977): *Prilog pitanju historijske geografije*, Historijski zbornik 29–30, 61–76.
- Луčić Ј. (1979): *Obrti i u sluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća*, Zagreb
- Манојловић Николић, Р. (2010): *Средњовековно оруђе од гвожђа у Србији*, Нови Сад.
- Марковић, Б. (1985): *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*. Превод и правно-историјска студија, Споменик СХХVI, одељење друштвених наука 24, Београд.
- Miklosich, F. (1862–1865): *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae.
- Mikolji, V. (1969): *Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni*, Zenica.
- Милинковић, М. (1996): *Нова археолошка истраживања комплекса св. Арханђела код Призрена*, Гласник САД 11, Београд, 208–224.
- Милојевић, С. М. (1880): *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12, Београд.

- Милутиновић, Б. (1991–1992): *Дубровчани у Трпчи до 1455. године*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини XXI–XXII, 211–241.
- Минић, Д. – Вукадин О. – Ђорђевић С. (1975): *Средњовековни град Сталаћ*, Рашка баштина 1, Краљево, 185–198.
- Минић, Д. – Вукадин, О. (2007): *Средњовековни Сталаћ*, Београд.
- Миљковић-Бојанић Е. (2004): *Смедеревски санџак 1476–1560*, Београд.
- Михаљчић, Р. (2006): *Закони у старим српским исправама, правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, САНУ, Београд.
- Мишић, С. (2001): *Топономастика као извор за историјску географију (пример пљевалског краја)*, Гласник завичајног музеја Пљевља 2, 27–36.
- Мишић, С. – Суботин-Голубовић, Т. (2003): *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд.
- Мишић, С. (2006): *Потарје у средњем веку*, Гласник Завичајног музеја 5, 9–17, Пљевља.
- Мишић, С. (2007): *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Утопија:Београд.
- Мргић-Радојчић, Ј. (2002): *Доњи Краји, крајина средњовековне Босне*, Београд.
- Mrgić, J. (2010): *Some considerations on woodland resource in the medieval Serbia and Bosnia*, Београдски историски гласник 1, Филозофски факултет, Београд, 87–101.
- Мркобрад, Д. – Дурлић, П. Е.(1995): *Археолошка истраживања на Праурији*, Гласник САД 10, 83–87.
- Ненадовић, С. М. (2003): *Грађевинска техника у средњовековној Србији*, Београд.
- Николић, М. (2008): *The Byzantine historiography on the state of Serbian despots*, ЗРВИ 45, 279–288.
- Новаковић, С. (1912): *Законски споменици српских држава средњег века*, СКА, Београд.
- Новаковић, С. (1965): *Село*, Српска књижевна заједница, Београд.
- Петровић, В. – Булић Д. (2009): *Проблем убикације средњовековног Рудника*, ИЧ LVIII, 43–62
- Пецикоза В. (2007): *Средњовековна ковачка радионица на локалитету Вигњиште у Грачаници*, Гласник САД 23, 193–201.
- Пурковић М. Ал.(1940): *Попис села у средње вековној Србији*, Скопље.
- Radvan L. (2010): *At Europe's Borders: Medieval Towns in the Romanian Principalities*, transl. by Valentin Cirdei, Brill, Boston, Leiden.
- Радојковић, Б. (1953): *Уметничка обрада метала*, Музеј примењене уметности, Београд.
- Рибакoв, Б. А. (1948): *Ремесло Древней Руси*. Москва:АН СССР.
- Roller, D. (1951): *Dubrovački zanati u XV. I XVI. stoljeću*, Zagreb.
- Simić, V. (1975a): *Rударство гвожђа и Кopaоничкој области*, Rudarski glasnik 14-2, separat.
- Simić, V. (1975b): *Staro rudarstvo гвожђа Golije, Troglava, Ćeterna, Rogozne, Gluhe Vasi, i Kuršumlje*, Rudarski glasnik 14-3, separat.
- Simić, V. (1975в): *Rударство гвожђа и Podrinju, ibarskom Kolašinu, Metohiji, Drenici i novobrdskoj области*, Rudarski glasnik 14-4 (1975) separat.

- Симић, В. (1981): *Надо и плавити*, термини наше старе производње гвожђа, Ономатолошки прилози II, Београд, 143–150.
- Симић, В. (1988): *Рударство гвожђа средњовековне Србије и Босне*, Београд.
- Skok, P. (1972): *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika II*, Zagreb.
- Sraho F. (1913): *Turski rudarski zakoni*, GZM 1–2, 133–150; 151–194.
- Soulis, G. C. (1961): *The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages*, *Dumbarton Oaks Papers*, 15 141–165.
- Толстој, С. М – Раденковић, Љ. (ур.) (2001): *Словенска митологија*. Енциклопедијски речник, Београд.
- Томовић Г. (2003): *Средњовековна мајсторска села на размеђи сеоског и градског друштва*, Српско село. Могућности и даљи правци истраживања, Београд, 7–17.
- Тошић, Г. (1996): *Средњовековне некрополе на западном Копанику*, Гласник САД 12, 131–141
- Тошић, Г. – Трифуновић, М. – Филипивић, М. (1999–2000): *Прилог проучавању дубровачке колоније у Ливађу*, Гласник САД 15–16, 175–184.
- Тошић, Г. – Тадић М. (2004): *Хиландарски монах Лазар – први српски часовничар*, Каленић Издавачка установа епархије шумадијске.
- Тошић, Ђ. (2006): *Уговор о закупу рударских постројења у мјесту Жеравице*, Мешовита грађа (Miscellanea) XXVII, 141–149
- Тријић В. (2002–2003): *О сокалницима*, Прилози за КЈИФ, 68–69/1–4, 3–28.
- Трубачев, О. Н (2008): *Ремесленна терминологија в славјанских језицима, Труды по этимологии. Слово. Историја. Култура*, Москва, Том 3.
- Ђирковић, С. – Ђук, Р. – Веселиновић, А. (2006): *Србија у дубровачким тестаментима I*, Мешовита грађа (Miscellanea) XXVII, 9–80.
- Фостиков, А. (2007): *Занатство у Крушевцу и околини у 14. и 15. веку. Прилог проучавању занатства у средњовековној Србији*, у: Моравска Србија. Историја-култура-уметност, Крушевац: Историјски архив; Београд: Одељење за историју Филозофског факултета, 231–248.
- Фостиков, А. (у штампи): *Извештај са историјско-географског рекогносцирања Пријепоља и околине*, Милешевски записи 9.
- Храбак, Б. (1990): *Занатлије на Косову 1389–1455*, Сеоски дани Сретена Вуковасављевића 13, 207–216.
- Џуњак, М. (1998): *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево.
- Џуњак, О. М. (2001): *Средњовековни предмети од гвожђа са територије подунавског и браничевског округа*, Смедерево.
- Цветковић Б. (2009): *Два средњовековна мача из Завичајног музеја у Јагодини*, Старинар 59, 237–246.
- 600-то годишњица часовника Лазара Хиландарца у Москви: Фонд Задужбина Светог манастира Хиландара.*
- http://www.hilandar.org/index.php?option=com_content&task=view&id=84&Itemid=158
- Šimunović, P. (2009): *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Zagreb.
- Шиц, Ј. (1994): *Географска терминологија српскохрватског језика*. Са немачког превео А. Лома, Дечије новине, Вукова задужбина, Матица Српска: Горњи Милановац — Београд.

- Шкриванић, Г. А. (1957): *Израда и набавка оружја у средњовековној Србији*, Весник Војног музеја 4, 295–301.
- Шкриванић, Г. (1973): *Властелинство великог челника Радича*, ИЧ 20, Београд, 125–139.
- Whatling, S. (without date): *Chartres Cathedral - the Medieval Stained Glass*, Bay 37 – Typological Passion 01, 02, 03, The Corpus of Medieval Narrative Art – repository for photographs of medieval art. http://www.medievalart.org.uk/chartres/037_pages/Chartres_Bay037_key.htm
- Whitney E. (1990): *Paradise Restored: The Mechanical Arts from Antiquity through the Thirteenth Century*, American Philosophical Society.

Aleksandra Fostikov

BLACKSMITH'S CRAFT IN MEDIEVAL SERBIA

Blacksmith is the hero in not only Slavic culture, but also in the world's oral tradition, the expert of secret knowledge, the wizard and a representative of God (God's blacksmith), being one of the oldest artisans who produces for the market. His name also is a synonym with the craftsman, a man of practiced and skilled craft, e.g. *faber* (Lat.), *der Schmied* (Germ.), *smith* (Engl). In the beginning, the term *kovač*, had obviously some connections with the production from wood and stone, but from the medieval time on, it gained the additional meaning, the maker from iron and steel. It also becomes synonymous with the farrier.

In the medieval world of iron, blacksmith was an important member of the community. He was the maker of all sorts of useful items, like tools or weapons and he had a role in changing the world of the technology. In medieval Serbia this craft was widely expanded, almost every village had one, and it was in the hands of the domestic people. They lived and worked: in villages (rulers, feudal or from monasteries), in towns, and in mining's settlements. The blacksmith worked in forge, by furnaces; he had special tools, and some of them, like hammer and anvil were also the symbols of his trade. His status was connected to his place of living, but in any case, he was privileged. During time, this craft was divided in many other subgroups, usually by sort of items he made. Even the mechanical clock makers were basically blacksmiths.

The signifiçance of the blacksmith reflects not only in the names and in surnames, but also on the toponyms, which titles are valuable source for research of this craft. They are almost all in some connection, like those derived from the title of profession (*kovač*, *kovati*), place of work (*viganj*, *kuznica*), mechanical device (*samokov*), or the names for the metalls he used (*blizna*). This paper is only a part of the study on medieval crafts, and we shall address it in detail in our forthcoming doctoral thesis.

Др Драгиша Бојовић

Редовни професор, Департман за српску и компаративну књижевност,
Филозофски факултет, Универзитет у Нишу,
Тирила и Методија 2, Ниш
bodra@ptt.rs

БОГОСЛУЖЕЊЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОМ ГРАДУ*

У раду се говори о постојању богослужбеног живота у српским средњовековним градовима у периоду од 12. до 15. века. Хагиографски и други писани извори данас су најважније сведочанство о велелепним средњовековним градским црквама, које су након турских освајања заувек нестале. У тим изворима налазимо и сведочанства о активном богослужбеном животу у средњовековним градовима, на шта у нашој науци није до сада указивана посебна пажња.

Кључне речи: *град, богослужење, јереј, Београд, Ново Брдо, Смедерево, Свети Сава.*

Key words: *city, presbyter, the Holy Service, Belgrade, Smederevo, St Sava.*

Богослужење је најзначајнији културни феномен у средњем веку. Богослужбени живот је окосница живота Цркве, а све уметности средњег века (музика, књижевност, сликарство) у директној су вези са богослужењем. Српска средњовековна књижевност има двострук однос према богослужењу.¹ Сами књижевни текстови део су богослужбеног система, а унутар књижевних дела егзистира двоструко сведочанство о богослужењу, налазимо описе самог богослужења и одломке богослужбених химни унутар хагиографских текстова.²

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (XIV–XV век)*, (ев. бр. 177010).

¹ О односу богослужења и књижевности пише Александар Наумов. Види: Наумов 1995, 49–59.

² О томе види: Наумов 1981, 43–47; Наумов 1995, 49–59; Наумов 2003, 23–30; Станчев 2003, 5–23; Богдановић 1983, 64–72; Костић-Тмушић 2011, 177–184.

Богослужбени живот код Срба у средњем веку надинамичнији је у манастирским, али и у сеоским парохијским црквама, а богослужење се одвија и у ретким градским црквама, о чему постоје и сведочанства на која указујемо у овом раду.³ Град у средњем веку⁴ није само одраз профане надмоћи, већ присутним богослужбеним животом чини својеврсни освештани простор.⁵ Поред динамике економског, трговачког и културног живота, у старим градовима можемо, на основу постојећих извора, препознати и динамику црквеног живота.

Као значајно упориште градови су били непрестано на мети освајача, доживевши тешка разарања током времена. Зато у Србији немамо целовито сачуване средњовековне градове, а градске цркве су посебно девастиране. Данас можемо само да претпоставимо како су велелепно изгледале катедралне цркве у Београд у, Новом Брду или Смедереву. Насупрот великим градовима и катедралним црквама у њима, постојале су и манастирске цркве у градићима-тврђавама. Таква је Црква Св. апостола Петра и Павла у Петровици (Уњемир), у којој је један старац замонашио Петра Коришког.⁶ Сличан градић, Тавор, налазио се изнад Пећке патријаршије, у којем се налазила Црква Светог Николе. У њој је сахрањен преподобни Герасим, отац епископа Марка, „поред олтара, месеца августа у 30. дан године 1392.“⁷ Овде су неко време боравили и зограф Лонгин и патријарх Пајсије.⁸

Прва сведочанства о богослужењу у неком граду налазимо у *Житију светог Симеона* од Стефана Првовенчаног. Син каже да је његов отац подигао многе цркве, међу њима и цркве у градовима Скопљу и Нишу,⁹ у којима се прослављао Бог.¹⁰ Први опширнији опис богослужења у градској цркви везан је за битку код Пантина, коју је Немања водио против сво-

³ Реч је углавном о књижевним изворима као што су хагиографије. Важан извор су и повеље из којих сазнајемо о постојању цркава у оквиру градова као што је Вишеград изнад призренских Архангела (Црква Светог Николе).

⁴ О типологији средњовековног града види: Мишић 2010, 12–13.

⁵ Дејан Црнчевић сматра да је „сложени културни организам средњовековног града утемељен на најмање два веома сложена културна комплекса. Они се непосредно одражавају у његовом градитељском склопу кроз, с једне стране, архитектуру световне моћи – оличену у садржајима репрезентативног карактера (палата) и утилитарног значења (бедеми), те, поред нужних стамбених, привредних и војних садржаја, обавезно, с друге стране, и кроз архитектуру духовне потпоре града – оличену у сакралним топосима.“ Види: Црнчевић 2007, 260.

⁶ Теодосије 1988.

⁷ Марко Пећки 1986, 208.

⁸ Ивановић 1987, 474.

⁹ Стефан Првовенчани 1988, 74.

¹⁰ Поред Ниша и Скопља треба поменути и друга градска насеља, дворове или престонице, којима су српски владари придавали посебан значај и у којима је постојао интен-

је браће и њихових најамника. Претходно је Немања задужио једног свог свештеника да служи у Цркви Светог Ђорђа у граду Звечану како би му Господ и светитељ коме је црква посвећена помогли:

„И узев знамење животворнога крста и копље дано му од Владике, иђаше са смелошћу насупрот многим народима.

А када је био близу града Звечана, на којем беше сазирана црквица светога и преславног мученика Христовог Ђорђа, изабрав једнога од правоверних својих јереја, посла га да твори обноћну молитву, и опет литургију, сву ноћну и дневну службу по реду. А кад је овај заспао од труда, дође свети брзи помоћник, и презвитеру се јави у војничком лику. Јереј га питаше:

– Ко си, господине?

А он рече:

– Ја сам слуга Христов, Ђорђе, који идем на помоћ господину твојему да победим и непријатеље његове.“¹¹

У овој бици Немања има неколико помоћника: крст, копље (које такође симболише снагу дату од Бога), молитву и Светога Ђорђа. Када је реч о молитви или богослужењу, ово је први историјски податак да српски свештеник служи бденије и литургију у некој градској цркви. То се десило уочи битке код Пантина, 1168. године. На основу поменутог описа можемо закључити да је Немања послао једнога од свештеника у поменуту цркву, који је очигледно био у пратњи Стефана Немање. То значи да није живео у овом средњовековном граду, већ да је послат тамо да служи. Звечан је град-тврђава, који је имао своју придворну цркву, што значи да се у њој повремено служило.

Доментијанов опис овог догађаја је сличан. Међутим, за разлику од Стефана Првовенчаног, Доментијан каже да је Немања послао неколико свештеника да служе, а након јављања светог Георгија у сну, тај свештеник коме се свети јавио обавештава Немању о чудесном јављању:

„И пошто се тако приближио ка граду званом Звечану, у коме беше црква великога мученика Георгија, изабра неколико од свештеника, и посла их да се помоле ка светоме, рекавши: 'Да ми дође у помоћ', и да се бори са њиме против њихових непријатеља.

А послани свештеници по заповести свога господара учинише све-ноћно стојање и јутарњу службу, и по том свету и божаствену литургију. А када су се после молитве мало преклонили од труда, једноме од свештени-

живни црквени живот оличен у богослужењима градских цркава. То су: Охрид, Призрен, Приштина, Крушевац, Неродимље, Брњак и други.

¹¹ Стефан Првовенчани 1988, 69.

ка јави се брзи у помоћима и крепки у биткама велики мученик Христов Георгије, дође јашући у војничком облику; и ужаснувши се свештеник запита га говорећи:

– Ко си ти господине?

А он рече:

– Ја сам слуга Христов, Георгије, и послан сам од Господа Бога на помоћ твоме господину, да крсним оружјем победим његове сујетне савете.

А свештеник брзо дошавши рече господину своме све што је видео о брзом помоћнику Георгију. А свети отац наш благодаћу даном му од Бога разумеде милост Божју и помоћ светога, и сам спремивши се за борбу Духом светим и богоразумним саветом својим постави у убојни ред своје војнике по Божјој вољи.¹²

Из Доментијановог исказа видимо да су свештеници служили бденије, јутрење и литургију, а то није могао обавити један свештеник. Исказ Стефана Првовенчаног треба разумети тако да је Немања једном свештенику наложио да служи, а да је он, што је и природно, имао саслужитеље у звечанској Цркви Светога Ђорђа.

Још један српски средњовековни град, Маглич, имао је Цркву Светога Ђорђа, коју је, у 14. веку, подигао архиепископ Данило, утврдивши у њој и типик: „И у Магличу Граду, и ту су била позната дела његових трудова. Јер у њему подиже прекрасне палате и остале ћелије, на пребивање онима који су тамо. И ту, у цркви св. Георгија, у граду томе, утврди божаствени закон, да се у њој неизмењено свагда врши, обилно у њој поставивши божаствене књиге и све остале црквене потребе. За такве његове многе подвиге и приложења домовима Божјим нека му Господ даде вечно блаженство.“¹³

У другој половини 14. века богослужбени живот и богослужење на српскословенском језику преноси се и у неке градове освојених области југоисточне Македоније. Ту пре свега мислимо на Сер, у коме су између 1346. и 1371. године столувала три српска митрополита: Јаков, Сава и Теодосије. Они су служили у катедралној Цркви Серске митрополије. Нарочито је било запажено присуство митрополита Јакова у Серу.¹⁴

У 15. веку, у време Деспотовине, градови добијају значајније место него у време Немањића. Истиче се да они „нису били само политичка и привредна већ и културна средишта. Пре свих Београд у доба деспота Стефана, Смедерево у време деспота Ђурђа, као и богати рудник и варош

¹² Доментијан 1988, 250.

¹³ Данилов Ученик 1989, 114.

¹⁴ О митрополиту Јакову види: Острогорски 1968, 219–226.

Ново Брдо. У градове се повлачило племство, било је све више 'грађана', образоване су градске општине. Из манастира су се повлачили у градове и српски архијереји. Митрополит Грачанице изгледа да је столовао у Новом Брду, а митрополити Браничева и Смедерева, Саватије и Атанасије били су не само одани сарадници деспота Ђурђа већ и знаменити културни посленици. Први се истакао на раду око Браничевске лествице, а други је откупљивао рукописе од светогорских монаха.¹⁵

Богослужбени живот у Београд у време деспота Стефана везан је пре свега за митрополитску цркву. Први пут се она помиње у *Житију краљице Јелене*, из којег нешто више сазнајемо о посети краљице Симониде и Милутинове властеле овој цркви: „И тако оде са великом и предивном чашћу, тако да су се сви, који су гледали, дивили њихову изгледу. Тако је ваистину било видети њихов одлазак, украшен царским оделом и златним појасима, бисером и драгоценим камењем, пурпури царски и багренице, као и многи пољски цветови, украшени многоразличним лепотама. И тако идући са славом царском кроз све државе своје, и дође у славни град звани Београд на обали реке Дунава и Саве. И ту се у великој саборној цркви митрополитској поклонеше чудотворној икони пресвете.“¹⁶

У оквиру описа града Београд а Константина Филозофа налази се и један од најлепших описа цркве, која се налазила у оквиру горњег града. Као што читав опис прати паралела Београд а и Јерусалима, тако је и Београд ска црква смештена у амбијент сличан амбијенту светога града Јерусалима: „А велики горњи град има четворо врата, на истоку и западу, северу и југу, а пета која воде у унутрашњи град. Велика на истоку и југу са великим кулама и мостовима који се дижу веригама; на западу су мала врата, а она имају такође мост; на северу су мала врата и та воде у доњи град, ка рекама. А врата која воде у кулу имају такође мост преко рова на веригама. Имађаше приступ само с југа, а са истока, запада и севера беше опет јако рекама утврђен. И црква велика је са источне стране града, где се силази слично као на кедарском потоку, ка Гетсиманији. Она је, дакле, митрополија Успеније пречисте Владичице и имађаше околу општежиће украшено разним растињем, са многим богатством, селима и другим обиљежјима, а била је престо митрополита Београдскога, ексарха свију српских земаља. Ова је црква била богатија од других у дане овога благочастивога.“¹⁷ Цркву је деспот највероватније само обновио у периоду између 1403.

¹⁵ Спремић 1998, 35.

¹⁶ Данило Други 1988, 105.

¹⁷ Константин Филозоф 1989, 103.

и 1415. године. Постојала је, као што смо видели, и у време Симонидине посете Београд у 1315. године.

У Смедереву деспота Ђурађа се, поред придворне цркве, такође налазила и митрополитска црква. Придворна црква се налазила у југоисточном углу Великог града,¹⁸ док се за митрополитску цркву не може тачно претпоставити где се налазила.¹⁹ Деспот Ђурађ је започео грађење цркве током друге половине пете деценије 15. века, као своје главне задужбине и катедралног храма смедеревске митрополије. Марко Поповић сматра да је „почетком наредне деценије црква већ у целости била завршена и украшена фрескама, а у јануару месецу 1453. године ту су положене мошти Св. Луке. Где се тачно налазила црква Благовештења данас није познато, једино је извесно да би њене остатке требало тражити у Великом граду. Упркос чињеници да не знамо где се црква налазила, о основним одликама њене архитектуре сведоче сачуване сполије уграђене у позније турске фортификације. Нови смедеревски катедрални храм српски деспот је градио по узору на цркву Манастира Ресаве – задужбину и гробницу свог претходника деспота Стефана Лазаревића.“²⁰ Пошто је Смедерево и раније, по угледу на Београд деспота Стефана, постало црквено средиште и седиште браничевског митрополита, Поповић претпоставља да је митрополит до завршетка Благовештањског храма столовао у дворској цркви.²¹

Ове две цркве, поред редовних богослужења у њима, постају централна места једног важног црквеног и богослужбеног догађаја – преноса моштију Светог апостола и јеванђелиста Луке из Рогоса у Епиру у Смедереву. То се десило 12. јануара 1453. године, а иницијатор преноса, деспот Ђурађ Бранковић, платио је мошти 30 000 дуката, што је у то време била велика сума новца. Мошти су прво унете у дворску капелу, а затим су пре-

¹⁸ Поповић 2011, 379.

¹⁹ Дејан Црнчевић сматра да целини средњовековног града Смедерева спада и манастирска црква Успења Пресвете Богородице: „Након губитка двеју престоница двају престоница његових непосредних претходника на српском трону, убрзано градећи нову, утврђени град Смедерево, он њен простор неизоставно премрежава и симболично обележава свим тада уобичајним сакралним садржајима – придворном и катедралном црквом у самом граду, али и манастирском црквом ван бедема, а у његовој непосредној близини. Снажни бедеми новосаграђеног града добијају тако, споља и изнутра, посебну духовну потпору. Иако веома честа у раздобљу о коме говоримо, посвета чак двају градских цркава празницима посвећеним Пресветој Богородици можда такође сведочи и о посебној помоћи која се очекивала од Преславне Приснодјеве, готово традиционалне заштитнице неколико средњовековних источнохришћанских престоница.“ Види: Црнчевић 2007, 259. О заштитништву Пресвете Богородице и улози Богородичне иконе у одбрани опседнутих градова види: Наумов 2006, 167–198.

²⁰ Поповић 2011, 382.

²¹ Поповић 2011, 386.

нете у двор, где су преноћиле. Током ноћи је служено бденије. Следећег јутра су враћене у дворску цркву, затим су ношене у литији око градских зидина, да би коначно биле положене у митрополијску цркву. У литији су учествовали архијереји, свештеници, чланови владарске породице и верни народ. Татјана Суботин Голубовић сматра да је читав Београд ски рукописни зборник, који садржи литургијске текстове посвећене Св. Луки, као и прозни текст који доноси детаљни опис преноса моштију, рађен управо за смедеревску Благовештењску цркву.²²

Највећи број цркава, од свих српских градова у средњем веку, имало је Ново Брдо. Реч је о најмање седам цркава, од чега су пет биле православне, а две римокатоличке. Најзначајнија међу њима је била катедрална црква, посвећена Светој Петки или Светом Николи. Према извршеним истраживањима, то је једна од највећих српских цркава у средњем веку, од које су остали само доњи делови зидова. Она се „по монументалности и занатски савршено изведеним фасадама“ пореди са најзначајнијим владарским задужбинама 14. века: са Бањском, Дечанима и Светим Арханђелима.²³ Свакако је и пре него што је постала седиште грачаничког митрополита представљала централни храм у богослужбеном животу новобрдских Срба.²⁴ Ако је Димитрије Кантакузин своју Похвалу Светом Димитрију писао за солунски храм посвећен овом светитељу, онда је можда Похвалу Светом Николи посветио катедралном новобрдском храму или некој другој новобрдској цркви посвећеној Светом Николи.

Поред цркви посвећених Светој Петки и Светом Николи, у Новом Брду су идентификоване и цркве посвећене Св. Јовану (позната као Јовча) и Светом Стефану. У новобрдским црквама служили су свештеници чија су имена сачувана у књизи дужника Михаила Лукаревића, трговца из Дубровника. У њој се, између осталих, помињу и свештеници: Ђурађ, Богосав, Петак, Прибо, Милош, Радивоје, Дак, Радосав, Дабижив, Новак, Радосав, Богдан, Бранислав, Дмитар, Витомир и други. Можда је у Новом Брду повремено боравио и чувени хоровођа Исаија Србин, коме је Кантакузин упутио чувену посланицу.²⁵ У неким деловима посланице Кантакузин критикује архијереје и свештенство које служи погрешно. Иако је реч о општој појави, могуће је да је извесне недостатке у богослужењу, као и у понашању свештеника, Кантакузин могао запазити и у Новом Бр-

²² Суботин-Голубовић 1998, 136.

²³ Јовановић 2004, 122.

²⁴ Поред часне трпезе катедралног храма откривен је гроб у коме су била сахрањена два митрополита. О томе сведоче делови архијерејских одејанија са остацима златотканих крстова који су на њима били нашивени. Види: Јовановић 2004, 124.

²⁵ О Исаји музичару види: Петровић 2011, 95.

ду: „Шта да кажем или како о овим нашим начелницима и архијерејима? Њихову неученост у свештеним књигама ћу прескочити, небригу о пастви оставићу по страни, њихове неисправне животе оставићу, недостојност свештенства нећу поменути, и једно од зала ћу коначно прекорити и на чистину изнети – како рукоположење њихово у свештенике на имању бива. Ништа не испитују онога ко хоће да се уздигне у степен свештенства, као што је лепо и законито. Уистину, очи моје видеше у пределу овоме поново постављена клерика који не зна шта да поје у цркви, нити зна шта је божаствена литургија, нити вечерње појање нити јутарње, већ је уместо овога појао оно, уместо једнога друго, и уместо другог прво... Зато ослабише и презреше се правила, нестале побожности и поврати се злоба. Свештеници међу крчмарицама, свађе међу њима и недела, неузддржавање и охолост.“²⁶

У умножењу грехова средњовековни писци ће наћи разлоге за невоље које су сустигле српски народ у 15. веку. Међу тим невољама је и страдање великих градова као што су Ново Брдо и Смедерево. Са њиховим освајањем страдале су, а касније и заувек нестале, и катедралне и друге цркве.

Када се говори о овој теми, ред је да на крају поменемо и служења Светога Саве у градовима у иностранству. Он се тамо налазио приликом својих честих путовања. Служио је засигурно у Солуну, Цариграду, Александрији, Антиохији и другим градовима. Доментијан помиње његова служења у Јерусалиму и Трнову. У време свог другог путовања, Свети Сава из Горе Синајске долази у Јерусалим, где служи литургију у цркви Гроба Господњег: „Дошавши у свети град Јерусалим, и светло поклонивши се животворећем гробу Господњем, и порадовавши се с богоносним патријархом Атанасијем и са свом братијом Лавре светога Саве, и све им исприча како га Господ сачува на том путу и поможе у свему добро. И ту препочину колико хтеде и учини све што требоваше његова светиња, примивши савет од патријарха, и време нашавши, и служивши свету литургију код живоносног гроба Господњег, прослави Оца небеснога.“²⁷

По повратку из Свете Земље Сава уочи Богојављења стиже у Трново, где такође служи литургију: „И прими га цар са великом чашћу и љубазно славље сатвори због њега благоверни цар Јован. А кад је приспео пресветли празник просвећења Господњег, и у навечерје светога Богојављења, служивши свету литургију, прослави Бога који га је прославио и просвети цара светим просвећењем крштења Господњег, и освети сав сабор његова

²⁶ Кантакузин 1993, 64. О критичком односу новобрдског књижевника према појавама свога времена види: Бојовић 2007, 53–62.

²⁷ Доментијан 1988, 217.

народа.²⁸ Познато је да се Свети Сава након служења у Трнову разболео и ту је окончао свој овоземаљски живот. Немамо податке о његовим богослужењима у ретким српским градовима тог времена. Сигурно је да је као архиепископ служио у градским епархијским седиштима као што су Призрен и Липљан.

Овај кратак преглед богослужбеног живота у средњовековним градовима показује значај сакралне функције града, која постоји паралелно са привредним, културним или војним животом у њему. Страдање и уништавање српских градова у средњем веку онемогућава свестранији увид у њихов богат духовни живот. Сачувани писани извори само упућују на то.

Извори

- Стефан Првовенчани (1988), *Сабрани списи*, Београд
Доментијан (1988), *Живот Светога Саве*, Београд
Теодосије (1988), *Житија*, Београд
Данило Други (1988), *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд
Данилов Ученик (1989), *Данилови настављачи, Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника*, Београд
Марко Пећки (1986), *Шест писаца XIV века*, Београд
Константин Филозоф (1989), *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд
Димитрије Кантакузин (1993), *Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика*, Београд

Литература

- Богдановић, Димитрије (1983), *Литургијски ритам старе српске књижевности*, Дело, 29, св. 9–10.
Бојовић, Драгиша (2007), *Књижевник-интелектуалац пред историјом и „последњим временом“*; у: Моравска Србија, уредник Синиша Мишић, Крушевац.
Ивановић, Милан (1987), *Црквени споменици XIII–XX века*, у: Задужбине Косова, уредник јеромонах др Атанасије Јевтић, Призрен, Београд
Јовановић С, Војислав (2004), *Ново Брдо, средњовековни град*, у: Ново Брдо, Београд
Костић-Тмушић, Александра (2011), *Богослужбени слој у Савином Житију светог Симеона*, у: Стефан Немања и Топлица, уредник Драгиша Бојовић, Ниш
Мишић, Синиша (2010), *Градови и тргови српског средњег века*, у: Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља, редактор Синиша Мишић, Београд
Наумов, Александар (1981), *Свето Писмо и богослужбени текстови као компонента црквенословенских књижевних дела (издавачка пракса и постулати)*,

²⁸ Доментијан 1988, 220.

- Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, САНУ, Београд
- Наумов, Александар (1995), *Средневекова литература и богослужение*, „Ricerche Slavistiche”, XLII
- Наумов, Александар (2003), *Библејска поезија и литургијска поезија*, La poesia liturgica slava antica/ Древнеславјанска литургијска поезија, Dipartimento di Letterature Comparate dell'Universita degli Studi Roma Tre, Centro di Studi Cirillometodiani presso l'Accademia Bulgara delle Scinze, Roma, Sofia
- Наумов, Александар (2006), *Богородичне иконе и ритуализација одбране града*, у: Старо и ново. Студије о књижевности православних Словена, Ниш
- Острогорски, Георгије (1968), *О серском митрополиту Јакову*, Зборник Филозофског факултета у Београд у X, 1, 219–226.
- Поповић, Марко (2011), *Смедеревски град – етапе грађења и значење*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, уредник Момчило Спремић, Београд
- Спремић, Момчило (1998), *Српска деспотовина – историја и књижевно стварање*, у: Српска књижевност у доба Деспотовине, уредник Мирослав Пантић, Деспотовац
- Станчев, Красимир, (2003), *Литургијска поезија в древнеславјанском литературном пространстве (История вопроса и некоторые проблемы изучени)*, La poesia liturgica slava antica/ Древнеславјанска литургијска поезија, Dipartimento di Letterature Comparate dell'Universita degli Studi Roma Tre, Centro di Studi Cirillometodiani presso l'Accademia Bulgara delle Scinze, Roma, Sofia
- Суботин-Голубовић, Татјана (1998), *Смедеревска служба преносу моштију светог апостола Луке*, у: Српска књижевност у доба деспотовине, уредник Мирослав Пантић, Деспотовац
- Црнчевић, Дејан (2007), *О сакралној топографији последње српске средњовековне престонице утврђеног града Смедерева*, у: Моравска Србија, уредник Симиша Мишић, Крушевац

Dragiša Bojović

THE HOLY SERVICE IN THE MEDIEVAL CITY

The Holy Service presents the most important cultural phenomenon in the Middle Age. It is the very heart of the Church life and all medieval arts (music, literature and painting) are directly connected to the Holy Service. The connection of the Serbian medieval literature with the Holy Service has two aspects. The Serbian medieval literature is by itself an indispensable part of the Holy Service and within the literature there exist a double testimony to the Holy Service in the medieval Serbian Countries – there we find descriptions of the Holy Service as well as fragments of the Sacred Hymns within the hagiographic texts.

The Holy Service in the medieval Serbian Countries is very dynamic in monasteries as well as in village parishes, but we cannot neglect its presence in the city

churches, about which we possess testimonies presented in this essay. The city in the Middle Age is not only a reflection of the secular power and superiority, but it also presents some kind of the blessed space due to the Holy Service performed in the city churches. According to the available historical sources, to the dynamic of the economic, commercial or cultural life in the medieval cities we must add the dynamic of the Holy Service in order to grasp the complexity of the city life in the Middle Age.

This essay discusses the presence of the Holy Service in the Serbian medieval cities from the 12th to the 15th century. The hagiographic and other written sources are for us the most important testimony to the magnificent medieval city churches, which were destroyed by Turks. In these sources we find abundant testimonies about the rhythm of the Holy Service in the Serbian medieval cities. It's a paradox that this important subject was largely ignored in the science.

Dr Marija Kocić

Istraživač-saradnik, Odeljenje za istoriju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Čika Ljubina 18–20, Beograd
marijakocich@gmail.com

VENECIJA I ENGLESKA NAKON KANDIJSKOG RATA – ALTERNATIVNI PUTEVI PRIVREDNOG OPORAVKA (1669–1675)*

Kandijski rat (1645–1669) bio je proces koji je sve društvene slojeve, posebno one na vlasti u Veneciji, uverio u slabost njihove države. Savremena ekonomska istraživanja ponudila su odgovore na potencijalne uzroke koji su uticali na pad mletačke privrede, a najubedljiviji među njima tiče se njenog potiskivanja sa Levanta. S druge strane, Senat je, i pored povremenih incidenata u vodama Mediterana, nastojao da održava dobre odnose s Engleskom. Privredna stagnacija koju je izazvao rat navela je Veneciju, u prvom redu telo kome su bili povereni svi trgovački i izvozni poslovi (*Cinque Savii alla Mercanzia*), da krene u potragu za novim tržištima. Veliki značaj stekle su uvozne i izvozne takse, koje postaju povod međudržavnih sporazuma, ali i sporova. Na temelju arhivske građe i relacija mletačkih ambasadora, ali i na osnovu historiografskih dela, pokušali smo da proniknemo u stav mletačke oligarhije prema engleskom tržištu u vreme kada se uspinjala da nadoknadi ogromnu štetu koju je proizveo Kandijski rat.

Ključne reči: *Venecija, Engleska, currants, glasses, Murano, Levant Company.*

Key words: *Venice, England, suvo grožđe, staklo, Murano, Levantska kompanija.*

Građanski rat u Engleskoj (1641–1649) otrgao je u jednom periodu ovu državu od interesa za trgovinu s Mediteranom. Restauracija koja je 1660. nastupila najavila je obnovu trgovačkih veza s levantskim tržištem, do tada ozbiljno poremećeno Kandijskim ratom (1645–1669), koji je naterao Veneciju na uzmićanje. Interesi jedne i posustajanje druge strane, predstavljaju polaznu tačku za

* Rad predstavlja rezultat istraživanja na projektu *Modernizacija zapadnog Balkana* (ev. br. 177009), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

položaj levantskog tržišta u državnim politikama Engleske i Venecije sredinom XVII veka. Mirovni pregovori sa Portom, pokretani u više navrata sve do sklapanja mira 1669, najavili su i promenu u englesko-mletačkim odnosima, kada se i stav jedne države prema drugoj počeo menjati.

Poslednjih godina Kandijskog rata dužnost ambasadora Mletačke Republike u Engleskoj obavljao je Pjetro Močenigo, čija se glavna dužnost svodila na pokušaje da dobije vojnu pomoć za odbranu Kandije.¹ Njihov odnos, međutim, poremetio je incident iz 1668. Iz Engleske je poslato ovlašćenje ambasadoru na Porti Danijelu Harviju (1668–1672) da u svojstvu medijatora započne mirovne pregovore između Venecije i Osmanskog carstva, što je Senat odbio da prihvati. Pjetro Močenigo je dobio nezahvalan zadatak da opravda ovaj nesmotreni potez. Senat, međutim, nije bio zadovoljan dotadašnjim radom svog ambasadora u Engleskoj. Vreme njegovog boravka u Londonu, po stavu senatora, „protreklo (je) bez ikakvih rezultata i bez ičega sem dobrih namera i očekivanja“.² U odgovoru je Močenigo naveo: „trgovina ove države [Engleske] sa Levantom jedno je od pitanja koja izazivaju najviše teškoća“,³ čime je pokušao da se opravda. U vreme kada su sve snage Venecije angažovane u odbrani Kandije, pomoć Engleske nije se mogla zanemariti. Odred škotskih najamnika s pukovnikom Daglasom, koji je boravio na Kandiji, i pomoć u oružju koje je Močenigo na stalne apele iz Venecije nastojao dobiti od kralja, morali su biti plaćeni određenim ustupcima.

Senat je shvatao značaj usoljene ribe, koju je Engleska izvozila na Apeninsko poluostrvo. Trgovci umešani u te poslove imali su zakonsku obavezu da plaćaju 9 lira po buretu (*barel*), kako je riba obično transportovana i carinjena, nakon ulaska u mletačke luke, a 18 nakon njihovog napuštanja, kada je riba eksportovana dalje. U Livoru se za istu količinu plaćalo znatno manje, a ukoliko je iz Livorna riba distribuirana do Bolonje, plaćalo se dodatnih 12 lira po buretu. Zbog tih carinskih ograničenja, u Veneciju je stizalo 4.000 buradi usoljene engleske ribe, dok je preko luke u Livornu transportovano 24.000 buradi godišnje.⁴

¹ Pjetro Močenigo je postavljen za ambasadora u Engleskoj 1668. Njegovo imenovanje pominje u svojoj Istoriji Batista Nani, objašnjavajući ga upravo time da je svojim angažovanjem trebalo da obezbedi Veneciji pomoć za odbranu Kandije; Nani 1722, IX [II], 549. Pripadao je jednoj od najistaknutijih patricijskih porodica, koja je vekovima davala prokurore, ambasadore i senatore. Njegov predak istog imena postao je 72. dužd, umro je 1475. i sahranjen je sa velikim počastima; Sansovino 1663, 59.

² Arhivska građa iz edicije *Calendar of State Papers Relating to English Affairs in the Archives of Venice*, korišćena je sa sajta <http://www.british-history.ac.uk/report>, koji predstavlja kompjuterizovanu verziju originalnih dokumenata objavljenih u nekoliko desetina tomova od sredine XIX do sredine XX veka. U fusnoti umesto paginacije navodimo izdanje i broj dokumenta na koji se pozivamo; *Calendar of State Papers* 1937, doc. 22. (Venecija, 22. februar 1669)

³ Ibid, doc. 38. (London, 22. mart 1669)

⁴ Ibid, doc. 42. (London, 29. mart 1669)

Planove Venecije otežavala je i namera vojvode od Savoje Karla Emanuela II (1638–1675) da stvori uporište slično Livornu. Najznačajnije luke u ovom vojvodstvu bile su Nica i Vilafranka. Luka u Vilafranki proglašena je 22. januara 1667. „otvorenom“. Vojvoda se na taj korak odlučio da bi se približio Engleskoj. Predstavnik u Firenci Džon Finč postao je centralna figura u pregovorima koje je vojvoda preko poverenika Alberija poveo s Engleskom tokom leta 1668. Njihov ishod je bio sporazum potpisan u Firenci 19. septembra 1669,⁵ ratifikovan nekoliko meseci kasnije.⁶

Do kraja aprila 1669. Močenigo nije dobio odgovor Senata u vezi sa uvoznim nametima na usoljenu ribu iz Engleske. Ranije je dobio odobrenje da oružje koje kupi u Engleskoj plati isključivo novcem.⁷ Venecija se suočila i sa pokušajima trgovaca iz Livorna da zarade na svakoj robi koja se dobro prodavala. Prethodne godine usoljena junetina iz Irske odlično se prodavala na Kandiji. Namamljeni ovakvom brзом zaradom trgovci iz Livorna su nastojali da u Londonu izdejstvuju olakšice za svoje brodove, koji su iz Irske izvozili usoljeno meso.⁸

Najznačajniju ulogu u trgovini sa preostalim mletačkim posedima na Levantu i Osmanskim carstvom imala je Levantska kompanija, osnovana uz saglasnost Elizabete I (1558–1603).⁹ Članovi kompanije plaćali su carinu u visini od 5% od vrednosti robe, koja se pominje kao *company's*. Engleski trgovci koji nisu bili njeni članovi bili su u obavezi da Kompaniji predaju ovu dažbinu u četiri puta većem iznosu (20%).¹⁰ Novac dobijen na ovaj način korišćen je za plate ambasadora u Carigradu i konzula u Alepu, Smirni, Kairu i na Kipru. Od tog novca kupovali su i poklone osmanskim zvaničnicima. Ukoliko od ove dažbine nije mogla da prikupi dovoljnu sumu, Kompanija je pribegavala direktnom oporezivanju robe. Ovo trgovačko društvo je na Levant izvozilo olovo, kalaj, gvožđe, biber i 50.000 truba platna prosečnog kvaliteta. U nesigurnim vremeni-

⁵ Du Mont 1731, 119.

⁶ Davenport, 1929, 170–176.

⁷ *Calendar of State Papers*, vol. XXXVI, doc. 54. (Venecija, 27. april 1669)

⁸ *Ibid.*, doc. 65 (London, 17. maj 1669).

⁹ Raniji radovi koji se odnose na istoriju engleske Levantske kompanije Wood 1964²; Epstein 1969². Ova izdanja su zastarela i sa (na pojedinim mestima) pogrešnom interpretacijom originalne arhivske građe.

¹⁰ Public Record Office [The National Archives at Kew, Great Britan] (= u daljem tekstu: PRO), *State Papers* (= u daljem tekstu: SP), 105/332, pp. 1–3 (London, 14. decembar 1662). Dažbina u visini od 20% od vrednosti trgovačke robe potvrđena je i novim pravilnikom, koji je Levantska kompanija donela za svoje članove. U arhivskoj građi na koju se pozivamo ovaj dokumenat je naslovljen kao: *A Register of Orders from the Hono[ra]ble Levant Company*. Prepis ove odredbe nalazi se i u: PRO, SP, 105/209 [Registers of Orders from the Levent Company 1652–1726], pp. 1–4 (London, 14. decembar 1662).

ma vladareva dužnost tumačena kao njegova dobra volja, bila je da brodovima Kompanije obezbedi pratnju o vlastitom trošku.¹¹

Močenigo se suočio sa opozicijom engleskih trgovaca, koji su apelovali na kralja da prinudi Veneciju da smanji takse koje su engleski brodovi plaćali u mletačkim lukama. Posebno se ovaj zahtev odnosio na luke u Jonskom moru, gde su engleski trgovci kupovali velike količine suvog grožđa. Močenigo, koji je tvrdio da ima određene ruke u tim poslovima, bio je svestan da Venecija primenjuje veće namete u odnosu na druge države. Po njegovoj proceni, ukoliko bi se povećala prodaja suvog grožđa, to bi značilo veći broj engleskih brodova u mletačkim lukama. U isto vreme, ukoliko se Senat bude poveo logikom praktičnog poslovanja i odlučio da smanji carinu na usoljenu ribu, ona će biti dovožena u većim količinama u Veneciju na štetu Livorna.¹² Za podanike Venecije za koje se bude utvrdilo da su na bilo koji način oštetili engleske trgovce predviđene su oštre kazne. Smanjenje carine na usoljenu ribu iz Engleske Senat je uzeo u razmatranje, mada se u donošenju konačne odluke nije žurio.¹³

Engleska se nije mogla odreći dobrih odnosa sa Venecijom u trenutku kada je prokatolička stranka s vojvodom od Jorka na čelu mogla lako odneti prevagu. U takvom raspoloženju za novog ambasadora u Veneciji imenovan je Tomas Belsajs, vikont od Falkombridža, člana Gornjeg Doma, čiji je izbor gotovo nametnut Čarlsu II (1660–1685). Falkombridž je, koristeći se porodičnim vezama i poznanstvima, uspeo u tome da kralj potvrdi njegov izbor.¹⁴ Ceo oktobar je proveo na dvoru očekujući da dobije 2.500 funti sterlinga iz državne blagajne, koliko je sledovalo ambasadorima na početku njihove misije.¹⁵

Senat je početkom oktobra 1669. naredio da porez na tovar suvog grožđa (kako je ova roba carinjena) bude smanjen. Zabranjeno je uzimanje dodatnih nameta uvedenih „suprotno namerama države“. O ovome je obavešten generalni providur tri ostrva,¹⁶ ali je Senat smatrao da sa tom odlukom treba upoznati i generalnog kapetana mora.¹⁷ Venecija nije mogla pristupiti obnovi dok su joj ruke bile vezane taktiziranjem sa sultanom, ali i sa državama koje su ugrožavale njenu privredu. Međutim, situacija na Mediteranu bitno se izmenila. Jednu od

¹¹ *Calendar of State Papers* 1947, doc. 562. (London, 11. oktobar 1675)

¹² *Ibid* 1937, doc. 95. (London, 2. avgust 1669)

¹³ *Ibid*, doc. 103. (Venecija, 23. avgust 1669)

¹⁴ *Ibid*, doc. 106. (London, 30. avgust 1669)

¹⁵ *Ibid*, doc. 132. (London, 25. oktobar 1669)

¹⁶ *Provveditore del tre Isole* vršio je nadzor nad preostala tri ostrva u posedu Venecije, odnosno nad Krfom, Kefalonijom i Zakintosom.

¹⁷ *Calendar of State Papers* 1937, doc. 122. (Venecija, 5. oktobar 1669) *Provveditore Generale da Mar* predstavlja najznačajniju figuru u odbrambenom sistemu Venecije, kome je bio poveren nadzor nad odbranom prekomorskih poseda. Tokom ratnog perioda njegove kompetencije su postale šire. O njemu videti: Fantoni 2001, 219–270. (Casini, M.)

manifestacija novog odnosa snaga predstavlja približavanje Venecije i Engleske, što je bio paradoks u uslovima njihove ekspanzije u istom pravcu, ka osman-skom Levantu.

U Engleskoj prilike nisu bile povoljnije. Sa Rimom su koketirali „papisti“, koji su imali vođe u neposrednom okruženju Čarlsa II, što je opasno ugrozilo anglikansku crkvu, preteći da uzdrma ceo sistem društvenih vrednosti inaugu-risan u doba Elizabete I (1558–1603). Unutrašnja nestabilnost i krhki i kompli-kovani odnosi sa okruženjem terali su Englesku i Veneciju da jedna drugu tole-rišu. Pokušaj Senata da održi dobre odnose sa Engleskom predstavlja odluka da smanji takse na uvoz engleske usoljene ribe, donete u vreme sklapanja mira sa sultanom. Ova činjenica namerno je istaknuta pred Močenigom, uz objašnjenje da je doneta s željom „da zadovolji ovu naciju [englesku] na svaki način“. U pri-log tome navedeno je da bi se sa time požurilo da je Senat raspolagao potrebnim informacijama.¹⁸ „Prinudno približavanje“ omogućilo je da uskoro dođu na red problemi koji su opterećivali njihove odnose.

Odluka Čarlsa II da u Vilafranki postavi konzula doneta je pod pritiskom engleskih trgovaca. Sredinom decembra 1669. postignut je sporazum između vojvode od Savoje i Čarlsa II. Kada je javio ovu vest Senatu, ambasador Venecije u Savoji Frančesko Mikijeli nije raspolagao detaljnim informacijama, ali je shva-tao da ugovor sam po sebi predstavlja veliki udarac za mletačku trgovinu.¹⁹ Plan o tome potekao je od savojskog vojvode, koji je smrt majke Džejmisa II iskoristio da u London pošalje grofa Mafeija da kralju iznese ovaj predlog.²⁰ Međutim, kako se ubrzo ispostavilo, luka Vilafranka nalazila se u vrlo lošem stanju, zbog čega se ni u samoj Savoji nisu nadali da je moguće od nje stvoriti važan trgovač-ki emporijum,²¹ što se uskoro pokazalo kao istina.²²

Falkombridž je dobio naređenje da posebno motri na mere koje Venecija donese u cilju obnove trgovine sa Levantom. Londonu su bile poznate namere ove države da preko splitske luke počne prodor ka Carigradu, koristeći se kop-nenim putevima kroz Balkan.²³ Engleska strana je najviše strahovala od toga da bi Venecija za kratko vreme mogla da povrati trgovačku supremaciju nad levantskim tržištem. Premda je ovo bilo preterivanje londonskih trgovaca, en-gleska strana se držala oprezno, ne dopuštajući da je manipulacija carinskim olakšicama za trenutak odvoji od realnosti.

¹⁸ *Calendar of State Papers* 1937, doc. 130. (Venecija, 19. oktobar 1669)

¹⁹ *Ibid*, doc. 151. (Torino, 12. decembar 1669)

²⁰ *Ibid*, doc. 162. (Đenova, 4. januar 1670)

²¹ *Ibid*, doc. 160. (Torino 2. januar 1670)

²² Davenport 1929, 171.

²³ *Calendar of State Papers* 1937, doc. 152. (London, 13. decembar 1669)

Senat je početkom 1670. doneo odluku o zabrani uvoza stranog tekstila.²⁴ Najveći deo engleskog tekstila izvožen je u osmanske luke Smirnu, Carigrad, Aleksandriju i Alep (50.000 truba godišnje). Ova proizvodnja je podrazumevala jeftinije varijante tekstila.²⁵ Zbog toga Engleska nije odmah reagovala na odluku Senata. Kralju su ruke vezivale unutrašnje prilike, zapravo strah od zavere. Po sudu pojedinih istoričara, „Čarls II je uvek naginjao toleranciji kombinovanoj sa ličnom željom da oslobodi katolike teške obespravljenosti“. U isto vreme, Donji dom Parlamenta ostao je bespogovorno naklonjen anglikanizmu.²⁶ Postojanje ove polarnosti obeležilo je ukupnu domaću i međunarodnu politiku Engleske krajem sedme i početkom osme decenije XVII veka. Veliku strepnju izazivala je namera kralja da se preobrazi u katolika, koja je protiv njega okrenula najveći deo javnog mnjenja, posebno poslovne krugove. Čarls je nameravao da zemlju vrati u okrilje katoličke crkve i ostane na prestolu zahvaljujući francuskom zlatu, a zauzvrat prihvati obavezu da zajedno sa Francuskom napadne Nizozemsku. Ove namere krunisane su ugovorom u Doveru 1. juna 1670, nakon pregovora vođenih u najvećoj tajnosti. Ugovor je u ime francuskog suverena potpisao Kolbert, dok su potpise u ime engleskog kralja stavili lord Arlington, Kliford, Arundel i Ričard Belings. Upravo su Arundel i Arlingoton održavali kontakte sa Pjetrom Močenigom, a on je preko njih apelovao na kralja. Sve to je odnose sa Venecijom u prvoj polovini 1670. potisnulo u drugi plan.²⁷

Izbor Falkombridža ubrzo se pokazao kao loše rešenje. Njemu je trebalo nekoliko meseci da doputuje u Veneciju, gde se pojavio aprila, usput ne propustivši nijednu priliku da se zadrži svuda gde bi ga njegova interesovanja odvela. Nakon nekoliko meseci popustio je pred nagovorom supruge, kojoj se Venecija nije sviđala, da napusti ovaj grad. Pustivši suprugu da prva otputuje početkom avgusta, on je ostao dovoljno dugo da nešto učini za engleske trgovce. Falkombridžov prijem u Kolegijumu 9. avgusta protekao je na najvišem nivou, a predstavnicima Republike se obratio na italijanskom jeziku, što je bio prvi i jedini put da se mletačkoj oligahiji obratio na njihovom jeziku. Centralno mesto u njegovom obraćanju zauzela je trgovina usoljenom ribom. Tokom prethodnih godina dodeljene su privilegije društvu trgovaca usoljenom ribom iz Venecije, koje je na osnovu njih moglo trgovati ribom dopremanom od strane engleskih trgovaca. Pojedini mletački trgovci (oni najbogatiji) uspeli su da monopolizuju

²⁴ Ibid, doc. 167. (Venecija, 18. januar 1670).

²⁵ Ibid, doc. 168. (London, 24. januar 1670).

²⁶ *The Cambridge Modern History* 1964, I, 201. (Pollock. J.)

²⁷ Vladajući krugovi u Veneciji mogli su se upoznati sa prilikama u Engleskoj i preko pojedinih historiografskih dela, koja su u približno isto vreme štampana u ovoj državi. Kratko objašnjenje sklapanja „Trostrukog saveza“ dao je Đirolamo Brusoni, jedan od najznačajnijih istoričara ovog perioda; Brusoni 1676, 950.

ovu trgovinu, odbijajući da usoljenu ribu kupuju od engleskih trgovaca, izuzev po vrlo niskoj ceni.²⁸ Odmah nakon toga stiglo je Falkombridžu pismo Čarlsa II i vojvode od Jorka, kojim su ga pozvali da se vrati u Englesku. Duždu je dostavljeno objašnjenje da je Falkombridž potreban na granici sa Škotskom, zbog pregovora o sklapanju unije.²⁹

Prilikom njegove naredne posete Kolegijumu, 21. avgusta, Falkombridž je pokušao da reši probleme u vezi sa trgovinom suvim grožđem, koje su engleski trgovci kupovali na Zakintosu i Kefaloniji. Najveći problem je nastao kada su se tu umešali privatni interesi. Falkombridž se nije ustručavao da odredi ljude na koje se odnosila ova konstatacija. Providuri su tokom ratnih godina nametnuli dodatni porez od 1,25% na svu kupljenu robu sa ovih ostrva. Prema Falkombridžu, bilo je neophodno apelovati na providure ovih ostrva da ukinu te naknadno uvedene namete. Pored toga, uvedena je i taksa od 2,5%, namenjena spečavanju krijumčarenja, koju su engleski brodovi plaćali mletačkim vlastima prilikom pristajanja u luku.³⁰ Pre nego što je doneo odluku, dužd je konsultovao *Cinque Savii alla Mercanzia*.³¹ Od providura Jonskih ostrva zatražio je izveštaj, a angažovano je i Veće desetorice.³² Tokom naredne posete Kolegijumu, 25. avgusta, Falkombridž je dobio obećanje da će nepravilnosti i zloupotrebe biti ispravljene. Kako je dužd istakao u svom odgovoru, pojedine odluke trebale su biti donete brzo, dok je za druge trebalo vremena.³³

U ovo vreme ponovo je postalo aktuelno pitanje zabrane uvoza stranog tekstila na teritoriji Venecije. Na mere donete početkom godine engleska strana, okupirana situacijom koju je politika Čarlsa II proizvela, nije se odmah žalila. Međutim, Falkombridž je kasnije apelovao na dužda da povuče ili oslabi ove propise. Zahtevao je da se na Jonskim ostrvima koji su pripadali Veneciji dozvoli uvoz 150 truba engleskog platna godišnje bez plaćanja poreza,³⁴ pri čemu se pozvao na povlastice koje su engleski trgovci dobili od Senata 10. septembra 1636. Engleska tekstilna industrija, zainteresovana za svako tržište koje bi se u

²⁸ *Calendar of State Papers* 1937, doc. 265. (Venecija, 9. avgust 1670)

²⁹ *Ibid*, doc. 274. (Venecija, 16. avgust 1670)

³⁰ U prevodu na engleski jezik stoji „*a piece of eight per thousand*“; *Ibid*, doc. 283. (Venecija, 21. avgust 1670) Za drugu taksu koja se odnosila na krijumčarenje navedeno je „*2000 pieces of eight*“.

³¹ Ovu magistraturu Senat je osnovao 15. januara 1507, od kada je ovlašćena da interveniše u trgovačkim poslovima, a 1517. postaje stalno telo. U delokrug *Veća 5 mudraca* dospeli su poslovi koji su se odnosili na navigaciju, trgovinu, zanatstvo, dažbine koje su bile vezane za navedene delatnosti, zatim trgovački sporovi između mletačkih, ali i inostranih trgovaca i sl. Zakonom od 7. marta 1586. ovom telu poveren je i izbor konzula.

³² Bouwsma 1968, 62.

³³ *Calendar of State Papers* 1937, doc. 291. (Venecija, 25. avgust 1670)

³⁴ *Ibid*, doc. 294. (Venecija, 27. avgust 1670)

sklopu vladajućih prilika otvorilo, proizvodila je robu namenjenu nižim slojevima. Pjetro Močenigo je znao da engleski trgovci planiraju da tekstil izvoze u Dubrovnik i Drač. Sa tim planom se oprezno postupalo u Londonu, zbog straha od moguće opozicije Venecije.³⁵

U Engleskoj je karijera Falkombridža bila u usponu. Od njega se očekivalo da uzme učešće u pregovorima sa Škotima. Međutim, zbog svojih ranijih dela, još uvek nije dobio oprostaj Čarlsa II, te nije bio u kraljevoj milosti, što mu je, u odnosu na karijeru ambasadora u Veneciji, bio prioritet. Već krajem avgusta, obavешteni krugovi u Londonu smatrali su da će sledeći imenovani na ovu dužnost biti Darington. Kada se državni sekretar lord Arlington vratio u London, u čijoj se nadležnosti nalazilo i ovo pitanje, počelo se sigurnije govoriti o Daringtonu, „kome nije nedostajalo duha“, kao o budućem ambasadoru u Veneciji.

U pokušaju da obnovi svoju privredu, Venecija nije propuštala priliku da se posluži i nedopustivim sredstvima, dovodeći sebe u priliku da bude prezrena i od onih država kojima je nastojala da se prikaže kao saveznik. Kada se vratio u London, Lord Arlington se sastao sa Močenigom, kome je u poverljivom razgovoru pomenuo nezadovoljstvo koje je potez njegove države izazvao u Londonu. Naime, smatrajući za potrebno, dužd je poslao baila u Carigrad s ovlašćenjem da traži zabranu uvoza engleskog tekstila na teritoriji osmanske države. Od-luku koja je pretila da poremeti odnose između Engleske i Venecije trebalo je opravdati, a Močenigo u tom trenutku nije imao nijedan adut, sem da apeluje na vlasti u svojoj državi da budu obazrive po ovom pritanju. U tom trenutku bio je spremljen konvoj od 7 brodova natovarenih sa 40.000 truba tkanina i drugom robom. Pored toga, oko 60 trgovačkih brodova imalo je za odredište razne luke na Mediteranu.³⁶

Službe na koje je apelovao dužd u pokušaju da reši nesporazum s Engleskom nisu dale u svim slučajevima pozitivne odgovore. Telo koje se bavilo revizijom visine carina (*Inquisitori sopra daciai*) iznelo je početkom oktobra svoje mišljenje. Carina na uvoz ribe (haringe, lososa i sardele) smanjena je, a od Senata se očekivalo da utvrdi kada će novi propisi početi da se primenjuju.³⁷ To je odredbom donetom kasnije potvrđeno, ali se izuzeće odnosilo samo na one trgovce, koji su usoljenu ribu transportovali direktno iz Engleske na mletačku teritoriju.³⁸ Otavijan Pizani, providur na Zakintosu, u svom izveštaju je izneo negativno mišljenje o engleskom zahtevu da se uvozi 150 truba platna godišnje.

³⁵ Ibid, doc. 320. (London, 19. septembar 1670)

³⁶ Ibid, doc. 326. (London, 26. septembar 1670)

³⁷ Ibid, doc. 332. (Venecija, 9. oktobar 1670)

³⁸ Ibid, doc. 365. (Venecija, 10. decembar 1670)

Zahtev da se ukine dažbina od 4 solida, kojom su dodatno carinjeni tovari suvog grožđa, po mišljenju Pizana nije imao nikakvog opravdanja.³⁹

Džejs II je potvrdio opoziv Falkombridža, ali je otezaio sa imenovanjem novog ambasadora. Kao srednje rešenje predloženo je da Falkombridžov sekretar, koji je nakon njegovog odlaska iz Venecije ostao u gradu, obavlja dužnosti rezidenta. On se pojavio u kolegijumu sredinom novembra, noseći ovlašćenje engleskog kralja.⁴⁰ Pjetro Močenigo je takođe početkom decembra napustio London.⁴¹ Većina pitanja pokrenuta u prethodne dve godine bila su na početku rešavanja, dok su obe države u periodu koji je usledio umesto ambasadore držali rezidente (konzule).⁴² To je, takođe, jedan od znakova krize mletačke diplomatije, nastale usled delovanja većeg broja činioca.⁴³

Kandijski rat je uslovio uvođenje novih poreza, koji su kasnije postali prepreka u odnosima Venecije sa državama zainteresovanim za robu sa njenih ostrva. Sporazum o trgovini suvim grožđem stopiran je željom Levantske kompanije da obustavi kupovinu ove robe sa mletačkih ostrva. To je do kraja juna 1671. učinjeno na Moreji (Peloponezu), a očekivalo se da će biti obustavljena i trgovina sa Zakintosom.⁴⁴ Kao povod poslužio je spor iz 1652, kada je kapetan engleskog broda *Vivian* Vilijam Tidman napravio dug u visini od 4.322 dukata i 10 lira. Generalni providur mora presudio je da se Tidman mora zadužiti kod komore na Zakintosu. Iako je u trenutku kada je ponovo pokrenut to bio zastareli slučaj, on je mogao da posluži kao primer teškoća sa kojima su se engleski trgovci u trgovini sa mletačkim ostrvima suočavali. Za Veneciju je ovo bio ozbiljan gubitak, jer je ona od oporezivanja engleskih trgovaca ostvarivala 150.000

³⁹ Ibid, doc. 334. (Zakintos, 12. oktobar 1670)

⁴⁰ Ibid, doc. 352. (Venecija, 12. novembar 1670)

⁴¹ On je bio poslednji po redovnoj dužnosti imenovani ambasador Venecije u Engleskoj do kraja XVII veka. Izuzetak predstavlja imenovanje dvojice senatora, Điolama Zena i Askanija Đustinijanija, 1685. za vanredne ambasadore (*ambasciatori straordinarii*) u Engleskoj, u vreme kada je Veneciji ponovo trebala pomoć u vojnicima; Barozzi – Berchet 1863, 435. Nakon odlaska Močeniga u Londonu je ostao njegov sekretar Điolamo Alberti, koji je ovu dužnost obavljao do 21. avgusta 1675, kada ga je zamenio Paolo Saroti, koji je ostao u Londonu do 14. februara 1681; Ibid, 437.

⁴² U mletačkoj diplomatskoj mreži treba praviti razliku između ambasadora i baila (odnosno konzula). Prema tumačenju Marija Pija Pedanija, *bailo* potiče od latinskog *bailulus* u značenju upravitelj. Ta dužnost odgovara zvanju konzulâ, koje su imenovale zapadnoevropske nacije. Jedini izuzetak u diplomatskoj mreži Venecije predstavljao je bailo u Carigradu, koji je objedinjavao dužnosti ambasadora i konzula. Prvi ambasador Venecije imenovan je 1431. u Rimu. Od tada Sinjorija počinje sa imenovanjima redovnih ambasadora na svim važnim dvorovima sa kojima je Venecija održavala kontakte; Cancila 2007, I, 175–205. (Pedani, M. P.) O položaju baila u Carigradu videti: Dursteler 2001, 1–25.

⁴³ O tome videti: Frigo 2000, 109–146. (Zannini, A.)

⁴⁴ *Calendar of State Papers* 1939, doc. 73. (Venecija, 30, jun 1671)

cekina godišnje.⁴⁵ Premda su doneli odluku o smanjenu poreza na izvoz suvog grožđa, vlasti na Zakintosu nisu počele da je i primenjuju. Ovo je Albertiju saopštio lično sekretar lord Arlington.⁴⁶ Mletačka strana je imala protivargumente. Pretpostavivši da je izvor ove informacije engleski konzul u Veneciji, dužd Domeniko Kontarini poslao je pismo Albertiju, u kome su na račun Daringtona izrečene teške optužbe. U njemu je navedeno da se Darington bavio krijumčarenjem, „što nisu praktikovali predstavnici drugih država u Veneciji“, i da u svom domu pruža utočište osuđenim licima.⁴⁷

U ovom pitanju presudno je bilo mišljenje *Cinque Savii alla Mercanzia*. Veće Pet Mudraca iznelo je pred dužda odluku iz 1626. Prema njoj, svi brodovi sa Zapada koji su u Veneciju ili na njenu teritoriju prevozili toware usoljene ribe i ostalu robu, trebali su da budu izuzeti od plaćanja novih nameta (to se odnosilo i na Zakintos i Kefaloniju). Izuzeti od plaćanja svake dažbine bili su brodovi koji su na njenu teritoriju dovozili žito. Ovo je telo na pokrenuto pitanje o nametu od 5 dukata na tovar suvog grožđa odgovorilo da nije moglo pronaći dokument na osnovu koga je uveden pomenuti porez.⁴⁸ Takav stav najodgovornijeg tela za trgovačka pitanja u Veneciji potvrđuje optužbe iznete od strane engleskog ambasadora. Međutim, problem trgovine sa ovim ostrvima i dalje je ostalo aktuelno pitanje u odnosima između dve države. Kriza u odnosima između engleskih trgovaca suvim grožđem i mletačkih vlasti imala je za posledicu drastičan pad njegove prodaje. Izveštaj providura sa Zakintososa od 12. aprila 1672. upućen Senatu upravo otkriva ovu činjenicu, ukazujući da je veliki deo ove robe ostao neprodat (1,300.000 tovara). Tokom 1671. jedan tovar je prodavan po ceni od 30, 40 i više reala, ali je do aprila 1672. cena pala na 25 reala.⁴⁹

Ta godina je bila obeležena opsežnim pripremanjima za rat sa Nizozemskom, u koji se Engleska upustila po nagovoru Francuske.⁵⁰ Vrlo jaki su bili interesi londonskog *City*-ja, koji je sa ljubomorom gledao na uspon Nizozemske. Borba za trgovačku supremaciju, barem u ovom slučaju, bila je glavni povod koji je Englesku uveo u novi rat. Odnosi sa Venecijom su stavljeni u drugi plan. Inicijativa o unapređivanju saradnje nestala je sa obe strane, dok je ovim državama pretiła opsanost da uđu u novi diplomastki spor.

⁴⁵ Ibid, doc. 75. (Venecija, 1. jul 1671)

⁴⁶ Ibid, doc. 78. (London, 10. jul 1671)

⁴⁷ Ibid, doc. 79. (Venecija, 11. jul 1671)

⁴⁸ Ibid, doc. 104. (Venecija, 26. septembar 1671)

⁴⁹ Ibid, doc. 194. (Zakintos, 12. april 1672)

⁵⁰ Ugovor od 16. jula 1672. između Francuske i Engleske o zajedničkom napadu na Ujedinjene Provincije objavljen u: du Mont 1731, 208. Detaljnije o ovom sukobu videti: *The Cambridge Modern History*, I, 191–197. (Atkinson, T. C.)

Ponašanje konzula Dodingtona postalo je neprijatno ne samo za pojedine ljude u Veneciji već i za pojedince u okruženju Čarlsa II. Lord Arlington nije bio zadovoljan njime, dok su na negativan stav prema Dodingtonu uticale i vesti koje mu je dostavljao Điolamo Alberti. Zapavši u nemilost, Dodington je opozvan, dok se Arlington ovog puta odlučio da za konzula u Veneciji postavi Tomasa Higonasa. Na njegov izbor presudno su uticale lične Higinsove veze (bio je rođak Lorda od Bata, odanog pristalice Čarlsa II), dok je njegova blaga priroda smatrana prednošću u budućim pregovorima. Điolamo Alberti je bio zadovoljan njegovim izborom, a pretpostavljao je da će dužd, nakon što ga bude upoznao, početi da deli isto mišljenje.

Ratni dani, u koje se Engleska ponovo upustila, uverili su Čarlsa II da je njegova finansijska zavisnost od Parlamenta najveća kočnica njegovoj volji da se nametne kao suveren. Hroničan nedostatak novca s kojim se kruna suočavala naveo ga je da pristupi razmatranju plana o stvaranju Državne banke (*Public bank*), u koju su pojedinci mogli da ulože novac. Zauzvrat im je obećana kamata od 6%, uz pravo da mogu svoju imovinu podići u svakom trenutku. Zlatari (*goldsmith*) koji su držali novac trgovaca pokazali su se kao neprikladno rešenje u trenucima kada je kralju trebala velika količina novca.⁵¹ Međutim, za realizaciju ovih planova prethodno je trebalo skopiti mir.

Engleski krugovi zainteresovani za trgovinu sa Levantom počeli su da prave planove o njenom unapređenju. Džordž Hajls, čije se imenovanje za konzula na Zakintosu očekivalo, poslao je Pjetru Močenigu predračun buduće razmene, odnosno robe koju su trgovci iz njegove države mogli da eksportuju na ovo ostrvo. Po toj računici, u ovaj deo mletačke teritorije može godišnje prispeti 20 brodova nosivosti od 100 do 200 tona. Po postojećoj tarifi, koja je propisivala 30 dukata prilikom prispeća svakog broda, to je značilo 600 dukata prihoda za Veneciju. Ukupna vrednost robe koju ovi brodovi mogu transportovati iznosila je 319.400 dukata. Prema postojećim poreskim opterećenjima (koji su tretirali svaki akrtikal posebno), ova roba je donosila 6.300 lira prihoda Veneciji. Ukoliko bi se izašlo u susret zahtevima engleskih trgovaca da se smanje pojedini nameti, Republika bi ostvarila prihod od 4.697 lira godišnje. U engleskom izvozu najznačajnije mesto imalo je olovo (52.000 dukata), haringe (44.000), začini (30.000 dukata) i sardele (28.800).⁵² Engleska je imala šta da ponudi mletačkim ostrvima, pre svega, proizvode iz svojih matičnih poseda i kolonija. U tome leži i najveći značaj ovih ostrva za Levantsku kompaniju.

⁵¹ *Calendar of State Papers* 1939, doc. 242. (London, 1. jul 1672)

⁵² *Ibid*, doc. 306. (London, 7. oktobar 1672) U to vreme 1 cekin (ducat) vredeo je 6 lira i 4 soldi, ili 24 grosseti, dok je 1 lira imala vrednost 20 soldi.

POKUŠAJI SA STAKLOM I SVILOM

Mletački proizvod koji dugo vreme nije imao konkurenciju bilo je staklo, u prvom redu ogledala.⁵³ Ova proizvodnja ostvarila je najveći uspon u XV veku, kada je staklo iz Murana izvoženo u sve delove Evrope. Tokom XVII veka ona doživljava pad, za šta pojedini istraživači podjednako krive ustrojstvo esnafske organizacije i državnu intervenciju.⁵⁴ U vreme kada je rešavano pitanje engleske trgovine sa Zakintosom i Kefalonijom, u Londonu se počelo manipulirati visinom nameta na staklo iz Venecije. Londonska manufaktura ogledala i stakla dodeljena je drugom vojvodi od Bakingema, Džordžu Vajlersu (1628–1687), i taktički se postavila prema konkurenciji iz Venecije. Nije zabranila uvoz stakla iz ove države, ali su nametnute visoke tarife, tako da su pojedini primerci, ranije prodavani za 5 šilinga, zbog njih vredeli 18 šilinga.⁵⁵

Bakingem je bio upoznat sa napretkom u obradi stakla. U ovo vreme se počelo sa primenom nove tehnike glačanja stakla, zbog čega je Bakingem izuzetno oštro postupao sa brusačima, koji su na uvrede odgovorili tako što su zakupile dve pošiljke mletačkog nepoliranog stakla vrednog više hiljada dukata, zbog čega im više nisu bile potrebne Bakingemove peći za topljenje stakla. Time se pred staklarima iz Venecije otvorila mogućnost da u Engleskoj počnu da izvoze nepolirano staklo, uprkos zabrani u samoj Veneciji. Prema Albertiju, trebalo je pridobiti vojvodu od Bakingema da njegova manufaktura prestane sa proizvodnjom glačanog stakla, a onda i kralja da ukine pojedine zabrane. Englesko staklo nije bilo otporno ni čisto kao staklo iz Venecije, zbog čega su i ogledala koja su pravljena od njega bila neravna.⁵⁶ Ukoliko bi Bakingem pristao da se staklo za ogledala delom uvozi iz Venecije, to bi obezbedilo posao za 150 ljudi. U Londonu bi ubrzo bilo otvoreno 50 radnji za prodaju ovog stakla.⁵⁷ „U međuvremenu je na užtrb mletačkih proizvođača ogledala, i suprotno željama Sinjorije, nepolirano staklo nastavilo da pristiže u London iz Venecije“.⁵⁸

Prepreku izvozu stakla na englesko tržište predstavljali su nameti koje je Engleska uvela, što je znatno uvećalo njegovu cenu koštanja. Prodajna cena ogledala zavisila je od njihove provršine, prema kojoj su i carinjani. Ukoliko bi

⁵³ Proizvodnja stakla u Veneciji počela je 1291. na ostrvu Muranu; Lanaro 2006, 201–202. (Panziera, W.).

⁵⁴ Ibid, 145. (Trivellato, F.)

⁵⁵ *Calendar of State Papers* 1939, doc. 308. (London, 7. oktobar 1672)

⁵⁶ Početkom XV veka brušeno staklo besprimerne providnosti počelo se proizvoditi u Muranu korišćenjem i kombinovanjem čistog rečnog šljunka i smese dobijene ceđenjem biljnog praha. Ovaj način ostao je u primeni u gotovo neizmenjenom obliku do XVIII veka i smatran je za državnu tajnu; Lanaro 2006, 150. (Trivellato, F.)

⁵⁷ *Calendar of State Papers* 1939, doc. 308.

⁵⁸ Ibid, doc. 339. (London, 23. decembar 1672)

njihova proizvodna cena pala za četvrtinu, a nameti ostali na istom nivou, to bi značilo da u njihovoj ukupnoj prodajnoj vrednosti na engleskom tržištu 20% otpada na carinu umesto 5 % (koliko se ova roba carinila). Napori Pjetra Močeniga na povećanju izvoza staklarije (boce, čase) nisu urodili plodom. Ranijih godina je Venecija u Englesku uvozila godišnje 300 sanduka staklarije, dok je 1672. uspela da izveze samo 20 sanduka. Po oceni Albertija, englesko tržište moglo je da apsorbuje 1.000 sanduka mletačkog stakla godišnje.⁵⁹

Jedan od problema u izvozu mletačkog stakla bio je i krijumčarenje, o čemu su u više navrata obaveštavani i državni inkvizitori. Dirolamo Alberti je za ovo krivio pojedine službe u Veneciji, posebno one koji su bile ovlašćene da izdaju dozvolu za izvoz. Ogedala su slata u kutijama za prozorska stakla u Livorno, odatle u Holandiju, gde su dorađivana, a potom transportovana u Englesku.⁶⁰

Svilu je bilo teže plasirati na englesko tržište, gde je mnogo veću prohodnost imala jeftinija tekstilna roba. U tome je Veneciji kao pouka mogao poslužiti primer Đenove, čije su zanatlije počele da proizvode jeftinije vartijante svilenih tkanina, zbog čega su izgubili i klijente i dobit. Močenigo je smatrao da u slučaju plasmana svile na englesko tržište treba ići poslovnom logikom da se zadrži odgovarajuća klijentela zainteresovana za ovu skupocenu tkaninu, ali da se ne dira u kvalitet. Računao je da među engleskim poslovnim ljudima neće izostati suprotstavljanje uvozu ove robe, ali da zbog toga Venecija treba da smanji carine kojima je teretila uvoz engleske ribe na svoju teritoriju.⁶¹ Na englesko tržištu mogle bi biti plasirane jeftinije varijante svilenih tkanina i sirova svila namenjena engleskim manufakturama. Skuplje vrste svilenih tkanina i dalje su izrađivane na teritoriji Venecije, bez promene u kvalitetu. Povećanje izvoza jeftinijih varijanti svilenih tkanina i sirove svile unapredili bi pomorsku trgovinu Venecije, kao i deo njene domaće proizvodnje.⁶²

Do decembra 1672. opremljena je mediteranska flota, na kojoj je ukracana roba u vrednosti od 2,000.000 funti sterlinga. Međutim, ona u tom trenutku još uvek nije dobila dozvolu da isplovi. Džon Finč je proizveden u novog engleskog ambasadora na Porti nakon smrti Danijela Harvija. Radi prodora u do tada mletačku interesnu sferu javila se ideja da trgovci Levantske kompanije imenuju konzula u Veneciji. Do kraja 1672. još uvek nije bio odlučeno od kojih sredstava bi ovaj konzul bio plaćan. Kralj ih nije imao, dok su najzainteresovaniji za njegovo imenovanje bili članovi Levantske kompanije. Zbog toga je smatrano da ovo trgovačko društvo treba da podnese troškove njegovog izdržavanja. U decembru je rešeno da Levantska kompanija izdvaja 300 funti godišnje na ime njegove

⁵⁹ Ibid, doc. 342. (London, 30. decembar 1672)

⁶⁰ Ibid 1947, doc. 2. (London 6. januar 1673)

⁶¹ Ibid 1939, doc. 318. (London, 4. novembar 1672)

⁶² Ibid, doc. 326. (London, 18. novembar 1672)

plate. Pojedinci koji su poznavali prilike u okruženju Čarlsa II smatrali su da će kralj ponovo uvesti *porez na strance*, dok je mletačka roba i dalje bila oporezovana 5% od njene ukupne vrednosti. Na ovaj način uvećavana je mletačkoj robi vrednost za 6% na teritoriji Engleske.⁶³

Venecija je najviše strepela od reakcije vojvode od Bakingema, jer su planovima o povećanju izvoza stakla u Englesku došli prvo na udar njegovi interesi. Bakingem je bio praktičan čovek, u meri kada to nije štetilo njegovoj dobiti. On se koristio uslugama Italijana, koje je rado primao u službu. Nastojnici njegovih peći za topljenje stakla bili su upravo Italijani. Ukoliko se poredi kvalitet stakla porizvođenog u Engleskoj i Veneciji, prednost je nesumnjivo bila na strani Venecije. Međutim, Engleska u tom trenutku nije imala nikakve predispozicije da ovaj artikal uvrsti u izvozni bilans. Staklo je proizvođeno za domaće tržište, uz korišćenje inovacija ostvarenih na tom polju. Požar koji je izbio u Londonu 1665. nesumnjivo je engleskim poslovnim krugovima ukazao na značaj stakla, koje se od početka XVII veka sve više koristi na kućama. Pored toga, staklene čase i flaše do tog su doba zamenjene posudama pravljenim na grnčarskom vitlu. Krčme koje su u velikom broju nicali širom Engleske bile su, takođe, značajan potrošač ove robe. Zbog svega toga Alberti je za uspeh svog plana najviše strepeo od opozicije Bakingema i njegovih miljenika, koji su profitirali upravo od trgovine ovim proizvodom.⁶⁴

Početkom 1673. oglasilo se i *Cinque Savii alla Mercanzia*, podnevši Senatu svoje mišljenje. Stavljajući u prvi plan odbranu interesa Venecije, njenih zanatlija i trgovaca, i u pokušaju da situaciju sagleda iz svih uglova, mišljenje ovog tela u značajnoj meri odstupa od nada u intenziviranje englesko-mletačkih odnosa, koje su stizale sa svakim izveštajem Điolama Albertija. Izneto mišljenjepredstavlja ujedno i jedan od najdetaljnijih izveštaja koje je ovo telo podnelo duždu, obuhvativši sva važna pitanja u odnosima sa Engleskom. U pogledu svakog od njih pojedinačno *Cinque Savii alla Mercanzia* zauzeo je negativan stav, uz zaključak da „Albertiniju nedostaje praktičnog znanja“.⁶⁵ U rečenom izveštaju navedeno je: „Mi zaista ne možemo videti koju korist možemo očekivati iz toga, ako samo uzmemo u obzir kvalitet trgovačke robe koju možemo očekivati odatle [Engleske], izuzev usoljene ribe, olova i tekstila, koje su zakonom zabranjene“.

Takav odgovor *Veća Pet Mudraca* posledica je razvoja mletačke privrede, koji je usledio nakon smirivanja prilika. Nije bila tajna da je njena aspiracija usmerena prema Levantu, ali da je u tome imala veliki značaj i istočna obala Jadrana. Veneciji nije predstvaljala barijeru samo osmanska država već

⁶³ Ibid, doc. 330. (London, 2. decembar 1672)

⁶⁴ Ibid 1947, doc. 2.

⁶⁵ Ibid, doc. 11. (Venecija, 26. januar 1673)

i Dubrovnik, koji se nije hteo odreći ranije stečenih povlastica na osmanskome tržištu. Izvoz soli, koji je jedno vreme Venecija monopolizovala, i dalje je delovao privlačno za njenu poslovnu elitu. Zbog toga je u tek primirenim prilikama bilo od presudne važnosti odrediti interesne sfere u Dalmaciji, pre svega oko Dubrovnika, koji je počeo da trpi od ovakve politike. Ušće Neretve postalo je oblast oko koje su se lomila koplja, pre svega oko prava na kupovinu soli, koja se ovde proizvodila. Venecija je zato stupila u pregovore sa lokalnim predstavnicima osmanskih vlasti. Saznavši za ove pregovore, Dubrovčani su nastojali da precizno odrede granice oblasti u kojoj su mogli prodavati so. Za to su nastojali da pridobiju i lokalne muslimanske velikaše, koji su zbog ličnih poslova imali interesa da u ovome uzmu učešća. Posrednici u ovim pregovorima bili su Mustafa Efendi alaj-beg hercegovačkog sandžak-bega i muftija Šurković.⁶⁶ Kako su sa Ploča 13. avgusta 1673. izvestili Marko Đino, Matin Kabužić i Antonio Resti, ugovoreno je da Dubrovčani so mogu prodavati u oblasti do reke Krupe. Međutim, za ovo je bila potrebna potvrda velikog vezira, dok su se oni mogli uzdati jedino u mogućnost da ga podmite.

I pored nastojanja da privredu ponovo vrati na levantski kurs, centralno mesto u mletačko-engleskim odnosima stekla je konzularina, iz koje su plaćani engleski konzuli. U trenutku kada se englesko tržište suočavalo s nestašicom gotovog novca trebalo je naći način na koji će novac namenjen za platu konzulu (*consulage*) biti prikupljan. Do tada je konzularina uzimana po brodu, ali je prema planu Levantske kompanije, trebala da bude nametnuta na robu. Engleski konzul na Zakintosu tražio je od Senata da dopusti da se uzima taksa na brodove, koji pod engleskom zastavom dovoze robu u Veneciju, po tarifi koju je odobrio dvor.⁶⁷ Ranije je uzimano od svakog engleskog broda 10 dukata. Konzul Džon Gils je 1672. odlučio, međutim, da ona iznosi 30 dukata. On je ovu odluku doneo ne konsultujući se sa upravom Levantske kompanije. Čarls II izdao je 23. decembra 1672. naredbu kojom je nametnuto plaćanje pola dukata po toni robe, koja je u Veneciju dopremana engleskim brodovima. Na osnovu ovog nameta konzul je umesto 300 dukata godišnje dobijao 2.000 dukata. Na kraju je Senat odlučio da izvrši pritisak na *Cinque Savii alla Mercanzia* da u regulativu unese izmene koje su se odnosile na konzularinu,⁶⁸ ujedno prihvatajući i odluku engleskog kralja.

Tolerancija engleskih zahteva imala je za Veneciju dublji značaj. Saldo mletačkog bužeta duže vreme je ostao negativan. Da se Engleska uzdala u odr-

⁶⁶ Historijski Arhiv u Dubrovniku (= u daljem tekstu: HAD), Acta Sanctae Mariae Maioris, XVII stoljeće (= u daljem tekstu: Acta SMM, XVII st.), fil. XL, N° 1803/73, f° 1 i 2. (Ploče, 17. avgust 1673).

⁶⁷ *Calendar of State Papers* 1947, doc. 70. (Venecija, 9. maj 1673)

⁶⁸ *Ibid*, doc. 114. (Venecija, 22. jul 1673)

žavanje levantskog tržišta svedoči njena odluka da za ambasadora u Osman-skom carstvu imenuje Džona Finča, ranije rezidenta u Firenci. Finč je odmah prihvatio ovu ponudu,⁶⁹ ali je pola godine nakon toga ostao u Engleskoj i tek je juna 1673. krenuo u Carigard.⁷⁰

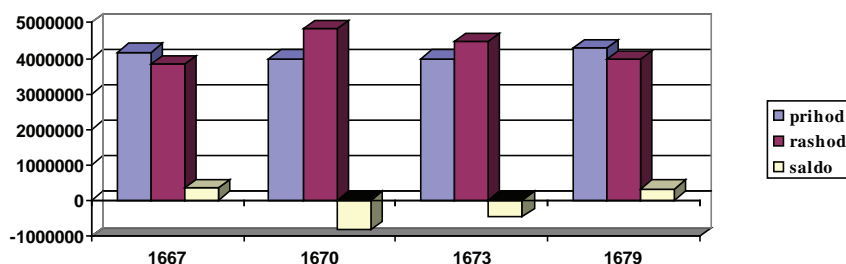

Tabela 1: Prihod i rashod u budžetu Venecije 1667–1679.⁷¹

Senat je odlučio da, ukoliko Engleska zahteva smanjenje poreza na usoljenu ribu, i ona sama treba da pokaže znak dobre volje u unapređenju njihovih međusobnih odnosa. Mlečani su smatrali da Engleska treba da smanji takse na uvoz njenog stakla.⁷² Opisan kao osoba „male pobožnosti ali velike pameti“⁷³, Bakingem je tih dana bio velika uzdanica Čarlsu II u njegovom pokušaju da se oslobodi uticaja Parlamenta. Na sastanku na kome su pored kralja prisustvovali vojvoda od Jorka, Bakingem, princ Rupert, lord Lauderdale i Arlington vladala su podeljena mišljenja. Vojvoda od Jorka, Bakingem i Lauderdale smatrali su da Parlament treba raspustiti „pre nego što bi on mogao da nanese uvredu kraljevskom dostojanstvu“.⁷⁴ Đirolamo Alberti smatrao je da Bakingem neće zauzeti oštar stav prema njegovim planovima da unapredi prodaju mletačkih ogledala u Engleskoj.⁷⁵ Bakingema je u međuvremenu od njegovih privatnih poslova još jednom odvojio „državni razlog“. Izabran je za pratnju vojvodi od Jorka, koji je dobio komandu nad vojskom koja je kretala na Holandiju.⁷⁶ Poslednjih dana maja Bakingem je napustio London i krenuo da se pridruži vojvodi od Jorka,⁷⁷ što je odložilo do daljnjeg pokrenute pregovore o uvozu mletačkog stakla.

⁶⁹ Abbott 1920, 1.

⁷⁰ *Calendar of State Papers* 1947, doc. 84. (London, 9. jun 1673)

⁷¹ Tabela je izrađena na osnovu podataka dobijenih iz: Cancila 2007, I, 100. (Pezzolo, L.)

⁷² *Calendar of State Papers* 1947, doc. 42. (Venecija, 18. mart 1673)

⁷³ Ibid, doc. 41. (London, 17. mart 1673)

⁷⁴ Ibid, doc. 43. (London, 20. mart 1673)

⁷⁵ Ibid, doc. 59. (London, 21. april 1673)

⁷⁶ Ibid, doc. 73 i 74. (London, 12. maj 1673)

⁷⁷ Ibid, doc. 82 i 83. (London, 2. jun 1673)

Đirolamo Alberti je početkom aprila 1673. zatražio od Senata da bude razrešen dužnosti koju je obavljao duže od dve godine.⁷⁸ Na njegovo mesto izabran je dotadašnji rezident u Milanu, Paolo Saroti. Za tu odluku glasalo je 142 senatora, 2 su bila protiv i 2 neutralna.⁷⁹ O izboru Sarotija Senat je obavestio Albertija, nadajući se da će novi konzul stići na vreme „da ga oslobodi teškog tereta“.⁸⁰ Ukoliko se rezimira napredak u odnosima između Venecije i Engleske od 1669. do 1673, on je bio vrlo mali. On se može svesti u nekoliko reči – natezanje oko smanjenja carinskih olakšica. Bakingem je isuviše čvrsto držao manufakturu stakla da bi mletački rezident mogao nešto ozbiljnije da učini. I dalje su glavno tržište za mletačko staklo predstavljale Nemačka, Italija i Španija.⁸¹ Venecija je nakon 1669. velike napore ulagala u normalizaciju odnosa s Portom,⁸² nakon čega je na Levant uspjela da izveze značajnu količinu robe (skupocene varijante tekstila).⁸³

Zbog prohibitivne politike Venecija je izazvala bojkot engleskih trgovaca suvim grožđem. Oni su 1673. zaobilazili Zakintos i mletačka ostrva, kupujući ovu robu na Moreji. Do septembra 1673. na Kefaloniju nije prispeo nijedan engleski brod sa namerom da kupi suvo grožđe. Valijero nije mogao na Kefaloniji da sakupi porez „zbog nestašice novca“.⁸⁴ Na Zakintosu situacija nije bila bolja. Na ovom ostrvu, međutim, Levantska kompanija uspjela je da postavi konzula. Zbog toga je Valijer tražio od Senata da pošalje pre Božića pomoć.⁸⁵ Englezi su uspjeli da sačuvaju značaj u otkupu suvog grožđa na ovim ostrvima, u čemu francuski trgovci nisu mogli da im ospore prevlast. Za to su imali da zahvale odlučnom nastupu, jer su zapretili da će suvo grožđe sa mletačkih ostrva zameniti onim sa Moreje.⁸⁶ Pretnju ovoj trgovini predstavljali su gusari sa Santa Maure, koji nisu dozvoljavali da se brodovi približe Zakintosu.⁸⁷

Venecija nije mnogo postigla ni na engleskom tržištu tkanina. Proizvodnja svile ostvarila je vidan napredak, ali je ona izvožena na Levant.⁸⁸ Skupe vari-

⁷⁸ Ibid, doc. 52. (London, 7. april 1673)

⁷⁹ Ibid, doc. 69. (Venecija, 6. maj 1673)

⁸⁰ Ibid, doc. 76. (Venecija, 18. maj 1673)

⁸¹ de Saint Didier 1680, 94.

⁸² Pullan 1968, 100. (Sella, D.)

⁸³ de Saint Didier 1680, 95.

⁸⁴ *Calendar of State Papers* 1947, doc. 184. (Kefalonija, 25. septembar 1673)

⁸⁵ Ibid, doc. 198. (Zakintos, 12. oktobar 1673)

⁸⁶ Spon – Wheler 1724, I, 85–86. Ovaj putopis predstavlja izvor koji otkriva razmere trgovine suvim grožđem i sušenim voćem sa Engleskom. Pored toga, on otkriva način njegove proizvodnje i mesto seljaka u njemu; Ibid, 86–87.

⁸⁷ Ibid, 85. O položaju Santa Maure i gusarima na ovom ostrvu, koje je osmanska strana svrsishodno upotrebljavala da vrši pritisak na trgovce iz zemalja sa kojima bi došla u sukob. U vreme kada su pomenuti putnici boravili u ovim vodama na glasu je bio gusar Durak-beg; Ibid, 80–81.

⁸⁸ Magni 1692, 21.

jante svilenih tkanina, velur i brokat izvoženi su i u Francusku,⁸⁹ dok je deo ove proizvodnje stizao i u Englesku. Sredinom jula 1673. Čarls II doneo je zabranu o kupovini strane robe, što je „bacilo grad [London] u pometnju, jer on predstavlja glavno tržište za svu takvu robu u ovoj zemlji, posebno svilu.“⁹⁰ U isto vreme u Veneciju su stizale vesti o uspesima vojvode od Savoje u proizvodnji svile,⁹¹ zbog čega je ukaz Čarlsa II pretio da poremeti i njegove planove. Međutim, u Savoju su se nadali da ovaj postupak Čarlsa II neće imati velike posledice po dalji razvoj svilarstva u njihovom vojvodstvu.⁹²

Vladavina Čarlsa II zapala je u krizu tokom leta 1673. Flota okupljena na je-dvite jade nije ništa uspela da učini protiv Holanđana. U njeno opremanje je Čarls II uložio lična sredstva, zbog čega je ponovo ostao bez novca. Engleska iz ovog skupog poduhvata nije izvukla nikakvu korist. Bakingem, koji je bio među onima koji su Čarlsa podbadali da se obračuna sa Ujedinjenim Provincijama, povukao se na svoje imanje uživajući u lovu, dok se broj njegovih pristalica naglo smanjio.⁹³ To je predstavljao povod da Điolamo Alberti ponovo pokrene pitanje uvoza stakla iz Venecije. Preterane takse na mletačko staklo predstavljale su najveću prepreku njegovom plasmanu na englesko tržište. Ukoliko bi porez bio smanjen na 10% (umesto dotadašnjih 25–30%), Venecija bi došla u mnogo bolji položaj. Alberti je nastojao da trgovinu staklom vrati u Murano.⁹⁴ Za staklare iz Murana predviđena je nagrada koju je trebalo da dobiju u gotovini, a iznosila je 5 šilinga godišnje. Venecija je staklo namenjeno izvozu u Englesku trebala da oslobodi dela poreza.⁹⁵ Inkvizitori su uzeli u razmatranje ove predloge prateći razvoj situacije, kako bi mogli da donesu konačnu odluku.⁹⁶ Ilegalni izvoz nepoliranog stakla i visoki nameti u Engleskoj pretili su da unište mletačku trgovinu tim artiklom. Kao posledica svega, cena mletačkog stakla pala je na najniži nivo.⁹⁷ Krajem januara 1674, međutim, Bakingem je zajedno sa Arlingtonom i Lauderdejdom optužen da je održavao tajne veze sa Holanđanima tokom poslednjeg rata.⁹⁸

⁸⁹ de Saint Didier 1680, 94.

⁹⁰ *Calendar of State Papers* 1947, doc. 114. (Firenca, 22. jul 1673)

⁹¹ Ibid, doc. 120. (Venecija, 29. juli 1673)

⁹² Ibid, doc. 121. (Firenca, 29. jul 1673)

⁹³ Ibid, doc. 172. (London, 13. septembar 1673)

⁹⁴ Na prepisku sa Državnin inkvizitorima (*Inquisitori dello Stato*) Albertija je upravo naterala želja da oživi proizvodnju stakla u Muranu.

⁹⁵ *Calendar of State Papers* 1947, doc. 183. (London, 22. septembar 1673) Vekovima čuvanu tajnu u Veneciji predstavljala je mešavina od koje je izrađivano staklo, jedinstveno u celoj Evropi. Ona je ujedno mogla doneti veliko bogatstvo onome ko poželi da je otkrije. Kako je pisao sam Alberti, 1,500.000 dukata ponuđeno je onome, ko to bude učinio.

⁹⁶ Ibid, doc. 192. (Venecija, 7. oktobar 1673)

⁹⁷ Ibid, doc. 264. (London, 6. januar 1674)

⁹⁸ Ibid, doc. 275. (London, 2. februar 1674)

Dolaskom Finča za ambasadora u Carigradu Engleska je nastavila da jača položaj na Levantu u isto vreme kada se i Venecija preko Jadranskog mora okretala istom tržištu. Kako je jedan francuski putnik primetio (1675), engleski trgovci su u Izmiru bili favorizovani u poređenju sa trgovcima ostalih nacija.⁹⁹ Obe države su nastojale da od sultana Mehmeda IV (1648–1687) dobiju potvrdu kapitulacija. To i česti incidenti na Mediteranu remetili su njihove odnose. Premda je period od 1669. do 1673. bio ispunjen nadom da je moguće više učiniti na unapređenju njihove trgovine, prilike u Veneciji i Engleskoj naterale su obe države da spas potraže na osmanskome tržištu.¹⁰⁰

Persija je bila tržište od ne malog značaja za mletačku robu. U ovu državu su izvožene različite vrste takanina, baršun, damast, vunene tkanine, od kojih su one skuplje bile protkane zlatom ili srebrom, zatim vosak, prerađeni šećer, živu, arsenik, cinober, kamfor, oružje, čelik, gvožđuriju, staklo, ogledala, karte za igru, kao i pravi i lažni novac (*moneta buona e falsa*).¹⁰¹ Venecija je 10. juna 1662. donela odluku da trgovci iz Persije moraju po prispeću u grad da borave u *fondaco dei Turchi*.¹⁰² Za one koji se ne bi pridržavali ove odluke bilo je predviđeno, prema odluci donetoj nekoliko dana kasnije (16. juna), progonstvo ili služba na galiji.¹⁰³ Najznačajniju ulogu u intenziviranju trgovine sa Persijom imao je mletački konzul u Alepu.¹⁰⁴ Sledeći politiku kojoj se tih godina nazirao novi pravac, Senat je 22. januara 1675. odlučio da opozove konzula u Alepu, Franče-

⁹⁹ Spon – Wheler 1724, I, 180.

¹⁰⁰ U omeje je posebno oštro nastupala Levantska kompanija koja je nastojala da u svoje ruke preuzme potpunu trgovinu engleskih trgovaca sa Levantom. Ona je prvo ograničila izvoz tkanina, koje su morale biti prevožene brodovima Kompanije. U tom slučaju trgovci koji su Kompaniji položili zakletvu plaćali su 5% poreza, dok su ostali plaćali 20%; PRO, SP, 105/209, p. 20. (London, 10. septembar 1674)

¹⁰¹ Berchet 1865, I, 64. Vekovima unazad Venecija je praktikovala da pored robe izvozi i kapital. Tokom druge polovine XV veka sve veće količine srebra mletački trgovci odnose u Tunis, gde su ga prema rečima Fernana Brodela, razmenjivali za zlatni prah; Brodel 2007, III, 113.

¹⁰² *Fondaco dei Turchi* bio je ustrojen po ugledu na *Fondaco dei Tedeschi*, koji se prvi pojavio u gradu Svetog Marka. Fernan Brodel smatra da je Venecija ovaj model prihvatila od islamskih zemalja, a oni su zapravo predstavljali zasebene ulice. *Fondaco dei Tedeschi* nalazio se naspram mosta Rialto, u središtu poslovnog dela grada. Ovde su svi trgovci koji su tokom XV veka dolazili iz Nemačke morali da borave zajedno sa svojom robom. Kasnije je isti sistem primenjen i na trgovce koji su dolazili iz islamskih zemalja, u prvom redu iz Osmanskog carstva.

¹⁰³ Berchet 1865, I, 63.

¹⁰⁴ Venecija je položaj konzula u Alepu ustanovila postepeno, kada je uloga ovog grada u trgovini sa evropskim počela da raste. U prvo vreme država je imenovala konzula u Damasku, što je potrajalo do 1545, kada je za novo sedište izabran Tripoli u Siriji, a tri godine kasnije Alep; Cancila 2007, I, 186. (Pedani, M. P.) Identični razvojni put ima i položaj francuskog konzula. Kako smatra Ismet el-Mudaris problemačno je utvrditi pravi datum kada je imenovan prvi francuski konzul u Siriji. Međutim, 15. maja 1548. Fransoa I postavio je Žana Renijea za konzula u Tripoliju, koji je ubrzo sedište premestio u Alep; el-Mudarris – Salmon 2009, 9–10.

ska Foscarija. Zbog toga su mletački trgovci koji su trgovali u Siriji, Jermeniji i Persiji morali u sporovima sa lokalnim vlastima da potraže zaštitu predstavnika drugih država, u prvom redu engleskih konzula. Mletački trgovci prestali su da šalju robu u Siriju i Persiju,¹⁰⁵ zbog čega je Senat 3. januara 1680. odlučio da Andreju Negrija pošalje u Alep u svojstvu „di agente dei mercanti“.¹⁰⁶

Ni u drugim delovima Levanta situacija po Veneciju nije bila povoljna. U Izmiru, „glavnom emporijumu na Levantu“, interese trgovaca svojih „nacija“ branili su (1693) francuski, engleski i holandski konzul.¹⁰⁷ Veliki uspeh Engleska je ostvarila obnovom kapitulacija 1675, zahvaljujući kojima je njena roba počela da pritiče u većim količinama na Levant. S druge strane, tek što je počela da jača pozicije na ovom tržištu, Venecija je svojim neprežaljenim aspiracijama uvučena u novi rat sa Osmanskim carstvom (1684–1699). Te dve činjenice ujedno daju i objašnjenje usponu Engleske i slabljenju Venecije na Levantu krajem XVII veka.

ZAKLJUČAK

Nevolje koje je za Veneciju izazvao Kandijski rat naveo je njene vodeće krugove da po svaku cenu pokušaju da obnove privredu. Istraživanje prilika u ovoj državi otvorilo je mogućnosti da se postave novi problemi i uoče određeni kauzalni odnosi u njenoj spoljnoj politici, koji su dali pretpostavku za ovo istraživanje. S druge strane, Engleska, koja je takođe na vlastite napore nastojala da sanira štetu izazvanu građanskim ratom, navele su nas da u ova dva procesa pronađemo ideju-vodilju za istraživanje koje bismo opravdali arhivskom građom, historiografskim delima, ali i putopisnom literaturom ove, reklo bi se, napete epohe na Mediteranu. U osnovi odnosa Venecije i Engleske, pored robe koja je mogla imati prođu na jednom ili drugom tržištu, našle su se i carinske olakšice kojima su obe države iskazivale stav prema onom drugom konkurentu, a koje su zapravo bile krucijalni problem. Obe države su prema Levantu gajile iste ambicije, zbog čega je približavanje ostvareno u periodu od 1669. do 1675. pre bilo posledica njihove unutrašnje slabosti. Kada je Engleska uspela da 1675. dobije od Mehmeda IV (1648–1687) obnovu kapitulacija, njihovi odnosi nisu mogli ostati isti. Za Englesku je ovaj događaj označio nastavak prodora na Levant, a za Veneciju konačnu potvrdu njenog povlačenja sa ovog tržišta.

¹⁰⁵ Berchet 1865, I, 86.

¹⁰⁶ Ovaj period je ispunjen značajnim promenama u mletačkoj konzularnoj mreži. Od 1683. ona imenuje vicekonzula u Tripoliju. U Egiptu je od 1677. umesto konzula boravio jedan trgovac zabeležen kao agent, što je trajalo sve do 1685; Cancila 2007, I, 185–186. S druge strane, na Kefaloniji je od 1674. imenovan konzul osmanskih podanika „console per i sudditi ottomani“; Ibid, 196.

¹⁰⁷ Careri 1728, 147.

Neobjavljena arhivska građa

Public Record Office [The National Archives at Kew, Great Britan] (PRO)
State Papers 105/209; 105/332.
Historijski Arhiv u Dubrovniku (HAD)
Acta Sanctae Mariae Maioris, XVII stoljeće, fil. XL, N° 1803.

Objavljeni izvori i literatura

- Abbott, George Frederick (1920): *Under the Turk in Constantinople. A Record of Sir Finch's Embassy 1674–1681*, London: Macmillan.
- Berchet, Guilemo (1865): *La Republica di Venezia e la Persia*, vol. I, Torino: Tipografia G. B. Paravia e Comp.
- Brusoni, Girolamo (1676): *Della Historia d'Italia...Accresciuta, e Continuata Dall' Anno 1625. sino al 1676*, Venetia: Apresso Antonio Tiuanni.
- Bouwsma, Willian James (1968): *Venice and the Defense of Republican Liberty. Renaissance Values in the Age of the Counter Reformation*. London – Los Angeles: University of California Press.
- Brodel, Fernan (2007): *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, vol. I–III, Beograd – Novi Sad: Službeni List SRJ – Stylos Art.
- Barozzi, Nicolo – Berchet, Guillemo (1863): *Le Relazioni degli Stati Europei lette al Senato degli Ambasciatori Veneti nel secolo decimosettimo. Raccolte ed annotate. Serie IV. – Inghilterra. Volume unico*. Venezia: Dalla Prem. Tip. di Pietro Naratovich.
- Davenport, Frances Gradiner (1929): *European Treaties bearing on the History of the United States and its Dependencies*, vol. II: 1650–1697. Washington: Carnegie Institution.
- Dursteler, Eric (2001): The Bailo in Constantinople: Crisis and Career in Venice's Early Modern Diplomatic Corps. *Mediterranean Historical Review*, 16, 1–25.
- Epstein, Mortimer (1969²): *English Levant Company. Its Foundation and its History to Sixteen Hundred Forty*. London: Ayer Publishing.
- Calendar of State Papers Relating to English Affairs in the Archives of Venice*, vol. XXXVI, (pr.) Hinds, Allan Banks (1937). London: Public Record Office.
- Calendar of State Papers Relating to English Affairs in the Archives of Venice*, vol. XXXVII, (pr.) Hinds, Allan Banks (1939). London: Public Record Office.
- Calendar of State Papers Relating to English Affairs in the Archives of Venice*, vol. XXXVI-II, (pr.) Hinds, Allan Banks (1949). London: Public Record Office.
- Cancila, Rossella (ur.) (2007): *Mediterraneo in Armi (secc. XV–XVIII)*, vol. I–II. Palermo: Quaderni di Mediterranea.
- Careri, Francesco Gemeli (1728): *Giro del Mondo. Nuova edizione accresciuta, ricorretta, e divisa in nove volumi. Tomo primo*. Venezia: PressoSebastiano Coleti.
- Lanaro, Paola (ur.) (2006): *At the Centre of the Old World. Trade and Manufacturing in Venice and the Venetian Mainland, 1400–1800*. Toronto: Victoria University.
- Magni, Cornelio (1692): *Quanto di più curioso e vago. Hà potuto raccorre. Nel secondo biennio da esso consumato in viaggi, e dimore per la Turchia*. In Parma: Per Alberto Pazzoni, e Paolo Monti.
- du Mont, Jean (1731): *Corps Universel diplomatique du droit des Gens; Contenant un Recueil des Traitez, d'Alliance, de Paix, de Treve, de Neutralité, de Commerce, d'Ex-*

- change, de Protection & de Garantie, de tutes le Conventions, Trausanctions, Pactes, Concordats, & autres Contracts, qui ont été faits en EUROPE, depuis le' Regne de l' Empereur CHARLEMAGNE jusques à présent*, tom VII, part I. Amsterdam – la Haye: Chey P. Husson et Charles Levier.
- el-Mudarris I. Hussein – Salmon, Olivier (2009): *Le Consulat de France à Alep au XVIIe siècle: Journal de Louis Gédoyen, Vie de François Picquet, Mémoires de Laurent d'Arvieux*. Alep: Ray Publishing.
- Nani, Battista (1722): *Historia della Republica Veneta*, [ed.] *Deg' Istorici delle cose Veneziane, I quali hanno scritto per Pubblico Decreto, Tomo Nono* [II]. In Venezia: Apresso di Lovisa.
- Pullan, Braian (1968): *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. London: Methuen.
- Sansovino, Francesco (1663): *Venetia. Città Nobilissima, et singolare. Descrittqa in XIII Libri. Con aggiunta di tutte le Cose Notabili della stessa Città, fatte & occorse dall' Anno 1580. sino al presente 1663. da don G. Martinioni*. Venetia: Apresso Stefano Curti.
- de Saint Didier, Alexandre-Toussaint de Limojon (1680) : *La Ville et la Repvblique de Venise*. A Paris: Chez Guillaume de Luyne Librairie.
- Spon, Jacob – Wheler, George (1724): *Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Grece e du Levant. Fait aux anneés 1675. & 1676*, vol. I–II. A la Hay: Chez Rutgert Alberts.
- The Cambridge Modern History*, I, (pr.) Leathes, Stanley – sir Ward, Adolphus William. – Prothero, Geofge Walter (1964). Cambridge: Cambridge University Press.
- Fantoni, Marcello (ur.) (2001): “*Il Perfetto Capitano*”. *Immagini e realtà (secoli XV–XVII)*. *Atti dei seminari di studi*. Roma: Bulzoni editore.
- Frigo, Daniela (2000): *Politics and Diplomacy in Early Modern Italy. The Structure of Diplomatic Practice, 1450–1800*. Cambridge: Cambridge Unievrstity Press.
- Wood, Alfred C. (1964²): *A History of the Levant Company*. London: Routlege.

Marija Kocić

VENICE AND ENGLAND AFTER THE WAR OF CANDIA –
ALTERNATIVELY DIRECTIONS OF THE ECONOMYC RECOVERY
(1669–1675)

Using the opportunity provided by the War of Candia, which hindered Venetian trade with the Levant, England began stepping up its influence on that market. Immediately after a peace was reached with the Sultan, Venice tried to make up lost ground. However, it met with fierce opposition from traders from Western Europe, who had siezed the opportunity which appeared after the Italians were pushed out of the Levant and jumped into the newly created vacuum. Domestic affairs in England prevented this country from reacting in a more robust manner, forcing it to try to nurture good relations even with potential rivals, such as Venice. In the period between 1669 to 1675, these two countries mainly focused on issues concerning the reduction of customs concessions.

Irena Arsić, Ph.D.

Assist. Prof., Department of Serbian and Comparative literature
Faculty of Philosophy, University of Niš
Ćirila i Metodija 2, Niš
irena.arsic@filfak.ni.ac.rs

RUĐER BOŠKOVIĆ: DOES ANYONE KNOW WHO HIS FATHER IS?*

One of the few remarkable scientists from this region, whose range of influence on later science, is still undetermined, a mathematician, astronomer, physicist, surveyor, philosopher, poet and diplomat, Ruđer Bošković, was born in the family of Nikola Bošković, a merchant and a business man from Orahov Dol in Popovo Polje, and Pavla Betera, the daughter of Baro Betera, a prominent citizen of Dubrovnik, who was at the same time a writer of Italian origin. Bearing in mind the contemporary scientific opportunities, recent Ragusan studies, both Croatian and Serbian, have not properly explored the complex relationship between his parents, especially the influence of the father to this ingenious scientist.

This paper deals with the question of the parents influence and especially the father's influence to the personality and work of Ruđer Bošković, and then actualizes that question.

Key words: *Dubrovnik, Ruđer Bošković, Nikola Bošković, Anica Bošković, father, mother, family, pathology, the monasteries of Raška.*

Кључне речи: *Дубровник, Руђер Бошковић, Никола Бошковић, отац, мајка, породица, патологија, рашки манастири.*

The question in the title is rhetorical, but essential. In fact, there has never been a dilemma about the father of Ruđer Bošković, one of the few scholars of international importance in this region.¹ Not only was it stated that it was

* This paper is a result of the research project *Modernization of the Western Balkans* (Ev. no. 177009) financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia for the period 2011–2015, conducted by Prof. Nikola Samardžić PhD.

¹ The complexity of the father-son relationship has been illustrated through psychoanalytic studies and the mythological themes, more precise in Odysseus question, referring to his son Telemachus: Does anyone know who his father is? (Jerotić 2011, 29)

Nikola Bošković, from Orahov Dol, a rather small village in Popovo Polje, but his life path was thoroughly explored and exposed, in the same way the life of his famous son, during the centuries, was described in several biographies by various authors.

So how did this issue end up in the title?

The reason is very simple, and it can be assumed from two research aspects: based on the Serbian and Croatian Ragusan studies. The Croatian Ragusan studies, even in their latest approaches to the issue of Ruđer Bošković, did not give to Nikola, his father, special attention.²

The Serbian Ragusan studies, especially those in the second half of the 20th century, devoted significant attention to Nikola Bošković. Among many texts, the comprehensive study of Miroslav Pantić, the leading literary historian, stands out especially by the importance and the merits based on original archive research.³ However, in this work, no connection between Nikola and Ruđer Bošković was given.

What is the matter then? In fact, it was discovered that the famous son of his father did not, in his correspondence, which he besides others had also with his sister, Anica Bošković, a Dubrovnik writer, even mentioned his father but once.⁴

At the threshold of the fourth century of the birth of the renowned citizen of Dubrovnik, after hundreds of articles and works had been written about him and his work, finally it would be necessary, with the help of science and technological tools, which the previous research was either unable or unwilling to rely on, to try to consider the complexity which reflected the relationship of Ruđer Bošković and his father. While considering this issue, one has to bear in mind that the previous attempts done in this direction have mostly been misplaced: in references, there has been a search for specific facts of obvious influence, all of which have led to no results. Neglected was the fact that the mentioned relationship was created and manifested within the family itself, where the family environment was the key to its resolution. Especially, as Nikola Bošković died when his son Ruđer was ten years old, and any further contact between them, which would certainly lead to specific elements for the conclusion of such a relationship, was not possible. Whether these conclusions would be also correct, it is the question which goes beyond this interpretation.

² A great exhibition at the Rector's Palace during the last year of Ruđer Bošković anniversary, passed in a total neglect of his father. In the accompanying catalog, *Ruđer Bošković ponovo u rodnom Dubrovniku*, was noted that Ruđer only knew his father as a disabled patient (Ruđer Bošković 2011, 17).

³ Pantić 1984, 385–419.

⁴ Vračak 1912, 163–387; Radatović 1926, 75–91.

The advantage of such an analysis lies in its unsurpassed quality: family and relations within it are not so easily changeable, especially in communities like ours, where patriarchy is being kept and maintained for a very long time.

The grandiose work of one of the few world class scientists and still undetermined impact of his work demands this approach. Namely, Ruđer Bošković, a mathematician, astronomer, physicist, surveyor, philosopher, poet and diplomat, was born on May 18th 1711 in Dubrovnik, where he attended an elementary school, studying classical sciences and Latin language. After that, Bošković went to Rome, to the Jesuit College, where he, in the beginning at Novitiate of St. Andrew, studied rhetoric, and after three years at Roman College he studied philosophy and mathematics. According to the connoisseurs, by that time young Bošković was under the influence of the Jesuits, where his mentor became Horatio Borondino, a humanist and Aristotelian, who introduced him to the works of Archimedes and Euclid.

After completing the elementary studies, R. Bošković took the place of a grammar teacher in Rome in 1733, which limited his time for further specialization, while after accepting the job in the Jesuit College in Ferma, where he did not have commitments as before, he could have continued with further research, especially the work of Isaac Newton. At the time, he got more attracted by mathematics, astronomy and literature, while Conte Francesco Garampi, an astronomer, introduced him to the methodology of work and instruments for observing the planets and stars. In 1736 he published his first work in astronomy, entitled *O sunčevim pegama*.

In his early works, Bošković considered the ideas of relativity, infinity and dealt with natural philosophy, especially practical astronomy, all the while pointing out Isaac Newton as a guideline for his future research. His scientific work did not prevent him from enrolling at the theology studies in 1738.

In the following period of his life, R. Bošković paid special attention to mathematics and in 1747, he published *De aestu maris*, where he set the basis for the discussion on Non-Euclidean geometry. In fact, Bošković had long before the discovery of quantum physics presented his vision of an atom, and in opinion of many experts, his research inspired the most of the epochal discoveries in 20th century that led to the model of the atom in 1913.

In 1754, he published the works *Elementi sveukupne matematike* and *Elementi geometrije* through which he started numerous trigonometry theorems.

After that, Bošković went from Ferma to Rome, where he was not understood by the academic world, so he took a journey through Europe, during which he visited Germany, France and Holland. In Paris he was welcomed as a scientist of world renown.

When it comes to science, his visit to England was very successful. Following that, he travelled to Constantinople, where he was supposed to

observe the passage of Venus in front of the Sun, which he failed to achieve. During the journey he got seriously ill, and the rumour about his death was spread. However, Bošković regained his health and continued with his journey across Poland and Bulgaria. His memories of this journey, were published in 1762, in his book *Dnevnik iz Carigrada*. In Rome, on his return, he encountered again the academic misunderstanding, especially caused by his book *Teorija prirodne filozofije*. Therefore, Bošković started working in Milan as a teacher of mathematics, continuing his scientific work, especially as an observatory constructor in Brera. Even so, this town did not accept the great scientist, after which in Paris, upon receiving the French citizenship he found the peace and necessary financial security as a well-paid director of Naval Optics.

As a talented diplomat, but at the same time a geodesy expert, following the successful resolution of the dispute between Lucca and Tuscany, over border waters, he was awarded with the aristocratic title.

Ruđer Bošković is an author of more than 75 capital works on mathematics, mechanics, astronomy, optics, philosophy and literature. Modern science considers him as a forerunner of the science of thermodynamics, kinetic theory of matter and the theory of elasticity of solid objects.

In 1742, he worked with a team of mathematicians at repairing the cracks on the dome of St. Peter's Basilica in Rome, and his advice was sought by Maria Theresa also, on the issue of statistical problems of the palace library in Vienna. He was an advisor during the port restoration in Rimini and Savona. In addition to that, he prepared a new map of the papal state and also made numerous instruments used for precise geodetic measurements.

Although he was a cleric, he argued for the heliocentric system of Nicolas Copernicus.

In his later years, the great scientist began to express mental distress, which was described by his physicians later as manic depression. The pathological depression with paranoid ideas, led to rabies attacks, which were replaced by deep depression together with lucid moments. Ruđer Bošković passed away in 1878 in Milan from lung abscess.

Although there had been a theory that the fate of Ruđer Bošković was characteristic of the genius of man who created his most important discoveries at the verge of reason, later theories were developed that the scientist was under the influence of mental distress at the end of his life: "Mental illness of Bošković developed after having crossed the seventh decade of his life; it did not affect his earlier scientific work. In the climax of this upsetting and educative psychiatric case, the opinion of other biographers stated earlier could not be accepted, that the life of Bošković is one of the examples where insanity and ingenuity were connected"⁵

⁵ Grmek 1957, 89.

By having comprehensive and regular correspondence with his close family, Bošković left significant data, also concerning his intimate preoccupations. The noticeable preoccupation was his anxiety not to die of the same disease as his father, which was commented by his sister Anica: “for your previous weakness, you wrote to me that it could be the flanak in question and you are afraid since the father died from it, it would be the same with you?”⁶ This would be the proof that the great scientist was aware of the influence and importance his father had not only on his personality but certainly on his work, too. All of this would finally be in line with the modern theory on the father figure and his importance in child development, which has been neglected until recently. More recent study confirming the importance of mother in the first years of child’s life is accompanied by the influence of father also. Accordingly – while mother provides the security and comfort, father, on the other side, encourages activity and research; the importance of mother is highly relevant during the infant period and later period, while the importance of the father – appears later and if fear of separation is not great, lasts longer and leads to the establishment of the significantly important aspects of personality and identity.⁷ The father is the symbol of the outside world, under which not only social sphere is considered, but everything outside the family home, it represents freedom, separation and desire. Children perceive fathers as more independent, more active and willing to work towards achieving their own desires and goals, where through identification with them and through observation of social interactions they learn about such behaviour.

A lot was written about the family of Ruđer Bošković. It is known that Nikola Bošković got married in 1691 with young Pavla (Pava) Betera, a daughter of a writer Baro Betera, a prominent citizen of Dubrovnik of Italian origin. In this marriage eight children were born: Marija “Dumna” (1692), who spent her life in the monastery; Marija Rusa (1693), the only one who had family of her own; Božo (1696–1786) – a clerk of mint in Dubrovnik; Baro (Bartul) Ignatio (1699) Jesuit, who died in foreign lands; Ivan Dominik (1701–1727), monk Ignatio – Dominican; Pero (1704–1727), was a clerk – an Assistant to the Secretary of the Republic of Dubrovnik, who tragically ended his life; Marko (1707–1714.)– died as a boy; Ruđer (1711–1787) and Anica (1714–1804).

Nikola Bošković was of a humble origin: he was born in 1641 in Orahov Dol, in Popovo Polje, his parents were Boško and Damjana.⁸ Zdenka Marković, who had an access to the manuscript *Koleno Rudža Boškovića*, written by

⁶ Stojan 1999, 36.

⁷ Dimitrijević 2011, 130–131.

⁸ The origin and religious affiliation of the Bošković family was the subject of many older and contemporary texts. On this occasion we refer to the latest study based on archival research, Sivrić 2011, 81–107.

Branimir Truhelka, the most important researcher of the childhood of the prominent scientist, said that young Nikola Bošković broke the family tradition of “firm peasant of Hercegovina... he took his way, the one as many before and after him, left the village and went to the city. Near Dubrovnik.”⁹ In fact, Nikola made rapid progress in his work: at first he worked with Rade Gleđević, merchant from Dubrovnik, after which he moved to Dubrovnik colony in Novi Pazar, where he soon advertised himself in business and trade independently in the correspondence with the government of Dubrovnik. Besides common applications and requests which were sent together with other traders to Dubrovnik, Nikola had stood out personally for a young boy from Dubrovnik, who was sold as goods, in order to set him free.¹⁰ Even then Bošković’s leadership was noted in correspondence with Dubrovnik, which led to a conclusion that his position among merchants in the colony was among the leading ones. His importance was confirmed by subsequent correspondence with the authorities connected to other issues, not only to the issue of trade.¹¹ That correspondence, preserved and partially published is an example of unique picturesque style of this particular merchant, which is the reason for making the conclusion that “the seed of the father’s literary talent showed and developed in much greater and abundant extent”¹² with his children.

Moreover, Nikola Bošković with his interests, in very prosaic working conditions in one of the Dubrovnik’s colonies, overcame common interests of young, busy merchants. In his spare time, he was visiting Serbian monasteries and endowments in Raška and Kosovo, which were the subject of his interesting observations, presented half a century later.

His active, sometimes adventurous spirit, Nikola Bošković expressed in very unfavourable conditions of the Austrian-Turkish war in the period 1688–1690. At that time, he lost the most of his fortune and he barely managed to reach Dubrovnik with his brother on fast horses. However, from Raška, Bošković brought two relics, which he managed to redeem. In the turmoil which originated from the devastation of Serbian monasteries, especially of Mileševa, he managed to obtain valuables and as he later described as “one plated silver case at which con lettere serviane was written contained, as I saw, a wooden piece from the Holy Cross. Those monks said it was sent by Maria, a daughter of Đurđe Despot, the Sultan’s wife”¹³, where was found one similar case with a hand Of St. Sava.¹⁴

⁹ Marković 1970, 287.

¹⁰ Pantić 1984, 406.

¹¹ Pantić 1984, 402–406.

¹² Marković 1970, 288.

¹³ Truhelka 1930, 95.

¹⁴ Ibid.

In the altered conditions of business opportunities and life in Dubrovnik, Nikola Bošković coped up very well: skilfully managed his business in Serbia, Albania, Italy and Turkey, gaining various business partners and establishing, as confirmed, occasional risky and problematic relationships.¹⁵ In addition to that, he established some trading societies in order to improve his trade, and in his commercial endeavours he did not hesitate even to do the business with the Turks. All of the mentioned, when the need aroused, the government used in some secret and public affairs, which led to Bošković's gaining a reputation in the City.¹⁶ In the difficult time, after the great earthquake, Nikola Bošković, was very soon in 1690, admitted to the Lazarin order, made of prominent citizens of Dubrovnik, after which his sons were already admitted to the Antunins. Bošković got along with his activities, took part in state affairs, as a person who was very well acquainted with the Turkish situation and customs, as well as with the Turkish language. It was noted that at least twice he found himself in that role: for the first time in 1699, when he participated as dragoman, in the mission of nobleman Lovro Džon Sorkočević, whose goal was to get from Osman-aga, an influential Turkish commissioner for border withdrawal, a testimony on poverty and misery of the Government of Dubrovnik.¹⁷ Already in 1701, he was engaged in the similar task, but now completely alone, when he, with gifts and flattery directed to the Bosnian teferdar, tried to create the impression that people in Dubrovnik live in severe poverty, caused not only by recent war, but also by complete fading of the port of Dubrovnik.¹⁸

In his private life, Nikola Bošković proved himself above all as a good son, which was expressed in 1690 in somewhat unusual writing by Božo Bošković, where he freed him from the paternal authority, with words of recognition and warm gratitude for the son's love¹⁹, after which he was also a responsible and successful father of the family. Soon, the young citizen family of Nikola Bošković, exceeded many other citizen families and at the same time was in the range of aristocratic families, owing to the reputation, which was based also on economic opportunities given to the younger members. Nikola Bošković bought a city house with a balcony for his numerous family in 1705 at Provaljena street (today Boškovićeva street), which led to the Placa, and after that in 1715 he succeeded in providing the "court house", country house with a garden at Ilijanina glavica,

¹⁵ One of the Bošković's business partners was Vicko Bujošević, the captain from Perast, a fighter against the Turks, but also a figure which had left a bloody mark in criminal records (Stojan 1999, 20).

¹⁶ Bošković has been appointed a gastald, which proves the reputation he had (Stojan 1999, 18).

¹⁷ Pantić 1984, 410.

¹⁸ Pantić 1984, 411.

¹⁹ Marković 1970, 17.

enjoyed by the young members of Bošković family, especially during the hot summer months in Dubrovnik. Bošković, although quite healthy exhausted in the last decades of his life, was well off to such an extent that his family lived a peaceful, settled life, and his sons were educated, at first in Dubrovnik, and then four of them continued their education in Rome. One of his daughters got married in 1716 with the dowry of 3200 ducats, while the other, before leaving to the monastery in 1718, got silver bowl with 1100 ducats.²⁰ The youngest child of N. Bošković, Anica, the famous writer of Dubrovnik, with the knowledge of several languages, lived up to the end of her long life in the house of her parents, which was the privilege of the time.

Nikola Bošković was a true citizen of Dubrovnik, which would mean he was also recorded in the criminal chronicles of the time for his occasional clashes on the streets of the City, for some irrelevant reasons²¹, but also for some more significant – as it was the authority warning in the summer of 1706, when he had certain connections with France, and at that time he disclosed some extremely negative news for the Republic.²²

The father of Ruđer Bošković passed away in 1721, after long years of illness that tied him to the bed, but during that his mental and intellectual stability was undermined in no way – in fact, only a year before his death he dictated to Filippo Riceputi, the church historian, his half a century old memories while staying at Raška and Kosovo, which was certainly an evidence of his mental health and active presence in the life of his family.

His wife, Pavla (Pave) Betera, outlived him for more than half of a century. With reputable background and well educated (it was recorded she knew Latin), in a certain way a family victim, because when she was 17 years old, she accepted to get married to a fifty years old merchant of significantly lower background with considerable dowry of 2000 ducats and to establish numerous posterity during the next quarter. In tough times after the great Dubrovnik temblor, Pave Bošković proved a very stable personality of great endurance, stoically received the blows of fate, such as the death of already aged husband and the loss of her children – first the death of her seven years old son in 1707, and then in the same year, 1727, the death of two adult sons: twenty four years old Pero, extremely gifted for science and literature, who jumped in delirium from the third floor of their house, and after that, the death of two years older Ivan, a Dominican, who came from Rome to Dubrovnik to die.

²⁰ Marković 1970, 288.

²¹ Pantić 1984, 411–412; Stojan 1999, 9–10.

²² Marković 1970, 19.

Pave Bošković possessed a rarely seen vitality, endurance, spiritual strength and balance, which were the characteristics of the family – since her sister Marija Dimitrović, a writer, likewise endured many hardships of life, connected to the death of the beloved ones.²³

The mother, during her long life, had a significant place in the lives of her children, which, except one daughter, did not have the families of their own, and the most vivid description of her position was presented in correspondence between the youngest Anica and Ruđer Bošković. In the regular exchange of views between very close famous brother and gifted sister, their mother had a “monumental place”²⁴, which was with the strength of the authority overcoming the usual parental boundaries. Pave Bošković was deeply appreciated even at times when they themselves were very old and famous figures in the world and in Dubrovnik, also.

Always the same – calm and balanced, Pave Bošković surprised also her grown up children so Anica wrote in 1766 about her to Ruđer: “And I tell you that in her body are mixed only natural temperaments, which in the God’s grace gave her the good health and long life, and in the same way, by the mercy of the same, rarefied are the effete of mind and heart. Neither she enjoys too much, nor she is very concerned, but all places to the hands of God, and therefore enjoys the same health in the body and peace of mind.”²⁵

Quite the opposite, both in character and in temperament, was Ruđer Bošković, according to the scholars: “...choleric, self-assured and confident, ambitious and honourable. In company, he liked to emphasize his intellectual superiority. He had vivid imagination and uncommonly strong spatial ability of presentation, so when dealing with mathematics problems he sought primarily geometric solution methods. He was a skilled versifier. Although ordained, he liked courting, which was partly a reflection of the ‘gallant century’”, in which he lived, but even more the result of his temperament. He loved social conversation, ate plenty of greasy food and drank alcoholic beverages. In his scientific work he was constant and had special power of concentration. Ruđer was active and combative man, but failure would affect him and cause the strong reaction of his anger and occasional depression.²⁶

That figure very often came into conflict situations for his boisterous character, and he fell from grace of the powerful men in Italy, often changing conditions and places of his work. In addition to that, as a scientist he was not a slave to the authorities, confirming his authenticity in matters of faith and

²³ Marković, 1970, 293.

²⁴ Stojan 1999, 25.

²⁵ Anica Ruđeru, 13.VIII 1766. (Marković 1970, 300).

²⁶ Grmek 1957, 83.

religion more than once. Thus, as Ruđer Bošković's credit counts the acceptance of Copernicus teaching by the Vatican, since it is known that his powerful authority reduced the resistance of officials and in the end he persuaded Pope Benedict XIV to remove Copernicus *De Revolutionibus* from the index of forbidden books. Also, although he was well aware of the Church's resistance towards Walter, he had the highest opinion of the learned Frenchman, proposing him for the member of the literary society Arcadia. Bošković's attitude towards Isaac Newton and his work presented also a kind of resistance to the prevailing attitude of the European scientific community at the time.

However, the Republic of Dubrovnik, his country, enjoyed a permanent affection of the great scientist. As a talented and respected diplomat, with great enthusiasm, numerous acquaintances and good knowledge of the European situation, he accepted the work which led to the benefits of Dubrovnik during twenty six years, in the period 1755–1783. Thus, at first he was a mediator in the dispute between the Republic and the French government, during the war between France and England (1756–1763), after which he helped Dubrovnik to resolve themselves of the problematic French consul Le Maire. During the Russian-Turkish war (1786–1774.), he managed over the Polish court to dispel the danger which threatened Dubrovnik, and finally intervened in trade agreements with France, and against the law provision according to which after the death of French nationals of foreign origin, as himself, the legacy delivered to the State. In that way, Ruđer Bošković, enjoyed a rare confidence of always cautious government of Dubrovnik, which gave him the permission to appoint consuls personally, which all led to the conclusion of I.Mitić, an expert on this matter that: "Bošković contributed to preserving the autonomy and independence of the Republic of Dubrovnik during the conflicts between European states in the Mediterranean during the second half of the XVIII century, and in that way his country was greatly indebted to him".²⁷

Accordingly, Bošković informed his family in Dubrovnik about his work and many successes across European cities, through rich correspondence he led with his brother Božo and especially Anica, his sister. Together with letters, Ruđer's books also arrived to Dubrovnik, and therefore the Bošković family enjoyed great respect for his successes, about which Anica wrote to his brother. In that way, Ruđer's letters were read in the most prestigious salons of Dubrovnik, primarily in the home of Bošković family, and his friends and those who came from far away regularly visited the family mentioning the great scientist with praise. In Europe, Bošković had met people from Dubrovnik, in particular the

²⁷ Mitić 1980, 426.

young and those who went there for education, helping them especially upon the recommendation of his sister Anica.

Constantly active, often on roads, some of which led him to the immediate vicinity of Dubrovnik, Ruđer Bošković, however, since leaving his home at the age of fourteen, came to his city only once. That year, 1747, Bošković spent in Dubrovnik only few months, from April to September, never again to return to his native and beloved city. Anica, evoked in her letters the memories of this particular Ruđer's stay, and mentioned also a slightly unexpected parting of the mother and the son. In fact, when speaking on mother's heroism, she emphasized that only in that way she might "without tears" give Ruđer a blessing when she sent him "to the world", just like "20 years ago", when he was leaving "from here" and knelt before her asking her to bless him.²⁸

Wise and sensible Anica, as if she was an intermediary between Ruđer and the mother, who had good intellectual and physical strength even in her later years: "This is a special gift from God, wrote Anica about mother to her brother in 1774, she sees, hears, sleeps well, eats well, knows everything and says nothing, doesn't forget anything, but she knows better than me and she is being smart".²⁹ However, she could not pass certain amount of mother's scepticism caused by frequent news of Ruđer's success, which was certainly inconsistent with the ambitions of Pava Bošković, a religious person and in her quiet life conventionally dedicated to the church, who expected her son to be engaged as the preacher rather than a scientist. However Anica, even though completely aware of the weight of the message, informed Ruđer about mother's direct desire – that it would be better for him "to make some intellectual work"³⁰, rather than he did his job.

These thoughts were the result of the mother's deep and reasonable attitude, not only the consequence of usual generational differences, but they were also caused by real and conscious discrepancies in the basic view of the meaning of life, which was proved by the reaction of Pava Bošković to the son's intention to travel to California in 1766, for his scientific work. She reminded Ruđer then, when he was 55, completely aware of her heavy words and qualifications of his entire life, of the words belonging to his childhood teacher from Dubrovnik that: "who did not have enough, which was enough, to him nothing was enough".³¹

Mother's attitude to her son of the world renown and recognition, according to this message was tough and unappealing. What would be the father's attitude

²⁸ Anica Ruđeru, 13.VIII 1766. (Marković, 1970, 300)

²⁹ Anica Ruđeru, 7.I 1774. (Stojan 1999, 26)

³⁰ Marković 1970, 303.

³¹ Anica Ruđeru, 13.08.1766. (Stojan 1999, 29)

we can hardly tell, but some can be reasonable to assume. Nikola Bošković was, as Ruđer, ambitious, energetic, versatile, impulsive and intelligent. He was fond of adventure and risk, but did not fear even before the great difficulties, succeeding in overcoming them. In that sense, he did not accept any authority³², which he destroyed when needed.

To which extent, Ruđer Bošković, at his age of ten, could see such a figure in his feeble father?

One of the most memorable images from Ruđer Bošković's childhood related to his father could be the one when Nikola Bošković entered the history of Dubrovnik and the Serbian culture. In fact, only a year before Nikola's death, in 1720, a Jesuit, Filipo Riceputi, widely known, arrived to Dubrovnik, and at that time he was engaged in a grandiose work on the church history of Illyricum – *Illyricum sacrum*, involving a wide range of valuable collaborators. Travelling across our region and diligently collecting documentary material, Riceputi found himself in Dubrovnik, on the recommendation of an erudite and poet Đuro Matijašević³³, who while living in Rome was in constant touch with the intellectual elite of the City. In Dubrovnik, Riceputi was greeted very kindly and the government itself was very benevolent towards him: on June 21st in order to be at hand "in familiar matters", he was appointed with the Secretary of the Republic, who was at the same time extraordinary connoisseur of antiquities, Ivo Natalić Aletin, and Frano Lalić³⁴, a poet and academic. The two of the prominent scholars of Dubrovnik, took the guest to Nikola Bošković, 80-year old men, disabled and feeble, but mentally fresh and with good memory. At that occasion, Nikola dictated to Riceputi's pen, his half a century old memories of his stay in Raška and in Kosovo, which certainly nine year old Ruđer followed curiously. His father, old and ill, was attentively listened by all of whom might had caused great interest for his earlier life, even by those who were not interested in it before.

At that time, Bošković described ancient Serbian holy objects in the area probably for several times, which was stated in his report: "bordered on the East with Macedonia and Bulgaria, with Serbia on the North, on the west with Bosnia and Herzegovina and finally on the South with Albania, carrying the name after the river (Raška), which springs at the foot of a mountain"³⁵. From there, from the monastery Sopoćani, started the memories of Nikola Bošković,

³² Indicative of this statement is the attitude of Nikola Bošković, pointed out in Riceputi's company, where he believed that Saint Sava was not a saint. The historian examined this unusual claim and found that it was caused by an accident related to the loss of the relics from monastery Mileševa, which happened to N.Bošković.

³³ Pantić 1984, 399.

³⁴ Truhelka 1930, 92–93.

³⁵ Ibid., 93.

after which he mentioned as even more important the monastery “with beautiful church, under the name of St. Đurađ at Đurđevi Stupovi, covered with lead, where King’s Dragutin tomb, its founder, was placed, made out of the finest marble, sent to him by his father-in-law, the Hungarian King. At the entrance to the monastery, under the arches one can see the characters of all the kings from the Nemanjić’s house, with their queens. Nikola Bošković testified that he found all three foreign nationalities, one daughter of the Hungarian king, one of the French and the third one of the Constantinople king. In my time in this monastery one could find ancient writings from these countries...”³⁶

On Studenica, N. Bošković said: “...a famous monastery Studenica with a beautiful church, whose name I don’t remember, all of white marble covered with lead. In this monastery, once lived more than a hundred monks... and it was famous for two reasons, for the number of the monks, who were begging across Vlačka, Poland, all to Moskovia, whose emperor sent annual pensions to them...”³⁷

Remembering the monasteries in Kosovo, emphasizing the Pečka patrijaršija, Bošković told that in Dečani “the monastery with a beautiful church of marble, covered with lead, where lies the body which receives the saintly honours (of Stefan, Serbian king), which is being respected by the Turks, where only one monk serves and guards the church, who opens the church to the foreigners (the small number of them due to the Arabanas attacks). They say that Saint Vladimir is transferred from there...”³⁸

In his late years Bošković was also familiar with the situation in the monastery he visited in his youth: “All previously mentioned monasteries are destroyed and uninhabited except Studenica, Sv. Trojica and monastery in Peć where the patriarchy is located and monastery Dečani where the body of St. Vladimir is”. Sopoćani are “now less beautiful since the Turks in 1690 took off the roof and took the lead”, Đurđevi stupovi “completely abandoned since the Turks burned them down in 1688 and took the lead in order to revenge for the insults inflicted by the people”, while Studenica, from which all lead was taken, now “covered with tiles”. Nikola Bošković argued that particularly Mileševa suffered a great deal of destruction: “the church... together with the monastery was destroyed and burned by the Turks in 1688 and at this occasion they took a great deal of gold, silver, and various holy Greek relics and a royal crown which I had seen with my own eyes.”³⁹

³⁶ Ibid.

³⁷ Truhelka 1930, 93.

³⁸ Ibid., 94.

³⁹ Ibid.

Riceputi's text titled *Relazione dei monasterij della provincia di Rassia, datoci dal signore Nicolo Boscouich in Ragusa*, was not printed at that time, but was saved in several copies, testifying of his attractiveness and value.⁴⁰ The extracts from this report were translated and published in the work of B. Truhelka in 1930.

Nikola Bošković made the conception of this text, which certainly proves the outstanding individuality, with a great deal of autobiographic elements, his memories and subjective judgements; even on these monuments he speaks as the witness and eyewitness, giving his personal views. While travelling due to his commercial activities through the Raška area, he visited also old foundations, remembering well their position and appearance but also their interior with the relics. It is evident from his memories that during his journeys he talked with the monks but also with the people he encountered, and these insights, sometimes even inaccurate being a result of tradition, framed his experience.

In the years of Ruđer's childhood, Riceputi with his escort was not the only prominent guest in the house of Bošković family. It was also recorded that Nikola Bošković maintained his contacts and business with Savo Vladislavić, the Ragusan Count, who was highly respected in Dubrovnik, by the government and the gentry, with whom he probably attended the Jesuit school as a boy in the City. It is widely known that during a business misfortune, Vladislavić helped wholeheartedly to Nikola Bošković and therefore among those who welcomed the count, an envoy of the Emperor Peter the Great, in Dubrovnik during his visits to the City, was also Nikola Bošković, himself. It was also possible that a famous diplomat and writer, to whom a Jesuit Ignjat Gradić dedicated the *Plam sjevski*, got acquainted with Ruđer, especially as Vladislavić was visiting the city until 1717, when he was a six year old boy, but judging by his further journey, he was curious and clever enough to understand the significance of this figure.

The impact of Nikola Bošković to the later genius of Ruđer should be a subject of further studies. It is important to note that modern science believes that apart from the identifying mechanism which has a central position in relation between the child of Oedipus's age and the father, a good thing would be to emphasize with young people, adolescents, to learn from their fathers never to give up their ideals even when it is clear that they could not be realized –which happens to anyone who has ideals. "In addition to new models, which appear during growing up and education, the young should see their fathers who during their middle age did not sink into depression 'of unworthy life' or into cynicism that denies the value system, but continue to learn, by accepting at the same time, that they will never reach the goal."⁴¹

⁴⁰ Pantić 1984, 400–401.

⁴¹ Dimitrijević 2011, 133.

Young Ruđer Bošković certainly did not see in his feeble father a person who gave up even in the moments when he was literally on the verge of death.

Ruđer Bošković inherited his father's intelligence, courage, ambition, and at the same time he was aware of the father's (and his) low background which resulted in a certain sense of inferiority. That was not unfavourable, since it gave him a further impetus to his work⁴², but his personal life, expressed through relation to his mother, was marked with it. He did not visit Dubrovnik and his constant effort that mother, the family and the whole City had a thorough insight into his success, is the evidence of Ruđer Bošković's desire for recognition in that environment, but also evidence of certain resistance towards mother, which is very possible, was related also to the father.

The father's personality, which is not being spoken, nor written about in Bošković's correspondence with the closest relatives, is present and emerges in critical moments, such as Ruđer's close death. The character of Nikola Bošković is preserved in his portrait also, so far undetectable in the science, in the legacy of the Bošković's offspring, a historian Antonije Vučetić.⁴³ The portrait of Nikola Bošković⁴⁴ is an evidence of significant characteristics in his body constitution⁴⁵ that his famous son, together with the temperament, inherited from his father just as great.

List of References

- Vračak, Vladimir (1912): Drugi ulomak Boškovićeve korespondencije, *Rad JAZU* 193, 163–387.
- Grmek, Mirko Dražen (1957): Bolesti Rudžera Boškovića, *Alamanah Bošković*, 81–94.
- Dimitrijević, Aleksandar (2011): Uloga očeva pre, tokom i posle edipalne faze razvoja, u: Ćorić, Branko (ur.) *Psihoterapija i psihodinamika u svetlu Edipta i Elektre*, Zbornik radova „Ljudi govore“, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 127–136.
- Jerotić, Vladeta (2011): Patrijathalno i savremeno hrišćanstvo – Edip i Elektra, Ćorić, Branko (ur.) *Psihoterapija i psihodinamika u svetlu Edipta i Elektre*, Zbornik

⁴² According to Alfer Adler, the feeling of inferiority is a powerful driving force not only for individuals but also for humanity– many great works of statesman, artists, scientists owe their creation to this feeling.

⁴³ Spomenica 1911, 191.

⁴⁴ On the canvas found in Dubrovnik, in the legacy of A.Vučetić, there is an inscription: “Ritratto di Nicolo Boscovich fatto a Cairo in Egitto”.

⁴⁵ “Bošković was a tall and large man, with thick hair, big nose, a little bit bended, with Slovenian protruding cheekbones and with rosy cheeks. He was obese, but brisk in his movements. In the mature years of his life, his physique fitted the Hippocrates description of apoplectic habitus. Bošković had the distinct characteristics of Kretschmer's picnic's type. To this type his cyclothymic character would fit.” (Grmek 1957, 83).

radova „Ljudi govore“, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 29–31.

Marković, Zdenka (1970): *Pjesnikinje starog Dubrovnika*. Zagreb: JAZU.

Mitić, Ilija (1980): Ruđer Bošković u službi svoje domovine, *Pomorski zbornik*, 18, 425–436.

Пантић, Мирослав (1984): *Сусрети с прошлошћу*. Београд: Просвета.

Radatović, Vinko (1926): Nekoliko hrvatskih pisama Ruđera Boškovića sestri Anici, *Rad JAZU*, 232, 75–91.

Ruđer Bošković 2011: *Ruđer Bošković ponovo u rodnom Dubrovniku*. Dubrovnik: Dubrovački muzeji.

Sivrić, Marijan (2011): Dokumenti o obitelji Nikole Boškovića, podrijetlo, vjerska pripadnost i obiteljsko ime (istina i mit), *Od Dubrave do Dubrovnika*, HZ XIII, 81–107.

Spomenica 1911: *Spomenica Rudjera Josipa Boškovića*, Dubrovnik: Dubrovačko katoličko društvo Bošković

Stojan, Slavica (1999): *Anica Bošković*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.

Трухелка, Бранимир (1930): Старорашка сећања Николе Бошковића, *Мусао*, 32, 241–248, 90–95.

Ирена Арсић

РУЂЕР БОШКОВИЋ: ДА ЛИ ИКО ЗНА КО МУ ЈЕ ОТАЦ?

Утицај оца, Николе Бошковића, на знаменитог научника Руђера Бошковића значајнији је него што се о томе може сазнати из досадашње, посебно савремене историографије. Наиме, изузетна личност дубровачког трговца и пословног човека, Николе Бошковића, интелигентног и способног, мада плаховитог и необузданог, свакако се огледала и у његовим позним годинама, и поред немоћи, која га је везала за кревет, а што је све могао да уочи и његов радознали и надарени десетогодишњи син. То посебно пошто је мајка Руђера Бошковића, Павла, рођена Бетера, својим конкретно изнетим ставовима директно оспоравала синовљеве успехе и током времена у којем је он уживао признања европске научне јавности.

*Appendix 1. The portrait of Nikola Bošković, a merchant from Dubrovnik.
The legacy of Antun Vučetić, Dubrovnik*

Haris Dajč, MA

Department of History, Faculty of Philosophy,
University of Belgrade
Čika Ljubina 18–20, Belgrade
hdajc@f.bg.ac.rs

GREECE AS SEEN BY BRITISH CONTEMPORARIES 1862–1863: THE BEGINNING OF THE NEW EPOCH IN THE RELATIONS OF TWO KINGDOMS*

Events of October 1862 and change of Greek monarch had strong impact on British public opinion that welcomed departure of king Otto. The plebiscite results, where British candidate prince Alfred, son of queen Victoria, was overwhelmingly chosen over Russian and French candidate represented unmistakable proof of pro-British orientation among Greeks. Many dailies and weeklies reminded cabinet and members of parliament that Great Britain must support Greece. British public opinion was much affected by Greeks who formed rich and influential community in London. Mavrokordatos family and Stefanos Xenos were among the most important exponents due to their wealth and reputation. British public followed all stages of Greek revolution of 1862–63 and was elaborately informed on all changes in Greece through Athens correspondents of British newspapers. Acceptance of the candidate nominated by Lord Palmerston's cabinet was considered an important British foreign affairs success. New Greek king became Danish prince William and that brought the best bilateral relations of two countries, followed by takeover of Ionian islands.

Kew words: 1862, 1863, Greece, Great Britain, King Otto, The Times, media, newspapers.

Ključne reči: 1862, 1863, Grčka, Velika Britanija, kralj Oton, Tajms, mnjenje, novine.

The Paris peace conference of 1856 ended an epoch when Russia had dominant role in the Balkans and was arbiter in all important issues. The fall of Sevastopol and defeat in Crimean war dissolved myth of Russian invincibility,

* This paper was prepared as a part of the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia project *Western Balkans modernization* (reg. No. 177009).

while victorious powers Great Britain and France experienced increased influence and improved reputation among Levant Christians.

After the Paris peace, 1950s were marked by Lord Palmerston and liberals who led Great Britain for ten years. That was a period when Ottoman state became more connected, actually indebted, to its most reliable protector, Great Britain. On the other side, in order to support further sultan existence in Bosphorus, Great Britain was compelled to continue its Crimean policy (Graves 1937). Russia was defeated but did not give up its aspirations, so it turned to other methods. In 1860s British press started to inform public regularly of Russian “Slavophil actions”.

That was a period when Great Britain was the most liberal of all European powers, with strongest public influence. Great Britain was the first in the world by size and impact of its middle class, made of city residents, state employees, and freelance workers. Together with wealthy citizens and aristocracy they formed British public opinion. Arguably one of the most important contributions of Palmerston’s office was abatement of high taxes on paper, since that drastically reduced expenses of liberal press and enabled not only large circulations, but also appearance of dailies costing few pennies. Free and accessible press, one of the most important characteristics of modern and free society, was enabled in Britain. It was a reflex of public; it could propagate its wishes, contentment or disagreement with state policies and inform citizens on foreign politics of their country.

State employees and members of parliament in both chambers were informed on actual political issues mostly through press that grew in popularity with spreading of telegraph networks, since news could spread fast. The press was also a good indicator of public judgment on certain foreign policy moves. Members of parliament more and more used press articles during parliamentary sessions. Editors like John Delane¹ were appreciated and occasionally seen with queen Victoria, their opinion on foreign policies was considered relevant in state cabinets.

Greece, like Serbia, in early 1860s went through turbulent phase of their histories. In both kingdoms royal dynasties were changed in less than five years. In Serbia after 1856 and the Sent Andrea Assembly a restoration of Obrenović dynasty occurred (Popov 1872). Serbia’s foreign policy was increasingly active, Turkish positions towards Serbian aspirations were unyielding due to British support, so war was looming. This made skirmish at Čukur česma in June 1862 turn into armed combat between Serbs and Turks, and eventually caused Turkish garrison bombardment of Belgrade from Kalemegdan fortress. The armed combat

¹ John Thadeus Delane (1817–1879) was one of the most important editors of *The Times* newsmagazine (1841–1877). His general policy was to keep the paper an organ of national opinion independent of political parties agendas, but with a tendency to sympathize with the Liberal movements of the day.

lasted for several days and did not turn into open war, for dispute was later solved through diplomatic channels. That was a reason why conference was organized in the summer villa of the grand vizier Faud Pasha in Kanlija, close to Istanbul. Conference was attended by representatives of all European big powers except Austria, for it did not acknowledge Italian representative. Conference decisions were disappointment for Serbian expectations, but withdrawal of Turks from Užice and Soko was significant difference to situation before June combats.

Greek throne was subjected by king Otto (1834–1862) from a Bavarian dynasty (Klog 2000). He was supported by Great Britain in the beginning, but he did not fulfil expectations of British and some Greeks for he ruled autocratically without constitution for a long time, and because of his origin he was unpopular within uneducated citizens, who didn't have much in common with their monarch. The presence of "Big idea"² (Terzić 1992) after 1840s and Greek stance during Crimean war further made king Otto unpopular in London circles. Greece experienced big changes in 1862. October military coup followed unsuccessful queen Amalia assassination and brought Otto down from throne, so country was in a revolutionary state, on the brink of civil war (Klog 2000). The fall of government provoked chain reaction that affected everyone connected to it, state officials and military officers were degraded and replaced. Greece came into very difficult situation, but overthrowing of Otto and the power of free choice demonstrated in the process put Hellenophilism in Britain on the increase. That contentment with situation in Greece soon felt both in the press and the public, but also in British foreign policy. State secretary Lord Russell soon after Otto's departure promised Greek ambassador Charilaos Trikoupis the Ionian archipelago, while Palmerston promised assistance in finding a new king (*The Times* 1862). British endeavour in finding new monarch was agonizing for both sides, and for a moment could resulted in Greeks losing their faith in Great Britain. In November 1862 plebiscite Greeks convincingly voted English prince Alfred for their king. However, his stepping to the throne was impossible due to 1829, 1830 and 1832 protocols of Greece protecting powers (Great Britain, France and Russia) (Klog 2000). Namely, by these protocols king of Greece could not belong to either Hanover, Bourbon or Romanov dynasties. Great Britain in January 1863 offered Ernest II, Duke of Saxe-Coburg and Gotha, but he didn't want to accept offered honour and that led to further plots.

One of important characteristics of long Victorian epoch was non-existence of dangers from abroad due to enormous Imperial power and long-lasting peace

² The Megali Idea (Greek: *Megáli Idéa*, the "Big Idea") was an irredentist concept of Greek nationalism that expressed the goal of establishing a Greek state that would include large Greek population that after the Greek independence in 1830 still lived under Ottoman. After 1923 and Greek catastrophe in the war against Turkey the idea was gone.

in Europe, the other was large interest of English society in religion issues and huge impact of puritanical ethos that cherished serious consideration and self-imposed character restraint. British society was divided over religion issues more than any in Western Europe at the time. Close links between ethics and politics were also more prominent there than in other European country. Best example of it is the leader of Irish party in the parliament, Charles Parnell, who was considered unwavering authority for over two decades until his affair with a wife of his colleague was disclosed, when his reputation and political career went down the drain. These circumstances made easier for conservative members of state Church of England to support Turkophile policy of the state, mostly shaped during long Palmerston's office (1855–1858 and 1859–1865). At the same time, members of non-conformist (Evangelistic) churches were predominantly Turkophobes, in accordance with their liberal principles, belief into self-determination right to choose and their developed democracy sentiment.

These positions changed, however. After 1860s with increased impact of William Gladstone³, liberals replaced Turkophilia with Turkophobia and more care for Balkans Christians. Even official church was under increased influence of Anglo-Catholicism coming from Oxford through certain priests, William Dentone, John Mason Neale and William Fraser⁴ (Dajč, Samardžić 2011) in particular, so it changed its position in favour of Balkans Christians and criticized state policy.

GREEKS IN LONDON

Greece achieved its independence mostly because of Great Britain, and victory of united British, Russian and French navies in the battle of Navarino in 1827 (Klog 2000). British influence was on the increase despite of Crimean war, due to merchant links of two naval nations (Cernovodeanu 1985). Greeks had lively exchange with British controlled Ionian islands, making political ties with Great Britain even closer (Cernovodeanu 1985).

Greek community in London existed since second half of 17th century, revolving around Samos and Milos islands⁵ families that settled in London

³ William Ewart Gladstone was one of the most important British statesmen of all time. In a career lasting over sixty years, he served as Prime Minister on four separate occasions (1868–1874, 1880–1885, 1886 and 1892–1894), more than anybody else.

⁴ William Dentone was an Anglican priest who was well known for his support and help to Serbs as well as other Christians of Ottoman Empire. He was the first to suggest to Serbian orthodox church leaders an union with CoE, but that never happened although relations between two churches were flourishing until 1941.

⁵ *Iosef Georgeirinis of Milos, Archbishop of Samos, is known as the Founder of the First-known Greek Community in London, 1677.*

through Levant Company (Metis 2003). The society was small but respected, formed of Greeks who could afford living in British cities and were connected with that country through naval and merchant ties. Levant company proved to be significant for Greek immigration to London and England in general (Harlaftis 1995). Events in first decades of 19th century contributed both to size of London Greek community and its influence. Its most significant representatives were either from Chios or Constantinople (Harlaftis 1995). In Great Britain already a second Greek generation was raised, mostly educated in prestige colleges in Oxford, Cambridge, Edinburgh and London (Metis 2003). Due to already mentioned reasons and because of achieved independence, Greeks soon realized influence of British public on state politics. British press and audience were very conversant with situation in Greece, especially after long wished overthrow of Bavarian dynasty. They possessed much more cognizance and interest for Greece in comparison to other Balkans countries. Greeks easily informed British public of news concerning their homeland and encouraged Hellenophilia, i.e. sympathy for their nation and country. Another reason for Hellenophilia was romanticism and its most prominent exponent in Great Britain lord Byron⁶, who successfully spread romantic image of Greece, the one that had big impact even on subsequent generations. Greeks in London already had their club, Association of London Greeks (Metis 2003) and one of its prime tasks was informing British public and influencing it. Of those Greeks who actively contributed to informing British public of their country, important ones were Stefanos Xenos⁷, Charilaos Trikoupis⁸, famous historian Kleantis Nikoloidis⁹, as well as P. Kaligas, Dimitros Mavrokordat and M. E. Mavrokordat¹⁰ (Harlaftis 1995). Stefanos Xenos, one of the most respected and richest Greeks in Great Britain, did not hide its huge disappointment with King Otto. He put his own money for solving new situation that came into being after October 10 and overthrow of Otto, later also for moderation of Bavarian

⁶ George Gordon Byron, 6th Baron Byron, later George Gordon Noel, commonly known simply as Lord Byron, was an English poet and a leading figure in the Romantic movement. He is regarded as one of the greatest British poets and remains widely read and influential. He went to fight against the Ottoman Empire in the Greek War of Independence, for which Greeks revere him as a national hero.

⁷ Stefanos Xenos was in every respect a pioneer in Greek ship owning in the mid 19th century. A multi talented risk taker, Stefanos managed to amass a fleet of 10 steamers within incredibly short period. His ideas were those of a 20th century ship-owners.

⁸ Charilaos Trikoupis was one of the most important Greek statesmen in modern history, served as a Prime Minister of Greece seven times from 1875 until 1895. He was also linked with wealthy and powerful Mavrokordatos family.

⁹ Kleantis Nikoloidis was a famous Greek historian who spent most of his life in London. He was also well known for his articles in *The Times*.

¹⁰ They were all politicians and businessmen.

influence in Greece (*The Times* 1862). Those were the reasons his influence on compatriots and public in London grew even more after October 10/11 1862 when king Otto was overthrown.

Royal ambassador of Greece Charilaos Trikoupis was readily accepted to London high circles. Famous publicist John Delane and Doctor Humphrey Sandwith¹¹ knew him and appreciated his opinion. Charilaos Trikoupis was closely connected to the Secretary of State for foreign affairs of Great Britain, lord John Russell. Since the beginning of 1863, lord Russell promised Greece help to find a new king, but also something much more important – deliverance of Ionian islands. Those were promises received by Charilaos Trikoupis while ambassador of a kingdom with no king and a country very close to the state of revolution (*The Times* 1862). Of all members of interim governments and ministries that changed in Greece very often in that period, except for admiral Kanaris¹² (*The Times* 1862, 1963, *Daily news* 1863) British government had great confidence in reports of ministries of foreign affairs¹³. That could be seen in case of Dimitros Mavrokordatos, later minister of foreign affairs. In an inner conflict between minister Mavrokordatos and government members over monopoly on informing on situation in Greece foreign powers, primarily Great Britain, the largest British newspaper *The Times*¹⁴ supported minister Mavrokordatos. A man with the same surname, M. E. Mavrokordatos¹⁵, was in London and influential in British press of the time, his articles were printed on same pages as reports from Athens correspondents. Mavrokordatos's articles include disapproval with British foreign policies, for Britain did not perform well enough the role of protecting power and did not finish in time important tasks it promised to do, while Greece over and over proved to be an ally of Great Britain¹⁶. Mavrokordatos even benevolently warned British public that Russian newspaper *Le Nord*¹⁷ was right that Greece is on the brink of civil war, in big part because Great Britain proved unable to cope with trust it was given to find a king suitable for both

¹¹ Doctor Humphrey Sandwith was very well informed about British Eastern foreign policy due to his experience, since he travelled through Balkans for 30 years and was very critical towards Ottoman Empire. He was a good friend of Vladimir Jovanovic whom he met in London in 1862.

¹² Constantine Kanaris was a Greek Prime Minister, admiral and politician who his youth fought in the Greek War of Independence.

¹³ That is obvious from press reports: *The Times* of Nov 10 1862; Mar 2 1863; Mar 13 1863; Apr 4 1863. *The Daily news* of Mar 17 1863; Mar 24 1863; May 12 1863.

¹⁴ *The Times* of Mar 13 1863.

¹⁵ Obviously another member of influential Mavrokordatos family, or perhaps someone who had their approval to use the name.

¹⁶ *Morning post* of Mar 17 1863; Apr 3 1863. *Morning star* of Mar 18 1863; May 30 1863, and weeklies *The Examiner* and *The Saturday Review* from March to June 1863.

¹⁷ The letter to editor, *The Times* Mar 13 1863.

Greece and Great Britain. Deprecatory Mavrokordatos articles finished with a hope Great Britain will as soon as possible help Greece to overcome difficult situation. That kind of approach, with confidence in British government was in line with political activities of London Greeks. Greeks evaded “adventurous” links and “associating” with Russian emigrants like Mikhail Bakunin in order to keep good relations with English, but also not to upset official Russia¹⁸. That made Greeks less “sociable” than Serbs towards other immigrants and opposition leaders who were mostly living and working in London.

IMAGE OF GREECE IN BRITISH PRESS 1862–1863

British press showed large interest for Greece. More attention was paid to Greeks than other Christian nations within Ottoman Empire. News brought by British press were not only political, but often also economical. One reason for significant presence was influence of London based Greek merchants. Naval interests were often interwoven and after Vienna congress in 1815 an enlarged number of Greek merchants received British citizenship, bringing strong impact on British naval merchant interests across Mediterranean sea and hinterland. Another reason for such status of Greeks was that all Christians within Ottoman empire belonged to Rum-Millet, where Greeks were the most prominent and influential¹⁹.

The British press informed public on Greece in 1862 constantly but shortly and with long breaks. Greece received much more attention by British newspapers only after overthrow of King Otto, on October 10 1862. News until then were few, mostly on change of government (*Daily news 1863*) and events related to relations between Ottoman Empire and Greece, border skirmishes and piracy cases (*The Times 1863*). News of king Otto overthrow were received with delight, for although it was effected by army it was interpreted as something undoubtedly wished by Greek people (*The Times 1863*) and related to recent unsuccessful assassination of queen Amalia, so conclusion was that coup is just a part of Greek nation overall discontentment with king Otto. Reporting on interim government formed on October 12, *The Times* Athens correspondent did not say it was military junta, but reported on increased military influence. Very

¹⁸ Mikhail Bakunin and Neoklis Musabin were introduced by Vladimir Jovanović. Their conversation ended quickly because of opposite views on best way to liberate Balkans Christians from Turks. Greeks were in favor of alliance and cooperation with Serbs, but these wishes came upon obstacle of Balkans nations stubbornness in a matter of historical borders. Lack of solution for that problem, unfortunately present even in 1863, delayed for several decades joint planning for Balkans liberation.

¹⁹ Only establishment of Bulgarian exarchate changed favourite position of Greeks within Ottoman empire.

precise words correspondent used implied that overthrow was event welcomed by British public opinion. English press relayed situation in Greece before the vote for new king (*The Times* 1862) and great popularity prince Alfred enjoyed in Greece. It proved true when Alfred was convincingly voted preferred king, rather than Orthodox duke Nicolas of Lichtenberg (the candidate of France and Russia). British press was proud of victory by their candidate, especially for it was a proof of pro-British orientation of Greek citizens (*The Times* 1862).

Towards the end of 1862, British public attentively followed changes in Greece and was informed regularly and amply. News from Greece and Athens did not report only of political changes and positions changeover, but British public was equally informed of Greek people, their democratic and liberal spirit was praised and their role in overthrow of king who lost support of its subjects was highlighted. No reports from Greece mentioned crucial role of the army in throne changeover. British media consciously wanted changeover to look like a result of general national eagerness, giving it aura of democratic change.

Since the end of 1862, Greece was given more and more space in newspapers, so in February, March and April of next year it became unavoidable topic, directly related to election of new king of Greece. Even without news on political events, and that hardly happened having in mind turbulent and ever changing situation in Greece during interregnum, dailies would report on February carnivals in different Greek towns and other topics with non-political content. *The Times* Athens correspondent could not miss image of Athenians during February carnival: “The snow fell here on Sunday, and the whole country procured winter costumes within a day”. However, news related to political changes were much more frequent. *The Times* in January and at the beginning of February relays “countless” conflicts within interim government and different armed groups, i.e. between “odini” and “pedini”²⁰. Only after interim government was voted no support, *The Times* correspondent started to favour admiral Kanaris and general Grivas who stood on his side, against Dimitrios Vulgaris and Venizelos Rufos with their supporters – “pedini”. All that happened after armed clashes in Athens streets at the end of January and beginning of February. Issue dated February 7 welcomed the decision that National council will take over government duties (*The Times* 1863).

Big response and exaltation were caused by final ending of street combats, but some of merit belongs to the National Guard and University phalange²¹.

²⁰ Odini and pedini were nicknames of different political fractions. Dimitrios Vulgaris and Venizelos Rufos were leading pedini fraction, while admiral Kanaris and general Grivas were heading odini fraction.

After a standstill a new government was voted with, in London newspapers very frequently mentioned, minister of foreign affairs Dimitrios Mavrokordatos.

Newspapers also paid a lot of attention to the fact that majority of Greeks showed decreased trust in Great Britain because they let Greeks vote in plebiscite the second son of queen Victoria, prince Alfred, only to experience young prince abdication under pressure from British government for his taking of Greek throne would contravene 1829, 1830 and 1832 protocols signed by Great Britain, France and Russia (Constantinopoulou 1999). Attacks are directed even more to failure of second British “offer”, duke of Saxe-Coburg and Gotha, offered by John Russell through special envoy Henry Eliot²² to interim government together with takeover of Ionian archipelago. The duke of Saxe-Coburg and Gotha surprised both Greek and British government by his refusal to become new sovereign of independent Balkans country. Since the beginning of interregnum, British press cited as aggravating circumstance the fact that new king had to be Orthodox, and although for puritanical Protestants it was strange to convert into orthodoxy, even stranger was to have children of monarch to be educated in orthodox ways (*The Times* 1863). This religious issue was elaborated also by weeklies, taking it as aggravating circumstance in new king choice:

“Imagine a Protestant couple watching its kids brought up in a manner they consider fanatically orthodox. What reaction it can bring in father, for he would have to let it happen only because of the crown, to gamble with overall happiness of his children just for unfortunate kingdom” (*Examiner* 1863)²³. News like this lead to a conclusion that, despite Hellenophilia, prejudices towards Greeks and their customs remained strong.

Greek protests for Great Britain failure in finding king can be seen from a letter to

The Times editor on March 13. Letter was written by M. H. Mavrokordatos. It referred to article in Russian newspaper *Le Nord* on unsuccessful British policy in Greece despite Greek trust in Great Britain. Russian author brought up three theses in his article: “Almost all Greeks concur that the country is on the brink of civil war, so there is no other way to overcome this difficult situation but to immediately solve dynastic issues because Greeks can thank English government for all calamities” (*The Times* 1863)²⁴. Mavrokordatos expressed his opinion on that article and states that these words had a ring of truth: “Greeks

²¹ That news was exultantly brought by major English papers after February 11 1863.

²² Henry Eliot was specially attacked during parliament session on March 16 1862 by MPs Cochran and Gregory who were among fiercest critics of Ottoman Empire and Russell’s protective policy towards Ottoman Empire.

²³ Very similar texts were published both in *The Times* (7.3.1863.) and *Examiner* (18.4.1863.)

did not get much so far for being English ally. They turned ‘Queen of seas’ into its future arbiter.” Further on, Mavrokordat relayed wishes of his compatriots concerning English politics: “Now it is up to England to prove opposite of what *Le Nord* said about its failure to find new Greek king. It would be advisable that government of Great Britain use its influence and fulfill expectations raised in Greek nation, not out of sympathy towards tortured Greeks, but also because of its own grandeur and reputation” (*The Times* 1863). The letter finished with a hope that a new king will finally be announced: “We hope that just formed alliance between English and Danish dynasties might contribute that latter dynasty accepts Greek crown, which would be acceptable for both British government and Greek people” (*The Times* 1863).

On the same days news from Greece mentioned activities of Bavarian consul to Athens Bernai²⁵ who agitated in favour of prince Ludwig, a nephew of overthrown king Otto: “The most important news for several days already are related to Bavarian conspiracy and return of a Bavarian prince. Rumours hit even National council. They are even stronger in the countryside, suspected are some higher officers but even more suspicion is caused by Bavarian consul activities. Public pressure will force government to ask him to leave the country. He (the consul) will embark an Austrian steamer in Piraeus. Certain officers will be sent to islands, while half a dozen were suspended and their salaries halved due to inactivity. More troops are being sent to provinces to keep order. In order to increase authority of new army minister and confidence in him, soldiers wages were raised. In the army and in army ministry situation is quite miserable. Troops being sent are new mixed with old ones, while officers can be only those who are fully trusted. Government is putting a lot of effort to improve situation through economy reforms, used to redirect attention from actual problems (*The Times* 1863)”. The article finished with optimistic forecast and praise for the Greek nation: “Danger and confusion resulting from late fights for power made dominant universal feeling for public welfare over petty interests, something hard to achieve in many Western countries (*The Times* 1863)”. It is obvious pressures through press played their role in actions British government took in the first half of March to solve the crisis over choosing new pretender to Greek throne.

In mid-March two important meetings were held, both on the same day. The first one took place in the British parliament on March 16 1863, and second one in the National council, the highest authority in Greece. The epilogue of

²⁴ That letter was published on March 13 1863 and other newspapers like *Morning Star* or *Daily news* used it.

²⁵ Greek historiography called end of February – beginning of March 1863 *Vernaiika* after him.

both was acceptance of Danish prince William for future king of Greece, under name George I. Deliberation on Greece was the most important one on March 16 1863, pushing aside other news from abroad (*The Morning Post*, *The Daily News*, *The Times*, *The Morning Star*)²⁶. English dailies gave detailed overview of the deliberation on future Greek king. The conference was marked by four lengthy speeches by members of parliament Cochrane, Gregory, Milnes and sir Henry Layard. Mr B.Cochane started debate with regret prince Alfred could not be king of Greece and reminded audience on 1829–1832 protocols. He pointed responsibility of British government for turbulent situation in Greece. He ended his speech with wishes to help Greece in its intention to have all Greeks living in one country and a hope that other members will agree upon choice of young Danish prince William as a best candidate for Greek throne. Then he asked government to explain to members of parliament what would be its future policy towards Greece: “I hope we’ll agree upon young William, a son of Danish king, but would ask the government to explain what would future policy towards be? (*The Morning Star 1863*)” He was followed by Gregory, who expressed opposite opinion regarding Alfred’s taking the Greek throne. The effort to find Greek king he called needless foreign meddling into Greek affairs. From this topic he spread upon British policy in Levant and regret it was not changing. “Our government decided to support lesser evil, and that is Turks in Constantinople instead of Russians, but Russia is not the state of 1802 or 1852, so Great Britain should support national aspirations in Greece, Serbia, in Danube duchies. Our influence would be stronger that way, not weak one like it is now for we support barbarians and Moslems (*The Morning Post 1863*)”. Then he turned his speech back to Greece: “Greece would have to increase, that is inevitable, and that will contribute to its safety. Russia would be very opposed to strengthening of Greece and new Byzantium, let’s remind that Nikola I expressed his disquiet for Greek takeover of straits (*The Morning Post 1863*)”. Gregory did not have loud support like Cochrane but was also not interrupted by government members. He received support, on occasions even laughter of the audience, like for this comment: “The difference between current and previous sultan is like a difference between primitive and fanatic on one side and weak and imbecile on the other (*The Morning Post 1863*)”. At the end of his speech he suggested implicitly that ruling Greece should be left to Greeks, particularly their capable merchants who managed to keep control that far. Gregory’s speech becomes much clearer when perceived in a context of writing of *The Examiner*, where

²⁶ All of the following newspapers had news on Greece as their headlines: *The Morning post* March 17 1863, *The Daily news* March 17 1863, *The Times* March 17 1863, *The Morning star* March 17 1863.

republic was recommended instead of kingdom in Greece²⁷. The idea that Greece declare republic and choose king on its own originated from liberal politicians and was published in weeklies like *The Examiner* and *The Saturday Review*.

MP Milnes agreed, as majority of parliament members, with Gregory's criticism on Eliot. Ending his speech, he disagreed with Gregory over mixing Greek and Turkish issues in that session. He repeated in no uncertain terms that it would be best "to leave wise, best of all, Greek merchants to lead Greece on their own, at least temporarily (*The Morning Post* 1863)". Interesting is high opinion house of commons members had of Greek merchants. Almost everyone involved in debate took them as example of rational and wise thinking.

After two outstanding Hellenophils, Layard spoke for the second time without opposing them, but he attacked Greeks they "lost a lot pursuing intrigues that decreased importance of one of the strongest merchant fleets and very capable merchants (*the Morning Post* 1863)". As his speech went on, Layard sounded more and more Turkophilic, so he accused Christians "they ever broke all contracts and promises Turks honoured (*The Morning Post* 1863)". That statement *The Morning post* will publish in an April issue and start polemic with *The Daily News* and *The John Bull*²⁸. Session finished, as already mentioned; with credence that government will support prince William. Even Henry Layard in criticism on Greeks repeated his stance that it is most important their intrigues do not do much damage to interests of Greek merchant fleet. Speeches of several members of parliament showed importance given to Greek merchant fleet, thought to be a guarantee of Greek progress, while its representatives were considered most respected citizens of British Empire.

On March 18 Danish prince William was elected king of Greece and named George I, with proviso he and his descendants turn to orthodoxy. Three members of delegation were chosen to go to Copenhagen with a crown for king of Greece and news afterwards were quiet. *The Times* correspondent reported that Greece felt strange after overcoming all problems and missed confusion it was used to. After another recollection of peaceful situation in Athens and Greece that experienced two weeks without big fights, he observed how close Greece was to declare republic, not surprising having in mind prince Alfred could not come and duke Ernest of Saxe-Coburg and Gotha refused throne. "People are more and more apathetic over king, as long he is not Bavarian (*The Times* 1863, *The Daily News* 1863)". Situation in provinces, however, was not

²⁷ The first weekly to suggest this was *The Examiner* of March 21 1863. Later on that could be found also in *The Saturday Review*.

²⁸ The polemic spread to the status of Christians subjects in European part of the Ottoman Empire, so that polemic was also very important for Serbia.

peaceful and “Bavarian conspiracies” occurred in Sparta, Locris, Lamia. They all failed in the end, but spread unrest and fuelled further confusion.

Reports from Greece towards the end of March were full of problems encountered by Balkans country experiencing change of power: scramble over posts, arrests, search for new “connections”, surplus of promised posts in state bureaucracy apparatus, problem of supernumerary officer salaries in the army, existence of equally powerful army and National guard under different commands, investigation against initiators of “Bavarian conspiracies” and possible accomplices, etc. Press quoted that “core of Greek problems is in homeopathic treatment (*The Times* 1863)²⁹”, meaning that Greeks let problems develop instead of solving them.

Big interest provoked news of army melting into National guard in April 1863 and catching of Haji Peter³⁰, a leader of “palikari”³¹, who was Otto’s man. Arrest of Haji Peter brought suspicion to many National council members and excited Greek public in April 1863 (*The Times* 1863). For the rest of the year news on Greece related more to king George than to events in the country.

Weeklies were occupied with Greece at the same time as dailies. Reaction to acceptance of king was however more voluminous and embittered, for *The Examiner* and

The Saturday Review articles show disillusionment with unfulfilled promises: “It is clear that in Greece everything is organized as in a republic, so Greece would save a lot if it skipped king and court (*The Examiner* 1863)”. Members of parliament wanting Greece to become republic supported that with examples from Greek and Roman history and the fact republic is cheaper and easier to maintain than a monarchy (*The Examiner* 1863). Soon after March 16 debate some MPs, like Cochrane and Gregory, attacked Russell with accusations that his policy towards Greeks is not transparent enough: “Why Russell then opposed Greek wish to get king they voted – Alfred, and free government like Great Britain if he knew of these protocols?” (*The Examiner* 1863)³². The only thing Cochrane gave credit for to Russell was a promise for Ionian islands takeover. Cochrane adds to that: “Greeks owe to Russell a respect not only of England, but of all liberal Europe, and for being free to bring forth all their wishes (*The Examiner* 1863)”!

²⁹ This was published in the same article, *The Times* March 26 1863.

³⁰ He was “Greek variant” of Filip Stanković, important person in street events in Serbia 1858–1868, who changed employers and left his mark on Serbian history.

³¹ Greek word “boys”, here can be interpreted as gangs.

³² Published in *The Examiner* 1863 March 21 1863 same as others mentioned comments regarding Greece as a republic.

Article in *Examiner* finished with praise to Greeks: “In last six months, when they were their own masters, Greeks obtained more power than they could in fifty years of Russian prince rule. They proved it is not easy to find a king that deserves to be a king of Greece (*The Examiner* 1863)”! Very bad result of Russian and French candidate at the plebiscite made British media very pleased and assuredly proved Greek freedom and civil progress. Reactions in British political circles on prince William election to the throne of Greece were not unanimously positive, so weeklies towards June published articles attacking Greece for choosing William for king. Lord Malmesbury, a member of the House of Lords, declared publicly: “Their first disappointment should have been the last one so they should keep on working, establish permanent government and, if needed, later a republic. Monarchy, whatever like, is not ideal for Greece. It would like to be Belgium, but it would be much better if its exemplar was Switzerland. If they could not get Alfred, they should have tried to rule on their own instead of choosing young Dane (*The Examiner*)³³”

Weekly *The Saturday Review* published article on Greece devoting lot of attention to connection between choice of new king, situation in Ottoman empire, Serbia and Danube duchies. It contains the most frequent wish of British public towards Greece destiny: “It would be important if Greece were constitutional monarchy like Belgium (*The Saturday Review*)”. In the same article magazine gave a lot of space to Vladimir Jovanović³⁴. By the beginning of June Greece was given much more attention than in the spring. After exceptionally turbulent year, young Balkans state was not any more that actual topic in British public.

Events in Greece in 1862 and October coup that meant the end of king Otto reign were closely followed in Great Britain. The impact they had on relations between two countries is large, for after October and changes it brought Greeks chose in the plebiscite queen Victoria’s son prince Alfred for their king, showing clearly their attitude towards Great Britain. The response of British public was almost instantaneous, so overthrow of the monarch and military coup were seen as democratic change carried out by Greek people. Important was influence on British public and cabinet members by the richest and the most influential members of London Greek community, very respected by their English contemporaries. Their wealth and capability were one of the guarantees of Greek prosperity. British public and state officials did not hide patronising relation towards Greece and consent with changes that occurred there. Soon after October 1862, Greece was promised takeover of Ionian islands, at the time

³³ This statement is very important because for the first time it was given by somebody of that rank. It was published in *The Examiner* April 18 1863.

³⁴ That was interesting because *The Saturday Review* was one of few papers to give full report on situation in Greece and Serbia and compare it. *The Saturday Review* April 4 1863.

under British protectorate. Palmerston's government refused Victoria's son to take over Greek throne for that would mean breach of protocols signed by Greece protecting powers at the time country was formed. That caused short crisis in two countries relations, for Greeks were disappointed their plebiscite was useless. Greeks acceptance of Danish prince William for a new king, suggested by British cabinet, brought new euphoria towards Greece in British media and public. At the time there was a polemic over possibility Greece became a republic. Such suggestions were not widely supported, so Greece remained a monarchy. Events after autumn of 1862 are important for relations between two countries, for after plebiscite Great Britain became significantly influential then other protective powers (Russia and France) and had great impact on Greek internal affairs. Events of 1862/1863 founded very good relations between Great Britain and Greece, turned Great Britain into virtually sole Greece protector, and brought more Hellenophile attitude than ever since appearance of modern Greece in 1830.

Unpublished documents

The British Library, Colindale Newspaper collection

Daily news:

- The Daily News (June 1862 – June 1863)
- The John Bull (April 1863 – May 1863)
- The Morning Star (March 1863 – April 1863)
- The Morning Post (March 1863 – April 1863)
- The Times (June 1862 – April 1863)

Periodicals:

- The Examiner (February 1863 – May 1863)
- The Spectator (June 1863)
- The Saturday Review (February 1863 – June 1863)

Bibliography

- Caratzas, A.D. 1999. *A History of the Hellenic army*. Athens: Hellenic Army General Staff, Army History Directorate.
- Catsiyannis, T. 1993. *The Greek Community of London*. London: privately printed.
- Торовић, В. 1938. *Борба за независност Балкана*. Београд: Српска Књижевна Задруга
- Dajč, H. – Samardžić, N. 2011. "The Serbian Orthodox Church and the Church of England, 1918–1941." *The South Slav Journal* Volume 30 No. 3–4 (117–118) Autumn: 66–89.
- Denis, B. – Kilton, D. 1987 *Reform and intellectual debate in Victorian England*. New York.

- Golsvorti, V. 2005. *Izmišljanje Ruritanije imperijalizam mašte*. Beograd: Geopoetika.
- Graves, P. 1937. *Britton and Turk*. London.
- Harlaftis, G. 1996. *A History of the Greek Owned Shipping*. London: Rutledge.
- Јовановић, С. 1923. *Друга влада Милоша и Михаила*. Београд.
- Клог, Р. 2000. *Историја Грчке новог доба*. Београд: Клио.
- Konstantinopoulou, P. 1999. *The foundation of the modern Greek state, major treaties and conventions*. Athens.
- Mettis, C. 2003. *The Roots of Hellenism in Great Britain*. Athens: Cyprus Educational Mission
- Попов, Н. 1872. *Србија после Париског мира*. Београд: Државна штампарија.
- Поповић, В. 1928. *Источно питање*. Београд: Геца Кон а.д.
- Sophocles, S. M. 1961. *History of Greece*. Thessaloniki.
- Терзић, С. 1992. *Србија и Грчка*. Београд: Историјски институт.
- Todorova, M. 2006. *Imaginary Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Тревелјан, Џ. М. 1987. *Друштвена историја Енглеске*. Београд: Српска Књижевна Задруга

Haris Dajč

GRČKA U OČIMA BRITANSKIH SAVREMENIKA 1862–1863: POČETAK NOVE EPOHE U ODNOSIMA DVE KRALJEVINE

Krimski rat je zatvorio epohu ruske dominacije i arbitraže u odnosima sa Osman-skim carstvom. Velika Britanija je postala najuticajnija sila na Levantu. I mada se Bri-tanija i dalje zalagala za opstanak Turske imperije, njen uticaj je bio sve приметнији i u Grčkoj. Događaji iz oktobra 1862. i promena grčkog monarha ostavili su snažan utisak na britanske savremenike, koji su pozdravili kraj vladavine kralja Otona. Nedugo zatim, iz kabineta Palmerstona su stigle i prve vesti u vezi sa mogućim ustupanjem Jonskih ostrva Grčkoj, koja su pod britanskim protektoratom bila od 1815. Britanska štampa je pomno pratila sve faze revolucije u Grčkoj od oktobra 1862. do proleća naredne go-dine. Kad je britanski kandidat princ Alfred, drugi sin kraljice Viktorije, plebiscitarno убедljivo porazio sve ostale кандидате, међу којима су били и француски и руски, postalala je očigledna probritanska orijentacija Grčke, na veliko zadovoljstvo britanske štampe i kabineta. Javnost je preko dnevnih listova i nedeljnika vršila pritisak na kabinet Pal-merstona da Grcima obezbedi izabranog pretendenta. Aktivnu ulogu i znatan uticaj na medije u Velikoj Britaniji imali su Grci iz Londona, koji su činili veoma bogatu i ugled-ну zajednicu. Међу њима је најзначајнији Stefanos Ksenos, bogati grčki brodovlasnik. Osim njega, na javnost su uticali ambasador Grčke u Londonu Harilaos Trikupis i mi-nistar spoljnih poslova Dimitrios Mavrokordatos. Privremeno razočaranje politikom Palmerstona nastupilo je kad je kabinet odustao od odluke da u Grčku pošalje princa Alfreda, pošto bi time bili neposredno narušeni protokoli s Francuskom i Rusijom, koji su bili garanti grčke nezavisnosti. Prihvatanje narednog britanskog kandidata, danskog princa Vilijama, u grčkom parlamentu, bila je, ipak, još jedna potvrda britanskog uti-

caja, sa odjecima u narednom talasu progrčkih reakcija britanske štampe u toku marta i aprila 1863. Članovi Donjeg doma su kao jedan od garanta dobrog razvoja političke situacije u Grčkoj naglašavali uticaj bogatih grčkih trgovaca, koji su u očima britanskih savremenika bili primer uspešnih i integrisanih građana Velike Britanije. Događaji iz 1862–1863. doprineli su značajnim promenama u britansko-grčkim odnosima: najznačajnija zaštitinica Grčke postala je Velika Britanija, dok je uticaj druge dve sile potpisnice protokola, Francuske i Rusije, postao drugorazredan.

Др Сузана Рајић

Ванредни професор, Одељење за историју,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
Чика Љубина 18–20, Београд
srajic@f.bg.ac.rs

КРАЉЕВИНА СРБИЈА ИЗМЕЂУ СОПСТВЕНИХ И ЕВРОПСКИХ ПРОТИВУРЕЧНОСТИ: ПОЛИТИЧКИ И КУЛТУРНИ УЗОРИ (1882–1903)*

Увид у европска културна и политичка збивања неопходан је и незаобилазан метод при одређивању што тачније представе о процесу развитка и уређења младе српске државе и њене припадности европској породици држава. Дефинисање путева даљег напретка доводило је српске јавне и политичке раднике и владаре у не мале дилеме, врло сличне онима које су постојале у академским и политичким круговима у Европи. Јавне дебате и спорења око државног уређења, модела демократије, питања народног суверенитета и владаревих права обележиле су последњу четвртину 19. века. У наредном излагању посматраћемо однос Србије, тј. њених политичких и културних прегалаца, те владарских личности, према овим битним државним питањима, којима се може прикључити још једно од велике важности, а то је спољнополитички правац деловања.

Кључне речи: *Краљевина Србија, Европа, политичке странке, Народна скупштина, Милан Обреновић, Александар Обреновић.*

Key words: *Kingdom of Serbia, Europe, political parties, National Assembly, Milan Obrenović, Aleksandar Obrenović.*

Друштвени оквири

Почетком осамдесетих година 19. века у Краљевини Србији је на 48.300 км² живело око 1,7 милиона становника, а тај број је до краја века

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. бр. 17714).

нарастао на 2,3 милиона. Од укупног броја, у селима Србије је 1880. године живело 87%, а у градовима и варошима 12,49% укупног становништва. Десет година касније на селу је живело 84,11% становника, а Србија је и у 20. век закорачила као претежно аграрна земља. Занатлије су чиниле 6,54%, трговци 4,63%, док се „осталим занимањима“, у која би требало убројати и чиновнике и „слободне професије“, бавило 4,72% становништва. Чиновници, официри, трговци, занатлије, професори, учитељи, свештеници, чине све шири грађански слој. Иако су се радикали жалили на бирократски систем, административни расходи у државном буџету Србије међу најнижим су у Европи. Ипак, све већи број интелигенције заузима нова чиновничка места, која се отварају захваљујући модернизацији државних институција. Такође, део друштва који најбрже и највише напредује јесте грађански слој, нарочито онај који се бави трговином.¹

Од седамдесетих година 19. века српска интелигенција је подељена на класичне европске политичке струје – либерале, радикале и социјалисте.² Готово сва интелигенција је зависила од државе, која је школовала и омогућавала јој запослење. Чиновничка служба доносила је друштвени углед и материјално обезбеђење.³ Број припадника интелигенције стално је растао. Интелигенција је била најзаслужнија за трансфер идеја. Она је упознавала своју средину са идеолошким стремљењима и напредним институцијама ондашње Европе. Притом је пожуривала Србију да сустигне развијене западне државе, како би и њени житељи ступили у ред развијених, „просвећених“ народа.⁴

Тај процес у науци зовео европеизацијом и можемо га сматрати рукавцем знатно ширег процеса модернизације, који обухвата све сегменте напретка и промена у оквирима једне државе и друштва, или шире. Европеизација пак не представља само пуко преузимање западних узора већ обухвата њихову адаптацију у аутохтоном окружењу, а одређена је и специфичним понашањем појединаца и група, односно њиховим менталитетом и социолошком сликом датог друштва. Европеизација Србије може се интезивније пратити од Револуције 1848. године, и то у сфери одевања и начина мишљења, али и у политичком животу.⁵ Половином 19. века

¹ Ђорђевић 1982–1983, 414, 421–423; ИСН VI–1, 8, 28–31. (Попов, Ч.)

² Stoianovich 1959, 242–247; Трговчевић 1996, 261.

³ Немањић 2001; Трговчевић 1998, 48.

⁴ Стварање аутохтоне домаће интелигенције започело је са слањем питомаца на студије у иностранство. Прво планско слање питомаца било је 1839. Године, а одабир универзитетских центара извршен је у корист Беча и Париза, Милићевић 2002, 30–45; Трговчевић 1998, 53; Јовановић 1990б, 40.

⁵ Екмечић 1989, 201.

стасавала је генерација либерала, који су постали окосница домаће елите. Битан утицај на формирање њихових уверења одиграли су универзитетски центри и државни живот оних средина у којима су се они, током студирања, кретали. Подела на *паризлије*⁶, како су називани интелектуалци школовани у Француској, и на *немачкаре*⁷ школоване у Хабсбуршкој монархији, означавала је и политичке разлике међу њима. Оне су се огледале у односу према основним политичким и социјалним питањима, посебно према облику владавине и начину организације државе. Сукоб „немачкара“ и „паризлија“ био је први већи сукоб унутар интелигенције и политичке елите и обележио је највећи део средине 19. века.⁸

Светоандрејска скупштина из 1858. године донела је веома важне промене, између осталих, и у политичкој елити. Од тог доба, процес идеолошког профилисања либералних и конзервативних схватања одвија се све интензивније. До тог процеса долази услед цепања либерала на десно и лево крило.⁹

Велики узлет либерализма у Европи седамдесетих година 19. века донео је промене које су се битно одразиле на идеолошке, културне и политичке токове Србије. Главну тековину у 19. веку дала је водећа земља старог континента, Француска, са својим републиканским уређењем. Међутим, пораз Француске у рату против Пруске 1871. године изазвао је учестала преиспитивања о његовим узроцима.¹⁰ Наслеђе Француске револуције постало је централно место у расправама вођеним у академском животу. До помирења старог и новог, није дошло преко ноћи. Имена Иполита Тена и Ернеста Ренана, предводника преовлађујуће позитивистичке струје у француском академском и јавном животу, те Едмунда Берка, чије је мишљење идентификовано са енглеском политичком праксом, била су најчешће цитирана код балканских говорника. Иполит Тен је говорио за конзервативног републиканца; залагао се за постепен, еволутиван развој друштва и владавину аристократије и грађанства. Ренан се постепено ми-

⁶ Најистакнутији међу њима били су Коста Цукић, Димитрије Матић, Ђорђе Ценић, Рајко Лешјанин, Владимир Јакшић, Филип Христић, Љубомир Ненадовић, Милован Јанковић, Стојан Вељковић, Јеврем Грујић, Владимир Јовановић и други.

⁷ Алекса Јанковић, Тимотије Кнежевић, Атанасије Николић, Јован Стејић, Јован Стерија Поповић и други.

⁸ Јовановић 1988, 74.

⁹ Коста Магазиновић, Филип Христић, Димитрије Матић, Коста Цукић, Милоје Лешјанин прелазе у табор конзервативаца, у којем су и значајне политичке фигуре Илија Гарашанин и Јован Мариновић, док су се *паризлије* попут Јеврема Грујића, Милована Јанковића, Владимира Јовановића, Ранка Алимпића декларисали као носиоци строго либералних начела, Stoianovich 1959, 251–257.

¹⁰ Furet 1995, 506–511.

рио и навикавао на републику, а Адолф Тјери је важио за уништитеља Париске комуне, премда је био први председник Треће републике.¹¹

Место Француске је преузело Немачко Царство, од 1871. до 1914. године најзначајнија европска сила. Та промена је створила дилеме и сукобе код друштвених и политичких снага Србије, али и код осталих балканских држава. Део интелектуалне елите Србије, а са њом и владар Милан Обреновић¹², ратничке тријумфе Пруске објашњавали су предностима немачког државног устројства – уставне монархије. Француски парламент, захваљујући својим широким овлашћењима, постављао је и свргавао владе, а страначке борбе су отежавале рад државној администрацији. Немачка скупштина, осим буџетских овлашћења, није имала контролу над извршном влашћу, али су зато владине реформе биле ефикасне, а државни напредак све интензивнији. Ипак, духовне и политичке традиције две земље биле су ближе него што су сукобљене стране признавале. Романтизам и реализам су, уз просветитељство, баштинили подједнако и Французи и Немци. Француски културни и политички модел успостављен је тек после 1880. Француска култура је сматрана зрелијом и напреднијом, али предности немачких школа у односу на француске, међутим, нису довођене у питање. Новијим истраживањима наглашена је европска и модернизаторска димензија српских наставних планова из 1881, 1888, 1898, чији су узорци превасходно у Средњој Европи (Аустро-Угарској, Немачкој). Свакако да је било и француских образаца, али су они постали преовлађујући тек почетком 20. века.¹³ У нашој науци је до данас мало пажње посвећено чињеници да су се српски реформатори школског система опредељивали за ефикаснији и напреднији школски систем. Обично је такав избор поистовећиван са „погрешним“ и „кобним“ спољнополитичким правцем. Откуда Средња Европа као доминантна снага на овим просторима у 19. веку, биће више речи доцније.

Упоредо са културним моделима Француске, Велика Британија је као класична земља либерализма била главни узор политичких образаца за балканске народе. Дела Џона Лока, Томаса Хобса и Џеремија Бентама, те економске теорије Адама Смита и Дејвида Рикарда, била су извориште идеја за либерале у Србији, али и у Бугарској и Румунији. Рационалистичке традиције и убрзан индустријски преображај нису у Енглеској потиснули снажан романтизам и конзервативну школу политичког мишљења.

¹¹ Taine 1890, 3–71; Furet 1995, 493–511.

¹² Милан Обреновић (1854–1901), кнез (1868–1882) и краљ (1882–1889) Србије. Власт преузео по пунолетству 1872. године.

¹³ Craig 1981, 34–58, 187–205; Hughes 1977, 43; Gildea 1996, 30, 237; Ђуровић 1999, 183–187, 191, 194, 198, 285–288, 315, 320.

Та дихотомна појава огледала се и код српских политичара и књижевника. Под истом капом истовремено су стварали Лаза Костић, Јаков Игњатовић, Војислав Илић, Радоје Домановић и Бранислав Нушић. Испреплетаност романтизма и реализма у делима наших писаца само је слика у огледалу европских духовних и културних мислилаца.¹⁴ Иста појава је приметна и у овдашњим школским програмима. Отвореност српских средњих школа према спољним утицајима је очигледна. Наставни план и програм из 1884. задржао је претежно религиозноморално и национално усмерење, али уз појачан природнонаучни акценат, а исте особине имао је и план из 1891. године, што се одразило на први сусрет српских гимназијалаца са западноевропским политичким идејама. Та генерација је стасавала крајем 19. и почетком 20. века. У тзв. реалкама учили су се немачки и француски језик. Гимназијски наставни планови били су важно средство у борби интелектуалне и политичке елите за утицај на будући развој земље, односно питање да ли ће национална култура бити по обрасцу либерала или левичара. Све присутнији реализам био је одлика једне генерације и, као у Европи, до краја века српска елита још није била сагласна да ли је за наше школе погоднији реализам или класицизам. Сличан проблем је постојао и када је у питању било уређење државних установа и њихови међусобни односи, те уставно уређење земље.¹⁵

ИНСТИТУЦИЈЕ, ПАРТИЈЕ И ПОДЕЛА ВЛАСТИ

Европа која је мирила старо и ново, била је узор српским политичарима и интелектуалцима који, осим изузетака, нису доводили у сумњу потребу да Краљевина Србија припада европском склопу држава. Већ од тридесетих година 19. века Србија је почела изнутра да се уређује уставима, и то по моделима Белгије и Француске. Од тада, она никада није функционисала као држава деспотије или диктатуре. Уставна решења (из 1835, 1838, 1869, 1889, 1901, 1903) на више или мање демократски начин су одређивала однос и поделу власти и центре моћи. Расправе европске елите о облику демократије и народног суверенитета вођене су и међу српским савременицима. Питања попут општег права гласа, непосредних избора, права и надлежности Народне скупштине, монархије или републике, владарске власти и уставних права монарха била су непрестано на дневном реду у Србији, али и у најнапреднијим европским државама.

¹⁴ Hobsbawm 1962, 286–294; Seaman 1995, 208; Иванић 1976; Иванић 1996.

¹⁵ Бунковић 1971, 102–105, 134–138; Ђуровић 1999, 217, 224–225, 312–320; ИСН VI–2, 508–510 (Тешић В.); Јовановић 1962, 728.

Краљ Милан, а потом и његов син Александар, били су у сталној борби против тежњи Скупштине да што више умањи права Круне и да власт владара сведе на пасивну уставну одредбу. На њима је било да уставности подаре практичну примену борећи се да одрже своја права, те је за време њихове владавине било доста нестабилности, државних удара, распуштања Скупштине, честих избора и промена влада. Вишегодишње искуство Милана Обреновића са либералима обележио је умеренолиберални правац у унутрашњој политици (1868–1880). Најзначајније тековине деценијске владавине либерала орочене су Уставом из 1869. године, којим је, у подели власти, владару дат примат над установом скупштине. Либерали су до пада 1880. године успели да отворе важно поље грађанских слобода, да ублаже цензуру и да прошире надлежност Народне скупштине. Иако без права законодавне иницијативе, скупштина је постала незаобилазан фактор у доношењу закона. Чињеница да је Уставом из 1869, захваљујући ниском изборном цензусу, заведено скоро опште право гласа, важна је за разумевање „доба маса“, односно за продирање све већег броја људи у свет политике. У Србији је по том уставу бирачко право стекло око три стотине хиљада људи, или око 60% пунолетних мушкараца, док у Румунији тај број није износио ни 5%, а Бугари су до своје државе и првог устава чекали још читаву деценију (1878/79). По одласку либерала с власти 1880. године, на сцену су ступиле две јаке политичке партије: Напредна и Радикална. Српска напредна странка образовала је своју владу. Са обимним реформаторским плановима влада Милана Пироћанца (1880–1883) одмах је кренула да демократизује институције, јавни живот да ослобађа цензуре и полицијског надзора, да уређује школски систем и војску, гради прве пруге. У такозваним „Новоковићевим гимназијама“, устројеним 1881. године, видно је преустројство школског система. Настављено је са процесом увећавања броја часова из природних, а на уштрб веронауке и класичних наука, а отвореност према страним утицајима била је велика.¹⁶

Политичко законодавство је такође било плодно. Управо су закони прве напредњачке владе васкрсли снагу радикала.¹⁷ Оштре политичке борбе постале су свакодневица. Посебну оштрину исказивали су припадници нове странке на политичкој позорници Србије, радикали. У првој

¹⁶ Ковић 2003, 28; Перовић 1993; Прва влада Напредне странке, на челу са Миланом Пироћанцем, била је на управи од 19. октобра 1880. до 21. септембра 1883. године, *Владе Србије* 2005, 138–142; Јовановић 1962, 105–106; Ђуровић 1999, 217–219; Ђунковић 1971, 155–157.

¹⁷ Реч је о следећим законима: Закон о штампи (1881), који омогућава слободу штампе; Закон о зборовима и удружењима (1881), који омогућава слободу јавног говора о политици и страначког удруживања; Законом о судијама (1881) установљена је независност судске од извршне власти.

деценији њеног постојања, а то су осамдесете године 19. века, странку је у идеолошком смислу чинила мешавина радикалских, социјалистичких, народњачких и анархистичких елемената. Тек је појачани прилив високе интелигенције крајем осамдесетих година начинио од ове странке следбеника европских политичких модела. Међутим, још увек је изузетно велики број страначких присталица задржао старе идеје и методе борбе. Отуда сукоби и поделе у самој странци и велики притисак на страначко вођство. Међутим, део вођства је већ крајем осамдесетих година циљ видео у грађанској демократији леве опције и у легалним, парламентарним видовима борбе. Андра Николић и Милован Миловановић били су париски ђаци, којима су револуционарне и анархистичке методе биле стране. Они су скретали странку ка европском радикализму и тим путем су успели да поведу и многе старије партијске другове.¹⁸

Због демократизације политичког живота, радикалима није било тешко да окупе и привуку у своје редове најмасовнији део друштва – сељаке. Отуда они црпу огромну снагу и осталим политичким актерима не остављају ни трунку простора да на слободним парламентарним изборима узму учешћа у политичком животу земље. Може се слободно рећи да је Радикална странка искористила најбројнији друштвени слој као моћан притисак на политичке противнике. Ипак, многи из страначког врха увиђали су опасност од броја и снаге сељачког слоја.¹⁹

Слободна штампа је условила нови вид политичке борбе. Мегдани у штампи били су уобичајена појава. Пролибералне снаге су постале свесне тога да придошлице у политичком животу, сељаци, нису њихови гласачи, већ да своје поверење дају радикалима. „Србија се проламала“ од партијске вреве и борбе, бележио је Пера Тодоровић, који је радикализму у Србији тога доба придавао карактеристике „неке секте религиозне“.²⁰

¹⁸ Насупрот париским ђацима, постојало је још неколико страначких рукаваца: народњачко крило предводили су Никола Пашић и уз њега Раша Милошевић и Аца Станојевић. Постојало је и крило тзв. народних трибуна на челу са Ранком Тајсићем и Димитријем Катићем, али и четврто крило на челу са Костом Таушановићем, које је често мењало страну. Крајем 19. века издвојило се млађе крило тзв. самосталаца, које је почетком 20. века образовало засебну странку.

¹⁹ Мишел Палере је још пре четири деценије утврдио како је настао мит о израбљиваним сељацима у Србији. Он је, наиме, показао да су пореска оптерећења сељака била знатно нижа у односу на градско становништво, те да је изврдавање сељака да плаћају порезе било омогућено тиме што је, из страха од њиховог великог броја, такво понашање било толерисано од стране свих партија, а највише од радикала, Palairet 1979, 719–740.

²⁰ Тодоровић 1997а, 193, 194; *Самоуправа*, бр. 70, 6/18. мај 1882; бр. 71, 8/20. мај 1882; бр. 73, 11/23. мај 1882; бр. 91, 18/30. јун 1882; бр. 109, 24. јул/5. август 1882; бр. 115, 7/19. август 1882; бр. 122, 24. август/5. септембар 1882.

Најважнија тековина деценијске радикалске борбе оличена је Уставу из 1889. године.²¹ Краљевина Србија је постала уставна парламентарна монархија, у којој су законодавну власт подједнако делили краљ и Народно представништво, односно Скупштина. Решен да абдицира, краљ је приступио компромисном решењу одрекавши се претежније улоге у законодавству. У Србији је по Уставу из 1889. било четири стотине педесет хиљада гласача (90%).²² „Ја и Радикална странка стојимо једно према другом са запетим револверима. Од тога ко први опали зависи хоћу ли пасти ја и моја династија или ће потећи крв у овој земљи“, говорио је Милан 1888. године.²³ Међутим, краљ Милан је оставио престо, а борба између њега и радикала окончана је на штету Круне и њених права 1889. године.²⁴

Имплементација парламентаризма припала је либералном Намесништву, које је заступало малолетног краља, и радикалима, који су на изборима 1889. од 117 посланичких места освојили 100 мандата. Намесништво у пракси није успело да се избори за поштавање својих уставних права. Сва власт била је у рукама Скупштине. И сам радикалски министар Светозар Милосављевић изјавио је да би скупштинарима требало одржати предавање *Шта је власт скупштинска* и докле се простире, јер они мисле да су министри ту да извршавају шта Скупштина реши и чудно им је што се министри томе противе. Прекорачења уставних надлежности од стране Народне скупштине постала су опасан преседан у последњој деценији 19. века.²⁵

Резултат законодавства током три године и седам месеци, колико су радикали били на власти (од марта 1889. до августа 1892), био је видан: децентрализација управе, ослобађање полицијског притиска не само у изборном поступку већ и у страначком животу уопште и концентрација власти у рукама Радикалне странке. Она је била господар ситуације, како у локалној самоуправи тако и у Скупштини, у влади, у Државном савету, судови-

²¹ У раду ћемо о уставу који је познат као Устав из 1888. године, у складу са рачунањем времена по Грегоријанском календару, наводити као Устав из 1889. године. Устав је усвојен у Скупштини 2. јануара 1889. године по новом календару.

²² На пример, у Румунији је после реформи број бирача од 60.000 у 1888. години, почетком века нарастао на 94.000. Држава је имала око шест милиона становника, од чега је активног земљорадничког становништва било 1,5 милиона.

²³ Ђоровић 1925.

²⁴ У подне 6. марта 1889. краљ Милан је прочитао Прокламацију којом се одриче престола у корист сина, а народ позива на верност новом краљу Александру, петом из лозе Обреновића. Истог дана, на основу члана 70 Устава, он је образовао трочлано Намесништво, да управља земљом у име малолетног владара; Ђоровић 1925.

²⁵ АСАНУ, бр. 7.940, Исписи из бечких архива, редни бр. дела 11.441, док. 22 (1889), 11.442, док. 23 (1889), 11.443, док. 24 (1889); АСАНУ, Фонд Јована Ристића, XXVII–18, бр. 609; Рајић 2011б, 156–162.

ма. Поистовећивање државе са партијом водило је политичке токове земље ка монизму, односно ка једнопартијском систему. У њему се под народним суверенитетом крије заправо партијска држава, коју подржава *цео народ*, односно надмоћна маса од преко 85% становништва. Такође, фактор неразумевања механизма у којем парламентаризам функционише најчешће је доводио до блокада државног система, државних удара и преврата.²⁶

Краљ Милан Обреновић је био владар са израженим апсолутистичким склоностима и наглашеним особинама самобитности. Било је, међутим, тешко у Србији изградити код политичара, а још теже код народа, свест о неприкосновеним владарским правима. Један руски извор сведочи да у Србији не постоји тесна и срдачна веза између већине народа и владара, те да се не осећа потреба преданости једном владару. Интелигенција стреми западним парламентарним обрасцима и жели да буде независна од централне власти, а краљ жели да их окупи око двора и да постане њихов кормилар. Међутим, највећи део српске интелигенције био је против продора маса у политику, потпуно исто као у Француској. У Немачкој су темељ поретка чинили племство и најбогатије грађанство, а у Француској је богато грађанство имало превласт, али је политичка еволуција центар моћи смештала у руке нижег средњег слоја. Слободан Јовановић је једног од водећих напредњака, Милана Пироћанца, сврстао у либерале сродне енглеским виговцима, који су за Парламент у којем ће заседати господара, и који се залаже за политичке слободе а истовремено сумња у разум и снагу народне масе. Доиста, не само напредњаци већ и либерали у Србији сматрали су да је опасно државно кормило препустити народу. Зато напредњаци траже Горњи дом и позивају се на достигнућа Француске и Британије, а либерали траже минимум факултетски образованих посланика, који ће кочити левичарске захтеве. Модел демократије за који се залагала Напредна странка припадао је либералној демократији и као такав био је супротстављен народној демократији, коју су популарисали радикали. Радикали су јула 1883. године нудили Нацрт устава, по коме краљ није имао ни толико власти колико је имају председници република – он нема заповедништво над војском, а када Скупштина два пута изгласа неки закон он постаје пуноснажан и без краљевог одобрења.²⁷

Убеђен да постојећа политичка ситуација у земљи, изазвана радикализацијом највећег броја њеног становништва, мора да се отклони, краљ тврди да српски народ „не уме да поднесе слободу“. „... Ја нисам противан

²⁶ Рајић 2010б, 137–164.

²⁷ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 464, л. 94–100; Јовановић 1990в, 307–339; Перовић 2003, 11–73; О радикалском Нацрту устава у: Милошевић 1923, 108–126.

правити народу разложне концесије, али не баш да ми се намета систем по коме ја не би имао никакве иницијативе“, често је говорио. У октобру 1882, после неуспешног атентата у Саборној цркви, краљ се још увек интересовао да ли је могуће рехабилитовати радикално-напредњачку сарадњу. Један од кључних организатора странке, Пера Тодоровић, отворено је изјавио да је доцкан за политички споразум с напредњацима, и још је био довољно смео да краљу саветује неутралност у напредњачко-радикалној борби. Крајем октобра 1883. године, уочи Тимочке буне²⁸, краљ је позвао бившег председника владе, Пироћанца, и изложио му свој план споразума између напредњака и радикала.²⁹ Државу је тек требало уређивати, усавршавати институције, обезбедити приходе за функционисање државног апарата. Водећи политичари, из себичности и партијске тесногрудости никада нису могли да се договоре и заједнички раде у државном интересу, већ је сваки видео себе у улози спаситеља Србије.³⁰ Непријатељство између српских напредњака и радикала било је дубље него супротности унутар либералних табора у Румунији и Бугарској, на пример. Суочен са подршком сељака захтевима радикала, Пироћанац је почео да се приближава краљу. Напредњаци су се сасвим прилагодили краљевој умеренолибералној политици, по моделу вође либерала Јована Ристића. Пролибералне странке крећу се ка десном блоку. Закон о штампи знатно је поштрен 1883, обустављен је Закон о зборовима и удружењима из априла 1881. године, забрањено је формирање локалне страначке инфраструктуре, донет је и Закон о жандармерији, као саставном делу сталног војног кадра. Краљ је био сигуран да ригорознијим мерама треба повратити ауторитет државним властима и обуздати „политички разврат.“³¹ Ову идеолошку и практично-политичку промену у редовима либерала широм Европе, Норман Стоун назвао је „трансформизам“. Од Енглеске, преко Немачке, Италије и Русије, половином осамдесетих година 19. века, били су видљиви знакови слабљења либерала и њиховог окретања у десно. У Србији је до ове промене свакако дошло 1883. године, након сељачке побуне. Угледају-

²⁸ У октобру 1883. дошло је до немира у Источној Србији због одбијања народа, војних обвезника, да преда оружје властима, у складу са наредбом владе од 25. јуна/7. јула 1883. Становништво је радикална штампа подстицала на отпор, те је тако дошло до Тимочке буне. У Црноречком округу је 7. новембра проглашено ванредно стање, које је убрзо проширено и на округе Алексиначки и Књажевачки, ИСН VI–1, 69–71. (Попов, Ч.); Јовановић 1990б, 183.

²⁹ Пироћанац 2004, 52–53, 113; Тодоровић 1997а, 183–188.

³⁰ Тодоровић 1997а, 275; Тодоровић 1997б, 206; Шемякин 2004, 33–35; Шемякин 2006, 337–338.

³¹ *Српске новине*, бр. 231, 23. октобар/ 4. новембар 1883; *Владе Србије* 2005, 148–153; Тодоровић 1997а, 216.

ћи се на све јаче конзервативно расположење у Европи, краљ је желео да ојача своју улогу у вођењу државних послова. Сукоб краља и радикала се распламсао.³² Неуспешно вођен српско-бугарски рат 1885/6. додатно је погоршао краљеву позицију.³³

Краљ Милан и напредњаци су имали највише заједничког у погледу визије модерне Србије. Циљ „да унесемо у наш народ онај европски дух који је толике јаке државе образовао и утврдио“ испливао је почетком осамдесетих година у први план. Требало је научити српски народ државној дисциплини и приближити му средства и путеве којима ће ићи ка остварењу идеја српске државе. Почетак тог процеса био је тежак и непопуларан. Политичко образовање народа било је још доста слабо за високо постављене циљеве. „Ово је земља полуевропска-полуисточњачка, народ изнад свега демократски, народ недисциплинован, и без поштовања за хијерархију“, записао је један очевидац.³⁴

Ипак, двоумљења ко треба да води државу, није било. То је морала бити интелигенција. Ослонити се на масу народа, значило би одрећи се сваког напретка јер га маса не разуме; „ја сам потпуно убеђен да Србији не остаје ништа друго него постати модерном европском државом, или изгубити сваки *raison d'être* свога самосталног опстанка“, говорио је краљ Милан. Зато је био спреман да учини извесне уступке захтевима интелигенције. У противном, он би отворио питање престола.³⁵ Међутим, због

³² Stone 1984, 20–36, 42–73. У Енглеској је Џозеф Чемберлен напустио либерални табор да би се прикључио конзервативцима, који већ 1886. долазе на власт. У Француској, десно крило републиканаца, *опортунисти*, у сукобу са левим крилом, које предводи Клемансо, у време избора 1885, приближава се конзервативцима и клерикалима. Подељени на питању општег права гласа, белгијски либерали су 1884. изгубили власт, па лево оријентисани либерали скрећу ка социјалистима у заједничким захтевима за општим правом гласа 1886, а десно оријентисани се опредељују за савез са католицима. У Немачкој јача социјалдемократија и католички „Центар“, те се либерали удружују са конзервативцима 1886. и подржавају Бизмарка. Улични немири су 1886. погодили Британију, Холандију и Белгију. Окретања у десно видљива су у Италији, па и у Русији, у којој су умерене либералне реформе пропале после атентата на цара Александра II Ослободиоца 1881, Hobsbawm 1995, 34–55; Gildea 1996, 267–299; Stone 1984, 20–36, 42–73; Пироћанац 2004, 225; О раду радикалске емиграције: Пашић 1995, и Ковачевић 2003, 284–286.

³³ Српско-бугарски рат отпочео је 14/26. новембра 1885. године; повод рата био је уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије септембра исте године. Краљ Милан је сматрао тај догађај нарушавањем балканске равнотеже и кршењем Берлинског уговора. Поражена код Сливнице, српска војска је натерана на повлачење. Рат је окончан Букурешким миром 3/15. марта 1886, по којем је утврђено стање пре рата. Види опширније: Јовановић 1990в, 445–583.

³⁴ Пироћанац 2004, 109; Перовић 2003, 11–72; Мале 1999, 148, 150.

³⁵ Рајић 2009, 43–58.

његове превремене абдикације, сви државни проблеми остављени су у наслеђе сину, краљу Александру.

Краљ Александар Обреновић³⁶ је од почетка своје владавине нудио компромис, али радикали нису хтели да прихвате понуђени „разумни конзервативизам“. У неколико наврата је био на прагу да измири умерене радикале са пролибералним елементима Напредне и Либералне странке, али трајније резултате на том путу није успео да оствари. Збивања на српској политичкој сцени почетком деведесетих година 19. века у потпуности се поклапају са обновом утицаја либералне левице у Европи. У Немачкој се Бизмарк повукао, а његов наследник, генерал Каприви (1890–1894), није желео да буде *гвоздени* већ либерални канцелар. Премијер Тафе је разматрао увођење општег права гласа у Аустрији, које је у Белгији и Холандији уведено 1893/4, а у Шпанији још 1890. године. Француски монархисти су ослабљени. Радикал Леон Буржоа је 1894. године написао програмски спис *Солидарност*, са циљем да потисне социјалистичке идеје, а нешто слично се дешавало у либералној влади Виљема Гледстона.³⁷ Међутим, српски радикали дуго нису успели да прочисте своје редове, нити да сличним акцијама приступе подели власти са либералним блоком. Краљ Александар није хтео да сарађује са „крајњим елементима“. Радикали су пак сматрали да ће се у мешовитом саставу радикалска влада „скљокати“ и за собом повући целу странку. Они су 1896. године на изборима освојили 98% мандата. Осећајући се надмоћним у односу на краља, Пашић је тврдио да странка више не може попуштати и да радикали не могу учествовати у влади „три партије“, као што краљ жели, предвиђајући борбу „у којој мора неко подлећи“.³⁸

Покушаји да се неутралним владама *стишају партијске страсти* показали су у 1888, 1893–1895, и 1897. години да српске политичке странке нису спремне на компромис, нити на договор.³⁹ Пролибералне снаге се нису дале окупити у јединствен табор према све насртљивијој левици, чак ни по цену нестанка тих партија са политичке позорнице, што се почетком 20. века и догодило.⁴⁰ Између осталих, врло је занимљив био план француског посланика Патримонија и Албера Малеа из 1893. године да

³⁶ Александар Обреновић (1876–1903), краљ Србије 1889–1903.

³⁷ Stone 1984, 94–95.

³⁸ Михаиловић 2010, 160, 166, 170–171, 176, 182, 190, 193–196.

³⁹ Више у Рајић 2010а, 127–150.

⁴⁰ Разговоре о новој странци састављеној од напредњака и либерала на основу конзервативног програма водио је Милан Пироћанац са Јованом Авакумовићем 15. јуна 1893. године. Тада су се договарали да би нова странка радила у конзервативном духу да промени устав и да чиновнике стави изван партијских агитација. Преговори су били изазвани нужношћу, објашњава Пироћанац, јер ниједна од ове две странке није могла да се носи са разузданим радикалима, већ су цепале конзервативне елементе надвоје и тиме их чиниле

краљ подржи окупљање умерених радикала око Андре Николића, који је требало да оснује српску „ројалистичку“ странку, „странку реда“. Аустро-угарски посланик је својевремено извештавао да ће се краљ Александар ставити на чело умерених радикала. Али та идеја је убрзо пропала.⁴¹

Због специфичности српске друштвене и политичке климе, краљ се окреће личном режиму 1897. године, угледајући се на повратак деснице у Европи у раздобљу од 1896. до 1903. године. Снажна централистичка политика, у којој је доминантна улога владара и његових акција „одозго“ усмерених ка свеукупном државном напретку, у октобарском режиму (1897–1900) није дала очекиване резултате. Краљ Александар није успео да око себе окупи способне сараднике. Њему су предлози опозиције о општем праву гласа били неприхватљиви, али није био склон реакцији, за коју је оптуживан. Више од оца, он је нагињао већем компромису са најјачом странком, јер је тежио трајном решењу, односно уставу који се нећи мењати са променама владајућих партија. По Уставу из 1901. бирачко право је стекло око три стотине шездесет хиљада пунолетних грађана, или 72% од укупног броја пунолетног мушког становништва. Међутим, опозиција је тражила бирачко право за 90% пунолетних мушкараца, колико их је било по Изборном закону из 1890. године. „Средину“, коју је одмерио Уставом из 1901. и договором са најистакнутијим политичарима у земљи, није успео да реализује.⁴² Између краља Александра и радикала дошло је до озбиљног сукоба, у чијем су се средишту нашле опречне концепције државе – краљ је најпре заговарао централистичку државу, уставну монархију у којој ће владар бити најважнија власт у земљи. Почетком 20. века, како су му позиције слабиле, био је спремнији за договор са свим политичким актерима који прихватају његову уставну улогу у власти. Будући да су имали већину у народу, радикали су пак желели државу која ће се остваривати кроз народну партију и народну самоуправу. Ова друга концепција, без праве опозиције у представничком телу, подразумевала је и страначку државу. Обелодањене су праве тенденције радикала – да права Круне преселе у историју. Сва нестабилност и бројне промене режима, од страначких ка нестраначким, те државни удари, били су само очајнички покушаји владара и најбољи су показатељ слабости његовог положаја.⁴³

још немоћнијим пред радикалном струјом. Све што је за ред треба да стане у фронт против онога што жели да живи од нереда, објашњавао је Пироћанац 2004, 491–492.

⁴¹ О покушајима краља Александра да зближи умерене и конзервативне елементе види у: Рајић 2011а, 98–101.

⁴² Рајић 2011в, 505–539.

⁴³ Више у Рајић 2011а.

Оштре мере у унутрашњој политици Александар Обреновић је правдао неодложним националним задацима. Због тога, као и због чињенице да се повезивање свих супротстављених снага у земљи није могло постићи, нагласио је краљ, извор власти не може бити доле, у народу, већ мора бити у рукама владара. Краљ је закључио да француски парламентаризам није за Србију јер у његовој земљи постоје људи који желе дезорганизацију државе и њену окупацију од стране једне странке. Ту одлуку краљ је донео баш када су културни и политички утицаји Француске међу српском интелигенцијом постали доминантни. Он је пренебрегао савет свог професора Албера Малеа из 1893. године: „капитулација или абдикација“. Краљ је био сувише млад и сујетан да би такав савет прихватио, пре је био спреман да „погине“ него да се преда радикалима на милост и немилост.⁴⁴

Попут српског краља, спремног да се послужи ауторитетом војске у учвршћивању режима, поступали су и други владари Европе у борби против све снажнијих левичара. Генерал Пелу као председник владе до страдања краља Умберта у атентату 1900. управља Италијом без парламента. Шпанска војска гуши побуне и кажњава анархистичке атентаторе, а Баденијева влада у Бечу одступа после туче у парламенту 1897. Царица Елизабета је убијена 1898. године, а пре тога је у Француској од руке атентатора 1894. настрадао председник републике Сади Карно. Француски председник владе Жил Мелин, припадник „напредњачке“ струје, настале удруживањем десног крила опортуниста са клерикалима, од 1896. до 1899. у афери Драјфус стоји иза војске.⁴⁵

Иако још није имала искристалисане крајње захтеве, српска опозиција је почетком 20. века била сагласна да власт не треба да буде у рукама владара, а да је подела власти између народа и њених најумнијих представника питање на које тек треба наћи одговор. Старим политичким структурама, по тврђењу опозиције, није више било места у власти. Почетком 20. века демократију су пригрлили и либерали. Они сматрају да народ тек треба да стекне политичко васпитање. Либерали су страховали од провале „гомиле“ у политику, као и од тешке обавезе „припитомљавања“ те „месе народа“. Дobar део интелигенције је био за „просвећену демократију“, у којој ће владати интелигенција која ће спречавати и свемоћ масе и свемоћ владара. Ипак, либерал и бивши краљев секретар Војислав Вељковић, јавно је говорио 1902. године у Скупштини о народној суверености, тврдећи да је Народна скупштина институција старија од свих осталих, па и од

⁴⁴ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 485, 1899, л. 279, 304–308; АСАНУ, 14.680, Заоставштина Наталије Обреновић, V–163, 164, 165, 166; Мале 1999, 258.

⁴⁵ Stone 1984, 96–97; Gildea 1996, 359–365.

самог краља. Узалуд је полузванични лист *Дневник* објашњавао принцип равнотеже власти по уставним теоријама и државним потребама. Опозиција у Скупштини је инсистирала да у записник уђе констатација да је Народна скупштина „највиши суверен“ у земљи.⁴⁶

У Србији ништа више није могло стати на пут томе да, почетком 20. века, млађи нараштај ступи на политичку сцену. Мада хетероген по саставу, он је био јединствен у осуди метода владавине краља Александра и запојен француским грађанским слободама и идеалом енглеског парламентаризма. „Краљ испод закона“ – био је њихов мото и никакви династички и државни интереси нису могли бити изнад права грађана. „Право и правда, па онда држава“, тврдили су и то је било сасвим у складу са новим европским струјањима. Чињеница да су немачки либерални интелектуалци, нарочито са универзитета, из године у годину бивали све незадовољнији самовољом цара Виљема, неспремношћу на демократизацију политичког система, била је у контрадикторности са све већим успесима Немачке на спољном и унутрашњем плану. Крајем 19. и почетком 20. века изгледало је да су ауторитет државе и владара коначно преовладали у политичком животу Европе. Чак се и у Француској појавила потреба да се грађанска слобода замени војним и државним ауторитетом. Влада Владана Ђорђевића (1897–1900) била је управо одраз таквих европских политичких токова. Међутим, такав утисак је варао јер је представљао само спорадичне трзаје старог доба да се одржи у новим околностима.⁴⁷

Српски краљ није схватио значај проповеди новог поколења, по којима су права Круне надживела своје доба. Сматрао је да је заосталој Србији неопходан краљ који ће бити главни креатор политике и кључни носилац државне власти. Нови нараштај је на прелазу векова довео у сумњу при-

⁴⁶ Либерал Стојан Рибарац је за скупштинском говорницом изјавио да су либерали „пригрлили демократију“, да више неће да служе реакционарству, као неки њихови другови, те да Јован Ристић и Радивоје Милојковић којим случајем устану из гроба, одмах би се поново у њега вратили кад би видели нове стазе којима либерали корачају. Прилагођавање Либералне странке захтевима времена одвијало се кроз постепено померање у лево, али идеолошко зближавање са радикалима није било могуће, будући да су их либерали одувек сматрали плебејском гомилом; У европским академским круговима деведесетих година 19. века и даље су главну улогу имали припадници старе либералне, либерално-конзервативне и позитивистичке генерације, која је сумњичаво гледала на радикалске и социјалистичке доктрине, Ковић 2003, 200; Под изговором болести, краљу је након женидбе оставку дао лични секретар др Војислав Вељковић, либерал по убеђењу. Њега је заменио др Милош Петронијевић; *Српски књижевни гласник*, 1901, II, св. 6, 461, 625–626; *Дневник*, бр. 48, 19. јун/2. јул 1901, бр. 159, 8/21. октобар 1901, бр. 162, 11/24. октобар 1901, бр. 164 166, 13/26 – 15/28. октобар 1901, бр. 169, 18/31. октобар 1901; *Стенографске белешке Народне скупштине за 1901*, 2410–2411, 2425, 2446, 2997.

⁴⁷ Hughes 1977, 49; Рајић 2007, 168–207.

менљивост природних, а посебно биолошких закона на људско друштво. Субјективни доживљаји се нису смели жртвовати зарад било каквих „виших“ начела, макар се она тицала и државе. Ти млади људи не памте Турке по градовима, Чукур чесму и бомбардовање Београд а; они су одрастали у слободној и независној Србији која не зна за ратове, али живи у непрестаним политичким борбама и великом сиромаштву. Потискивање „старијих“ политичких радника од стране „младих“ обележило је и унутарстраначку и међустраначку политичку атмосферу.⁴⁸

Академска елита, која се ставила на чело опозиције, доживљавала је демократију на сасвим одређен начин. Група истакнутих српских интелектуалаца деловала је од 1901. године на целокупну српску интелигенцију, и то преко *Српског књижевног гласника*, врло утицајног часописа који су покренули либералски синови Слободан Јовановић, Војислав Вељковић, Гута Протић, Богдан Поповић. Њима се придружила интелигенција из редова самосталних радикала: Милан Грол, Јован Скерлић, Света Симић, Љуба Стојановић, што је у знатној мери утицало на „радикализацију“ часописа.⁴⁹ Бројним чланцима у *Гласнику* ширено је антимонархистичко, а не само антидинастичко расположење у земљи. Уопште, сматрало се да су демократија и монархија неспојиви појмови.⁵⁰ Републиканска идеја била је најприсутнија у овом часопису, јер су сви његови уредници и најважнији сарадници, са изузетком Слободана Јовановића, били републиканци или склони идеји републике. На страницама *Гласника* стално је била присутна похвала демократији, која је са републиком, била најпрвљачнија идеја самосталцима, и то најчешће по угледу на француске писце и њихове политичке идеје. После Француске и Британије, Швајцарска и САД су, према *Гласнику*, сматране најбољим примерима свега што је позитивно у западњачким традицијама. У интерпретацији самосталних радикала,

⁴⁸ „Омладина потискује опробане, старе раднике на политичком пољу... У реду, само што она жури пре времена да се истакне. Млади журе да што пре постигну углед у друштву, на штету здравих појмова о томе“, писао је стари радикал Паја Михаиловић. Крајем 1897. било је идеја у странци да се Пашић повуче са места председника, Михаиловић 2010, 173, 239; Исти покрет је примећен и у Либералној странци, који је хтео да смени старог шефа странке Јована Ристића и да рад странке упути борбенијим путем. Више пута распуштана Напредна странка такође је имала сталних трзавица између „старог“ и „младог“ крила у борби за првенство и промену политичког курса; Павковић 1996; Столић 1998, 105–111.

⁴⁹ Ковић 2003, 624; Поменути група самосталних радикала објављивала је *Дневни лист*, који је био бескруполоснији према краљу и Цинцармаковићевој влади од *Одјека*. Нажалост, једини сачувани примерак листа данас се налази на лечењу у Народној библиотеци Србије, те нисмо успели да га прегледамо. О садржини његових чланака писао је Јовановић 1990а, 267–268.

⁵⁰ Ово је Слободан Јовановић тврдио у свом огледу о демократији још 1889. године, мада је доцније променио мишљење.

демократија је подразумевала владавину народа и његово учешће у свим јавним пословима, а с тим су била скопчана њена основна начела: народни суверенитет, грађанска једнакост и политичка равноправност. Предуслов свега био је опште право гласа. Код ове групе људи владало је уверење да српски патриотизам мора бити демократски. То је значило да је патриота онај ко се бори за демократију, а пошто је краљ против демократије, онда се треба борити против њега.⁵¹

НОВО ДОБА У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА

Конзервативно расположење у међународним односима из седамдесетих и осамдесетих година 19. века учинило је Немачку чуваром међународне стабилности. Одлука краља Милана Обреновића да се одреди према конзервативном савезу Берлина и Беча изазвана је пре свега чињеницом да су његова снага и потенцијална моћ велики, што је била непобитна чињеница. На краљеву одлуку су морали утицати и други важни фактори, попут географске близине Аустро-Угарске, која је имала више војника него Србија становника и која је државну независност Србије могла увек угрозити. Слабљење Француске и британско подражавање Немачке само су додатно мотивисали крајње опредељење. Пошто је Русија обелоданила своје намере са Великом Бугарском у Санстефану 1878. године, више није било дилеме да спољну политику ваља мењати.⁵²

Упоредо са догађајима који су претходили и следили Великој источној кризи, дошло је до консолидовања Средње Европе уједињењем Немачке, а затим и до конзервативног савезништва Хоенцолерна, Хабзбурга и Романових из 1873. и савеза између Немачке и Аустро-Угарске из 1879. Године. Немачки утицај је ојачао у целој Европи. Подела Хабзбуршке монархије на две националне државе, које су почеле да спроводе асимилацију мањина, те њене балканске амбиције, проузроковаће највећи отпор Србије, из којег је настала одбојност према свим средњеевропским вредностима.⁵³ Иако савез три цара није издржао озбиљну пробу у Великој источној кризи (1875–1878), он је означио нове актере у одређивању судбине Балкана, те су уместо Велике Британије и Француске, три савезничка царства преузела примат. Ситуација је остала непромењена све до 1914. године.

Одлука српског политичког вођства и владара из осамдесетих, после једне деценије морала се озбиљно преиспитати. Нова управљачка елита у Немачкој, на челу са царем Виљемом II, имала је сасвим другачије виђење улоге Немачке у међународним односима, од Бизмарковог. Тај пре-

⁵¹ Ковић 2003, 333, 599–600, 608.

⁵² Више код Ковачевић 2003.

окрет је довео до успостављања политичких и економских веза Русије и Француске. Руско-француским војнополитичким савезом, склопљеним 1891–1893. године, Европа је подељена на два супротстављена тора. Са једне стране биле су Источна и Западна, а са друге Средња Европа. Међутим, до коначне политичке подела Европе требало је да протекне више од једне деценије.⁵⁴

Управо тада, на прелазу векова, условљеност културних модела политичким интересима била је најочигледнија на примеру Србије. Борба вођена између средњеевропских и западноевропских политичких и културних модела на освиту 20. века окончана је у корист потоњих. Такав исход није остварен искључиво са становишта њихове употребне, моралне, естетске и друге вредности, већ превасходно са политичког аспекта. Од оснивања Антанте, у Првој Београдској гимназији смањују се број часова латинског и немачког, а уводи се учење руског језика, који је уз француски ускоро постао правило. Нагло ширење француског културног утицаја с краја 19. века било је европска појава.⁵⁵

Француски језик и култура у Србији све више проналазе своје место. Највећа заслуга за то придаје се радикалима. Међутим, интелектуалци либерали, а исто тако и напредњаци, увек су наглашавали да су школовани на француским универзитетима, док су радикалски интелектуалци били углавном средњеевропски ђаци. Сматрамо да је управо блоковска подељеност Европе утицала на битан заокрет и удаљавање Србије од средњеевропских земаља. Креирање новог спољнополитичког правца, међутим, није било нимало једноставно.

Руски академик Н. В. Виноградов истиче да су се балканске државе окренуле ка европеизацији у политичким и културним обрасцима, упркос чињеници да им је Русија помогла да се избеаве турског ропства.⁵⁶ Молдавија и Влашка, Грчка, али и Србија, желеле су да се, пошто су се ослободиле од Порте, ослободе и руског царизма. У таквим околностима Русија је морала да преиспита методе и правце своје балканске политике, што ју је довело до Кримског рата са Турском (1853–1856), али и са остатком Европе. Данас је већина историчара сагласна да управо Кримски рат представља „тренутак рађања светске превоћи Русије“. Она је после рата захтевала свој део колача у Источном питању и кренула је да се око њега погађа са главном супарницом на Балкану, Хабзбуршком монархијом. Она није

⁵³ Gildea 1996, 227–230, 240, 319, 400.

⁵⁴ Renouvin 1955, 10–35, 51–78, 98–127; Hearder 1966, 160–164; Kissinger 1994, 140–159; Тејлор 1968, 218–255.

⁵⁵ Ђуровић 1999, 148, 340–345; *Историја Француске* 1961, 455.

⁵⁶ Виноградов 2010.

више наступала као заштитница једноверних, већ као и свака друга империјална сила. Многи су у Србији стрепели од тога да Русија може поновити Рајхштат и Будимпештанске конвенције са Дунавском монархијом, те опет угрозити српске националне интересе.⁵⁷

Паралелно са овим процесом, национална држава која је у Европи сматрана гарантом грађанских права, добила је супарнике у империјама и покретима националних мањина. Заговорници империјализма наглашавали су значај расе и припадности германским, латинским или словенским целинама. Међутим, идеје о *цивилизаторској* и *културној мисији* европских народа, као идеолошка потка империјализма, довешће на нашим просторима до озбиљних сукобљености са главним државама, носиоцима овог феномена. Народе које је требало покоравати прво је требало прогласити незрелим за самосталан државни живот, а самим тим и опасним по мир. Отуда бројни стереотипи о ваневропским, али и о народима Источне Европе. Срби су били у средишту тих негативних представа, захваљујући Аустро-Угарској. Отуда јачање антиаустријског расположења у српском друштву. Међутим, имајући у виду нове империјалне циљеве царистичке Русије, не мали део управљачке елите у Србији је велику опасност по националну независност видео у Русији. У најављеном сукобу раса, други део елите је пак био спреман да спас потражи у крилу словенске матице Русије, док су трећи, којима је припадао и краљ Александар Обреновић, сматрали да се не треба опредељивати пре него што ствари изађу на чистину и намере великих постану јасне. Трговина османским територијама, које су Срби сматрали својим, поделила је српски народ и, на прилично вештачки начин, наметнула је дилему: Исток или Запад. Некадашњи западноевропски ђаци остали су привржени Европи, али је највећи део њих искључивао Средњу Европу, те читав германски свет, који је у свом продору на Исток (*Drang nach Osten*) хтео да прегази све који му се нађу на путу. Вођу радикала, Николу Пашића, и Русију од вајкада је повезивала борба против Обреновића, који су у Русији схватани као експоненти европских стремљења, који не верују у свесловенску узајамност као такву, нити у Русију као њену челницу. Краљ Милан и напредњаци називани су *либералима* и *космополитима*. Званична Русија је оптуживала српске владајуће кругове да слепо имитирају Запад. Бизмарк је пак тврдио да Срби управо пролазе кроз исти процес као и други европски народи.⁵⁸ Доцније је у Русији постојала нада да ће под утицајем мајке код краља Александра

⁵⁷ Раич 2011г, 619.

⁵⁸ Gildea 1996, 301, 341–342; Arent, 1998, 127; Hobsbaum 1996, 43–51; Tejlor 1968, 346–347, 355, 459; Todorova 1997, 116–120; Curtin 1972, XIX; Tejlor 2001, 173–174; Павловић 2001, 187–188, 200–201, 203; Jelavich 1958, 174–182, 202.

„прорадити“ русофилски ген. Врдање краља је то демантовало. Штавише, његово ишчекивање је било лоше примљено подједнако у Бечу, Паризу и Петрограду.⁵⁹

Анализу компликованих међународних односа крајем 19. века, и место Србије у њима, најцеловитије је представио њихов савременик Милан Пироћанац: Аустрија не може да одржи Турску, али неће ни да помаже Словене у њиховим националним плановима; Русија пак хоће да оснажи свој утицај на Истоку, али још није довољно моћна да се супротстави Европи; Немачкој је добродошао заплет у Европи, да заузме улогу арбитра. Турска не зна уз кога ће, уз Британију, или уз Русију. Ни Срби не знају уз кога ће: или да с Русијом ратују за Велику Бугарску, или да се са Британијом и Аустријом боре за очување Турске.⁶⁰ Унакрсна ватра у којој се Србија наредних година нашла између немачких и словенских тежњи, као и искуства Бугарске са Русијом, навели су Пироћанца да потпору српских државних циљева потражи у западним народима, да Србија не буде тампон између супротстављених интереса Русије и Хабзбуршке монархије, нити бојно поље „за уплив немачких и руских идеја“.⁶¹ Тиме је указао да су преживела окамењена схватања да се Србија због свог географског положаја мора приклонити којој великој сили. Модерној и културној Србији какву је он замишљао место је било у Европи, којој је требало доказати да Србија није, нити ће бити, сателит Аустрије или Русије.⁶² Сваки конфликт између те две велике силе, тврдио је Пироћанац, имаће катастрофалне последице по народе на Балкану, јер би он за собом повукао поделу Балканског полуострва. Такође, због освајачких планова, две империје не желе велику словенску државу на тим просторима. Из тога је Пироћанац закључио да су интереси два царства директно супротстављени интересима словенских народа. „Немци у Цариграду и на Балкану нису ништа мање опасни од Руса“, тврдио је.⁶³ Догађаји из 20. века су показали да је имао право. Ипак, све то не сме значити да Србија не треба да има добре односе са Аустро-Угарском и Русијом. Напротив, Пироћанац је тврдио да краљ Милан води „погубну политику“ према Русији на штету сопствене земље, која такође страда и због тога што је краљ „дубоко запленио“ у аустријске воде.⁶⁴ Колико су његове

⁵⁹ Рајић 2011а, 355–379.

⁶⁰ Пироћанац 2004, 32–34, 67–69, 75, 78.

⁶¹ Ibid, 40–41, 78, 88.

⁶² Пироћанац 1892, 50–53.

⁶³ Пироћанац 2004, 32–34, 40–41, 67–69, 75, 78, 88, 155–158, 181, 241, 258, 301, 327; Пироћанац 1892, 38, 50–53; Пироћанац 1889, 8, 15.

⁶⁴ Пироћанац 2004, 238, 319, 321, 323.

поуке биле тешко остварљиве и за његову, и за будуће генерације, најбоље су показали догађаји из 20. века.

Извори

Необјављени

Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), Политархив
Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Историјска збирка:
Заоставштина Наталије Обреновић
Исписи из бечких архива
Фонд Јована Ристића

Објављени

Јовановић, Владимир (1988): *Успомене*. приредио Крестић, Василије. Београд :
Београд ски издавачко-графички завод
Мале, Албер (1999): *Дневник са српског двора 1892–1894*. приредила Мирковић,
Љиљана. Београд : Слио
Милошевић, Раша (1923): *Тимочка буна 1883. године/ Успомене Раше Милошеви-
ћа*. Београд : Штампарија Драг. Грегорића
Михаиловић, Паја Павле (2010): *Дневници*. приредила Милановић, Јасмина. Бео-
град : Службени гласник
Пашић, Никола (1995): *Писма, чланци и говори (1872–1891)*. приредили Перовић,
Латинка, и Шемјакин, Андреј. Београд : Службени лист
Пироћанац, Милан (1889): *Балкански полуострв*. Београд : Краљевско-српска др-
жавна штампарија
Пироћанац, Милан (1892): *Међународни положај Србије*. Београд : Краљевско-
српска државна штампарија
Пироћанац, Милан (2004): *Белешке*. приредила Рајић, Сузана. Београд : Завод за
уџбенике и наставна средства
Тодоровић, Пера (1997а): *Успомене на краља Милана*. приредила Перовић, Латин-
ка. Београд : Службени лист СРЈ
Тодоровић, Пера (1997б): *Огледало: зраке из прошлости*: приредила Перовић, Ла-
тинка. Београд : Медицинска књига: Медицинске комуникације
Шемјакин, Л. Андреј (прир.) (2006): *Русские о Сербии и сербах*. Санкт-Петербург:
Алтейя

Литература

Arent, Hana (1998): *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća
Виноградов, Н. Владилен (2010): *Двуглавиый российский орел на Балканах 1683–1914*.
Москва: Индрик
Gildea, Robert (1996): *Barricades and Borders. Europe 1800–1914*. New York: Oxford
University Press

- Ђорђевић, Димитрије (1982–1983): Србија и српско друштво 1880-их година. *Историјски часопис*, **29–30**, 413–426.
- Ђуровић, Арсен (1999): *Космолошко трагање за новом школом. Модернизацијски изазови у систему средњошколског образовања у Београд у 1880–1905*. Београд : Београд ски издавачко-графички завод
- Екмечић, Милорад (1989): *Стварање Југославије 1790–1918*. Београд : Просвета
- Иванић, Душан (1976): *Српска приповетка између романтике и реализма (1865–1875)*. Београд : Институт за књижевност и уметност
- Иванић, Душан (1996): *Српски реализам*. Нови Сад: Матица Српска
- Jelavich, Charles (1958): *Tsarist Russia and Balkan Nationalism, Russian Influence in the International Affairs of Bulgaria and Serbia 1879–1886*. Berkeley: University of California Press
- Јовановић, Слободан (1962): *Моји савременици*. Винзор: Avala
- Јовановић, Слободан (1990а): *Влада Александра Обреновића*. II, Београд : Београд ски издавачко-графички завод; Југославијапублик: Српска књижевна задруга
- Јовановић, Слободан (1990б): *Влада Милана Обреновића*. I, Београд : Београд ски издавачко-графички завод; Југославијапублик: Српска књижевна задруга
- Јовановић, Слободан (1990в): *Политичке и правне расправе*. II, Београд : Београд ски издавачко-графички завод; Југославијапублик: Српска књижевна задруга
- Kissinger, Henry (1994): *Diplomacy*. New York: Norton
- Ковачевић, М. Душко (2003): *Србија и Русија 1878–1889 (од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана)*. Београд : Историјски институт
- Ковић, Милош (2003): *Западноевропске политичке идеје у Српском књижевном гласнику 1901–1914*. Београд : Филозофски факултет (необјављена магистарска теза)
- Лефевр, Жорж, Пугас, Х. Шарл, Бомон, Морис (ур.) (1961): *Историја Француске II. Од 1774. до наших дана*. Београд : Просвета
- Љушић, Радош (ур.) (2005): *Владе Србије 1805–2005*. Београд : Завод за уџбенике и наставна средства
- Милићевић, Јован (2002): *Прва група србијанских студената, државних питомаца, школованих у иностранству (1839–1842)*. у: Љушић, Радош (прир.) *Друштвене појаве у Србији 19. века*, Београд : СКЗ, 30–45.
- Mommsen, J. Wolfgang (1982): *Theories of Imperialism*. Chicago: University Of Chicago Press
- Немањић, Милош (2001): *Један век српске стваралачке интелигенције 1820–1920*. Београд : Идеа: Институт за криминолошка и социолошка истраживања: Институт за политичке студије
- Павковић, Александар (1996): *Политичка теорија Слободана Јовановића. Један несентименталан приступ политици*. Београд : Институт за политичке идеје
- Павловић, К. Стеван (2001): *Историја Балкана*. Београд : Clio
- Palairt, Michael (1979): *Fiscal Pressure and Peasant Impoverishment in Serbia before World War I*. *The Journal of Economic History*, **39**, 719–740.

- Перовић, Латинка (1993): *Српско-руске револуционарне везе. Прилози за историју народњаштва у Србији*. Београд : Службени лист СРЈ
- Перовић, Латинка (2003): Милан Пироћанац – западњак у Србији 19 века, у: Перовић, Латинка (ур.) *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 3. Улога елита, Београд : Издање аутора, 11–72.
- Попов, Чедомир (ур.) (1983): *Историја српског народа VI–1, VI–2*. Београд : СКЗ
- Рајић, Сузана (2007): *Владан Ђорђевић. Биографија поузданог обреновићевца*. Београд : Завод за уџбенике
- Рајић, Сузана (2009): Милан Обреновић – краљ политичар. *Зборник Матице српске за историју*, 79–80, 43–58.
- Рајић, Сузана (2010а): Неутралне владе у Краљевини Србији (1893–1900). *Српске студије*, 1, 127–155.
- Рајић, Сузана (2010б): Примена парламентаризма у Србији (1889–1894): проблеми и посебности политичког развоја. *Београд ски историјски гласник*, 1, 137–167.
- Рајић, Сузана (2011а): *Александар Обреновић, владар на прелазу векова. Сукобљени светови*. Београд : Српска књижевна задруга
- Рајић, Сузана (2011б): Никола Крстић о владавини Александра Обреновића. *Српске студије*, 2, 155–178.
- Рајић, Сузана (2011в): Нова политичка заједница и владе Михаила Вујића 1901/2. године. *Историјски часопис*, 60, 505–539.
- Раич, Сузана (2011г): Милан Пирочанац, Стојан Новаковић и Владан Джорджевић – интелектуална „тројица“ српских напредњак (прогресистов) о всеславјанској взаимности. у: *Славјански мир: В поискх идентичности. Историки-слависти МГУ*, 8. Москва: МГУ
- Renouvin, Pierre (1955): *Le XIXe siècle II. De 1871 à 1914. L'apogée de l'Europe*. Paris: Hachette
- Stoianovich, Trajan (1959): The Pattern of Serbian Intellectual Evolution 1830–1880. *Comparative Studies in Society and History*, 1–3, 242–272.
- Seaman, C. B. Lewis (1995): *Victorian England. Aspects of English and Imperial History 1837–1901*, London: Routledge
- Столић, Ана (1998): Страначка генерација 1878–1903. у: Терзић Славенко (ур.) *Српске политичке генерације (1788–1918)*. Београд : Историјски институт САНУ, 105–112.
- Stone, Norman (1984): *Europe Transformed 1878–1919*. Cambridge USA: Harvard University Press
- Tejlor, Dž. P. Alen (1968). *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*. Sarajevo: Veselin Mašleša
- Тејлор, Џ. П. Ален (2001): *Хабсбуршка монархија 1809–1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*. Београд : Clio
- Todorova, Marija (1997): *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press
- Трговчевић, Љубинка (1996): Српска интелигенција у XIX веку – западни и источни утицаји. у: Терзић, Славенко (ур.) *Европа и Срби*, Историјски институт САНУ, Београд , 261–273.

- Трговчевић, Љубинка (1998): Генерације интелектуалаца или генерације образованог грађанства у Србији 19. века. у: Терзић, Славенко (ур.) *Српске политичке генерације (1788–1918)*, Историјски институт САНУ, Београд, 47–57.
- Торовић, Владимир (1925): Краљ Милан и жене. у: *Политика* (17. март)
- Тунковић, Срећко (1971): *Школство и просвета у Србији у XIX веку*. Београд : Педагошки музеј
- Furet, Francois (1995): *Revolutionary France 1770–1880*. Oxford, UK; Cambridge, USA: Blackwell
- Hearder, Harry (1966): *Europe in the Nineteenth Century 1830–1880*. London; New York: Longman
- Hobsbawm, J. Erick (1962): *The Age of Revolution (1789–1848)*. London: Weidenfeld and Nicolson
- Hobsbawm, J. Erick (1995): *The Age of Empire 1875–1914*. London: Abacus
- Hobsbaum, Erik (1996): *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*. Београд: Филип Вишњић
- Hughes, H. Stuart (1977): *Consciousness and Society. The Reorientation of European Social Thought 1890–1930*. New York: Vintage Books
- Hyppolite, A. Taine (1890): *Les origines de la France contemporaine. La révolution II. La conquête jacobine*. Paris: Hachette
- Craig, A. Gordon (1981): *Germany 1866–1945*. Oxford: Oxford University Press
- Curtin, D. Phillip (1972): *Imperialism*. London: Macmillan
- Шемякин, Л. Андрей (2004): Традиционное общество и вызовы модернизации. *Сербия последней трети XIX – начала XX в. глазами русских*. у: Гришина П. Ритта (ур.) *Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX – первая половина XXв.)*. Санкт-Петербург: Алетея

Suzana Rajić

THE KINGDOM OF SERBIA BETWEEN OWN AND EUROPEAN CONTRADICTION: POLITICAL AND CULTURAL ROLE MODELS (1882–1903)

The first three decades of the independent Serbian state last in the development and organization of the institutions of government, consolidations of political parties and party life, and in finding constitutional models. These processes were carried out by the increasing democratization of the political and social life. They have created modeled on European systems and achievements, but with many restrictions imposed by specific social frameworks and intellectual potential of the country. Due to the great ambition to accelerate progress and to the shortest possible time to restructure a young Serbian state to the way of modern trends, and management and intellectual elites and rulers resorted to the sudden and rush moves which often did not provide lasting results. However,

the battle in the political arena, and the changing of moderate liberal and *left-wing* exponents were always motivated by identical events in the wider European region.

As the right-wing and center parties in Europe gathered in resistance to the *left-wing*, Obrenović dynasty in Serbia worked on strengthening the role of the state in planning its development, determined to suppress the radicals, the holders of the leftist movements which were from the abdication of King Milan and the liberal governorship practically taken control of the state. It was the last attempt of Obrenovićs to ensure top spot in the state system of government to the crown. During the reign of Aleksandar Obrenovic the supremacy of the National Assembly was the strongest. Last his attempt to assure constitutional position by peacefully way, compromise embodied in the new constitutional solution in 1901, has not met with a positive response from the political currents which wanted a “real democracy”. Fulfillment of decades of effort to move the political life from the Palace to the Parliament for the Crown represented the final defeat, but it was in the spirit of political and cultural trends in Europe.

Др Александар Растовић

Ванредни професор, Департман за историју,
Филозофски факултет, Универзитет у Нишу
Тирила и Методија 2, Ниш
sa2069@eunet.rs

TIMES О УСТАНКУ У МАКЕДОНИЈИ 1903. ГОДИНЕ¹

This paper analysis writing of the *Times*, the most prominent British daily newspaper about situation in Macedonia province during 1903, with specific focus on the *Ilinden* uprising who was located on Monastery, Salonika, Adrianople and Kosovo vilayets. This uprising was put down in bloodshed for a short time from the Turkish troops and irregular Turkish and Albanian bands. Standpoints of the *Times* about Macedonian crisis was mostly pro-Bulgarian with regards to position of David Bouchier, special correspondent of the *Times* from Sofia who has been one of the most fiery mediator of the Bulgarian matter in the British political and culture public.

Keywords: *The Times*, Macedonia, Great Britain, David Bouchier, Bulgaria, Serbia, Turkey.

Кључне речи: *Times*, Македонија, Велика Британија, Дејвид Баучер, Бугарска, Србија, Турска.

Избијање устанка у Македонији 2. августа 1903. године изазвало је огромно интересовање европске јавности.² Устанак је подигнут на подручју Велеса и Дебра, да би се затим проширио на Кичево и Крушево, и остале делове Битољског, Солунског и Једренског вилајета. У месту Крушеву устаници су прогласили тзв. Крушевску републику, на чијем се челу нашао социјалиста Никола Карев. После почетног изненађења и збуњено-

¹ Овај чланак је део научног пројекта: *Европа и Србија (1804–1918): Подстицаји и искушења европске модерне* (Ев. Бр. 177031), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Луиђи Албертини у првом тому своје монументалне студије, *Узроци рата 1914. године вол. I, Европски односи од Берлинског конгреса до сарајевског атентата*, устанак у Македонији назива револуцијом. Albertini 1952,132.

сти, турске снаге су се прегруписале и за кратко време нападе устаничка подручја. Крајем августа заузето је Крушево, устанак је угушен, побуњеничке групе разбијене, а највећи број устаника пребегао у Бугарску.³ Наступиле су застрашујуће турске репресалије.

Овај само наизглед локални устанак оставио је најснажнији утисак на јавно мњење Велике Британије. Већина Енглеза је са симпатијама пратила борбу хришћана против турске власти. У популарисању овог догађаја и актуелизацији македонског питања посебно се истицала британска штампа, а нарочито она либералне оријентације. На ступцима тамошњих најутицајнијих листова скоро свакодневно су објављивани бројни текстови и коментари угледних Енглеза, у којима су се износиле њихове симпатије и подршка борби хришћана против отоманске власти. Било је престижно тих недеља и месеци писати о Македонији и патњама хришћанског становништва. Најтиражније новине су слале и своје специјалне и ратне извештаче на лице места. Издвајала се група познатих новинара који су се постали специјалисти за Македонију и македонско питање. Међу њима су најпознатији били: Џон Доналд, политички дописник и Алфред Хејлс, војни извештач *Daily News*-а, Џејмс Баучер, специјални дописник *The Times*-а, А. Хамилтон војни извештач агенције *Reuters*, Реџиналд Вајон, дописник *Daily Maily*-ја, Хенри Бреилсфорд, извештач *Manchester Guardian*-а. Британске новине су свакодневно извештавале о устаничком покрету у турским областима Балкана. Овом приликом осврнућемо се на писање листа *Times*, најстаријих, најугледнијих и најтиражнијих новина у Великој Британији, који је скоро свакодневно извештавао са лица места.

Утицајни *Times* је током читаве 1903. извештавао о турбулентној ситуацији на просторима Македоније. Занимљив је податак да је од јануара до краја децембра објављено око сто петнаест текстова о Македонији, и то највише у септембру и октобру, тридесет односно двадесет седам чланака, а најмање у јулу и јануару – три односно седам. Уредништво овог листа је отворило посебну рубрику посвећену Македонији и тамошњим проблемима, а најчешћи наслови у оквиру ове рубрике били су: *Македонија*, *Ситуација у Македонији*, *Македонско питање*, *Реформе у Македонији*, *Проблеми у Македонији*, *Македонска реформска шема*, *Сукоби у Македонији*, *Македонске избеглице*, *Балкански проблеми*, *Устаничке активности у Македонији*. Након почетка устаничког покрета најчешћи наслов рубрике о Македонији био је *Македонски устанак*. У оквиру ове рубрике читаоци су могли да сазнају све најновије и најважније информације о овој проблематици, из пера чувеног Дејвида Баучера, али су се могли прочитати и ко-

³ Попов 2008, 273–274.

ментари угледних Енглеза из политичког и јавног живота, као и мишљења обичних Енглеза, те њихови апели за помоћ угроженом и протераном становништву. Такво једно писмо је поводом фебруарских реформи и њених последица по становништво Македоније уредништву *Times*-а упутио грађанин Хамилтон Ланг крајем фебруара 1903, а оно је објављено 9. марта.⁴

Још један куриозитет је везан за извештавање *Times*-а о Македонији. Реч је о етничкој припадности тамошње хришћанске популације, која се углавном подводила под бугарску нацију, што не треба да изненађује не само због снажних бугарофилских осећања уредништва листа већ и скоро целе британске јавности, чије је мишљење изграђено под утицајем чувеног Балканског комитета, који је тих година био снажно бугарофилски оријентисан.⁵ Читајући текстове *Times*-а о Македонији, читалац може да створи погрешну представу да су у Македонији сем муслимана и Јевреја живели само Бугари, што не одговара истини и зато извештавање *Times*-а треба у овом контексту обазриво посматрати.

Коначно, што се тиче форми новинарског изражавања које је *Times* неговао по питању македонске проблематике, уочљив је широк спектар, почев од штурих вести, notiца, краћих или дужих извештаја, преко коментара, занимљивих и корисних репортажа како Дејвида Баучера тако и других новинара који су писали о самом устанку или о катастрофалној ситуацији која је уследила после гушења устанка.

Већ током јануара и фебруара 1903. године уредништво *Times*-а почело је да извештава о напетости ситуацији у Македонији и терору које бугарско становништво ове провинције трпи од турских локалних власти и муслиманских банди. Наведен је случај становника Дебра, који су изложени сталним притисцима, морали да плаћају и намете турским властима. У једном од извештаја наведен је и податак да је број Македонаца који је емигрирао у Бугарску достигао цифру од најмање сто хиљада.⁶ Такође се писало и о деловању бугарских чета на тлу Македоније које су биле под контролом бугарске владе, а чији је циљ био да се ојача народни отпор терору којим је био изложен.⁷

Једна од честих тема односила се на реформску акцију аустријске и руске владе, популарно названу фебруарске реформе. У напису *The Macedonian Question. The Austro-Russian Note* (Македонско питање. Аустро-ру-

⁴ *The Macedonian Question*, To the Editor of the Times, The Times, March 9, 1903, № 37023, p. 10.

⁵ Растовић, 2011, 101, 119.

⁶ *Macedonia, The Situation in Macedonia, The Macedonian Question*, The Times, January 7, 8, 14, 16, № 36971, 36972, 36977, 36979, p. 4, 3, 3, 3.

⁷ *The Macedonian Question*, The Times, February, 4, 1903, № 36996, p. 3.

ска нота) истицао се значај реформи, а у вези са предлогом о организовању ефикасне жандармерије која би требало да предупреди будуће инциденте. Аутор чланка напомиње да су за успех ове ноте заинтересоване Аустрија и Русија, које имају директне интересе на Балкану, али и Француска и Енглеска. Међутим, у истом тексту се упозоравало и на снажну нетрпељивост између хришћанских групација, и то Бугара, Грка и Срба, као и на анимозитет између хришћана и муслимана.⁸

Међутим, писало се и да су реформе наишле на одобравање локалног становништва и муслимана и хришћана, иако су многи били скептични у вези са њиховим доследним спровођењем. Једино су присталице револуционарних комитета биле незадовољне програмом реформи, иако је општом амнестијом предвиђено да се из затвора пусти око две хиљаде затвореника.⁹ Убрзо затим, *Times* је јавио да је из затвора пуштено већ четиристо Бугара и шестсто Македонаца.

Веома често се писало и о активностима револуционарних комитета и чета на тлу Македоније, а које су организоване у суседним балканским државама, са чијих територија су и убациване у ту турску провинцију. Углавном се шпекулисало о деловању бугарских и српских оружаних чета које су имале логистичку помоћ тамошњих влада. Један такав карактеристичан текст носи наслов *The Powers and Macedonia (Велике силе и Македонија)*, а објављен је 17. фебруара 1903. године. Повод за овај текст била је намера бугарске владе да не дозволи постојање и деловање револуционарних чета на свом тлу. Бугарска влада је, између осталих, организовала растурање њихових пододбора у унутрашњости, прекид подстицања револуционарне акције у Македонији и спречавање слања чета на македонско тле.¹⁰ Енглески читаоци су упознати с податком да је генерал Цончев, заменик шефа Македонског комитета, поново ухапшен у Дренову, а да су други лидери комитета, који су такође похапшени, пребачени у друга места. Такође се преносило и уврежено мишљење у Цариграду да и поред ових конкретних напора бугарске владе да спречи деловање комитета на својој територији, то неће моћи да предупреди избијање устанка, који ће према аутору текста, избити на пролеће. Према извештајима до којих је новинар дошао на тлу Битоља, примећује се поново организовање македонских револуционарних банди, које су појачале своје активности и поред конкретних мера бугарске владе.¹¹

⁸ *The Macedonian Question. The Austro-Russian Note.* The Times, February, 13, 1903, N° 37003, p. 3.

⁹ *Macedonia. Another Armed Encounter.* The Times, March 12, 1903, N° 37026, p. 5.

¹⁰ Војводић 1988, 424.

¹¹ *The Powers and Macedonia,* The Times, February, 17, 1903, N° 37007, p. 3.

Другог марта исте године, *Times* је известио да су се десила два велика оружана инцидента у области око Малишева у скопском санџаку између бугарских чета и турских војника. У првом сукобу сучелило се тридесет комитлија и сто двадесет турских војника, при чему су четири устаника убијена; у другом сукобу је убијено седам побуњеника, при чему је један од њих имао на себи униформу бугарског официра. На турској страни један војник је погинуо, а петорица су рањена.¹²

Већ следећег дана Дејвид Баучер у ауторском тексту *The Macedonian Trouble. Revolutionary Operations* (*Проблеми у Македонији. Революционарне операције*) упозорава о појави бугарских револуционарних банди на неколико тачака у Македонији, што наводи на закључак о отпочињању општег устаничког покрета. Указао је и на то да локално становништво не само што пружа уточиште комитлијама већ их и снабдева информацијама о покрету отоманских трупа. Тако је на пример једна устаничка чета, која оперише између Сереза и Струмица, пресекла телеграфске линије, док је друга, састављена од двадесет припадника, направила барикаде у близини Преспанског језера.¹³ Још је драстичнији пример тридесет бугарских села у охридском крају, где се укупно три хиљаде људи, подржано од стране православног епископа и револуционарних чета, дигло против турских власти. Важан је и податак који је *Times* објавио 21. маја, по коме се према поузданим подацима Хилми паше, генералног инспектора, у подручје скопског санџака, у претходних неколико дана, инфилтрирало сто бугарских официра и око две и по хиљаде људи, који су се прикључили тамошњим револуционарним четам.¹⁴

После извесног затишја крајем априла 1903. године, Баучер је поново известио читаоце да је серија конфликта поново захватила простор Македоније. Тиме је македонско питање поново доспело у европску сферу интересовања.¹⁵ Један од највећих сукоба десио се у близини Радовиша у скопском вилајету, када је педесет турских војника напало тридесетак припадника једне бугарске чете. Крајњи резултат ове битке је био двадесет погинулих и педесет рањених комитлија.¹⁶ Немири су захватили и битољски крај. У самом граду, према информацијама листа, забележени су бројни напади Бугара на складишта муниције, две бомбе су бачене на џамију, а у општој тучи убијено је једнаест хришћана и три муслимана. Накнадно је извршена исправка и читаоци су обавештени да није било напада на џамију, али да је у тучи која је уследила

¹² *The Macedonian Question*, *The Times*, March 2, 1903, N° 37011, p. 5.

¹³ *The Macedonian Trouble. Revolutionary Operations*, *The Times*, March 3, 1903, N° 37012, p. 3.

¹⁴ *The Situation in the Balkans. Turkey and Bulgaria*, *The Times*, May 21, N° 37087, p. 5.

¹⁵ Војводић 1988, 431.

¹⁶ *The Balkan Crisis. Renewed Conflicts*, *The Times*, April 23, N° 37062, p. 5.

у бугарском делу града погинуло двадесет пет Бугара, а да су инцидент изазвали муслимани. У селу Цапари, у близини Битоља, дошло је до сукоба побуњеничких банди и отоманских трупа, којом приликом је једанаест Бугара убијено, два су рањена, а седамдесет четири заробљено.¹⁷

Доста простора *Times* је посветио спектакуларним акцијама минирања зграде Империјалне Отоманске банке и Митиленске банке у Солуну почетком маја 1903, када се Отоманска банка потпуно срушила и изгорела, а на згради Митиленске банке уочена су озбиљна оштећења. Лист је 1. маја известио да су акцију предузеле бугарске комите, да је поред ове главне диверзије у граду било још око педесет сличних експлозија, да је неколико особа погинуло и рањено као и да је у граду завладала општа паника. Турци су, као контрамеру, довели око две хиљаде војника из Смирне и након тога је завладао мир.¹⁸ Иначе, био је то до тада највећи изазов који су револуционарне чете упутиле турским властима, с обзиром на то да су ударили на највећи политички, привредни, и културни центар Македоније. У броју од 2. маја изнети су нови детаљи у вези са извођењем сензационалне акције минирања неколико кључних објеката у Солуну. Према подацима новинара *Times*-а, акцију је осмислио завереник по имену Јонги, који је побегао возом у Штип, али је тамо ухапшен и спроведен у Солун, а у акцији су учествовала четири лица. Иначе, велике силе, а пре свега Аустрија и Русија, због основаних сумњи да иза читаве ове акције стоји Бугарска, упутиле су тих дана бугарској влади озбиљна упозорења да не подстиче даље немире у Македонији.¹⁹ Наредних неколико дана шпекулисало се и о броју настрадалих у бомбашким диверзијама у Солуну. Из извештаја од 6. маја сазнајемо да је према турским проценама настрадало између тридесет и педесет људи.²⁰

У једном занимљивом чланку под насловом *The Balkan Crisis. Situation at Salonica* (Баканска криза. Ситуација у Солуну), објављеном 30. маја, наводи се да се према поузданим извештајима, број лица осумњичених за учешће у бомбашким инцидентима у Солуну креће између четиристо и петсто људи, док конзулски извештаји говоре да је тај број између шестсто и седамсто, и да су скоро сви припадници бугарске народности у граду затворени, сем оних који су, како се цинично наводи, или побијени, или су се склонили на сигурна скровишта. Ипак, око двеста затворених Бугара је у међувремену пуштено на слободу.²¹

¹⁷ *The Monastir Outbreak*, *The Times*, May 11, 1903, N° 37077, p. 2.

¹⁸ *The Balkan Crisis. Dynamite Outrages*, *The Times*, May 1, 1903, N° 37069, p. 3.

¹⁹ Војводић 2007, 310.

²⁰ *The Salonika Outrages. Turkish Note to Bulgaria*, *The Times*, May 6, 1903, N° 37074, p. 7.

²¹ *The Balkan Crisis. Situation at Salonica*. *The Times*, May 30, 1903, N° 37096, p. 7.

Занимљиво је да је *Times* извештавао и о насиљу чланова егзархијског комитета према оним хришћанима који нису подржавали њихове методе борбе. Тако се у тексту *The Methods of the Committees* (*Методe комитета*) извештавало да је у својој радњи у Охриду убијен један хришћанин од стране комитетлија.²²

За склапање реалне слике о ситуацији у Македонији, која је у пролеће 1903. године попримила драматичне размере, важан је извештај о броју политичких убистава између трећег и петнаестог априла, а који је објављен 29. априла под насловом, *Murders in Macedonia* (*Убиства у Македонији*). За непуне две недеље априла 1903. године извршене су следеће ликвидације: пет Бугара је убијено од стране Турака, као освета за убиство једног Турчина у марту месецу, један Бугарин и његова жена су, по наредби Сарафова, убијени због непослушности, такође су, од стране комитлија, убијена тројица Бугара, један грчки свештеник и један градоначелник, троје хришћана су убили Турци, један муслимански свештеник је убијен од стране Бугара, шест хришћана је убијено од стране непознатих лица, што укупно значи да су осам убистава извршили Турци и Бугари, а шест лица је настадало од стране непознатих убица.²³

Како се ситуација на подручју европског дела Турске из дана у дан компликовала, тако су били све чешћи извештаји о избеглицама које су прелазиле преко границе у Бугарску.²⁴ У тексту од 22. маја наводио се податак да је на територију Бугарске из осам села у округу Лозен избегло четиристо седамдесет лица, а десетог јуна је објављен податак да је број избеглица из Једренског вилајета на простору Бугарске премашио хиљаду.²⁵

Када је 2. августа устанак избио, извештаји дописника *Times*-а са терена су се умножили и постали су скоро свакодневни. Првих неколико дана јављало се само о оружаним инцидентима, док је устанак назван правим именом, Македонски устанак, тек у броју од 8. августа, значи скоро недељу дана од тренутка његовог отпочињања. Ипак, у једној notiци објављеној 6. августа, истиче се да је Хусеин Хилми паша послао један телеграм у Цариград, у коме се упозоравало да су три муслиманска села у области Битоља нападнута од стране бугарских устаника и да се то може сматрати почетком општег устанка.²⁶ Следећег дана лист је објавио кратку вест да су Бугари дигли у ваздух конак у Крушеву, и да је погинуло педесет Турака.²⁷

²² *The Methods of the Committees*, The Times, March 16, 1903, N° 37029, p. 5.

²³ *Murders in Macedonia*, The Times, April 29, 1903, N° 37067, p. 5.

²⁴ *The Macedonian Refugees*, The Times, March 23, 1903, N° 37035, p. 5.

²⁵ *The Balkan Crisis. Bulgaria and Turkish Severities*, The Times, May 22, 1903, N° 37088, p. 3, *The Balkan Outlook. The Fight Near Salonika*, The Times, June 10, 1903, N° 37103, p. 7.

²⁶ *Insurgent Activity in Macedonia*, The Times, August 6, 1903, N° 37153, p. 3.

²⁷ *The Renewed Outbreak in Macedonia*, The Times, August 7, 1903, N° 37154, p. 3.

Тек 8. августа 1903. године објављен је велики чланак, Македонски устанак, у коме су први пут немири у Македонији отворено оквалификовани као устанак, чији је епицентар у месту Крушеву, и који се шири и на остала села у Битољском вилајету.²⁸

Неколико дана касније британски читаоци су извештени да се устанак прелио из Битољског у Једренски и Солунски вилајет, као и да устаници поред Крушева, у чијем се окружењу налази и четири хиљаде турских војника, и даље држе и Кичево, односно читаву западну Македонију. Према уредништву листа, чињеница да је од Бугарске центар устаника далеко треба да створи утисак да је устанак аутохтони догађај, и да да држава Бугарска с тим нема никакве везе. Лист је такође пренео врло суморну атмосферу у Битољском вилајету, којом влада очај. Многа села су под оружјем, базари су затворени, трговина прекинута, летина не може да се покупи, телеграфске линије прекинуте су у многим местима.²⁹

Упоредо са континуираним извештавањем о наставку устанка, *Times* је средном августа почео да објављује и информације о ужасним злочинима које су чиниле обе стране. Тако се на пример у тексту *The Macedonian Rising. Monastir Murderer Executed* (Македонски устанак. Битољски убица ликвидира), објављеном 15. августа, наводи да су турске јединице починиле стравичне злочине у селима у близини Битоља, као и да су уништиле четрнаест села у рејонима Скопља и Велеса. Устаници су починили злодела у Крушеву, а у Кичеву су муслимани заклали скоро целокупно хришћанско становништво.³⁰ После скоро две недеље дефанзиве у којој су се налазила турска војска, о чему је детаљно писано 17. августа, читаоци су могли да сазнају да су турске снаге повратиле Крушево од устаника, који су се у великим броју склонили у локалну цркву, а многи су побегли у околне планине. Иако је град ослобођен, лист је известио да су се борбе пренеле на град Прилеп и Скопски санџак.³¹

Опет кроз неколико дана, објављени су и прецизни подаци о страдању житеља Крушева. Тако сазнајемо да је приликом турског заузимања Крушева уништено триста шездесет кућа и двеста петнаест радњи, при чему су срањене све велике грчке и влашке куће, и грчка црква и школа. Убијено је триста Бугара, шездесет недужних Грка и Влаха, а осам хиљада људи је остало без кућа. Материјална штета се мерила неколико милиона

²⁸ *The Macedonian Rising. Bulgarian Force Routed*, *The Times*, August 8, 1903, N° 37155, p. 5

²⁹ *The Macedonian Outbreak*, *The Times*, August 12, 1903, N° 37158, p. 3, *The Macedonian Outbreak, Spread of the Rising*, *The Times*, August 13, 1903, N° 37159, p. 3.

³⁰ *The Macedonian Rising. Monastir Murderer Executed*, *The Times*, August 15, 1903, N° 37161, 3.

³¹ *The Macedonian Rising. Feeling in Bulgaria*, *The Times*, August 17, 1903, N° 37162, 3.

франака.³² Што се тиче убијених устаника у местима Смиљево, Клисуре и Невеска, по процени листа, било их је хиљаду и по. Након турског заузимања Крушева, уредништво *Times*-а је 5. септембра објавило потресна сведочанства становника овог места, иначе Влаха, које је забележио један страни путник који је тих недеља посетио Македонију. Сведок му је испричао да су Турци после поновног освајања Крушева спалили триста шездесет шест кућа, побили четрдесет четворо људи, жена, и деце који нису били под оружјем. Настрадали су били Власи, док бугарски део места није диран. У тексту објављеном 9. септембра изнета је цифра од педесет пет хиљада избеглих хришћана, који су морали да напусте своје домове услед турског терора. Само два дана касније, уредништво је исправило податак и навело нову цифру од шездесет пет хиљада људи који су остали без својих домова. Према вестима добијеним од Унутрашње Македонске револуционарне организације, сто једанаест села у Косовском, Једренском, Битољском и Солунском вилајету је опљачкано и спаљено. Само у охридској кази спаљено је тридесет седам села.³³ На страницама *Times*-а објављени су 1. октобра подаци из бугарских извора о спаљеним селима у Битољском вилајету. На основу тог извештаја сазнајемо да је највише села спаљено у охридској кази, и то четрдесет са три хиљаде двадесет једном кућом, затим у кази Касторија двадесет три села са две хиљаде седамсто шездесет седам кућа и у кази Флорина хиљаду сто домова. Укупно је према овим подацима у Битољском вилајету уништено и спаљено девет хиљада седамсто тридесет пет кућа.³⁴

Информације о новој непрегледној реци избеглица које су напуштале Македонију у правцу Бугарске поново су постале актуелне на странама *Times*-а након гушења устанка. Тако је лист 19. септембра констатовао да број македонских избеглица који напуштају своје куће и села расте из дана у дан, и да се око двадесет хиљада избеглица налази на простору између Тустендила и Бургаса, од тога две хиљаде их је са подручја Једренског вилајета.³⁵ У тексту од 10. октобра и даље се писало о бројним избеглицама које прелазе границу са Бугарском. Тако је на пример, из Битоља сто шеснаест избеглица стигло у Рилу, где их је већ било две хиљаде шеснаест, од тога највећи број жена и деце. Објављен је и извештај пуковника Перси Масија,

³² *The Macedonian Rising. Reported Turkish Massacre*, The Times, August 22, 1903, N° 37167, 3.

³³ *Turkish Outrages at Krushevo*, The Times, September 5, 1903, N° 37178, 3, *The Macedonian Rising*, The Times, September 9, 1903, N° 37181, 3, *Reported Turkish Defeats*, The Times, September 11, 1903, N° 37183, 3.

³⁴ *The Macedonian Rising. Turkish Outrages*, The Times, October 1, N° 37200, p. 3.

³⁵ *Position on the Frontier*, The Times, September 19, 1903, N° 37190, 5.

британског вицеkonzула у Варни, о наставку доласка македонских избеглица у тај град. Углавном су то такође били стари, жене и деца, који су били исцрпљени и гладни.³⁶

О положају македонских избеглица у Бугарској, *Times* је објавио исцрпне текстове 17, 19, и 20. октобра 1903. године. Дејвид Баучер наводи бројку од двадесет две хиљаде избеглих лица, који су углавном дошли из Једренског вилајета, при чему је њих три хиљаде у Бугарску стигло још у пролеће 1903, а осталих деветнаест хиљада последњих неколико недеља. Сви су они били видно исцрпљени и уплашени, тражили су медицинску негу, смештај и храну, с обзиром на то да је највећи број њих остао без икаквих средстава на живот и осим одеће на себи нису имали ништа друго. На основу њихових сведочења, *Times* је пренео закључак да понашање регуларних турских трупа према хришћанском становништву приликом гушења устнака није било ништа мање окрутно од иживљавања башибозука и албанских јединица.³⁷

Дејвид Баучер је у тексту *The Macedonian Rising. Situation in Monastir (Македонски устанак. Ситуација у Битољу)* од 10. септембра јавио да изгледа да хришћанског становништва скоро и да нема у устаничким областима, летина је опустошена и не може се видети нико да ради у пољима, железничке станице и села која се протежу дуж пруга препуна су турских војника. Слично је и на важним мостовима и тунелима. У самом граду Битољу ситуација је мирна.³⁸ У новом великом извештају објављеном 15. септембра, под насловом *The Macedonian Rising. The Massacre at Krushevo (Македонски устанак. Масакр у Крушеву)* дати су свежи подаци о размерама разарања и масакра у Крушеву, центру устаничког покрета. Новинар који је боравио на лицу места истиче да су након турског заузимања града пљачкања и паљења трајала пуна два дана. Башибозуци су кради намештај из кућа и стоку. Процена је да су одвели преко седам хиљада крава и оваца.³⁹

Трудећи се да остане објективно у данима када је било неизвесно да ли су устаници потпуно поражени или не, с обзиром на контрадикторне вести које су долазиле са терена, уредништво *Times*-а је 21. августа објави-

³⁶ *Turkey and Bulgaria. A Frontier Incident*, The Times, October 10, 1903, N° 37208, 3, *The Macedonian Rising. The Violation of Bulgarian Territory*, The Times, October 10, N° 37210p. 3.

³⁷ *The Refugees in Bulgaria*, The Times, October 17, N° 37214, P. 7, *The Macedonian Rising. Condition of the Refugees*, The Times, October 19, N° 37215, p. 5, *The Macedonian Rising. The Refugees in Bulgaria*, The Times, October 20, N° 37216, p. 3,

³⁸ *The Macedonian Rising. Situation in Monastir.* , The Times, September 10, 1903, N° 37182, 3.

³⁹ *The Macedonian Rising. Massacre at Krushevo* , The Times, September 15, 1903, N° 37186, 3.

ло и циркуларно писмо устаничких лидера из Битољског вилајета упућено конзулима великих сила, у коме их обавештава о великим злочинима које су турске трупе починиле против хришћана. У писму се наводило да су спаљена три хришћанска села у кази Ресен, седам села и један манастир у кази Охридској, и делимично два села у кази Демир Хисар. На крају се наводило да су те злочине починили и војници и башибозуци.⁴⁰ У истом броју пренети су и ставови српске владе и српског јавног мњења о устанку у Македонији. Новинар овог написа примећује да је српско мњење било врло узнемирено због тамошњих догађања. Посебно су узнемирење изазвале вести о уласку турских трупа у Стару Србију, што је довело до организовања бројних митинга широм Србије, на којима су се могли чути захтеви за формирање српских чета које би се прикључиле устаницима у Македонији. Најугледнији британски лист у неколико наврата је писао о организовању српских устаничких чета, прикупљању бомби у пограничним крајевима у близини Старе Србије, као и одржавању скупова српских револуционарних комитета у многим местима.⁴¹

У неколико бројева лист је писао и о покушају зближавања Србије и Бугарске око македонског питања, у чему су предњачили представници јавног и политичког живота. У том смислу извештавало се о посети Симона Радева, уредника листа Вечерња пошта, Београд у и радикалског првака Симића Софији. Међутим, како примећује Дејвид Баучер, није било конкретних резултата, што он објашњава нестабилношћу српског карактера и претераним амбицијама које долазе из Београд а. Баучер говори о српском идеализму и бугарској прагматичности. Такође, истицао је умерене предлоге који су потицали од Македонских Бугара, који нису тражили ништа више од административних реформи.⁴² С друге стране, истакнути државник и дипломата Стојан Новаковић је пратећи немире у Македонији у том периоду, сматрао да је то сигуран знак да Бугари имају план да са том провинцијом поступе исто као што су то учинили и са Источном Румелијом 1885. године, то јест да је припоје Бугарској.⁴³

Истакли смо да су многи угледни Енглези објављивали своје новинске текстове на страницама тамошње штампе. Тако је на пример, публициста Ноел Бакстон на ступцима *Times*-а 12. септембра 1903. објавио чланак *A Macedonian Policy (Македонска политика)*, где је истакао да је имао при-

⁴⁰ *The Macedonian Rising. Russian Demands Accepted*, The Times, August 21, 1903, № 37166, 3.

⁴¹ *The Macedonian Rising. Turkish Operation in Monastir*, The Times, September 12, 1903, № 37184, 5.

⁴² *The Macedonian Rising. Insurgent Action*, The Times, September 7, 1903, № 37179, 3.

⁴³ Војводић 2009, 103.

лику да у четири наврата борави међу народима Балкана, који за разлику од Енглеза нису заборавили да Велика Британија сноси одговорност за тамошња збивања. Читаоце *Times*-а и грађане своје земље Бакстон је упозорио да је у Македонији голоруки народ трпео огромну беду и да они за такво стање оптужују управо Енглезе. Изнео је мишљење да је Велика Британија начинила велики грех према становништву Македоније и да је окрвала своје руке. Међутим, сматрао је да се то стање може променити и да његова земља може да се искупи тако што ће искрено интервенисати и предузети следеће мере: борити се у прилог именовања гувернера Македоније и омогућити стицање независности у односу на Порту. По његовом мишљењу, Велика Британија не сме да се плаши те своје дужности и не би требало да је пребацује другим силама које имају своје интересе у Македонији.⁴⁴

Опширним текстом под насловом *The Policy of Extermination in Macedonia*. (Политика истребљивања у Македонији) у *Times*-у се 1. октобра огласио и чувени Артур Еванс. Знатан простор у свом ауторском чланку је посветио неким увреженим заблудама око припадности и етничком саставу Македоније. Он сматра да тамо нема Македонаца, већ да су житељи Бугари, затим Романи, Грци, Турци, Албанци, као и велика популација шпанских Јевреја у Солуну. Енергично је одбио постојање Македонаца као етничке скупине. Такође, одбацио је грчке претензије на највећи део Македоније, а осудио је и постојање мапе Македоније, која је неколико година раније објављена у Атини, по којој у Македонији живе два елемента: Грци и бугарофонски Грци. И Еванс признаје да у Македонији већину становништва чини словенско становништво са карактеристичким бугарским говорним дијалектима. Бугарски језик се говори све до скопског санцака, који потражују Срби, а српским језиком се говори тек од Шар-планине. Ипак, занимљиво је да и Еванс признаје на једном месту у овом писму да је Косовски вилајет стари српски регион, одакле су Срби протерани и на њихово место су се доселили Албанци горштаци.

Еванс даље говори о континуитету политике истребљивања хришћанске популације у Македонији и наводи податак о деведесет хиљада избеглица. Он се заложио за директну, снажну и неодложну акцију притиска на Цариград да се таква политика уништавања заустави.

У истом броју објављен је и текст угледних чланова Балканског комитета Евелин Ешли, Џејмс Бруса, Артура Еванса, Едварса Фраја и Вигорна, *The Famine In Monastir. Formation of a Relief Fund* (Глад у Битољу. Формирање потпорног фонда), у коме се понављају већ изнети подаци о ужасним последицама гушења устанка, између осталих и онај о сто спа-

⁴⁴ N. Buxton, *A Macedonian Policy*, The Times, September 12, 1903, N° 37184.

љених села, о лутању избеглих жена, деце и старих по околним планинама и забрани турских власти да се врате у своје домове. Наведен је податак да је број тих бескућника достигао цифру од четрдесет хиљада људи само у Битољском вилајету. Потписници овог писма су предлагали формирање посебног независног потпорног фонда за помоћ овим избеглицама и одлучну помоћ британске владе да се избеглице врате у своје куће и да им се обезбеди исхрана и снабдевање храном и огревом.⁴⁵

Након гушења устанка и релативног смиривања ситуације поново је постало актуелно питање политичког решења за ситуацију у Македонији и спровођења новог али ефикаснијег реформског пакета, који би требало да коначно обезбеди мир и стабилност за тамошње житеље. О новом програму реформи које су предложиле Аустрија и Русија *Times* је детаљно извештавао. Тако на пример у тексту *The Macedonian Rising. Austro-Russian Note to the Porte (Македонски устанак, Аустро-руска Нота Порти)* истиче се да две силе сада схватају неопходност ефикасније контроле над спровођењем предложених реформи. У једном од текстова посвећених овој проблематици изражавало се уверење да Мирцштешким пакетом реформи две силе уводе европску контролу над администрацијом у европским провинцијама Турске, мада су се у турским највишим круговима надали да за такву меру Беч и Петроград неће имати потпору осталих европских сила. У једном од издања се шпекулисало и са могућношћу да се турски султан успротиви аустро-руском предлогу о контроли спровођења реформи из Мирцштега.⁴⁶

Од тренутка када су 22. октобра 1903. године аустријски и руски амбасадори у Цариграду презентовали нови реформски пакет, на страницама *Times*-а је наредних неколико недеља Мирцтешки програм реформи био главна тема у вези са македонским питањем, а у свим тим текстовима и коментарима истицало се да ће реформе бити успешне само ако постоји искрена воља предлагача али и Порте да се оне спроведу. Поздрављала се одредба која се односила на реорганизацију жандармерије, увођење комуналне аутономије, репатријације избеглица. Највећа мана овог пакета, према мишљењу новинара *Times*-а, била је задржавање Хусеина Хилми паше на месту генералног инспектора, с обзиром на то да је и поред његових можда добрих намера, он своју функцију инспектора реформи у претходних шест месеци претворио у, како се говорило, „инструмент покоља“. Стога се искључивала могућност да поново задобије поверење тамошњег

⁴⁵ *The Policy of Extermination in Macedonia, The Famine in Monastir. Formation of a Relief Fund.* The Times, October 1, 1903, № 37200, p. 10.

⁴⁶ *The Macedonian Rising. Austro-Russian Note to the Porte.* The Times, October 5, 1903, № 37203, p. 3.

хришћанског живља. Највише што би се од њега требало очекивати јесте да постане пасиван агент у рукама Аустрије и Беча.

Осим овог недостатка, критика програма из Мирцштега обухавата-ла је још два питања. Прво се тичало неопходности да у пакет буде обаве-зно укључен и Једренски вилајет, који је првобитно остао изван реформи због немира у њему, а друго се односило на учешће у комисијама које ће испитивати ратне злочине и вршити амнестију. Планом се предвиђало да оне буду састављене на паритетном принципу од подједнаког броја мусли-мана и хришћана. Дејвид Баучер, који се највише бавио анализом реформ-ске шеме, сматрао је да комисије неће бити објективне, с обзиром на то да је највећи број Бугара или у затвору или егзилу или у бекству, и зато они неће бити у комисијама, већ ће уместо њих тамо бити заступљени Срби, Грци, Власи, који неће бити објективни и слагаће се са муслиманским чла-новима комисија у осуди тзв. бугарских злодела. Такође, су се износили и подржавали британски погледи на програм реформи.⁴⁷ Велика Британија је посебно била заинтересована за успех реформи јер је у Форин офису преовладало мишљење да је то био начин да се Турска спаси од немач-ких империјалних идеја.⁴⁸

Поред ставова великих европских сила о новом програму Аустрије и Ру-сије око Македоније, *Times* се интересовао и за погледи суседних балканских држава, а пре свега Бугарске и Србије о Мирцтешким реформама. У броју од 24. новембра објављен је опширан чланак Дејвида Баучера под називом *Servia and the Macedonian Question (Србија и Македонско питање)*. Аутор констатује да је Србија након унутрашњих политичких турбуленција које је превазишла, веома заинтересована за дешавања у Македонији. На одлучнију акцију српске политике према Македонији, по мишљењу Баучера, утицао је и нови програм реформи две европске силе, и то је на неки начин зближило балканске суседе да размишљају о заједничкој акцији према Македонији. Такав је, на пример, био програм српско-грчке сарадње, који је српска валада доставила свом по-сланику у Атини Светомиру Николајевићу 1903. године.⁴⁹ Такође, веровао је да на тај начин Србија жели да осигура своју позицију у Косовском вилајету пре него што ово питање дође на дневни ред за разматрање пред европским силама. Практичан доказ ове нове политике је да устаничке чете које прелазе из Македоније у Србију имају подршку званичних кругова, што се огледа у логистичкој помоћи коју добијају.⁵⁰

⁴⁷ *Macedonia. The Austro-Russian Reform Scheme*, The Times, October 26, 1903, N° 37221, p. 5. *Macedonia. Defects in the Reform Scheme*, The Times, October 28, 1903, N° 37223, p. 5.

⁴⁸ Војводић 1992, 39.

⁴⁹ Терзић 1992, 370.

⁵⁰ *Sevia and the Macedonian Question*, The Times, November 24, 1903, N° 37246, p. 5.

У време када је још било знатних недоумица око тога каква је права позадина доношења реформског пакета из Мирцштега, а у контексту циљева и интереса инспиратора овог програма реформи, Аустрије и Русије, у енглеском јавном мњењу било је и оних појединаца који су подржавали право турског султана да се супростави овог реформском пакету, посебно оном његовом делу који регулише питање контроле извршења. Један од таквих је био Хенри Драмонд Волф, угледни британски дипломата, амбасадор у Ирану и Мадриду, и конзервативни члан Парламента. Он се 22. октобра 1903. године огласио у *Times*-у опширним писмом, које је носило наслов *Macedonian Question* (*Македонско питање*), у коме је бранио право султана да се супростави плану Беча и Петрограда о решавању ситуације у Македонији. Он је чак оптужио ове две европске силе да имају скривене мотиве да изврше поделу Македоније, и да за то имају подршку Берлина. По том плану поделе, Солун би припао Аустрији, а Кавала и Дедеагач Русији. Волф не спори чињеницу да је ситуација у Македонији тешка, а положај становништва неповољан. Међутим, по његовом мишљењу, срж проблема лежи у томе што се није стриктно спроводио 23. члан Берлинског конгреса, па сматра да решење проблема лежи у сазивању једне нове европске конференције која би реafirмисала одлуке Берлинског конгреса.⁵¹

Резерве у погледу Мирцштешког реформског пакета изнели су и Артур Еванс и Ноел Бакстон, водећи људи већ помињаног Балканског комитета, снажног лобисте македонске односно бугарске ствари у енглеском јавном мњењу. Они су своје примедбе представили у ауторском тексту објављеном 3. новембра 1903, под називом *The Reforms in Macedonia* (*Реформе у Македонији*). Највише су критиковали први члан програма, при чему им се није свиђала одредница да цивилну контролу реформи врше искључиво Аустрија и Русија, које су најконзервативније чланице европског концерна сила, и које имају своје посебне интересе у Македонији. Мањкаве су и одредбе које се тичу процеса репартијације исељених лица, с тим што су ова два аутора писма изнела податак да је само на простору Битољског вилајета после устанка систематски уништено преко сто десет села.⁵²

Убрзо после гушења устанка, многи енглески листови су увелико почели да шпекулишу и о могућем поновном избијању устанка на тлу Македоније. Као могући временски оквир помињано је пролеће 1904. године. У вези са овим питањем посебно се истицао *Times*, који је објавио неколико чланака на ту тему. У тексту *The Macedonian Rising. The Austro-Russian Note* (*Македонски устанак. Аустро-руска нота*), који је Џемс Баучер објавио 6.

⁵¹ *Macedonian Question*, The Times, October 22, 1903, N° 37218, p. 9.

⁵² *The Reforms in Macedonia*, The Times, November 3, 1903, N° 37228, p. 9.

октобра, известио је о упућивању аустро-руске ноте бугарској влади, у којој се од ње тражило да уложи напоре у циљу пацификације ситуације јер, у противном, доћи ће до најокрутнијег уништавања. Указао је и на то да се у политичким и новинарским круговима наговештава могућност избијања новог и разорнијег конфликта од оног који се десио током последњег устанка. Турски официри на граници желе провокације, а истовремено велики број побуњеника са бугарске стране границе такође је спреман да пређе у Македонију и започне нове сукобе са турским јединицама. Сигнал који указује на могућност избијања сукоба јесте и наговештај опште мобилизације у Бугарској. На крају текста Баучер је изнео и алармантне податке о приливу избеглица на бугарску територију. Навео је да су стотине њих пристигле у манастир Рила, а процена је да се у планинској области између Риле и Самокова налази пет хиљада људи, у Бургасу их је тринаест хиљада, а у Варни око хиљаду.⁵³

У истом листу, 3. новембра 1903, Баучер је објавио и текст *The Bulgarian Elections. Triumph of the Government* (Бугарски избори. Владин тријумф), у коме је такође наговестио нове сукобе у Македонији. У прилог тој тези цитирао је речи новоименованог бугарског дипломатског агента у Лондону, Цокова, који је анализирајући прилике на Балкану процењивао да у Македонији нема напретка ситуације. Упозорио је да се не треба заваравати да су револуционарни комитети одустали од својих циљева и борбе за независност од Турске. Њихова тактика се огледа у томе да током зиме само привремено прекину своје акције и одложе оружје, односно напусте планинска уточишта и врате се кућама, да би с пролећа наставили акције. У погледу могућег бугарско-турског рата, Цоков је истакао да његови сународници неће још дуго моћи да трпе постојећу ситуацију. Иако добро знају да је рат погубан, биће присиљени да узму оружје у руке. Упозорио је и на тешку економску ситуацију у земљи. Трговина је скоро прекинута, европске банке су престале да дају кредите бугарским банкама, што је поспешило економску кризу, која ће по његовом предвиђању, током 1904. године бити још гора него до тада. Бугари зато резонују да је боље ући у рат с Турцима јер ће на крају просперирати, а њихови економски интереси ће бити сачувани. Ипак, био је мишљења да његов народ не жели рат.⁵⁴

Коначно, Times је и 29. децембра 1903. писао о предстојећем рату у Македонији преносећи кратку али алармантну вест свог дописника из Солуна, насловљену *The Macedonian Movement* (Македонски покрет), према

⁵³ J. Bourchier, *The Macedonian Rising. The Austro-Russian Note*, The Times, October 6, 1903, N° 37204, p. 3.

⁵⁴ J. Bourchier, *The Bulgarian Elections*, The Times, November 3, 1903, N° 37228, p. 9.

којој су тамошње власти информисане да су снаге од четири хиљаде комита распоређене у групама од по сто и двесто људи, под командом осамдесет бугарских официра спремне да нападну турску територију.⁵⁵

Поред угледних појединаца, јавних и културних радника своје текстове о Македонији објављивали су и многобројни комитети и друштва. Једно од најактивнијих је било Бајроново друштво, које је још марта 1903. године писало о неповољној ситуацији на просторима Македоније. У писму које је председник Бајроновог друштва објавио 27. марта 1903. године, упозоравало се на жалбу представника грчке заједнице у Солуну на владавину терора у македонским провинцијама. Грчко становништво се жалило да је отоманско насиље замењено невољама које чине припадници бугарских револуционарних комитета и чета, који не само да пљачкају Грке, већ врше и убиства, силују, подмећу пожаре, врше злочине над децом.⁵⁶

Штампа

- The Macedonian Question*, To the Editor of the Times, The Times, March 9, 1903, N° 37023, p. 10.
- Macedonia, The Situation in Macedonia, The Macedonian Question*, The Times, January 7, 8, 14, 16, N° 36971, 36972, 36977, 36979, p. 4, 3, 3, 3.
- The Macedonian Question*, The Times, February, 4, 1903, N° 36996, p. 3.
- The Macedonian Question. The Austro-Russian Note*. The Times, February, 13, 1903, N° 37003, p. 3.
- Macedonia. Another Armed Encounter*. The Times, March 12, 1903, N° 37026, p. 5.
- The Powers and Macedonia*, The Times, February, 17, 1903, N° 37007, p. 3.
- The Macedonian Question*, The Times, March 2, 1903, N° 37011, p. 5.
- The Macedonian Trouble. Revolutionary Operations*, The Times, March 3, 1903, N° 37012, p. 3.
- The Situation in the Balkans. Turkey and Bulgaria*, The Times, May 21, N° 37087, p. 5.
- The Balkan Crisis. Renewed Conflicts*, The Times, April 23, N° 37062, p. 5.
- The Monastir Outbreak*, The Times, May 11, 1903, N° 37077, P. 2.
- The Balkan Crisis. Dynamite Outrages*, The Times, May 1, 1903, N° 37069, p. 3.
- The Salonika Outrages. Turkish Note to Bulgaria*, The Times, May 6, 1903, N° 37074, p. 7.
- The Balkan Crisis. Situation at Salonica*. The Times, May 30, 1903, N° 37096, p. 7.
- The Methods of the Committees*, The Times, March 16, 1903, N° 37029, p. 5.
- Murders in Macedonia*, The Times, April 29, 1903, N° 37067, p. 5.
- The Macedonian Refugees*, The Times, March 23, 1903, N° 37035, p. 5.
- The Balkan Crisis. Bulgaria and Turkish Severities*, The Times, May 22, 1903, N° 37088, p. 3.
- The Balkan Outlook. The Fight Near Salonika*, The Times, June 10, 1903, N° 37103, p. 7.

⁵⁵ *The Macedonian Movement*, The Times, December 29, 1903, N° 37276, p. 3.

⁵⁶ *The Balkan Troubles. Continued Unrest in Monastir*, The Times, March 27. 1903, N° 37039, p. 3.

- Insurgent Activity in Macedonia*, The Times, August 6, 1903, N° 37153, p. 3.
- The Renewed Outbreak in Macedonia*, The Times, August 7, 1903, N° 37154, p. 3.
- The Macedonian Rising. Bulgarian Force Routed*, The Times, August 8, 1903, N° 37155, p. 5
- The Macedonian Outbreak*, The Times, August 12, 1903, N° 37158, p. 3
- The Macedonian Outbreak, Spread of the Rising*, The Times, August 13, 1903, N° 37159, p. 3.
- The Macedonian Rising. Monastir Murderer Executed*, The Times, August 15, 1903, N° 37161, 3.
- The Macedonian Rising. Feeling in Bulgaria*, The Times, August 17, 1903, N° 37162, 3.
- The Macedonian Rising. Reported Turkish Massacre*, The Times, August 22, 1903, N° 37167, 3.
- Turkish Outrages at Krushevo*, The Times, September 5, 1903, N° 37178, 3,
- The Macedonian Rising*, The Times, September 9, 1903, N° 37181, 3.
- Reported Turkish Defeats*, The Times, September 11, 1903, N° 37183, 3.
- The Macedonian Rising. Turkish Outrages*, The Times, October 1, N° 37200, p. 3.
- Position on the Frontier*, The Times, September 19, 1903, N° 37190, 5.
- Turkey and Bulgaria. A Frontier Incident*, The Times, October 10, 1903, N° 37208, 3,
- The Macedonian Rising. The Violation of Bulgarian Territory*, The Times, October 10, N° 37210p. 3.
- The Refugees in Bulgaria*, The Times, October 17, N° 37214, P. 7,
- The Macedonian Rising. Condition of the Refugees*, The Times, October 19, N° 37215, p. 5,
- The Macedonian Rising. The Refugees in Bulgaria*, The Times, October 20, N° 37216, p. 3,
- The Macedonian Rising. Situation in Monastir.* , The Times, September 10, 1903, N° 37182, 3.
- The Macedonian Rising. Massacre at Krushevo* , The Times, September 15, 1903, N° 37186, 3.
- The Macedonian Rising. Russian Demands Accepted*, The Times, August 21, 1903, N° 37166, 3.
- The Macedonian Rising. Turkish Operation in Monastir*, The Times, September 12, 1903, N° 37184, 5.
- The Macedonian Rising. Insurgent Action*, The Times, September 7, 1903, N° 37179, 3.
- N. Buxton, *A Macedonian Policy*, The Times, September 12, 1903, N° 37184.
- The Policy of Extermination in Macedonia, The Famine in Monastir. Formation of a Relief Fund.* The Times, October 1, 1903, N° 37200, p. ` 10.
- The Macedonian Rising. Austro-Russian Note to the Porte.* The Times, October 5, 1903, N° 37203, p. 3.
- Macedonia. The Austro-Russian Reform Scheme*, The Times, October 26, 1903, N° 37221, p. 5,
- Macedonia. Defects in the Reform Scheme*, The Times, October 28, 1903, N° 37223, p. 5.
- Servia and the Macedonian Question*, The Times, November 24, 1903, N° 37246, p. 5.
- Macedonian Question*, The Times, October 22, 1903, N° 37218, p. 9.
- The Reforms in Macedonia*, The Times, November 3, 1903, N° 37228, p. 9.
- J. Bourchier, *The Macedonian Rising. The Austro-Russian Note*, The Times, October 6, 1903, N° 37204, p. 3.
- J. Bourchier, *The Bulgarian Elections*, The Times, November 3, 1903, N° 37228, p. 9.
- The Macedonian Movement*, The Times, December 29, 1903, N° 37276, p. 3.

The Balkan Troubles. Continued Unrest in Monastir, The Times, March 27. 1903, № 37039, p. 3.

Литература

- Albertini, Luigi (1952): *The Origins of the War 1914, vol. I, European relations from Congress of Berlin to the Sarajevo Murder*, London: Oxford University Press.
- Војводић, Михаило (1988): *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд : САНУ.
- Војводић, Михаило (1992): *Србија и македонско питање*, Историјски гласник 1–2, 1990–1992, Београд 1992, 33–49.
- Војводић, Михаило (2007): *Акција Србије на остварењу реформи у европској Турској у првој половини 1903. године, у Изазови српске спољне политике (1791–1918) огледи и расправе*, Београд, 295–313.
- Војводић, Михаило (2009): *Петроградске године Стојана Новаковића (1900–1905)*, Београд : Историјски институт.
- Попов, Чедомир (2008): *Источно питање и српска револуција 1804–1918*, Београд : Српска књижевна задруга.
- Растовић, Александар (2011): *Велика Британија и македонско питање 1903–1908*, Београд : Историјски институт.
- Терзић, Славенко (1992): *Србија и Грчка (1856–1903). Борба за Балкан*, Београд : Историјски институт САНУ.

Aleksandar Rastović

THE TIMES ON MACEDONIA'S UPRISING IN 1903

The complex situation in Macedonia which was complicated after Berlin Congress culminated during 1902, and 1903, when the terror of the Turkish official authorities toward Christian population caused their resistance which is known in historiography as The Ilinden uprising. Revolt was enlarged from the town Krushevo as center of uprising in Monastery vilayet to the Salonika, Adrianople, and Kosovo vilayets. After the first period of the confusion and unprepared the Turkish authorities made consolidation of their troops and has successfully clashed revolt of rebellions for a few days. They captured Krushevo, center of the rebellion movement, and persecuted unseen and brutal crimes and extermination of the local population which were predominantly Christians. Inhumanity of the Turkish military troops, irregular bands and local authorities towards domestic population made a huge shock and protest of the European public opinion. Particular sharply reactions were made in the British public opinion and in their press who almost daily reported about turbulent Macedonian reality in those months. The most detailed about Macedonia reported The Times, who had had reputation of the independent, the most influenced and the most objective British daily newspaper. Their journalists published more than 115 articles about Macedonian crisis. The editor board

introduced special heading dedicated to Macedonia where everyone who were able to say something about this European province could do it. However we have to be very careful in analyzing of the articles about Macedonia in the Times because this newspaper often pleading for pro-Bulgarian opinions.

Nikola Samardžić, Ph.D.
Professor, Department of History
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Čika Ljubina 18–20, Belgrade
nsamardz@f.bg.ac.rs

POST-CONFLICT BELGRADE: COLD WAR HERITAGE AND THE GLOBAL CHALLENGE*

Od svih evropskih prestonica, Beograd je pretrpeo najviše ponovljenih uništavanja, migracija, ekonomskih kriza i kriza identiteta. Istorija modernog Beograda je uporedna hronika opšte, „velike“, oficijelne istorije, i „malih“, obično anonimnih pojedinačnih sudbina. Urbani i kulturni razvoj Beograda u poslednja dva veka bio je prepušten stihiji, samovolji ili nekompetenciji institucija. Ponekad se gubila razlika u suštini, u odnosu osvajača ili „oslobodilaca“ prema gradu i njegovom zatečenom stanju. Hronična slabost građanstva postala je i u tranzicionom periodu, nakon pada komunizma u istočnoj Evropi, činilac specifičnosti tranzicije, demokratizacije, emancipacije vladavine prava i liberalizacije tržišta. Upravo zbog svih navedenih istorijskih poremećaja i lomova, Beograd je jedini nekadašnji satelit Sovjetskog Saveza koji nije bio u stanju da definiše odnos svoje savremene kulture i institucija kojim bi se distancirao od nasleđa totalitarizma. Zato je i uloga Beograda u procesu evropske dezintegracije pripala upravo hladnoratovskoj paradigmi, mada je druga Jugoslavija u hladnoratovskim odnosima bila načelno neutralna, ili nesvrstana.

Key Words: *Belgrade, Cold War, urban development, transition, middle class.*

Ključne reči: *Beograd, Hladni rat, urbani razvoj, tranzicija, srednja klasa.*

Belgrade is European capital that suffered most destructions, migrations, economy crises, and identity crises in two centuries of its modern history. History of modern Belgrade is a chronicle of common, for official, ‘big history’, ‘small’, often anonymous people, and their efforts to survive. These peoples were carried by current of decisions of their country, aggressor countries and ally countries,

* Here are presented some results of the scientific project “The Modernization of the Western Balkans” (Modernizacija Zapadnog Balkana, No. 177009) financed by the Serbian Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

and results of decisions. Consequences usually lasted longer than the previous processes that led to their appearance. Modern Belgrade history is parallel reality of ethnic diversity, multiculturalism and assimilation. Assimilation was forced by official Belgrade, in certain periods, in forms that fostered ethnic misapprehensions and conflict. In the role of Serbian and Yugoslav capital, Belgrade enjoyed only three periods of relatively peaceful development: from 'keys delivery' in 1867 till beginning of World War One in 1914, between 1918 and 1941 when Belgrade built the shapes of its European identity, and from 1944 till beginning of Yugoslav disintegration in 1991. The first and third period lasted 47 years each, second one only 22 years. Globalization period have really begun only after year 2000.

Only in theory and practice of political violence Belgrade was not much different to other European capitals. From beginning of its political independence in 1867, until World War One in 1914, Belgrade hosted assassinations of prince Mihailo Obrenović in 1868 and king Aleksandar Obrenović in 1903. Serbia led four wars: against Turkey 1876–1878, Bulgaria 1885, and two Balkan wars in 1912–1913. Belgrade entered 21st century with a tradition and practice of assassinations. As Yugoslav capital, after huge war destructions, suffering and loss of the most vital part of its population, Belgrade became a battlefield for fierce political and national disputes, additionally surviving the Big depression pressures from 1929 until mid-1930s. World War Two brought not only new destruction and human tragedy but also quick and brutal after war sovietisation, migrations, drastic change in ownership structure and pressures of ruling ideology that also went through changes, sometimes becoming unpredictable, again made no favourable climate for continued urbanization and inclusion into cultural streams of developed and free world.

Belgrade was a province of big systems (in modern history Hungarian, Turkish and Austrian), and simultaneously an urban island on Balkans geographical edges. Belgrade probably was never entirely urbanized, and never fully ruralised. Never fully built, never totally destroyed, although its culture tended towards historical vision of a "Phoenix" city. That tendency is just one of characteristics of its semi rural, small town mentality. Balkan cultures are full of testimonies of historical and exceptional, divine missions of almost each bigger nation, of great ideas, profound meditations, and also of specific mentalities. Balkan self-cognition takes place between belief of survival on a margin, on a far and lonely border at civilization periphery, and opinions that this same space is crucial battlefield of European history. Belgrade certainly has exceptional position in physical, cultural and economic sense, positioned at mythical *Limes* dividing barbarians from civilization, but it didn't succeed to confirm such advantages in its modern historical development. Sometimes too

tired, sometimes disappointed, European culture also neglected Balkans, giving up on sorting out its history and sorting out its future.

Globalization of urban identity and culture does not imply simplification of reality. Globalization reveals existence of multiple social layers. Regardless of degradation during the last few decades, a period when Belgrade was a source of historical inspiration and historical victim of Yugoslav disintegration and ethnic homogenization. Belgrade is, not only due to its controversies, exceptional example with significant details different to the general East-European post-totalitarian development pattern. It seems that no clear paradigm can cover the uniqueness of its historical faith. Visibly impoverished and untended, Belgrade was, after 2000, only partially renewed and revitalized. Belgrade kept scars of all ideology crises specifically manifested in local milieu. It entered global era with a burden of important dilemmas of the second half of 20th century, ones that Serbian society didn't manage to solve along with the fall of communism in Eastern Europe. Moreover, Serbian society entered into 21st century with very similar essential dilemmas brought by continuity of communism, nationalism, urbicide and ruralisation.¹ It is no surprise that contemporary challenges bring additional confusion and controversial decisions especially when affecting the future.

In even broader context, the beginnings of 21st century were marked, in international relations, by development of political religion, ideological confusion of liberal democracy, and by rise of authoritarian powers China, Russia, Brazil and India, and their historical experiences that didn't offer acceptable models of dealing with economic, political and moral dilemmas, like ones given or forced upon by Western democratic civilization. On the contrary. Global city, future dominant form of human community in 21st century, still feels and develops all global puzzles.² Streets are full of discontent requiring more social justice and equality, evoking new role of state in social and economic redistribution, regardless of Nazi, Fascist and Communist experience while the state forced its authority over the principles of responsibility and individual rights.

Survival of most successful system in overall human history became questionable, as the modern liberal democracy ripened exactly on the outcome of fights over structuring modern politics and economy in the first half of 20th century. After-war order was based on coexistence, if not full reconciliation, of liberal democracy and state economy, but from perspective of historical times and development, that order with all its shortcomings and historical failures,

¹ Tom Gallagher, 2001. *Outcast Europe. The Balkans, 1789–1989. From the Ottomans to Milosevic.* London and New York : Routledge, 228–238.

² David Clark. 1996. *Urban World/Global City.* London and New York : Routledge, 77–99.

enabled people to live longer, richer and freer than ever. That development took place primarily in cities that, losing gradually local characteristics, assuming gradually common characteristics of global civilization. Anyway, the world entered 21st century burdened with dread from free market, its unpredictable and sometimes cruel mechanisms, occasional vulnerability, marked with regression into sphere of political religion and rigid social regulation, and failure of large social communities to accelerate modernization processes, primarily through enhancing economic and political freedom abandon traditional society mechanisms and totalitarian models of governing. Fall of communism at the end of 20th century actually took place exclusively in those nations that were aware of importance of such processes.³

The shapes of Belgrade architecture, of general city appearance, or functionality of public spaces and quality of life, actually are reality mirroring ideological doubts in a context of continuity of communism, nationalism and populism, with occasional extreme digressions from principles of democracy, rule of law and institutional responsibility. One of Belgrade characteristics in the last two centuries of its modern history, was specific multi-layer identity of that capital of small, undeveloped, illiterate, professionally incomplete society, focal point of Yugoslav gathering and, later at the end of 20th century, of Yugoslav disintegration, coincidental seat of Serbian and local institutions, migrants and occasional refugees from backward regions. The specific modern Belgrade multiculturalism, however, could not rely on efficient institutions and rule of law.

Belgrade is, more than “global city”, a rural or post-rural conglomerate characterized by visual, emotional, ideological and material traumas of wars, holocausts, poverty, discontinuity of efficient institutions and rule of law, a micro-culture of individual irresponsibility and incompetent development solutions. Serbia led more wars than any other European country in 19th and 20th century, after the renewed epos of Austria-Turkey wars 1683–1791. At the beginning of 21st century Serbia is at European bottom by parameters of economic development, freedoms and standards, especially in media freedom and culture of public discourse, efficiency of institutions and rule of law. Modern urban development and urban identity is based on all listed standards and they are researched, exactly measured and followed per annum.⁴

Belgrade urbanity is, above all, reflection of continual crisis of middle class, the historical loser in all wars and political conflicts in 20th and at the

³ Richard J.Crampton. 1994. *Eastern Europe in the Twentieth Century and After*. London and New York : Routledge, 419–458.

⁴ Tom Gallagher. 2005. *The Balkans in the New Millennium. In the shadow of war and peace*. London and New York : Routledge, 111–131.

beginning of 21st century. In that sense that discontinuities, social pressures and manipulations by oligarchic elites were marginalizing and depraving the city of intellectual and moral capacities that would create its institutions and society as reliable foundations of democracy development and rule of law. In parallel with peaks of nationalism that in Serbia and similar systems replaced the fall of communism, globalization eroded social and economic foundation of middle class that contemporary liberal democracy is based upon.⁵

In last few decades middle class was mediator between ideologies and their application in wide social base. Pressure on middle class in socialism, i.e. communism, and later on in nationalism, when it was threatened by both elite and basic social strata, made it unconcerned and, in time, incapable of linking its own interests with general European flows, based on advanced knowledge and historical experience, and to secure their fulfilment within institutions. "Socialist Eden" did not purport that middle class possess valuable immobility and can start and develop small and middle business. General scope of incomes was insufficiently developed to mark evident social differentiation. Serbian society never had available sufficient political and business capacity to establish continuity of liberalism. Two centuries of modern history with Belgrade in its epicentre, passed by in accomplishing war agendas that involved Serbia into clashes of big powers. That's why history of modern Belgrade consisted of dramatic and shocking episodes of destruction and reconstruction, in shifting of ideologies of social egalitarianism, state capitalism and state-planned socialism. Nationalism and communism had some common characteristics, like populism and a belief in exclusivity and righteousness of decisions that forced upon society special role in history process. Liberal agenda of legitimacy of state authority limited by rule of law and dedicated to protection of individual civil rights had been, in last two centuries of Serbian history, marginalized by religious invitations for final solution of national issues, regard for traditional authorities and ways of living, and social justice that, in slow and autarchic economic and social reality, came down to poverty and stagnation. Emancipation of middle class was not contributed by negative social evolution in which each generation, from first to last Balkan wars of 20th century, remained without most intelligent and most sensitive members that chose to emigrate. From easily understandable reasons, science did not dare to explain all implications of such negative selection.

Development of middle class, citizenry, was a basis of both development and democracy of modern cities. Middle class development was historical

⁵ Stephen White, 2001. *Communism and its Collapse*. London and New York : Routledge, 21–29.

response to distrust of classic liberals, like John Stuart Mill, that democracy and equal political participation are possible without education and private property. Citizenry initiated democracy development exactly because it was capable to bridge gap between aristocracy or republican oligarchy and proletariat. In modern history of Belgrade, underdevelopment of democratic institutions and absence of rule of law enabled oligarchy, with populist battle cries and village and city proletariat as its footing, involve occasionally into war adventures and social engineering.

Evolutional “sin” of Serbian citizenry, from European perspective, is complicity or support to political elite and army in attempts to justify huge sacrifices through need to enforce “national” territorial politics and in acceptance of social egalitarianism. Social egalitarianism was used by Marxism since mid 19th century in order to solve primarily exclusion of majority of European citizenry of the time from political decision-making process. Clericalism, new phenomenon that became noticeable in the period between World wars, in case of Serbian citizenry was one of tendencies to accept historical logic of the time, almost unavoidable during culmination of European totalitarianism, Japanese militarism and populist progressivism in USA, especially in the years following escalation of worldwide economy crisis.

Economic and technological development that took place after World War Two denied Marxist scenario of proletarian dictatorship, since than its delaminating was going on with new foundations and through processes where unqualified industrial workers, as historical phenomenon, were gradually replaced by new professional strata in service and post-industrial sectors. Surpluses of manpower, previously produced by chaotic industrialization and urbanization, Yugoslavia released by opening borders towards Western Europe and USA, so economy emigration followed political one. Economical and political liberalization enabled new impulse of urbanization in mid 1960s, and that revealed new occurrence that later on proved to be global: appearance of poor, uneducated and neglected strata that crawled out of official cover that made working class a nominal bearer of power and social prosperity. Urbanization brought up issues of, since then, excluded groups: women, gay-lesbian population and invalids. Despite their violent, sometimes rural-traditional character, authorities were forced to reply according to official ideology of social egalitarianism. Therefore Yugoslav socialism, especially in cities, became certain basis of their emancipation. These things alike, new reality challenged Serbian and other Yugoslav nationalisms that looked at urbanization and social emancipation as new historical threats. It is no coincidence that exactly since mid 1960s new requests appeared for territorial reorganization of community, concepts of national culture, language, customs, traditions and religion were introduced. Platform for break-up of Yugoslav community and

return to previous forms of social relations, Marxism and political religion put on the same platform that became reality in 1980s. Often same individuals or institutions were involved. That process, with reciprocity of two collectivism, produced confusion in middle class, already deprived of its important property and economy attributes.⁶

Global processes revealed unique paradigm of changes and produced significant social changes, and Belgrade joined them in context of communism fall and Soviet Union disintegration. In the Near East, almost identical model of changes turned into political religion. Political religion became historical equivalent to nationalism, driving force behind democratization of Eastern Europe in 1990, especially in eastern Orthodox ex-communist countries. Masses were driven by spiritual and emotional content of nationalism or political religion. And although classic Marxism assumed that citizenry will remain small, privileged minority in modern societies, it actually became majority in developing countries. But citizenry didn't manage to significantly establish stable liberal democracy and rule of law wherever influenced by nationalism and political religion. Where nationalism was very pronounced, in Poland for example, or where it led to obvious social divisions, as in Baltic states and former Czechoslovakia, it still didn't result in direct clash as it did in ex-Yugoslavia, Soviet Union and Near East.

In overall human experience, middle class was cornerstone of democracy, but democracy, including liberal democracy, did not develop necessarily where middle class development was present. Globalization revealed that pattern of middle class as footage of stable democracy could not apply where middle class did not possess significant private property and business initiative, or did not rely on liberal political tradition and direction. "Third wave" of democratization, started from southern Europe, from Greece, Spain and Portugal in mid 1970s, and culminated at the time of communism fall at the end of 1980s. It introduced new, instable democracies based on economic development and urbanization: Brazil, India, Indonesia, South Africa, Turkey. Their citizenry had at disposal good education and private property, technological connections to other parts of the world, but their systems failed to develop efficient and reliable institutions of liberal democracy just because of lack of historical strata of democratic memory and experience and a set of factors that make each of those systems very specific.

Global world was made on foundation of Reagan-Thatcher revolution that brought forth and ever more global, competitive world, ready to get rid of

⁶ Franke Wilmer. 2002. *The Social Construction of Man, the State, and War Identity, Conflict, and Violence in Former Yugoslavia*. London and New York : Routledge, 69–78.

traditional and present barriers in every sense. Citizenry, as Belgrade symbol in its cultural and urban climax from 1965 to 1990, was not capable to understand global development and contributed to turning history in exactly opposite direction that, in simplified terms, equals obsession with territorial borders and preservation of autarchic model of society and economy. Global development of democratization, with all its limits and peculiarities, relied on growth of middle class in developing countries.⁷

Urban development of Belgrade joined mainstream only at the beginning of 21st century, revealing very layered structure of problems and traumas from recent history and inheritance of disadvantageous conjecture and mentality from the period preceding nationalism triumph in 1990s. Globalization process involved facing own, internal challenges – poverty, sharp social, cultural and ideological differences, inheritance and influence of nationalism, socialism and political religion, undeveloped or inappropriately developed infrastructure, deviations from recent times, building on top or extending existing buildings, urban self-will, mass ruralisation with elements of urbicide. Second, general plan of the challenge is the global issue. Will Western democracies, those ones to which Belgrade is partly relying in economic, cultural and political sense although simultaneously negates its European, urban and democratic identity, manage to recover as liberal democracies their political and economic solvency that became questionable after global crisis of 2008? In other words, question is will Belgrade take part, qualitatively and quantitatively, in globalization that, with exact facts to prove it and despite all its dilemmas and controversies, contributed to dynamic progress of developing countries. Proliferation of investments, trade and communication networks strengthened interaction between democratic processes and, through pacifying effects, started to open authoritarian undemocratic systems towards outer world, primarily developed democratic world.

Globalization economy is, however, complicated and uncertain. Deindustrialization and outsourcing produced previously never experienced strange phenomena of international trade misbalance. Terms like international trade and domestic production became relative. Credit and investment balloons also contribute to quick development, but are often having too much pressure and prone to explode. Never in history world was so much interconnected, at least through informatics and technology, and never before common feeling of uncertainty was so pronounced. New important issues are open, like future collective ruling in Europe, and opposite opinions appeared concerning further

⁷ Francis Fukuyama. 2010. The Future of History. *Foreign Affairs*, 91, 1, 53–61.

consolidation of common institutions or return to national sovereignty model with domestic market protection measures.

Development, structure, economy and identity of cities will probably be the most important social issue of 21st century. Big changes ensued fall of Berlin wall, immigration pressures, global adjustment, accelerated technology progress and occasional market disturbances all contributed and European cities obtained new identity. They are no longer cities-museums. Cities are again living organisms where survival fights are going on. Belgrade identity is left to obscure future with interspersed cultures that are sometimes incongruous, ill-matching, the future of cooperation or clash between traditions and innovations. Cities still attract migrants and adventurers, produce mass disappointment and other forms of collective emotions outbursts, inspire writers and artists. From time to time they become rural conglomerates, incapable or giving up to deal, through urbanization and assimilation, with processes left to social and cultural blind forces. Cities are focal points of turmoil, pathology, adjustment or nostalgia. Part of Belgrade identity is its intimate, emotional history felt by those visitors that ignore its current desolation, turmoil and self-will.

All shortcomings of actual Belgrade, inadequate solutions or lack of them in urban development, maintenance and building of infrastructure, cultural and social policies framework, from both historical perspective and analyses of current condition, can be connected with shortcomings of middle class, citizenry, and their deficient involvement in processes of transition, democratization, emancipation of rule of law and market liberalization. Important question is to what extent Serbian intellectual elite in last two centuries challenged significance, sometimes even moral basis, of all mentioned modernization and the EU access. Relative poverty and negligible public influence of citizenry are partly result of incapability of local humanistic sciences to become one of the means for problem solving. The EU integration connotes improvement of city autonomy, democratization of ownership and political rights, stimulation to economy performance, again those issues that were marginalized in recent history of Belgrade modernization. Absence of "middle class" in transition process and at the top of politics decision-making is obvious in crisis, sometimes even temporary absence of institutions: National museum, Museum of contemporary art, Opera, etc. Strategy of poverty diminishing almost daily shows how confined its scope is, primarily due to insufficient economic development of middle class that is balancing factor of entire society and affects stability and functionality of institutions. However, urban development is not detached process when planning and decisions are concerned, so it's impossible to implement it without property transition strategy and intensified democratization process, in a very wide framework of highest modern standards.

List of References

2010. *Beyond Preservation. Using Public History to Revitalize Inner Cities*. Philadelphia: Temple University Press
- Clark, David. 1996. *Urban World/Global City*. London/New York: Routledge
- Crampton, Richard J. 1994. *Eastern Europe in the Twentieth Century and After*. London and New York : Routledge
- Davis, Diane E., and de Duren, Libertun Nora (eds). 2011. *Identity Conflicts in the Urban Realm. Cities and Sovereignty: Identity Politics in Urban Spaces*. Bloomington: Indiana University Press
- Eade, John (ed) 2005. *Introduction: Living the Global City. Globalization as a Local Process*. London: Routledge
- Fukujama, Frensis. 2007. *Gradenje države. Beograd : Filip Višnjić*.
- Fukuyama, Francis. 2010. "The Future of History". *Foreign Affairs*, 91, 1, 53–61.
- Fyfe, Nicholas R. 1998. "Introduction: Reading the Street." *Images of the Street. Planning, Identity and Control in Public Space*, 1–11. London: Routledge
- Gallagher, Tom. 2001. *Outcast Europe. The Balkans, 1789–1989. From the Ottomans to Milosevic*. London and New York : Routledge
- Gallagher, Tom. 2005. *The Balkans in the New Millennium. In the shadow of war and peace*. London and New York : Routledge
- Giddens, Anthony. 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press
- Jones, Ian, MacDonald, Robert R., and McInty, Darryl (eds). 2008. *City Museums and City Development*. Plymouth: Realtamira Press
- Krastev, Ivan. 2011. "Paradoxes of the New Authoritarianism". *Journal of Democracy*. 1–16.
- Lindner, Christoph (ed). 2006. *Urban Space and Cityscapes. Perspectives From Modern and Contemporary Culture*. London: Routledge
- Alina Mundiju – Pipidi, Ivan Krastev (eds) 2004. *Nacionalizam posle komunizma. Naučne lekcije. Beograd : Fond za političku izuzetnost*.
- Nagle, John. 2009. *Multiculturalism's Double Bind. Creating Inclusivity, Cosmopolitanism and Difference*. University of Ulster, Farnham Burlington: Ashgate Publishing Limited
- Neill, William J. V. 2004. *Urban Planning and Cultural Identity*. London: Routledge
- Prato, Giuliana B. 2009. "Introduction – Beyond Multiculturalism: Anthropology at the Intersections Between the Local, the National and the Global". *Beyond Multiculturalism. Views from Anthropology*. Farnham Burlington: Ashgate Publishing Limited
- Prévélakis, Georges. 2008. "City Museums and the Geopolitics of Globalization." *City Museums and City Development*. ed. Ian Jones, Robert R. MacDonald and Darryl McInty, 16–26. Plymouth: Realtamira Press
- Stupar, Aleksandra. 2009. *Grad globalizacije. Izazovi, transformacije, simboli*. Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu. Beograd: Orion Art
- United Nations. (2004). *Development and Globalization: Facts and Figures*. United Nations Conference on Trade and Development. New York and Geneva

- Weiss-Sussex, Godela, and Bianchini, Franco (eds). 2006. *Urban Mindscales of Europe*. Amsterdam/New York
- Wetherell, Margaret. (ed). 2006. *Identity in the 21st Century. New Trends in Changing Times*. Palgrave MacMillan
- White, Stephen. 2001. *Communism and its Collapse*. London and New York : Routledge
- Williams, Harold. 2004. "Historic Cities: The Sense of Place, Sacred and Secular." in: *Historic Cities and Sacred Sites: Cultural Roots for Urban Futures* ed. by Ismail Serageldin, Ephim Shluger, and Joan Martin-Brown. Washington, D.C.: The International Bank for Reconstruction and Development.
- Wilmer, Franke. 2002. *The Social Construction of Man, the State, and War Identity, Conflict, and Violence in Former Yugoslavia*. London and New York: Routledge

Nikola Samardžić

POSTKONFLIKTNI BEOGRAD: NASLEĐE HLADNOG RATA I GLOBALNI IZAZOV

Od svih evropskih prestonica, Beograd je pretrpeo najviše ponovljenih uništavanja, migracija, ekonomskih kriza i kriza identiteta. Istorija modernog Beograda je uporedna hronika opšte, „velike“, oficijelne istorije, i „malih“, obično anonimnih pojedinačnih sudbina. Urbani i kulturni razvoj Beograda u poslednja dva veka bio je prepun stihiji, samovolji ili nekompetenciji institucija. Ponekad se gubila razlika u suštini, u odnosu osvajača ili „oslobodilaca“ prema gradu i njegovom zatečenom stanju. Hronična slabost građanstva postala je i u tranzicionom periodu, nakon pada komunizma u istočnoj Evropi, činilac specifičnosti tranzicije, demokratizacije, emancipacije vladavine prava i liberalizacije tržišta. Upravo zbog svih navedenih istorijskih poremećaja i lomova, Beograd je jedini nekadašnji satelit Sovjetskog Saveza koji nije bio u stanju da definiše odnos svoje savremene kulture i institucija kojim bi se distancirao od nasleđa totalitarizma. Zato je i uloga Beograda u procesu evropske dezintegracije pripala upravo hladnoratovskoj paradigmi, mada je druga Jugoslavija u hladnoratovskim odnosima bila načelno neutralna, ili nesvrstana.

Прилог / Contribution

УДК: 821.111'04.09-992

ID: 194217740

Мр Александар Узелац
Истраживач-сарадник, Историјски институт
Кнез Михаилова 36/II, Београд
alexuzelac@sbb.rs

Мр Бојана Радовановић
Истраживач-сарадник, Историјски институт
Кнез Михаилова 36/II, Београд
bojana6@gmail.com

ЈЕДАН ОПИС БЕОГРАДА И ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ У ЕНГЛЕСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ XV ВЕКА*

In this supplement, a section from the so-called *Metrical Version of Mandeville's Travels* has been presented, conveying the journey from Hungary to Constantinople. The importance of this section lies in the short description of Belgrade, absent from other versions and redactions of this popular medieval literary work. This description was probably made according to an eye-witness and a contemporary from the early XVth century, and depicts the rise of the town in the period marked by its transition to a new government of despot Stefan Lazarević.

Кључне речи: Јован Мандевил, *Метричка верзија Мандевилових путовања*, Југоисточна Европа, Београд, XV век.

Keywords: John Mandeville, *Metrical version of Mandeville's travels*, Southeastern Europe, Belgrade, 15th Century.

Уколико је судити по броју сачуваних рукописа и раних штампаних издања, *Мандевилова путовања* представљају најчитаније дело позно-

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. ИИИ47025). Овом приликом изражавамо најдубљу захвалност др Ангелу Николову, доценту Историјског Факултета Софијског универзитета Св. Климент Охридски, који нам је уступио овде представљени основни изворни материјал, као и свој текст о *Мандевиловим путовањима*, још увек у штампи. (Николов 2012)

средњовековне књижевности.¹ Она из првог лица описују велики део тада познатог света, кроз чудесно путовање отпочето 1322. године одласком са британских острва. Како сам тврди, у наредне тридесет три године је Јован Мандевил (Jehan de Mandeville) посетио Константинопољ, Свету земљу, Египат, Малабарску обалу и егзотична острва у Индијском океану, као и Катај, где је ступио у службу монголског кана.

Међу савременицима је Мандевил уживао репутацију највећег светског путника. Позније генерације су га сматрале непревазиђеним лажљивцем, а требало је да прође више столећа да би се открило да је и сама личност творца *Књиге Путовања* измишљена.² Наиме, аутор је своје дело писао на основу читавог низа античких и средњовековних књижевних, путописних и енциклопедијских текстова, дотерујући их и допуњавајући према потреби. Често у контрасту са својим претходницима, он гаји изузетно трпељив однос према другим верама, па чак и муслиманима, док према православним и источним хришћанима исказује неуобичајену наклоност.³

Ауторство *Мандевилових путовања* ни до данас није утврђено, али је извесно да је дело написано између 1365. и септембра 1371. године, што је најранији датум забележен у сачуваним рукописима.⁴ Првобитно састављена на англо-норманском дијалекту француског, *Мандевилова путовања* су пре краја XIV века преведена на енглески, потом на латински и италијански, а до средине XVI века доживела су своје редакције на немачком, данском, низоземском, шпанском и чешком језику.

Поглавље у коме се описује копнени пут из западне Европе до Константинопоља стоји на самом почетку *Мандевилових путовања*.⁵ У њему се сусреће опис краљевине Угарске као и приказ путовања за Констан-

¹ Braude 1997, 115–116; Tzanaki 2003, 15–18. Постоји преко три стотине сачуваних рукописа *Мандевилових путовања* у различитим редакцијама. Укупан број инкунабула је тридесет пет, Klebs 1938, 213–216. Библиографију издања штампаних до средине XVIII века види у Cordier 1891, 288–323.

² У новије време, ауторство се приписивало лекару из Лијежа Јовану од Бургундије (*Jean de Bourgogne, dit a la Barbe*), који је наводно на самртној постељи обелоданио да је он Енглез, избегао из своје домовине зато што је починио убиство особе од угледа; потом његовом суграђанину и писцу два романирана историографска дела Јовану де Прејсу (*Johans des Preys, Jean d'Outremeuse*); као и извесном Јовану Дугом (*Jean le Long*), бенедиктинском монаху из Сент-Омера, познатом по свом преводилачком раду са латинског на старофранцуски. Такође, више људи који су носили презиме Мандевил и живели у Енглеској током XIV века, разматрани су као евентуални аутори, Jackson 1928, 466–468; Cameron 1936, 351–359; Higgins 1997, 6–8, 118–119, 260–264.

³ Howard 1971, 6–10; Petkov 1997, 96–97, 108; Tzanaki 2003, 219sq.

⁴ Steiner 1934, 144–147; Thomas 1957, 165–169.

⁵ Детаљније представљено у ранијем чланку, кроз анализу средњоенглеске тзв. *Непотпуне верзије* с краја XIV века и латинске редакције дела: Узелац 2007, 197–211.

тинопољ. Мандевилов осврт на краљевину Св. Стефана, њеног владара и границе, потиче од њему савременог, усменог или писаног извора,⁶ док је опис најважније балканске саобраћајнице настао на основу писаца крсташке епохе XI–XII века. Помени река, градова и земаља који леже дуж *Via Militaris*, односно пута од Београд а за Константинопољ, показују утицај *Јерусалимске историје* Алберта Ахенског, али не и директно преузимање података историчара Првог крсташког похода.⁷ Разлике међу појединим редакцијама *Мандевилових путовања*, када је реч о овом одељку, нису велике и углавном се одликују неусклађеном и тешко препознатљивом транскрипцијом топонима и хидронима.

Својерстан изузетак представља тзв. *Метричка верзија Мандевилових путовања*. Састављена на позном средњоенглеском наречју, она по својој садржини и дужини од око три хиљаде стихова не представља само посебну редакцију, већ се пре може окарактерисати као прерада и компендијум изворног дела. Као подлога јој је послужио неки од латинских острвских рукописа, а њен састављач био је, по свему судећи, литерарно образован и добар познавалац латинског језика.⁸ Сачуван је само један препис, отприлике с краја прве половине XV века, похрањен у архиву града Ковентрија, који је 1973. године објавио М. Сејмур.⁹

Иако краћа од других верзија *Мандевилових путовања*, она већ на самом почетку, кроз излагање текста у првом лицу, садржи подужи екскурс о сакралној топографији Рима, који не потиче од наводног Мандевила, већ од састављача *Метричке верзије*.¹⁰ У наставку следи опис путовања из Угарске за Константинопољ, где се среће још један уметак у изворно казивање – кратак опис Београд а. Према мишљењу А. Николова, уметак о граду на ушћу Саве у Дунав потиче по свој прилици од очевица и савременика, можда неког од енглеских учесника у крсташким походима организованим од стране угарског владара Жигмунда Луксембуршког. До-

⁶ Steiner 1934, 145–147.

⁷ Узелац 2007, 204–207.

⁸ Tzanaki 2003, 64–65. Како сам састављач *Метричке верзије* наводи, прерада је уследила зато што је оригинално дело било исувише дуго и замарајуће: “But in þat boke is moch tinge / That nedeth naught in þis takinge. / And þerefor set hit nedeth nauzt, / As I haue herde men sein offt, / Be it in geste othir in songe, / And it be made ouerlonge, / Hit maketh men werie and lothe to here / Thouz hit be neuer so good matere” *Metrical/Seymour*, 11, vv. 35–44.

⁹ *Metrical/Seymour*. Рукопис се чува под сигн. ms Acc. 325/1, садржи више дела позносредњовековне енглеске књижевности, а *Метричка верзија Мандевилових путовања* исписана је на fol. 77v–95v.

¹⁰ *Metrical/Seymour*, 13–15. Овај екскурс наслања се на спис познат под називом *Mirabilia Urbis Romae* који је доживео бројне редакције и током XIV–XV века уживао популарност и на британским острвима, Benson 2009, 147–182.

садашња запажања сагласна су да овај опис осликава успон града након његовог преласка под власт деспота Стефана Лазаревића крајем 1403. или почетком 1404. године.¹¹

Београд у је у *Метричкој верзији Мандевилових путовања* посвећено шест стихова. Сами по себи, они не доносе нове егзактне податке за већ добро познату и проучену историју града тога доба.¹² Такође, постоје много садржајнији прикази Београд а из прве половине XV века, из пера Константина Филозофа и Бертрандона де ла Брокијера.¹³ Међутим, овај опис, будући да садржи податке о обиљу намирница и задивљујућих грађевина, представља куриозитет вредан пажње. Он је по свој прилици старији од Брокијеровог из 1433. године, који се односи на време када је Угарска поново загосподарила градом. Стога, *Метричка верзија* вероватно чува најстарији поглед на Београд после политичких промена почетком XV века, виђен очима страног путника и први опис града у енглеској књижевности, уз то сачуван у особеној књижевној форми.

Са друге стране, географска слика југоисточне Европе у спису практично не одудара од других редакција *Мандевилових путовања* и одражава далеко прошло време раних крсташких похода. Међутим, о томе не би требало престрого судити. Искривљена, замагљена и анахрона слика региона карактеристична је црта чак и у делима ауторитета са острва за светску географију, Ранулфа Хигдена (с. 1280–1364) и његовог ученика Јована де Тревизе (1342–1402).¹⁴ Уопште узевши, *Метричка верзија*, као и друге прераде и редакције дела, представља упадљив контраст у оновременој острвској литератури, где је приметно слабо познавање и интересовање за балканске земље. У том погледу, није згорег подсетити се на стихове Џефрија Чосера, за кога је подунавска Влашка била далека, егзотична и негостољубива земља, попут Татарске, Прусије или Турске, у које су окрутне даме слале своје љубавнике да искушају њихову оданост.¹⁵ Писци на Британским острвима тек ће након османског освајања Константино-

¹¹ Николов 2012; *Metrical/Seymour*, 92.

¹² Калић-Мијушковић 1967, 82–101; Калић 1978, 97–105; Поповић 2006, 85–130; Лексикон 2010, 36–41. (М. Антоновић)

¹³ Константин/Јагић, 286–287; Broquière/Scheffer, 211–216; Брокијер/Рајичић, 109–112.

¹⁴ Polychronicon, I, 172–173; cf. Petkov 1997, 101–102.

¹⁵ “Therwith she loved so wel right, / She wrong do wolde to no wight; / No wight might do hir no shame, / She loved so wel hir owne name. / Hir luste to holde no wight in honde; / Ne, be thou siker, she nolde fonde / To holde no wight in balaunce, / By half word ne by countenaunce, / But-if men wolde upon hir lye; / Ne sende men into Walakye, / To Pruyse, and into Tartarye / To Alisaundre, ne into Turkye / And bidde him faste, anoon that he / Go hoodles to the drye see”, Chaucer/Fisher, 553, vv. 1015–1028. (из дела *Book of the Duchess* састављеног око 1370.)

поља (1453) и велике битке под Београд ом (1456) почети да обрађају више пажње на југоисточну Европу.

МЕТРИЧКА ВЕРЗИЈА – ТЕКСТ И ПРЕВОД ОДЛОМКА¹⁶

Now go we to þe worþi man Of whom oure talking frist began. Forth in his waie nowe wendith he Ouere the grete Grekisshe Se Into the lande of Hungare, Vnto Cleperone þat faire cete And bi the castelle Neyesburghe, And so to Malleuile he passeth throuhe Ouere þe ryuer of Dayneby, A stronge ryuer and a myghty. The water ther is so vigerous And so stronge rennyng in his cours So that his fresshenes holdith he Twenti myle within the see. Than passith he bi conduyt saf Vnto the cite of Belgraf, A stronge riche toun and a goode, Stondinge ful faire vppon þe floode. There is grete plente of brede and wyne And flesshe and fische boothe good and fine And of alle vetailis plenteuous And of beldinge fulle corious. Than passeth he bi þe water of Mace Into the lande of Bungerece And ouer a faire brigge of stone Ouer the ryuere of Marraone. And fro that cuntre he gan passe Into the lande of Pyncerasse. And so vnto Grece he passith thens Into the cite of Sterens, To Fynepaie and to Dandrenople. Than come he to Constantinople, That is chieff cete of Grece, As alle men knowen that it sees. And there dwelleth moost þe Emperour In that cite of grete honour. And in that cite sikirly Is a church of seynte Sophy.	Идемо сад код оног ваљаног човека о коме наша прича крену испочетка. Даље на свој пут сад оде он преко великог мора Грчког у земљу Угарску, до Клеперона, тог лепог града и крај Нејесбург утврде, и тако прође до Малелевила још даље преко реке Дајнеби, моћан је то ток и снажни. Вода је тамо толико силна и својим током тако снажно тече да своју свежину чува двадесет миља унутар мора. Потом он сигурно стиже у град Белграф силни, богати град, и угодни, крај воде он стоји сав прекрасни. Овде је обиље хлеба и вина меса и рибе која је и добра и фина и све друге хране изобиље је, а грађевине баш за дивљење. Потом прође крај воде Мејс, и дође у земљу Бунгрејс преко лепог моста од камена, преко реке Мараона. Из овог краја оде даље у земљу Пинцерасе. И у Грчку пређе тад, у Стеренс град, до Финепаја и Дандренопоља. Стиже потом до Константинопоља, који Грчке град је главни, како свим људима је знани. Овде најчешће цар борави, у том граду у великој слави. И у том граду заиста стоји црква посвећена Светој Софији.

¹⁶ Metrical/Seymour, 15, vv. 463–500.

ТОПОНИМИЈА И ХИДРОНИМИЈА

Cleperone – Шопрон. У острвским рукописима Мандевиловог дела помиње се под именима *Chippron*, *Cypron*, *Schyppronne*.¹⁷

Neysesburghe – “Нови град”. У острвским рукописима наведен као *Newbury*, *Neaseburghe*, *Newbow*, *Neuborewe*.¹⁸ Према раније изреченим мишљењима, реч је о Стоном Београд у¹⁹ или Мошону.²⁰ Међутим, будући да опис Угарске потиче из савременог извора, вероватније је да се иза овог имена крије Вишеград, главна резиденција угарског краља Лудовика Анжујског (1342–1382).²¹

Malleleuile (sic!) – Земун. Име *Malevilla* преузето је из *Јерусалимске историје* Алберта Ахенског.²² У другим острвским рукописима име града чува своју изворну форму, или је верно преведено као *Evyllle town*.²³

Dayneby – Дунав. Помен Дунава и његових хидрографских особености наслања се на античког писца Солина и његово компилативно дело *de Mirabilibus Mundi*.²⁴ У *Метричкој верзији* казивање о Дунаву је краће него у другим редакцијама *Мандевилових путовања*, где се уобичајено наводи да Дунав прима у себе четрдесет других великих река и тече кроз Угарску, Грчку и Тракију.²⁵

Belgraf – Београд. У енглеским рукописима забележен је као *Belgrave*,²⁶ у француским као *Belegrave*,²⁷ у италијанској редакцији као *Bella grana*,²⁸ а у данској под именом *Bellegrawe*.²⁹ Опис града, како је већ напоменуто, постоји само у *Метричкој верзији*, а у готово свим осталим текстовима само се напомиње да *Београд лежи на улазу у земљу Бугара*. Изузетак пред-

¹⁷ Deffective/Seymour, 6; Maundeville/Halliwell, 7; Mandeuill/Warner, 4.

¹⁸ *Ibid*

¹⁹ Vogels 1885, 11.

²⁰ Mandeville/Hamelius, II, 24.

²¹ Узелац 2007, 202.

²² Albertus Aquensis, 276; cf. Калић 1971, 30–31.

²³ Maundeville/Halliwell, 7; Mandeuill/Warner, 4, n. 6.

²⁴ Solinus/Mommsen, 90–91; cf. Walter 1997, 90.

²⁵ Одн. како стоји у појединим редакцијама, кроз Угарску, Грчку и Татарску: “Danubio... este río es muy grande y passapor Alemania de suso de las montañas a la parte de Lombardia. Con este río se ayuntan otros cuarenta ríos muy grandes, y corre por medio de Hungría y de Grecia y por el reino de Tartaria, y así entra en la mar hazia a la parte de Oriente...”, Mandavilla/Tovar, 156.

²⁶ Maundeville/Halliwell, 7; Deffective/Seymour, 6; Mandeville/Hamelius, 5.

²⁷ Mandeville/Deluz, 96.

²⁸ Mandavilla/Zambrini, I, 11.

²⁹ Mandeville/Lorenzen, I, 6.

стављају чешка редакција, у којој се град на ушћу Саве у Дунав уопште не спомиње,³⁰ и *шпанска*, где је име Београд а замењено са Бугарском.³¹

De water of Mace – овај хидроним се не спомиње у другим редакцијама дела. Излишно је идентификовати га, пошто је вероватно уметнут од стране састављача *Метричке верзије* да би се добила адекватна рима са следећим стихом у тексту.

Bungrece – Бугарска. Географски положај Бугарске као земље која почиње од Београд а такође осликава утицај дела Алберта Ахенског и трагове крсташке епохе. У другим рукописима енглеске редакције име је искварено и наводи се као *Bourgres, Bruges, Burges, Bungres*.³² Међутим, у више латинских преписа земља се јасно назива *terra Bulgariae*.³³ Име Бугарске верно чувају и друге редакције Мандевилових путовања, настале на основу континенталних предложака.³⁴

Marraone – Морава. У енглеским рукописима *Мандевилових путовања* наводи се као *Marrok, Marrol, Marroe, Marroie*.³⁵ Мост од камена на Морави спомиње се у свим редакцијама *Мандевилових путовања*. Алберт Ахенски говори о мосту преко реке која тече поред Ниша.³⁶ Према устаљеном мишљењу, овај мост је био на реци Нишави.³⁷ Међутим, вредно је пажње да о мосту крај Ниша, преко реке Мораве, говори и Идриси, чувени арапски географ из XII века.³⁸

The Lande of Pyncerasse³⁹ – *Земља Печенега*, од латинског назива овог народа – *Pincenarii*. Име није дословно преузето из старијих дела, али је печенешко присуство у Поморављу и Понишављу добро посведочено у крсташким изворима XI и прве половине XII века.⁴⁰ У енглеским рукопи-

³⁰ *Cestopis/Šimek, 24.*

³¹ “Después passa hombre por Bulgaria y entra en la tierra de los bulgeres...” , *Mandavila/Tovar, 156.*

³² Deffective/Seymour, 7; Maundeville/Halliwell, 7. Такође у француској редакцији: “terre de Bougres”, Mandeville/Deluz, 96. Једини енглески рукопис који чува облик близак изворном јесте ms. Egerton 1982 из XV века: “...afterward men gase to Bulgary and enters in to þe land of Bulgers”, Mandeuill/Warner, 4.

³³ Vogels 1885, 16; Николов 2012.

³⁴ италијанска: “terra di Bolgaria” (Mandavilla/Zambrini, I, 11); *данска*: “landh som hedher Bulgariae” (Mandeville/Lorenzen, I, 6); чешка: “Bulgarské země” (*Cestopis/Šimek, 24*).

³⁵ Deffective/Seymour, 7; Maundeville/Halliwell, 7; Mandeville/Hamelius, 5.

³⁶ Albertus Aquensis, 278.

³⁷ Жиречек 1953, 130–133; Шкриванић 1974, 82–87.

³⁸ Edrisi/Jaubert, II, 383; Идриси/Недков, 71.

³⁹ На маргинама рукописа дописано “Pyncerasse”. (напомена приређивача)

⁴⁰ Антоновић 2007, 73–84; Узелац 2010, 59–75.

сима наводи се као *Pynceras Pyncemartz, Pyncemarcz, Pyncoras, Pynteras*.⁴¹ У другим редакцијама *Мандевилових путовања* назив је такође углавном искварен до неприпознатљивости.⁴²

Sterens, Fynepaie, Dandrenoble – Сердика, Филипопољ (Пловдив) и Хадријанопољ. Називи три града који леже дуж *Via Militaris* практично су у свим редакцијама *Мандевилових путовања* веома искварени.⁴³ За разлику од Алберта Ахенског, који наводи да се ови градови налазе у Бугарској,⁴⁴ у *Мандевиловим путовањима* они припадају Грчкој.⁴⁵ У појединим француским рукописима уместо Сердике се наводи град Ну, тј. Ниш;⁴⁶ такође и у једном енглеском рукопису с почетка XV века (Cotton Titus c. XVI) – у облику *Nye*.⁴⁷

Извори

Albertus Aquensis	<i>Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana</i> , Recueil des Historiens des Croisades: Historiens Occidentaux, IV, Paris 1879, 265–713.
Brokijer/Rajičić	Bertrandon de la Brokijer, <i>Putopis – putovanje preko mora kroz Palestinu, Malu Aziju, Srbiju i Francusku</i> , prevod i komentari M. Rajičić, Beograd 1950.
Broquière/Scheffer	<i>Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière</i> , ed. Ch. Scheffer, Paris 1892.
Cestopis/Šimek	<i>Cestopis tzv. Mandevilla</i> , ed. F. Šimek, Praha 1963.
Chaucer/Fisher	<i>The Complete prose and poetry of Geoffrey Chaucer</i> , ed. J. Fisher, London 1989.
Deffective/Seymour	<i>The Defective Version of Mandeville's Travels</i> , ed. M. Seymour, Oxford 2002.

⁴¹ Deffective/Seymour, 6; Maundeville/Halliwell, 7; *Mandeville/Hamelius*, I, 5.

⁴² Француска редакција: “terre de Pincemarcz” (*Mandeville/Deluz*, 96); италијанска: “terre di Prontenardi” (*Mandavilla/Zambrini*, I, 11); чешка: “Bitervi zemí” (*Cestopis/Šimek*, 24). *Међутим, данска редакција чува облик близак изворном: “landh som hedher Pynzinares”*. (*Mandeville/Lorenzen*, I, 6.).

⁴³ Вредна спомена је чешка редакција, где је позносредњовековни преводилац покушао да замени недовољно јасне називе познатијим именима: “Potom přijede... do Řekón, do Athene, do Zinore, a do Nápule, a potom do Konstantinopole”, *Cestopis/Šimek*, 24.

⁴⁴ Albertus Aquensis, 275.

⁴⁵ Cf. Petkov 1997, 96.

⁴⁶ “...et vet homme en Griee, a la cité de Ny et puis a Ffinepape et puis a la cité d'Andre-noble...”, *Mandeville/Deluz*, 96.

⁴⁷ “Men... comen to Grece to the cytee of Nye and to the cytee of fynepape & after to the cytee of Dandrenoble...”, *Mandeville/Hamelius*, I, 5.

- Edrisi/Jaubert *Géographie d'Edrisi*, ed. P. Amédée Jaubert, I–II, Paris 1840.
- Mandavilla/Zambrini *I viaggi di Giovanni da Mandavilla*, I–II, ed. F. Zambrini, Bologna 1870.
- Mandavila/Tovar* *Viajes medievales: Libro de Marco Polo. Libro de las maravillas del mundo de Juan de Mandavila. Libro del conocimiento*, ed. J. Tovar, Madrid 2005.
- Mandeuill/Warner *The buke of John Mandeuill, being the travels of Sir John Mandeville, knight, 1322–1356: a hitherto unpublished English version from the unique copy (Egerton ms. 1982) in the British Museum*, ed. G. Warner, London 1889.
- Mandeville/Deluz Jean de Mandeville, *Le Livre Des Merveilles Du Monde*, ed. C. Deluz, Paris 2000.
- Mandeville/Hamelius *Mandeville's travels edited from ms. Cotton Titus c. XVI in the British Museum*, ed. P. Hamelius, I–II, London 1919–1923.
- Mandeville/Lorenzen *Mandevilles Rejse – på dansk fra 15de århundrede*, I–II, ed. M. Lorenzen, København 1881–1882.
- Maundeville/Halliwell *The Voiage and Travaile of SirJohn Maundeville Kt. which treateth of the Way to Hierusalem and of Marvayles of Inde with other Ilands and Countryes*, ed. J. Halliwell, London 1839.
- Metrical/Seymour *The Metrical Version of Mandeville's Travels. From the Unique Manuscript in the Coventry Corporation Record Office*. ed. M. Seymour, London – New York 1973.
- Polychronicon *Polychronicon Ranulphi Higden Monachi Cestrensis together with the English Translations of John Trevisa and of an Unknown Writer of the Fifteenth Century*, I–IX, edd. C. Babinton – J.D. Lumby, London 1865–1886.
- Solinus/Mommsen *C. Iulii Solini Collectanea Rerum memorabilium*, ed. Th. Mommsen, Berolini 1864.
- Идриси/Недков Б. Недков, *България и съседните и земи през XII век според "Географията" на Идриси*, София 1960.
- Константин/Јагић В. Јагић, *Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, Гласник Српског ученог друштва 42 (1875) 223–328.

Литература

- Benson 2009 C. David Benson, *The Dead and the Living: Some Medieval Descriptions of the Ruins and Relics of Rome Known to the English*, *Urban Space in the Middle Ages and Early Modern Age*, ed. A. Classen, Berlin 2009, 147–182.

- Braude 1997 B. Braude, *The Sons of Noah and the Construction of Ethnic and Geographic Identities in the Medieval and Early Modern Periods*, *The William and Mary Quarterly* 54 (1997) 103–142.
- Cameron 1936 K. Cameron, *A Discovery in John Mandevilles*, *Speculum* 11 (1936) 351–359.
- Cordier 1891 H. Cordier, *Jean de Mandeville*, *T'oung Pao* 2 (1891) 288–323.
- Higgins 1997 I. Higgins, *Writing East: The "Travels" of John Mandeville*, London 1997.
- Howard 1971 D. Howard, *The World of Mandeville's Travels*, *The Yearbook of English Studies* 1 (1971) 1–17.
- Jackson 1928 I. Jackson, *Who was Sir John Mandeville? A Fresh clue*, *The Modern Language Review* 23 (1928) 466–468.
- Klebs 1938 A. Klebs, *Incunabula Scientifica et Medica*, Bruges 1938.
- Petkov 1997 K. Petkov, *England and the Balkan Slavs 1354–1583: An Outline of a Late-Medieval and Renaissance Image*, *Slavic and East European Review* 75 (1997) 86–117.
- Steiner 1934 A. Steiner, *The Date of Composition of Mandeville's Travels*, *Speculum* 9 (1934) 144–147.
- Thomas 1957 J.D. Thomas, *The Date of Mandeville's Travels*, *The Modern Language Notes* 72 (1957) 165–169.
- Tzanaki 2003 R. Tzanaki, *Mandeville's Medieval Audiences: A study on the Reception of the Book of Sir John Mandeville (1371–1550)*, Aldershot – Burlington 2003.
- Vogels 1885 J. Vogels, *Die Ungedruckten Lateinischen Versionen Mandeville's*, Crefeld 1885.
- Walter 1997 X. Walter, *Avant les grandes découvertes: une image de la terre au XIVe siècle : le voyage de Mandeville*, Paris 1997.
- Антоновић 2007 М. Антоновић, *Етничка кретања у Поморављу током XI и XII века*, Моравска Србија – историја, култура, уметност, прир. С. Мишић, Крушевац 2007, 73–84.
- Јиречек 1953 *Зборник Константина Јиречека*, I, Београд 1953.
- Калић-Мијушковић 1967 Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
- Калић 1971 Ј. Калић, *Земун у XII веку*, *Зборник радова Византолошког института* 13 (1971) 27–56.
- Калић 1978 Ј. Калић, *Србија и Београд почетком XV века*, *Годишњак града Београда* а 25 (1978) 97–105.

- Лексикон 2010 *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ред. С. Мишић, Београд 2010.
- Николов 2012 А. Николов, *Via Militaris* в някои версии на Книгата за чудесата на света на Джон Мандевил, Сборник Българско средновековие: общество, власт, история, в чест на доц. д-р Милияна Каймакамова, София, 2012. (у штампи)
- Поповић 2006 М. Поповић, *Београд ска тврђава*, Београд 2006.²
- Узелац 2007 А. Узелац, *Од Енглеске до Константинопоља у Књизи чудеса света Јована Мандевила*, Моравска Србија: Историја, култура, уметност, прир. С. Мишић, Крушевац 2007, 197–211.
- Узелац 2010 А. Узелац, *Скитски разбојници у Бугарској пустињи: поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века*, Историјски часопис 59 (2010) 59–75.
- Шкриванић 1974 Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд, 1974.

Aleksandar Uzelac
 Bojana Radovanović

ONE DESCRIPTION OF BELGRADE AND SOUTHEASTERN EUROPE IN THE FIFTEENTH CENTURY ENGLISH LITERATURE

This paper comments upon the passage from the so-called *Metrical version of Mandeville's travels*, describing the land route from Hungary to Constantinople. The passage contains an account of the city of Belgrade, not present in other redactions of this popular late medieval travelogue. Belgrade is described as the city abundant in victuals and viands, with marvelous buildings. The description probably originated from an eyewitness and a contemporary. Although only six verses long, it is one of the rare foreign accounts of the early XVth century Belgrade, preserved in a unique literary form. Presumably, it represents a reflection of the economic rise of the city after 1403, when it became the capital of Serbian despot Stefan Lazarević.

The description of the voyage from Belgrade to Constantinople in the *Metrical Version* is concordant with other redactions of the *Travels*. The place and river names present in this passage have been analysed, identified and compared to other early English versions, as well as to Anglo-French, Tuscan, Castilian, Czech and Danish redactions of *Mandeville's travels*.

Прикази / Reviews

Dr Irena Ljubomirović

Docent, Departman za istoriju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu
Ćirila i Metodija 2, Niš
irena.ljubomirovic@filfak.ni.ac.rs

Danijela Stefanović, *I beše poput ptice u kavezu – Studija o istoriji i kulturi Starog istoka*, Službeni glasnik, Beograd 2012, 429 str.

Kao autor studije o istoriji i kulturi Starog istoka, Danijela Stefanović se prihvatila veoma zamašnog i složenog zadatka da prikaže komplikovanu istoriju Starog istoka (Egipta, Zapadne Azije i Male Azije) u periodu od skoro tri milenijuma, tačnije od 3100. do 330. godine pre n.e. Autorka se opredelila da prikaže opšti razvoj kultura Starog istoka jer je, kako sama navodi, na taj način moguće pojedinačno ih sagledati. Tekst je rasterećen naučnog aparata i opšta bibliografija je data na kraju studije (402–412).

U prvom poglavlju (11–20) autorka je najpre utvrdila geografski okvir oblasti koju danas nazivamo Stari (Bliski) istok i ukazala na to zašto je moderni termin „Stari istok“ sporan. Naime, u geografskom pogledu tačnija bi bila odrednica Zapadna Azija, ali kako se Egipat ne bi mogao podvesti pod ovaj pojam autorka se opredelila za korišćenje termina Stari istok. Kada je reč o hronologiji, navela je različite tehnike datovanja kojima se koristi arheologija, između ostalih i stratigrafiju, radiougljenikove metode i dedrohronologiju i objasnila je na čemu se svaka od navedenih metoda zasniva.

Drugo poglavlje je naslovljeno „Jezici, pisma i arhivi Starog istoka“ (20–41) i autorka je ukazala na najstarije poznate pisane dokumente i osnovne karakteristike pisama i brojnih jezika koji su bili u upotrebi na teritoriji Starog istoka tokom perioda od 2500. pre n.e. do I veka pre n.e. Osim što su pobrojani arhivi i biblioteke, ukazano je i na vrstu i značaj dokumenata koji se u njima čuvaju.

U poglavljima od trećeg do sedmog (41–97) prikazana je društvena i politička istorija država nastalih na teritoriji Mesopotamije. U rekonstrukciji istorijske epohe na prostoru južne Mesopotamije, posebno za ranodinastički period, autorka se poziva na najvažniji izvor, *Sumersku listu kraljeva*. U šestom poglavlju (74–79) objašnjen je pojam Levanta, preko koga su uspostavljeni svi

vidovi kontakata između kultura afričkog i azijskog kontinenta, te je stoga njegov značaj utoliko bio veći. Autorka posebno ukazuje na jedan od tekstova iz grada Eble, *Vojni bilten*, koji je važan jer svedoči o vojnim akcijama na severnom Levantu koji su sredinom III milenijuma pre n.e. ugrožavali entiteti severne Mesopotamije. Intenzivne vojne akcije u ovom periodu potvrđene su i arheološkim nalazima i ukazano je na lokalitete na kojima su posvedočeni tragovi razaranja: Ebla i Biblos. U kontekstu vladavine Amoritske dinastije Isina i Larse posebno je obrađena vladavina Šamši-Adada I, koji je osvojio Ašur krajem XIX veka pre n.e. i imao jak uticaj na asirsku vladarsku ideologiju.

Poglavlja osam, devet i deset (102–141) obuhvataju istoriju Egipta od ujedinenja do kraja srednjeg carstva. Pored prikaza društvene i državne strukture Egipatskog carstva autorka je napravila poređenje i ukazala na razlike u poimanju vladara ranih država Mesopotamije i Egipta. Naime, dok vladari prvih nisu smatrani božanskim bićima, u Egiptu je vladar bio polubožanstvo tj. inkarnacija boga Horusa na zemlji. Detaljno je opisan proces mumifikacije i pojašnjeni su termini *ka*, *ba* i *ah*, koji se vezuju za bivstvovanje čoveka i posle smrti. Prema autorkinom mišljenju, do urušavanja administrativnog sistema starog carstva krajem vladavine VI dinastije, došlo je jer je uprava nad nomom postala nasledna. Naime, ekonomski resursi su, umesto u vladarsku rezidenciju uz pomoć centralne administracije, dospeli u nadležnost provincijskog plemstva, zbog čega je provincijska administracija počela da istupa kao nezavisni centar. To je za posledicu imalo ukidanje dinastičke epohe i uvođenje I međuperioda. Jedinствена vlast je uspostavljena oko 2040. pre n.e., čime je počeo period srednjeg carstva, koji je prikazan u desetom poglavlju knjige.

U jedanaestom poglavlju predstavljeno je Hetitsko staro carstvo u periodu od oko 1650. do 1420. pre n.e., tačnije period vladavine Hatušiliša I (oko 1650–1620. pre n.e.), Muršiliša I (1620–1590. pre n.e.) i Telepina (1525–1500. pre n.e.).

U dvanaestom poglavlju (Država Mitani) dat je katak pregled istorije ove najvažnije huritske države u periodu od XVI do sredine XIII veka pre n.e. Država Mitani se u izvorima sreće pod različitim imenima, te su je tako Hetiti nazivali „zemlja Huri“, Asirci Hanigalbat, Egipćani Naharina, dok su je sami Huriti nazivali Mitani. Kako autorka navodi, istoriju ove države obeležili su stalni sukobi: dinastički u prestonici, kao i sa susedima Hetitima i Asircima. Prema asirskim izvorima, teritorija države Mitani prisajedinjena je Asirskom carstvu i pretvorena u provinciju Hanigalbat.

Trinaesto poglavlje je posvećeno događajima u Egipatskom carstvu u vreme drugog međuperioda (oko 1730–1540. pre n.e.). Autorka se posebno osvrnula na civilizaciju Kerme, nastalu između drugog i četvrtog katarakta na teritoriji Gornje Nubije. Na osnovu materijalnih ostataka navedene su četiri faze u njenom razvoju, dok su antički naziv države i njene prestonice ostali nepoznati jer stanovništvo Kuša nije poznavalo pismo.

U četrnaestom poglavlju opisana je vladavina Kasita u Vavilonu od 1595. do oko 1150. pre n.e. Osim podataka o poreklu Kasita i teritoriji na kojoj su živeli, na osnovu raspoloživih izvora autorka zaključuje da su govorili jezikom koji ne pripada nijednoj porodici jezika. Kasiti su unapredili lake ratne dvokolice, koje su postale njihovo najbolje oružje, zahvaljujući kome su uspešno štitili svoju teritoriju i tokom svoje vladavine u Vavilonu ovaj grad su učinili centrom međunarodne trgovine.

Autorka je u petnaestom poglavlju (Egipat u vreme Novog carstva) ukazala na značaj dokumenata poznatih pod imenom *Pisma iz Amarne*. Dokumenti, pronađeni u ruševinama Ahetatona, prestonice Amenhotepa IV, važan su izvor za političku i društvenu istoriju Egipta. Znatan deo ovog poglavlja posvećen je rasvetljavanju kulta boga Atona. Sačuvani izvori ne pružaju dovoljno podataka o prožimanju atonizma u sve sfere egipatskog društva. Zbog toga autorka tvrdi da je nova religija samo zamenila raniji zvanični državni kult i verovanje vladajućeg sloja, dok je većina stanovništva izvan Amarne nastavila da poštuje svoje lokalne bogove. Odbačena su ranija tumačenja religijskih sistema Starog istoka, prema kojima je i religija antičkog Izraela monoteistička, uz autorkinu konstataciju da je monoteizam Izraela uobličan tek nakon „vavilonskog ropstva“ (539. pre n.e.).

U šesnaestom poglavlju prikazan je period vladavine XIX i XX dinastije u vreme poznog novog carstva. U kontekstu napada na Egipat krajem XIII veka pre n.e. autorka je navela postojbinu Naroda s mora, koji su uspostavili kontrolu nad primorskim gradovima Levanta, te je stoga teritorija Egipta nakon smrti Ramzesa III bila svedena na njegove prirodne granice.

Autorka u sedamnaestom poglavlju (Hetitsko novo carstvo) prikazuje vladavinu hetitskih vladara u periodu od 1430. do 1200. pre n.e. U kontekstu egipatsko-hetitskih sukoba opisana je i bitka kod Kadeša (oko 1272. pre n.e.). Autorka opravdano odbacuje tvrdnje o ovoj bici kao nerešenom sukobu i smatra da su Hetiti pobedili jer su uspeli da zadrže Kadeš, ali i da prošire svoju teritoriju. Krajem XIII i početkom XII veka pre n.e. hetitski lokaliteti, među kojima i Hatuša, pretrpeli su velika oštećenja, ali dosadašnja arheološka istraživanja ne pružaju dovoljno podataka o uzrocima njihovog uništenja.

U osamnaestom poglavlju (237–242) dat je kratak prikaz uspona Novoasirskog carstva. Devetnaesto poglavlje (Seobe XII veka pre n.e. – nova slika Starog istoka) posvećeno je migraciji stanovništva tokom XII veka pre n.e. na prostoru Male Azije. Uočene su brojne nedoslednosti u pogledu egzodusa i kretanja Izraelićana. U prilog nebiblijskih svedočanstava vezanih za egzodus autorka navodi natpis na *Steli pobede* (Izrael steli). Tumačenjem hijeroglifskih znakova kojima su napisane reči „Askalon“, „Gezer“, „Janoam“ i „Izrael“ zaključuje da su krajem XIII veka pre n.e. Izraelićani na teritoriji Kananu postojali kao polunomadski skupina. Autorka argumentovano odbacuje broj od 2,5 miliona

Izraeljana koji su napustili Egipat i pretpostavlja da je pre reč o manjoj grupi koja je boravila u Egiptu i verovatno ga i napustila, ali da je tradicija koja bi to posvedočila izgubljena.

U dvadesetom poglavlju opisan je treći međuperiod u Egiptu (1069–655. pre n. e.), koji su obeležili anarhija, decentralizacija i građanski ratovi, nakon čega su Asirci postali godpodari Egipta. U okviru dvadeset prvog poglavlja (Zakavkazje i Anadolija) prikazana je istorija država Urartu i Frigije. Zbog nedostatka izvora, autorka se, u meri u kojoj je to bilo moguće, pored političkih prilika osvrnula i na društveno i državno uređenje pomenutih država. Istorija Aramejaca i Feničana obrađena je u dvadeset drugom poglavlju (270–278). Pored trgovine, nad kojom su Feničani u IX i VIII veku pre n.e. imali primat, njihovo najveće dostignuće jeste konsonantski alfabet, iz kojeg su potekla sva zapadna alfabetska pisma.

Autorka se, u sledećem, dvadeset trećem poglavlju, bavi istorijom Izraela i Judeje u periodu od oko 1027. do 586. pre n.e. (279–296). Iako su jedina pisana svedočanstva o Saulu, tvorcu monarhije u Izraelu, sačuvana samo u starozavetnim tekstovima, autorka iznosi pretpostavku o Saulovoj istoričnosti i smatra da je njegova vladavina označila prelazni period između epohe sudije i ujedinjene monarhije. Asirci su 721. pre n.e. zauzeli Samariju, prestonicu severnog kraljevstva Izrael, koji postaje provincija Asirije, dok je Judeja uspela da sačuva nezavisnost.

Epoha asirske prevlasti na Starom istoku počinje vladavinom Tiglat-Palasa i opisana je u dvadeset četvrtom poglavlju (297–317). Prikazani su asirski pohodi tokom kojih su osvojeni država Urartu, Vavilon, Sidon i Tir, Biblos i Filisteja. Asirski vladar Seneherib je napao Judeju, ali je judejski kralj spasio Jerusalim napada pošto je ponudio predaju uz obećanje pokornosti. Prema autorčinom mišljenju, biblijski prikaz spasenja Jerusalima je sporan. Naime, prema Starom zavetu, nakon napada Asiraca, judejskom kralju Jezeckiji pomoć je pružio egipatski faraon Taharka, pripadnik XXV nubijske dinastije, koji je na presto došao deceniju posle Seneheribovog napada na Jerusalim. Autorka navodi da je i Taharkin brat Šabitku vladao Egiptom posle Seneheribovog napada, te stoga starozavetni prikaz verovatno povezuje dva asirska napada: iz 701. i onaj iz 688. pre n.e., o kom ne postoje podaci u asirskim izvorima. Natpisi pokazuju da su Asirci od vremena Ašurbanipala II na pobunjeno stanovništvo primenjivali mere deportovanja. Iako se dvor nadao da će na taj način raseljenici biti zaokupljeni prilagođavanjem na nov način života, zbog čega neće organizovati nove pobune, autorka je drugačijeg mišljenja. Naime, veliki broj stranaca, posebno u centralnom delu Asirije, mogao je doprineti njenoj brzjoj propasti.

Period u kojem je došlo do uzleta Novovavilonskog carstva (616–539/538. pre n.e.) obrađen je u dvadeset petom poglavlju. Prikazani su najvažniji politički događaji za vreme vladavine Nabuhadnezara II (604–562. pre n.e.) i njegovog

naslednika Nabonida (556–539. pre n.e.). Autorka je iznela nekoliko pretpostavki vezanih za Nabonidovo povlačenje s prestola u oazu Temu u severoistočnoj Arabiji. Razlozi za povlačenje mogli su biti ekonomske prirode, jer se Tema nalazila na raskrsnici karavanskih puteva, ali i verske prirode, budući da je Tema bila centar Sinovog bogoštovlja. Nabonidov povratak u Vavilon mogli su sprečiti i protivnici njegove vlasti.

U dvadeset šestom poglavlju prikazana je vladavina XXVI dinastije u Egiptu (664–525. pre n.e.). Godine 525. Egipat je postao satrapija Persijskog carstva, čiju istoriju obrađuju poslednja dva poglavlja knjige (Istorija Medije i Država Ahemenida). Istorija Medije i Persije usko je povezana. Iako je Medija pripojena persijskoj državi 550. pre n.e., došlo je u stvari samo do prenosa vlasti sa jedne dinastije na drugu, pošto su persijski vladari prihvatili titulaturu i sistem državne administracije Medije. Stoga su narodi antičkog sveta Persijance nazivali Međanima i persijsku vlast su smatrali nastavkom medske. Zbog nedostatka izvora, jer nijedan medijski arhiv još uvek nije otkriven, autorka iznosi oskudne podatke o društvu i privredi Medije. Od arheoloških svedočanstava pominju se ikonografski prikazi na asirskim reljefima, koji potvrđuju postojanje urbanih naselja na teritoriji Medije. Istoriju Persije za vreme vladavine Ahemenida (550–330. pre n. e.) teško je rekonstruisati zbog nepostojanja persijskih izvora. Autorka je ukazala na nedostatak podataka o nižim slojevima stanovništva države Ahemenida. O njihovim poreskim i vojnim obavezama saznajemo iz arhiva vavilonskih porodica Murušu i Egibi.

Autorka je svojim radom pokazala podjednako dobro poznavanje lokalnih pisanih izvora kao i arheoloških podataka. Zauzela je kritički stav prema pojedinim problemskim pitanjima, zbog čega je neka od njih interpretirala na drugačiji način. Iako se autorka odlučila da prikaže opšti razvoj kultura Starog istoka, nijedan segment istorijskog procesa nije zanemaren, te je tako podjednako posvećena pažnja političkim događajima, institucijama, društveno-ekonomskoj strukturi, ali i religiji i umetnosti. Monografija „I beše poput ptice u kavezu“ biće dragocen priručnik studentima, a budući da je tekst rasterećen napomena i da je pisan jasnim, stručno preciznim ali ne tako teškim stilom, preporučuje se i svima koji žele da se upoznaju sa najstarijim civilizacijama nastalim na Starom istoku.

Др Немања Вујчић

Истраживач-сарадник, Одељење за историју,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
Чика Љубина 18–20, Београд
nemanja.vujcic@f.bg.ac.rs

Иван Јордовић, *Стари Грци: портрет једног народа*,
Завод за уџбенике, Балканолошки институт САНУ,
Београд 2011, 534 стр.

Српска историографија се не може похвалити великим бројем синтеза посвећених светској историји. Чак и када је у питању тако важна област попут цивилизације античке Грчке, домаћи читалац је принуђен да се окрене невеликом броју страних синтеза и приручника, доступних у виду превода (углавном са енглеског, француског или руског језика).¹ Поред тога што је избор ограничен, проблем са употребом ових наслова је и велика старост оригиналних издања, те сходно томе и делимична или потпуна застарелост текста, приступа и информација. Упркос томе, издавачи неке од ових наслова упорно прештампавају у низу идентичних издања. За било какво амбициозније истраживање, исти читалац нема избора сем да користи литературу на неком од светских језика која је, наравно, неупоредиво богатија. Зато треба поздравити појаву модерне синтезе грчке историје написане на нашем језику, имајући у виду пре свега потребе студената историје, археологије и класичних наука, али и интересовање шире читалачке публике.

Ако се има у виду монументалност теме, дело је умереног обима (534 стране, око 450 страна чини сам текст). У предговору, аутор је посветио

¹ Ако се искључе до крајности популарни (често и нестручни) прегледи и сликовнице, списак је заиста кратак: Ан-Мари Битен, *Стара Грчка*, Београд 2010; Џ. Б. Бјури, Р. Мигс, *Историја Грчке до смрти Александра Великог I–II*, Београд 2008; Џ. Бордман, Џ. Грифин, О. Мари (ур.), *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, Београд 1999; F. Chamoux, *Grčka civilizacija i arhaijsko i klasično doba*, Beograd 1967; В. Дјурант, *Живот Грчке*, Београд 1996, 2004; X. Д. Ф. Кито, *Грци*, Нови Сад 1963, Београд 2008; М. Ростовцев, *Историја старог света*, Нови Сад 1974, 2005; V. V. Struve, D. P. Kalistov, *Stara Grčka*, Sarajevo 1969, Beograd 2002; V. Zamarovski, *Grčko čudo*, Zagreb 1978, Beograd 2004. Сем прве две публикације, наведена дела су стара више деценија; Бјуријева синтеза је прерада текста старијег од једног века.

известан простор проблемима транскрипције речи са старогрчког на наш језик и образложио систем који је одабрао за своје дело. У самом тексту није коришћен грчки алфавет, сва грчка имена и речи су наведени у латиничној транскрипцији. Текст је подељен на пет делова, који садрже укупно 18 поглавља, од којих је већина издељена на мање целине. Аутор је одабрао да грчку историју излаже ослањајући се на класичну периодизацију и са нагласком на класично доба Грчке историје (V и IV век ст.е.). Сем врло малог броја изузетака, текст не садржи напомене.

Почетне три целине имају уводни карактер. Прва, под насловом „Земља и природа“ (стр. 15–21), представља сажет увод у географију и поднебље европске Грчке. Други део, „Бронзано доба“ (стр. 24–46), даје преглед двеју високих култура (минојски Крит и микенска Хелада) које су се у средње и позно бронзано доба развијале на тлу Грчке. Трећи део, насловљен „Раздобље између палата и полиса“ (стр. 46–68), даје најважније информације о тзв. „мрачном добу Грчке“, периоду без писаних извора који је трајао чак четири века након пропасти микенских палата.

Целина IV, „Архајско доба“, знатно је опширнија од претходних (стр. 69–202). У њој читамо о формативном периоду класичне грчке цивилизације. Једно поглавље („Главне одлике архајског доба“, стр. 71–125) обрађује низ општих тема, заједничких свим грчким државама ове епохе (писмо, рађање полиса и монетарне економије, хоплитска револуција, старија тиранида и друге). Следе два опширна поглавља посвећена архајској Атини и Спарти, њиховој политичкој историји, друштву и институцијама и једно које се бави Грцима на Сицилији у познијем архајском периоду.

Пета и последња целина, „Класично доба“, далеко је највећа, обухватајући чак девет поглавља која чине више од половине укупног текста (стр. 203–464). И овде аутор своје излагање концентрише на историју најзначајнијих држава, Атине, Спарте, Тебе и Сиракузе, да би у завршној целини своје заслужено место добила и Македонија. Нагласак је стављен на политичку историју – једно поглавље је посвећено грчко-персијским ратовима, односно њиховој најважнијој фази до грчких победа 479. Следе два опширна поглавља посвећена Пентеконтаетији, половини века између 479. и 431. и Пелопонеском рату, чиме се заокружује нарација о V веку. Потом долазе целине окренуте хегемонији Спарте (након победе у Пелопонеском рату), тзв. Кризи полиса у IV веку, те поглавље о краткотрајној али значајној епизоди, коју представља тебанска хегемонија у Грчкој. Једно поглавље се бави историјом Сицилије (пре свега, Сиракузе) у класичном периоду. Последње поглавље носи наслов „Филип II“. У њему се даје повест успона Македоније под овим краљем. Излагање се завршава на традиционалној међи класичне грчке историје (битка код Херонеје 338, одно-

сно смрт Филипа II 336) и не следи даљи историјски развој старих Грка у хеленистичком и римском периоду.

Стари Грци: портрет једног народа садржи и опширну и тематски уређену библиографију (стр. 467–510), која покрива готово све аспекте историје античке Грчке. На крају књиге се налазе три одвојена регистра – личних имена, географских и етничких назива и појмовни регистар. Упркос тврдом повезу, издање је релативно скромно, без илустрација, табела или географских карти.

Др Немања Вујчић

Истраживач-сарадник, Одељење за историју,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
Чика Љубина 18–20, Београд
nemanja.vujcic@f.bg.ac.rs

Miroslava Mirković, *Municipium S* ().

A Roman Town in the Central Balkans, Komini near Pljevlja, Montenegro,
BAR International Series 2357, Archaeopress, Oxford 2012, pp. IV+86.

Публикација која је пред нама долази из пера једног од наших најистакнутијих историчара римске антике. Први пут у једном раду имамо преглед свих познатих чињеница о муниципијуму S. Овај римски град, чији се остаци налазе на северу данашње Црне Горе, у околини Пљеваља, и чије име ни данас није познато, развијао се између I и IV века н.е. да би у позној антици нестао. Како се налазио у релативној (мада не и потпуној) изолацији, далеко од прометних путева и великих центара Римског царства, град је остао незапажен од стране античких писаца који га уопште не спомињу. Стога су све информације које поседујемо о муниципијуму S добијене из епиграфских споменика и на основу проучавања других материјалних остатака са самог локалитета.

Иако даје историјат досадашњих истраживања, преглед и анализу познатих чињеница, те исцрпан епиграфски каталог, књига није великог обима, што сведочи о још увек релативно скромном знању које савремена наука поседује о овом античком граду у балканској унутрашњости. Захваљујући томе што је целокупан текст на енглеском језику – у издању Archaeopress-а, издавача који је познат по својим публикацијама археолошких налаза – информације о муниципијуму S су на располагању читавој светској научној јавности. Књига садржи и 31 илустрацију (већина је црно-бела) у самом тексту, три мапе и две табеле. Постоји и додаток ("Appendix: *Inscriptions*", стр. 73–82) са илустрацијама шездесетак важнијих епиграфских споменика.

Сам текст је подељен на пет поглавља. Прво је уводног карактера и у њему ауторка даје историјат ранијих истраживања муниципијума S. Прва белешка о античким споменицима из околине Пљеваља потиче с краја XVIII века. Током XIX века више образованих путника, заинтересованих за античке старине, обишло је остатке овог града, међу њима и чувени бри-

тански археолог Артур Еванс. Нажалост, и остаци муниципијума S, попут толиког броја античких локалитета, трпели су због присуства модерних насеља у близини. Околно становништво је дуго времена користило римске рушевине као извор грађевинског материјала и многе грађевине које су рани путници видели данас више не постоје. Многи од споменика објављених и у овој публикацији су откривени као секундарно употребљен материјал, уграђен у зидове кућа и јавних зграда. Прва (нестручна) археолошка ископавања локалитета изведена су 1899. године а систематска ископавања су спроведена тек од 1964. под руководством Александрине Цермановић-Кузмановић.

Друго поглавље (“Local population: Natives and Immigrants”) посвећено је питању етничког састава популације која је насељавала римски муниципијум S. Ово је једини део студије где се ауторка у већој мери ослања на сведочанства античких писаца. Ипак, много више информација о овом питању дају археолошки налази, нарочито ономастички материјал који пружају епиграфски споменици. Становништво града се састојало великим делом од досељеника. Мада су илирска имена бројна, већи део чине досељеници из области племена Делмата (Delmatae), чије се подручје налазило много западније од области муниципијума S; локални илирски стратум је сразмерно мали и слабије заступљен. Уз Илире и Римљане, посведочен је на основу ономастичког материјала и изван број Келта. Срећу се и трачка и грчка имена, али у врло малом броју.

Римским градом и његовим институцијама бави се треће поглавље. Ауторка описује положај града и античке остатке на широј територији. Известан простор је посвећен и даље нерешеном проблему имена града. Име је наведено само у једном натпису али скраћено – *municipium S* (бр. 1, стр. 28). Истраживачи који су се бавили овим питањем предложили су више могућности: *municipium Splonistarum*, *Splonum*, *Splonistae*, *Stanecli*, *municipium Siculotarum* итд. Ауторка се опрезно определила за прво решење. Иако су готово сви сачувани натписи приватног карактера (надгробни и вотивни споменици), они ипак пружају довољно информација да се начин скица локалних институција. На тај начин, муниципијум S се открива као типична римска муниципална заједница: локална елита је била организована у *ordo decurionum*, који је управљао градом. Од магистратура се срећу *duoviri*, *quinquennales* и *aediles*. Град је настао крајем I века ст. е. или, најкасније, до средине II века, али околности није могуће утврдити. Даље се разматрају питање односа града према евентуалним старијим насељима у истој области, присуство војника међу становништвом (мали их је број, нема доказа о постојању војне колонизације), величина градске територије и правни статус становника (римски грађани, *peregrini*, странци).

У последња два поглавља анализира се онај изворни материјал (углавном надгробни споменици из двеју откривених некропола) који баца извесну светлост на приватни живот становника муниципијума S. Овај материјал је био довољан да се реконструишу родбински односи између појединаца и уочи постојање неколико великих истакнутих породица. Исти извори показују и да је склапање брака између римских досељеника и особа које су носиле илирска имена било уобичајено.

У оквиру студије *Municipium S* () објављени су сви до сада познати епиграфски споменици са територије града и шире околине. Укупно их има 102 (под бројем 1 су два документа – бр. 1 и 1b) и готово сви су врло кратки. Најстарији су с краја I века н.е., а први прецизније датиран потиче из време Антонина Пија (138–161; бр 10, стр 32). Само један натпис је почасни (бр. 1), остало чине дедикације и епитафи, највише ови други. Материјал у каталогу је распоређен по тематском критерију – натписи су груписани према типу информација које дају и изложени у одговарајућим поглављима. За већину њих, укључујући ту и све важније и боље очуване, дата је илустрација (фотографија или цртеж), у главном тексту или у додатку. Сав изворни материјал који се односи на муниципијум S сабран је први пут на једном месту, што само по себи даје велику важност овој студији и чини је основном литературом за свако будуће истраживање.

Miroslava Mirković

CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM XVII/4,
fasciculus secundus, nos. 230–572b, *Miliaria imperii Romani voluminis
decimi septimi partis quartae, Illyricum et provinciae Europae Graeciae,
fasciculus secundus miliaria provinciae Dalmatiae* ediderunt Anne Kolb
et Gerold Walser + adiuvante Ulrike Jansen, consilio et auctoritate
Academiae scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis edita, curante
Anne Kolb, Berolini, De Gruyter, MMXII p. XXXVII–LV + 130–270.

Corpus inscriptionum latinarum prvobitno zamišljen u 15 volumena, s geografskim rasporedom građe, po provincijama, proširen je 1939. tematskim, 16. volumenom, koji je obuhvatio vojničke diplome. Tome su, kao dalji tematski dodati tomovi sa revidiranim miljokazima, onima koji su već objavljeni u CIL III i onima koji su otkriveni posle toga. Broj novootkrivenih spomenika se u međuvremenu znatno povećao, izučavanje puteva je napredovalo. Kao i kod vojničkih diploma, pokazalo se korisnim njihovo izdvajanje u posebnu seriju korpusa latinskih natpisa.

Miljokazi će biti publikovani u tomovima koji prate geografski redosled. Do sada su objavljeni CIL XVII pars 2 (galske i germanske provincije, ed. G. Walser 1984) i XVII pars 4, fasciculus 1 (Raetia et Noricum, ed. A. Kolb, G. Winkler 2005). Volumen XVII/4 treba da obuhvati sve miljokaze iz Ilirika i evropskog dela Grčke. XVII/4, 2, koji je upravo objavljen (Beroloni 2012), obuhvata miljokaze rimske provincije Dalmacije, dakle one otkrivene u današnjoj Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, u Crnoj Gori i zapadnoj Srbiji. Predviđeno je da u tomu koji sledi, XVII/4, fasciculus 3, budu sakupljeni, revidirani i ponovo objavljeni miljokazi panonskih provincija i Dakije. Pored ostalih u njemu će se naći i miljokazi iz srpskog dela rimske provincije Panonije, oni otkriveni u Sirmijumu i okolini, u južnoj Mađarskoj i delu Austrije (M. Mirković, B. Lörincs, A. Kolb i drugi). U tomu XVII/4, 4 biće miljokazi provincija Mezije, Trakije, Makedonije i Ahaje.

Miljokazi su značajna svedočanstva ne samo za rimske puteve na kojima su postavljeni, već i za istoriju. Kao formularni natpisi oni slede određenu šemu, titulu cara ili careva, često i ime provincijskog upravnika koji ih je dao postaviti i rastojanje od *caput viae* do mesta gde su postavljeni. Misli se da su bili i sredstvo propagande carske politike. Kao starinski *Corpus* i CIL XVII izlazi na latinskom

i sledi strogi naučni metod izdavanja izvora, ustanovljen u vreme kada je započelo izdavanje natpisa, u Nemačkoj prve polovine XIX veka. U tome su, pored Teodora Mommsena, učestvovali i drugi znameniti naučnici XIX i XX veka. Duga tradicija Berlinske akademije nauka i rad na izdavanju izvora doprineli su usavršavanju metoda. Za razliku od objavljivanja u CIL III, novo izdanje miljokaza donosi i fotografije i faksimile razvijenog teksta načinjene na providnoj foliji tamo gde je to bilo moguće, s obzirom na to da su mnogi miljokazi nestali ili propali u međuvremenu.

Prvobitno su miljokazi provincije Dalmacije bili publikovani zajedno sa ostalim natpisima u volumenu III *Corpus inscriptionum latinarum*.

Među uvodnim poglavljima, koja sadrže uobičajene informacije (bibliografija i spisak autora čija dela se citiraju, među njima i K. Patsch, A. Evans, Ph. Ballif, E. Pašalić, I. Bojanovski, dijakritički znaci i spisak skraćenica, *addenda et corrigenda* prethodnog, XVII/4 1 volumena) dobro je osmišljen i tabelarni pregled miljokaza (*Conspectus miliariorum*), iz kojeg se vidi da li je natpis objavljen u CIL III, zatim gde je otkriven i gde se čuva; on sadrži i ime cara koje je na miljokazu i padež u kome je, odakle put polazi (*caput viae*) i rastojanje u miljama do tačke gde je nađen.

Gradenje puteva u provinciji Dalmaciji započelo je u vreme Avgusta, ali su najstariji miljokazi iz vremena Tiberija i Klaudija. Na početku Korpusa je fotodokumentacija Dolabelinih miljokaza, tzv. *Tabulae Dolabellae*, od kojih su se I–IV od XVII veka nalazili u zvoniku katedralne crkve u Splitu, kasnije prenete u muzej, a V u Splitu *apud Dominicam papalem*. Radi se o natpisima P. Kornelija Dolabele, namesnika provincije Dalmacije, koji je gradio puteve u vreme cara Tiberija. Ovaj dokumentarni materijal ne nosi tekuću numeraciju, već je naveden s brojevima I–IV i V. Miljokazi kontinuirano slede numeraciju prethodnog toma, CIL XVII/4 1, od 230 ff, na koji se nastavlja i paginacija i numeracija puteva, od XVIII do XXVII, ukupno 11 pravaca (XXVI i XXVIIb) puteva kroz provinciju Dalmaciju. Na početku poglavlja dat je šematski prikaz puta sa stanicama. Nazivi stanica su latinski, ukoliko su one potvrđene na itinerarima (Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini, Geograf iz Ravene), ili su to savremeni nazivi ukoliko je antičko ime nepoznato. Putevi kroz provinciju Dalmaciju prate sledeće pravce:

XVIII: *Via ex Italia per Tarsaticam, Seniam, Burnum ad Salonam*, iz Italije preko Labina, Senja i Burnuma (Ivoševci) do Salone. Ovaj put će se nastaviti duž Jadranskog mora do Dirahiona. Miljokazi nađeni na ovom pravcu su uglavnom iz III i IV veka.

XIX: *Via a Salonis Iader et Burnum* – kratak put od Salone do legijskog logora u Burnumu (Ivoševci) preko rimske kolonije Iader (Zadar) beleže itinerari. Put je prvo išao na sever, preko Tragurijuma (Trogir), Ridera (Danilo) i Scardone (Skradin) do Zadra, a zatim na jug preko Nedinuma (Nadin) i Aserije

(Podgrađe) prema Burnumu. I ovde je, kao i za prethodni put, dat tabelarni pregled miljokaza.

XX: *Via a Burno Sisciam versus*, pravac puta iz legijskog logora Burnum do Save koji nije zabeležen u itinerarima, obeležen je nalazom miljokaza. Išao je od Burnuma (Ivoševci) preko Knina, Bosanskog Grahova, Resanovaca, Drvara, Crljivice, Vedrog Polja do Bosanskog Petrovca. Odavde su bila mogućna dva pravca prema Sisiciji (Sisku): 1) Golubić, Dragotina, Sisak i 2) Bare, Kapljuh, Bravsko, Lanište, Kapljenica, Prisjeka, Donja Sanica, Sisak.

Na ovom pravcu je otkriveno 24 miljokaza ili odlomaka miljokaza, od kojih su 6 sa imenom cara Klaudija s punom titulaturom.

XXI: *Via a Salonis Servitium* – put od Salone do Servitijuma (Bosanske Gradiške) zabeležen je na Tabuli i Itinerariju Antonija. Išao je na severoistok preko Čitluka (Aequum) do Prologa, odakle jedan kraj koji beleži Itin. Ant. ide preko Pelve do Mrkonić Grada (Lausaba), a drugi, zabeležen na Tabuli, preko Livna i Šipova takođe dostiže Mrkonjić Grad. Odale samo jedna trasa preko Krupe i Banjaluke dopire do Bosanske Gradiške (Servitium).

XXII: *Via a Salonis in Argentariam* je put koji je preko bosanskih planina povezivao Salonu, glavni grad provincije i veliku luku, s rudničkom oblašću kod Travnika, Kiseljaka i *regio metallorum* kod Srebrnice. Početak građenja puta od Salone prema unutrašnjosti datuje se u vreme cara Tiberija, vreme kada je carski legat Dalmacije bio Dolabela. Na jednom od njegovih natpisa spominje se put do kastela Hedum Daesidiatum (Breza kod Sarajeva). Put spominje *Tabula*; otkriveni su tragovi puta i 17 miljokaza. Put je vodio preko Tilurijuma / Garduna, Duvna, Bugojna i Travnika do Srebrnice.

XXIII: *Via a Salonis Naronam*. Ovaj put između dva najvažnija grada u Dalmaciji prvo sledi istu trasu kao prethodni do Tilurijuma (Gardun), a odatle skreće na jug, preko Tronuma / Cista Velika, Lokvičića u Imotskom polju, i preko Novae/ Runovića do Narone, koja je bila kolonija i jedno od tri središta juridičkih konvenata u Dalmaciji. Prvi broji milje od Salone, drugi od Tilurijuma prema Skodru.

XXIV: *Via a Narona in regionem Sarajevo* – put od Narone i mora ka unutrašnjosti. Narona je bila glavni saobraćajni čvor od kojeg su polazili putevi prema unutrašnjosti. Put koji je vodio prema ravnici u kojoj je Sarajevo zabeležen je na *Tabuli* i Itin. Antonini. Samo *Tabula* označava i krak koji se odvajao prema Argentares. Novija istraživanja su pokazala da put nije sledio usku dolinu Neretve, već da je preko planina silazio u Sarajevsko polje. Početna tačka je Narona, gde je Patsch otkrio 6 miljokaza. Sa ove trase puta, koji je sledio pravac preko Tasovčića (Turres), Šćepan Krsta, Žiljeva, Bijeje i Konjica do Sarajeva, potiče 60 miljokaza iz III/IV veka.

XXV: *Via e regione Sarajevo ad flumen Drinum* – od Sarajeva prema Drini rekonstruisan je na osnovu arheoloških tragova. Na itinerarima nije zabeležen, ali njegov deo bi mogao biti put između Argentares i Sirmijuma na *Tabuli*.

XXVI: *Viae a Narona Scodram* – od Narone do Skadra zabeležen je na *Tabuli* i *Itin*. Antonini, kao i u Ravenata i u kasnijem delu Guida Geogr. Išao je preko Stolca, Nikšića i Dokleje do Skadra.

XXVIa: *Via a Salthua Risinium* – put koji se odvajao od puta Narona – Skadar i vodio preko Salthua (Riječani) prema Risinijumu (Risan). Sa njega potiče 8 miljokaza.

XXVII: *Via ab Epidauro ad flumen Drinum et Novi Pazar versus Ulpianum* – put od Cavtata do Drine i Novog Pazara prema Ulpijani (Priština) samo je delom, od Cavtata do Trebinja (Asamum), zabeležen na itinerarima. Pravac prema Foči je rekonstruisan. Na tom delu nema miljokaza. Odatle bi put skretao prema Pljevljima i Prijepolju i dalje prema Novom Pazaru. Pretpostavlja se da je vodio prema Ulpijani i rudnicima. Na celoj trasi je nađeno 25 miljokaza, jedan između Plevlja i Prijepolja. Najstariji je iz vremena cara Klaudija.

Ukupno je 11 pravaca puta kroz provinciju Dalmaciju. Jedan ju je povezivao s Italijom, ostali su vodili ili duž obale ili od Salone prema Posavini i od Narone prema unutrašnjosti provincije, prema Sarajevu, Savi, Drini, Pljevlju i Prijepolju.

Indices za oba toma, XVII/4, 1 i 2, sastavio je A. Faßbender.

Onur Inal, MA

PhD Candidate

Department of History

University of Arizona, USA

onur@email.arizona.edu

Alan Mikhail, *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History*, (NY: Cambridge University Press, 2011), 347 pp.

Recent debates on environmental problems and issues have raised awareness and environmental consciousness of Ottoman historians. They have started to use methodologies of environmental history and look at the past from an environmental viewpoint. One of the leading historians in the fledgling field of Ottoman environmental history is Alan Mikhail, whose dissertation has been recently revised and published under the title “*Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History*”. Mikhail’s study is an exploration of the environmental dimensions of past events in pre-modern Egypt. It mainly deals with the social and environmental history of water usage and irrigation in the Egyptian countryside in the period stretching from 1675 to 1820. The author focuses on the control, use, management, and conservation of water resources and canals in Ottoman Egypt in the ‘long eighteenth century’. Nevertheless, his study is not only a book on “water”. As the title suggests, Mikhail attempts to draw a larger picture by placing nature and empire into the same frame. In doing so, he references the empire and nature’s struggle with diseases, animals, climate, production and consumption, as well as life and death.

The book is composed of six chapters. In the first three chapters, the author examines the natural resource management system in Ottoman Egypt in the pre-modern era. “No land ever depended on water management more than Egypt” – as the opening sentence suggests, Chapter 1 focuses on the role of water in people’s lives in the Egyptian countryside. In Chapter 2 and 3, Mikhail examines the role of waterways in the transportation of food and wood to and from Egypt. It is common knowledge that Egypt was one of the breadbaskets of the empire; it supplied large quantities of grain to Istanbul and beyond. In return, the Ottoman government provided much-needed wood supplies to Egypt. Mikhail’s argument in the first half of the book is that the success in the management of water resources, food cultivation, and timber was due to the

know-how and experience of Egyptian peasants, not to the policies of Ottoman imperial government.

In the final three chapters, Mikhail examines how the period of transition from a 'feudal society' to a 'bureaucratic state' eroded traditional methods of water management. Chapter 4 focuses on the changes in labor system and Chapter 5 deals with the plague epidemics and the efforts to control it through 'modern' methods such as quarantine. In both chapters, by including stories of labor and plague over the course of the eighteenth century, Mikhail extends his argument to address Egypt's move from being an imperial province to an increasingly independent polity eliminated the autonomy of Egyptian peasants over land, water, labor, and food. In the final chapter, the author tells the story of the reconstruction of the Mahmudiyya Canal between the Nile and Alexandria. According to the author, the canal construction project represents the history of struggle between Egyptian peasants and various forms of Ottoman administration over the control of natural resources. He addresses the massive numbers of dead as a result of the canal's construction and claims that this process symbolized the end of the environmental history of Ottoman Egypt.

In short, *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History* is an account of the use, control, and management of the irrigation system in pre-modern Egypt, and how it coincided with Egypt's transformation from a remote Ottoman province loosely connected to the capital into a sovereign state ruled by an autarch. Mikhail's argument is clear: Egypt's move away from being a remote province of the Ottoman empire into a strong, centralized, and authoritarian polity controlled by Egyptian bureaucracy transformed the management of environmental resources. This transformation necessitated the abandonment of old ways and habits, caused tension between the local populations and Egyptian bureaucracy; and eliminated the rights of peasants over land and water use. Mikhail's book is valuable in two significant ways. First, it acknowledges the interrelation between environmental changes and political and socio-economic transformations in the Ottoman Empire. Second, it moves nature from afield to the center of historical narrative providing new environmental perspectives and approaches to historical events in Ottoman history that were once regarded as unimportant. Mikhail's work is noteworthy for its methodology, approach, and its straightforward and readable prose. There is no doubt that environmental historians will take notice of the fact that the Ottoman Empire, due to its sheer size and proximity to Europe, Asia, and Africa, its large diversity of ecological zones, climatic conditions, and environmental features has a lot to offer.

In memoriam

Проф. др МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ (1930–2012)

Уочи Видовдана текуће године (26. 6) преминуо је академик и дугогодишњи професор Одељења за историју Филозофског факултета у Београду – Милош Благојевић. Професор Благојевић је рођен 17. октобра 1930. године у Милетићеву код Пландишта у Банату. Основну школу је похађао у родном месту, а гимназију у Вршцу. Војно-поморску академију у Дивуљама код Сплита завршио је у лето 1951, након чега је произведен у официра ЈРМ. Октобра исте године ухапшен је због наводне делатности *по линији ИБ* и осуђен на шест година строгог затвора. Казну је издржавао у концентрационим логорима за официре у Билећи и на Голом отоку. Казна му је смањена за две године, уз ограничење грађанских права, такође у трајању од две године.

По повратку са Голог отока, уписао се 1956. на Филозофски факултет, Одељење за историју, а дипломирао је 1960. године. Због затворске казне био је спречен његов избор за асистента и није му дозвољен упис на постдипломске студије на истом факултету. Због тога је две године радио у основној школи у родном Милетићеву. У лето 1962. изабран је за асистента у Историјском институту САНУ, где је остао пуних 10 година. Као истраживач, Милош Благојевић се определио за изучавање српске историје у средњем веку, а у оквиру тога посебно се посветио питањима из привредне и друштвене историје. Магистарски рад под насловом *Планине и паишњаци у средњовековној Србији* одбранио је на Филозофском факултету у Београду 1966, а 1970. је одбранио докторску дисертацију под насловом *Земљорадња у средњовековној Србији*. Још као асистент започео је архивска истраживања у архивима Дубровника и Котора, у којима је, са прекидима, провео више од две године.

Милош Благојевић је за научног сарадника изабран 1971, а наредне године је у звању доцента изабран за наставника *Историјске географије* на Одељењу за историју, где је прошао кроз сва наставничка звања (ванредни 1977, редовни професор 1983) и отишао у пензију 1996. године. Од 1994.

до 2005. године радио је као гостујући професор у Бањалуци. Изванредни научни резултати допринели су томе да 2000. године буде изабран за дописног, а 2006. за редовног члана САНУ.

Научни опус професора Милоша Благојевића може се поделити, према темама истраживања, у три велике целине. То су привредна и друштвено-социјална историја и историјска географија. Економском, али и друштвеном историјом почео је да се бави већ кроз истраживања за магистарски и докторски рад, а у тој области је његова *Земљорадња* и даље непревазиђено дело. Током читавог свог века професор Благојевић се бавио како проучавањем социјалних односа тако и режима искоришћавања природних ресурса. Са истом преданошћу је истраживао друштвену структуру српског средњовековног друштва, област идеја и идеологију владавине. Своје основне ставове о овим питањима саопштио је у прва два тома *Историје српског народа*, где је написао нека од најкомплекснијих поглавља, везана за структуру друштва и владарску идеологију. Као круна тих истраживања дошле су две монографије: о државној управи у средњовековним српским земљама и о историји српске државности. Поред тога, Милош Благојевић је већим бројем појединачних радова ударио темеље проучавању идеологије и схватања идеје владања код Срба у средњем веку. Драгоцен је научни допринос професора Благојевића и у изучавању друштвених односа и обавези појединих категорија становништва у средњовековним српским државама – да споменемо само радове о соћу, меропсима и отроцима.

Изузетан је допринос Милоша Благојевића и у изучавању и развоју историјске географије као посебне научне дисциплине. Више од 20 година (1972–1996) он је овај предмет предавао на Одељењу за историју, те је оформио његову модерну физиономију, а својим радовима из различитих области историјске географије – од историјске топографије и регионалне географије до историје граница и насеља, и управно-територијалне организације у српским земљама – стао је уз корифеје ове дисциплине, Стојана Новаковића и Михаила Динића. Посебан допринос је дао историјској картографији као редактор и један од главних аутора *Историјског атласа*.

Одласком нашег драгог професора Милоша Мише Благојевића српска историјска наука је изгубила једног од својих најзначајнијих представника, а Одељење за историју професора којим се поносило и непроцењивог сарадника и пријатеља који је увек имао времена и разумевања за своје млађе колеге. У сећањима неких од нас његов лик и дело остаће вечно живи.

Синиша Мишић

Проф. др АРСЕН ЂУРОВИЋ
(1959–2012)

Арсен Ђуровић је започео свој животни пут у Котору 16. фебруара 1959. године. Природа је, при рођењу, према њему била веома дарежљива. Обдарила га је бистром памећу, лепом и пријатном спољашношћу, добром, племенитом и осетљивом душом. У патријархалном дому Ђуровића у Столиву, окружен сестрама, био је обасут љубављу и научио да је несебично узвраћа. Породица, у којој је са посебном преданошћу неговано сећање на претке и српско порекло, васпитала га је у традиционалном духу, научила поштењу, усадила свест да се само преданим радом долази до успеха.

Неизбрисиви печат у разумевању света који га окружује утиснула је Арсену Ђуровићу и средина у којој је живео. Бока са својим природним лепотама и Котор, одређен славном историјом и богатом и слојевитом традицијом, предодредили су и њему, као и неким другим српским историчарима рођеним на том простору, да се посвети изучавању прошлости. Котор, у коме је похађао основну школу и гимназију, са својим ренесансним трговима, раскошним палатама, сљубљеним богомољама Истока и Запада, вегетацијом далеких светова, славом поморских капетана, подстицао је радозналост и учио толеранцији, префињености, господству.

Године 1977. Арсен Ђуровић је уписао студије историје на Филозофском факултету у Београд у. Собом је донео вољу да овлада занатом историчара, широки осмех и шарм својствен људима Медитерана. Наоружан гитаром и увек спреман за песму, као да је стигао да наше студенске дане учини лепшим, веселијим, ведријим, садржајнијим. Тако су зачета трајна људска и стручна пријатељства. Тих година упознао је и Милицу, која му није била само животна сапутница већ и животно упориште.

Строга стара школа критичке историографије, брижљиво негована на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београд у, много је давала и много тражила од студената. Разумети вертикалу историје, њен тоталитет, дубинске и одређујуће процесе који мноштву догађаја дају смисао, није био лак посао. Занат историчара изучаван је на предавањима и семинарским вежбама, кроз читање обимне литературе, рад са изворима, развијање осећаја за селекцију важног и оног мање значајног, писање

огледних радова, умеће усменог реферисања. Непосредни и стални разговори са професорима, великим знаљцима прошлости и увек стрпљивим са студентима, били су од важности у процесу формирања критичког мишљења и људског карактера. Ширењу знања доприносиле су и стручне екскурзије, омогућивши генерацији студената којој је и Арсен Ђуровић припадао да упозна античку Грчку, сагледа византијски свет, осети раскош ренесансне Италије и разуме сложеност Југославије. Ту, на петом спрату зграде у Чика Љубиној 18–20, где су се у креативном дијалогу сретали они који знају са онима који желе да науче, Арсен Ђуровић је формиран као историчар. Дипломирао је 1983. године.

После завршених студија запослио се у Историјском архиву Шумадије. Потребе посла упутиле су га ка специјалистичким студијама из архивистике. У Крагујевцу је провео више креативних година (1985–1991) током којих је био у прилици да, у свакодневном раду са изворима, додатно прошири и обогати своја стручна знања. Исказана марљивост, стручне и организационе способности омогућиле су му брзо професионално напредовање и пресудно утицале да успешан рад у Историјском архиву Шумадије оконча на месту директора. За резултате постигнуте у области архивистичке теорије и праксе, Савез архивских радника Србије доделио му је 1987. награду „Даница Гавриловић“.

Прелазак у Београд донео је нове стручне изазове. У периоду од 1991. до 1995. радио је као професор историје у две Београдске основне школе – „Вукица Митровић“ и „Павле Савић“. После тога постао је члан колектива угледне Десете Београдске гимназије „Михаило Пупин“. Умеће предавања историје користио је да образује и васпитава своје ученике. Резултати постигнути у наставном процесу препоручили су га стручној заједници. Као угледног професора и изузетног методичара препознала га је и његова стара школа, Филозофски факултет у Београду, и понудила му 1999. место асистента на предмету Методика наставе историје.

Године проведене у раду на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду (1999–2012) биле су изузетно креативне. Звање магистра историје стекао је 1999, успешно одбранивши стручно високо вредновани рад „Модернизацијски изазови 20. века у систему средњошколског образовања у Београду у 1880-1903“. Четири године касније докторирао је са волуминозном тезом „Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914“. Стечена звања омогућила су му универзитетску каријеру. Године 1999. изабран је за асистента, а 2004. за доцента на Катедри за општу историју новог века. Занимање за широки тематски круг питања везаних за модернизационе утицаје у сфери просвете упутило га је ка изучавању модерног европског образовања и критичкој анализи уџбеничке литературе. Тако су грађања стручних интересовања резултирала искораком у

три доминантне области истраживања – историји модерног европског образовања, методици наставе историје и архивистици. Тим областима били су посвећени и курсеви које је предавао студентима историје.

Током прве деценије 21. века више пута је боравио на стручном усавршавању у Georg Eckert Institutu – Braunschweig, као и на Universität Wiena и University of Cambridge Faculty of Education. Успоставио је интензивну стручну сарадњу са колегама који предају исти предмет на универзитетима у Аутзбургу, Бечу, Бирмингему, Чикагу, Кембриџу, Тонсбергу. Учествовао је на више десетина научних скупова и конференција, претежно у иностранству, посвећених историји образовања и методици историје. Био је члан више међународних асоцијација историчара-методичара – IARTEM, ISCHE, History of Education Society. Обављао је дужност потпредседника организације Internationalen Gesellschaft für historische und systematische Schulbuchforschung. У знак сећања на свога истакнутог члана та је организација установила новчану награду др Арсен Ђуровић, која се додељује за научни допринос у области истраживања историје образовања. Проф. Ђуровић је биран за рецензента међународне асоцијације издавача уџбеника (EEG) и Fulbright Scholar Award. Био је члан редакција часописа „Настава историје“, „Шумадијски анали“ и „Contributions to the Historical and Systematic Research on Schoolbooks“ (са седиштем на Универзитету у Аусбургу). Обављао је дужности члана Комисије за доделу виших архивистичких звања, члана Комисије за вредновање квалитета студијских програма, наставе и услова рада на Филозофском факултету, председника Комисије за полагање испита за лиценцу Министарства просвете, члана Комисије за процену квалитета програма стручног усавршавања запослених Завода за унапређивање образовања и васпитања, члана Комисије за израду наставног програма и друго. Био је сарадник на више истраживачких пројеката.

Током једне деценије рада на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београд у колега Арсен Ђуровић је остварио значајан професионални резултат. Захваљујући стеченом знању и искуству, чланству у утицајним асоцијацијама историчара-методичара, присуству на десетинама научних скупова посвећених настави историје и успостављеним личним контактима са најутицајнијим европским методичарима, са успехом је реформисао садржај предмета Методика наставе историје. Наведене промене нису биле формалне већ суштинске и у складу са највишим стандардима у европској универзитетској настави. Обухватале су теоријску наставу и школску праксу која је студенте обучавала за самостално извођење наставе.

Са истом стручном енергијом колега Арсен Ђуровић је поставио студије Архивистике на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београд у. Предавања посвећена историји архивистике, искуству архивске делатности у Европи, теорији архивистике умешно су комбинована са

практичним знањима о заштити, преузимању и смештају, обради архивске грађе и регистраторског материјала. Први је, такође, систематично почео да се бави историјом модерног европског образовања и да је предаје, покушавајући да компаративно сагледа утицаје који су пресудно утицали на образовање у Србији у 19. и 20. веку.

Научна библиографија проф. Ђуровића обухвата две самосталне монографије, неколико коауторских радова, око тридесет научних радова, више десетина приказа, рецензија, енциклопедијских одредница. Био је активан у раду на реализацији пројеката Хронологије модерне српске државе, Српске енциклопедије, утврђивања кључних појмова у настави историје. Међу радовима које је за живота успео да напише али не и да објави налазе се рукописи књига „Прва женска гимназија у Београд у 1905–1941“ и „Историја модерног европског образовања“. У његовој научној оставштини затекло се и више започетих текстова и скица за радове које је истражио али није успео да напише, а тичу се методике наставе историје и изучавања архивистике. Објављивање тог рукописног материјала додатно ће потврдити да се живот истраживача и научника не може физички угасити вољом судбине нити омеђити годинама његове биографије.

Посебно место у научном опусу проф. Арсена Ђуровића припада два монографијама – „Космолошко трагање за новом школом“ (Београд 1999) и „Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914“. Засноване на обимној архивској грађи зналачки комбинованој са објављеним изворима, периодиком и разноврсном педагошком, правном, психолошком, социолошком и историографском литературом, те су књиге одмериле циљеве које једно друштво поставља пред школу и учинак који је истом том друштву подарила модернизацијом захваћена и обликована школа. Њихову структуру повезује у једну органску целину прокламовано и остварено у сфери образовања и васпитања. Од државе и њене политике у образовању, преко институција, законодавства, општих карактеристика образовног система, слика и типова школа, реформи и васпитног процеса, истраживање колеге Арсена Ђуровића се спушта до просветних радника, ђачке популације, уџбеника, наставних средстава и хуманитарних друштава. На тај начин целовито је представљен својеврсни „лук“ који почиње програмима и законским актима а засвођује се садржајима конкретних знања које школа подарује ученику. Посматрајући сферу образовања приказано је формирање грађанина који прихвата и афирмише идеје епохе. На тај начин је објашњен и „велики искорак“ у 20. век, заснован на свести да је „ново доба“ отпочело, да се за њега требало кроз школу спремити, изградити институције, извршити културни и општи препород, спремити се за утакмицу у којој аграрно друштво Србије, са закаснелом модернизацијом, мора да одговори на изазове тржишта, нових технологија, електри-

фикације, урбанизације, комуникационог повезивања и свега онога што доноси 20. век. Део те нове самосвести који је изграђивала модернизована школа било је и потискивање традиционалног схватања морала, митова, веровања и прихватање плурализма у сфери идеја, новог начина производње, мишљења и живота. На тај су начин истраживања проф. Ђуровића изнова афирмисала ставове водећих српских интелектуалаца са краја 19. века да ће српско друштво и појединци у наредном 20. веку „имати онолико колико су спремни да уложе у своје образовање“.

Рад са студентима је, поред свега наведеног, био највећа страст проф. Ђуровића. На том плану стручног ангажмана није штедео себе. Саветима и идејама несебично је „кредитирао“ млађе колеге, али су му и оне узвраћале добрим резултатима, стеченим знањем, изузетним поштовањем, љубављу.

Љубодраг Димић

As the President of the International Society for Historical and Systematic Research on schoolbooks I send you the following words:

Prof. Arsen Djurovic was a very important member of the International Society for Historical and Systematic Research on Textbooks. He was the Vice-President of the Society since 2007.

He did very hard and very good work for the Schoolbook Society. He organized an overwhelming conference at the University in Belgrade in 2009. We all won't forget it. His hospitality was great and singular!

The result of the conference was the – in the meantime widespread – volume “Concepts of Friends and Enemies in Schoolbooks”, published 2010.

We all enjoyed that Arsen and his beloved woman Milica each year participated in the conferences and spread kindness and open-mindedness. Arsen's lectures and papers were always of a very high quality. He was an excellent scientist!

We will also never forget that Arsen was a real friend of Germany and that he fought for the United States of Europe with a strong, democratic Serbia within them. He was a Serbian patriot and a cosmopolitan as well!

The death of Arsen Djurovic is a loss for our Schoolbook Society that cannot be described in words! We will always think of him and we will never forget him!

Thank you, Arsen, for all! The world is poorer without you!

Your colleague and friend,
 Prof. Dr Eva Matthes
 Lehrstuhl für Pädagogik
 Philosophisch-Sozialwissenschaftliche Fakultät
 Universität Augsburg

Библиографија / Bibliography

Мирослав Поповић

БИБЛИОГРАФИЈА СРБИЈЕ ЗА 2011. ГОДИНУ¹

СКРАЋЕНИЦЕ

Анали ПФБ	Анали Правног факултета у Београд у
Архив	Архив – часопис Архива Југославије
БИГ	Београд ски историјски гласник
ВЗ	Вардарски зборник
Весник ВМ	Весник Војног музеја
VIG	Vojnoistorijski glasnik
Гласник ИАВ	Гласник Историјског архива Ваљево
Годишњак ДИ	Годишњак за друштвену историју
ГГБ	Годишњак града Београд а
Годишњак ФФ НС	Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду
ГОП Босне	Грађа о прошлости Босне
Зборник МС за друштвене науке	Зборник Матице српске за друштвене науке
Зборник МСИ	Зборник Матице српске за историју
Зборник МС за класичне студије	Зборник Матице српске за класичне студије
Зборник НМЧ	Зборник Народног музеја у Чачку
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института
Зборник радова ПФ НС	Зборник радова Правног факултета у Новом Саду
ИЧ	Историјски часопис
ЛЗ	Лесковачки зборник
МГ	Мешовита грађа – <i>Miscelanea</i>
<i>Museum Museum</i>	Годишњак Народног музеја у Шапцу
НЗ	Новопазарски зборник

¹ Библиографија садржи историографске радове и преводе објављене у Србији 2011, према испису из каталогизације Народне библиотеке Србије. Наведени су и радови који су се због кашњења уместо 2010. појавили 2011, или су уместо 2011. штампани 2012. Бројеви неких часописа и неке публикације из 2011. још се нису појавили и ти ће се радови унети као допуна Библиографије у наредном броју, као и бројеви и публикације који нису били доступни.

ОП	Ономатолошки прилози
Прилози за КЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
Споменица ИАС	Споменица Историјског архива Срем
СС	Српске студије
ССА	Стари српски архив
ТИ	Токови историје
УЗ	Ужички зборник
ХЗ	Хиландарски зборник
ЦС	Црквене студије

АНТИКА И РАНОВИЗАНТИЈСКИ ПЕРИОД

- Божовић, Ненад, *Библијске одреднице о робовима у светлу старооријенталног законодавства*, Богословље 2 (2011) 4–26.
- Varvounis, Manolis G., *Der Heiligen Theodoros, Grigorios und Leon von Samos (4. Jahr.)*, ЦС 8 (2011) 263–270.
- Васић, Растко, *Жутобрдске фигурине – Ушабти фигуре или кућна божанства*, у: *Антика и савремени свет: религија и култура*, ур. Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2011, 26–31.
- Welwei, Karl-Wilhelm, *Das Problem der Ethnogenese im antiken Griechenland*, Balcánica XLII (2011) 7–23.
- Вујовић, Огњен, *Инјурија и телесне повреде у Закону XII таблица*, Зборник радова ПФ НС 1 (2011) 413–434.
- Вујовић, Огњен, *Инјурија као деликт*, *Анали ПФБ* 2 (2011) 360–380.
- Вујчић, Немања, *Култ Сандона и оснивачка легенда Тарса*, у: *Антика и савремени свет: религија и култура*, ур. Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2011, 32–41.
- Вујчић, Немања, *Писмо Антиоха III намеснику Зеуксиду – питање аутентичности*, Зборник МС за класичне студије 13 (2011) 203–219.
- Вукадиновић, Снежана, *ΡΩΜΑΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ* као историјски извор данас, *Истраживања* 22 (2011) 75–84.
- Деретић, Наташа, *Значај Јустинијановог кодификаторског рада у области брачних односа*, Зборник радова ПФ НС 1 (2011) 327–346.
- Драганић, Ифигенија, *Лисијина беседа Против Агората као историјски извор*, *Истраживања* 22 (2011) 43–64.
- Јањић, Драгана, *Iustiniana secunda – Липљанска епископија*, ЦС 8 (2011) 229–241.
- Јефтић, Марко, *Развој монотеизма у древном Израиљу*, Богословље 2 (2011) 27–48.
- Јовановић, Александар, *Пирусти и Албурнус – оглед о укљеви и традицији*, Зборник МС за класичне студије 13 (2011) 7–12.
- Јовановић, Маја, *Свети Григорије Богослов и Цариградска катедрa – историјски контекст и канонска перспектива*, у: *Српска теологија данас* 2010, прир. Богољуб Шијаковић, Београд 2011, 393–397.

- Јордовић, Иван, *Атинска политичка култура и демократска идеологија*, у: Антика и савремени свет: религија и култура, ур. Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2011, 74–88.
- Castellani, Victor, *Who was that masked man?: Plautus' play with persona imago*, Зборник МС за класичне студије 13 (2011) 95–112
- Кисић, Милица, *Смрт и ускрснуће мита: Вергилијево читање Лукреција*, Истраживања 22 (2011) 95–106.
- Кисић, Раде, *Сукоб око титуле „Васељенски патријарх“ као парадигма односа Рима и Цариграда на крају VI века*, у: Српска теологија данас 2010, прир. Богољуб Шијаковић, Београд 2011, 398–411.
- Кузмановић Нововић, Ивана, *Синкретизам у римској религији и уметности царског периода*, у: Антика и савремени свет: религија и култура, ур. Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2011, 103–116.
- Лактанције, Луције Цецилије Фирмијан, *О смрти прогонитеља*, увод, превод и напомене Милена Милин. – Београд : Висока школа – Академија Српске православне цркве за уметности и конзервацију, 2011, 114 стр.
- Лома, Александар – Лома, Светлана, *Два средњобосанска топонима – Солун, Лабун и топографски динамизам римске Далмације*, ОП 21 (2011) 1–14.
- Маричић, Гордан, *Пољупци без броја – браник вечној самоћи: Пета Катуполова песма и за Старим Катуполом Симе Пандуровића*, Истраживања 22 (2011) 85–94.
- Марчетић, Илија, *Пастирско-богословска делатност светог Келестина првог, епископа римског, против пелагијанског и несторијанског учења (422–432)*, Богословље 2 (2011) 61–77.
- Матић, Златко, *Однос државе и Цркве у периоду одржавања Првог васељенског сабора*, ЦС 8 (2011) 243–262.
- Матић, Златко, *Свети цар Константин Велики и Први васељенски сабор*, у: Српска теологија данас 2010, прир. Богољуб Шијаковић, Београд 2011, 380–392.
- Masson, Emilia, *Blagotin – neobično otkriće*, Зборник МС за класичне студије 13 (2011) 249–252.
- Милинковић, Борис, *Свети цар Јустинијан и његов однос према Цркви*, у: Српска теологија данас 2011, прир. Богољуб Шијаковић, Београд 2012, 505–520.
- Mirković, Miroslava, *Ancient Rome and the Danube. 1, The Danube*, Beograd – Centralni institut za konzervaciju, 2011, 2 presavijena lista (8 str.)
- Мирковић, Мирослава, *Dolichenus Цар и Јупитер у Горњој Мезији*, Зборник МС за класичне студије 13 (2011) 123–132.
- Mirković, Miroslava, *Religija i grupni identitet u srednjobalkanskoj oblasti u rimsko doba*, у: Антика и савремени свет: религија и култура, ур. Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2011, 166–177.
- Mihajlović, Vladimir D., *Adultery in the Mirror: Roman Mirror from Viminacium, Myth, Moral and Rites of Passage*, у: Антика и савремени свет: религија и култура, ур. Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2011, 178–193.
- Mihajlović, Vladimir D., *Inhumacija u ranorimskom periodu na centralnom Balkanu: odraz društveno-ideoloških promena?* Istraživanja 22 (2011) 13–31.
- Mouzala, Melina, G., *Names and falsity in Plato's Cratylus*, Зборник МС за класичне студије 13 (2011) 51–77.

- Nyvt, Mark J., *Aristotle and Speusippus: The primacy of the one?* Зборник МС за класичне студије 13 (2011) 79–93.
- Нинковић, Јована, *Итачани и киклопи у Одисеји*, у: *Антика и савремени свет: религија и култура*, ур. Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2011, 221–232.
- Нотари, Тамаш, *Изборни систем и изборна кампања у старом Риму*, Зборник радова ПФ НС 2 (2011) 509–525.
- Obradović, Mirko, *Bogovi iscelitelji i lekovite vode u Strabonovoj geografiji*, у: *Антика и савремени свет: религија и култура*, ур. Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2011, 233–245.
- Обрадовић, Мирко, *Зашто Персеј? – име последњег македонског краља и његов историјски значај*, Зборник МС за класичне студије 13 (2011) 113–122.
- Обрадовић, Мирко, *Мудрац Бијант из Пријене: традиција о времену у којем је живео, његовом пореклу и значењу његовог имена*, Истраживања 22 (2011) 65–74.
- Пелцер-Вујачић, Олга, *Римски сенатори у Лидији и Фригији од I до III века н.е. – прелиминарна истраживања*, Зборник МС за класичне студије 13 (2011) 195–202.
- Племић, Бојана, *Богиња Дијана као заштитница среброносних рудника на тлу Србије*, Зборник МС за класичне студије 13 (2011) 221–228.
- Раденковић, Небојша М., *Антички NAISSUS као хришћански верски центар (IV–VI век нове ере)*, у: *Антика и савремени свет: религија и култура*, ур. Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2011, 293–302.
- Ricl, Marijana, *Neokoroi in the Greek world*, БИГ 2 (2011) 7–26.
- Сајловић, Марко, *Поимање историје апостола Павла*, у: *Српска теологија данас 2010*, прир. Богољуб Шијаковић, Београд 2011, 365–379.
- Св. Јероним Стридонски, *О знаменитим мужевима*, превод са латинског Радован Пилиповић, *Теолошки погледи* 2 (2011) 15–46.
- Св. Јероним Стридонски, *О знаменитим мужевима*, превод са латинског Радован Пилиповић, *Теолошки погледи* 3 (2011) 3–35.
- Simić, Kosta, *Kassias' hymnography in the light of patristic sources and earlier hymnographical works*, ЗРВИ 48 (2011) 7–38.
- Смирнов-Бркић, Александра, *Св. Амбросије Милански у Сирмијуму – прилог проучавању Аријанства у Срему*, у: *Српска теологија данас 2010*, прир. Богољуб Шијаковић, Београд 2011, 412–417.
- Станимировић, Војислав, *Нови поглед на Хамурабијев законик – I део*, *Анали ПФБ* 1 (2011) 133–159.
- Стефановић, Данијела, *Мероитска Исиди*, Зборник МС за класичне студије 13 (2011) 13–19.
- Stojić, Milorad, *Triballi in archeology and historical sources*, Зборник МС за класичне студије 13 (2011) 253–282.
- Стојковски, Борис, *Vita Eutychie – Житије патријарха Евтихија као извор за прву аварску опсаду Сирмијума*, *Годишњак ФФ НС* 2 (2011) 87–92.
- Стојковски, Борис, *Дела Руфина Аквилејског и Теодорита Кирског као извори за црквену историју Сирмијума*, *Богословље* 1 (2011) 144–151.

- Стојковски, Борис, *О апостолском пореклу епископије Сирмијума*, Споменица ИАС 10 (2011) 55–64.
- Тасић, Драган, *Маска у култу Диониса*, Зборник МС за класичне студије 13 (2011) 181–194.
- Theodosiou, Efstratios – Manimanis, Vassilios – Димитријевић, Милан С., *Козмологија гностика*, у: *Антика и савремени свет: религија и култура*, ур. Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2011, 366–373.
- Ferjančić, Snežana, *A Note on the History of the Legion IV Flavia*, БИГ 2 (2011) 27–35.
- Ferjančić, Snežana, *Votivni spomenici rimskih veterana na tlu Srbije*, у: *Антика и савремени свет: религија и култура*, ур. Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2011, 387–395.
- Ферјанчић, Снежана, *Кохорте Gallorum у подунавским провинцијама*, Зборник радова Народног музеја у Чачку 40 (2010), 71–77.
- Ферјанчић, Снежана, *Регрутација подунавских легија – XV Apollinaris*, Зборник МС за класичне студије 13 (2011) 133–146.
- Шаркић, Срђан, „*Sunctos populos*“ – (С. Th. XVI, 1, 2 и његово тумачење), Зборник МС за класичне студије 13 (2011) 171–177.
- Шеровић, Петар В., *Кратак осврт на неке аспекте сумерске цивилизације (порекло, хронологија, религија, митологија и епика)*, Теолошки погледи 3 (2011) 85–112.

СРЕДЊИ ВЕК

- Александровна-Чернова, Марија, *Повеља цара Стефана Уроша о трговини*, ССА 10 (2011) 61–69.
- Aleksić, Vladimir, *Medieval Vlach Soldiers and the Beginnings of Ottoman Voynuks*, БИГ 2 (2011) 105–128.
- Алексић, Владимир, *О још неким значењима речи кмет у средњовековној српској држави*, ЦС 8 (2011) 317–329.
- Алексић, Владимир, *Стефан Немања и Топлица у запостављеним изворима*, у: *Стефан Немања и Топлица*, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 87–96.
- Амедоски, Драгана – Петровић, Владета, *Тврђава Козник – од првог помена до краја 16. века*, ВИГ 2 (2011) 127–137.
- Антоновић, Милош, *Транзиција моћи и изградња нове државе у доба Стефана Немање*, у: *Стефан Немања и Топлица*, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 9–18.
- Атанасов, Дмитаљ, *Зашто Косово? Сакрализацијата на княз Лазар и Косовската битка в историјата и фолклорното предание*, у: *Стефан Немања и Топлица*, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 129–150.
- Бабић, Борис, *Византијски и поствизантијски извори о простору средњовековне Босне*, ЗРВИ 48 (2011) 39–50.
- Bartusis, Mark S., *Serbian pronia and pronia in Serbia: the diffusion of an institution*, ЗРВИ 48 (2011) 177–216.
- Begović, Vlajko, *Iz istorije srednjovekovne Bosne*, Београд – *Službeni glasnik*, 2011, 114 str.

- Бикић, Весна, *Трпезна керамика из Смедеревског замка*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 409–416.
- Благојевић, Милош, *Деспот Ђура Вуковић и српска државност*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 33–56.
- Благојевић, Милош, *Немањини и државност Дукље, Зете, Црне Горе*, Зборник МСИ 83 (2011) 7–24.
- Благојевић, Милош, *Српска државност у средњем веку*, предговор Љубомир Максимовић, Београд : Српска књижевна задруга, 2011, XVII, 428 стр., /9/ стр. с геогр. картама
- Божанић, Снежана, *Ороними у српским средњовековним повељама: њихов помен у функцији пограничног ентитета простора*, Истраживања 22 (2011) 117–130.
- Божанић, Снежана, *Подземна геометрија у српском средњовековном рударству – рудници и рударски објекти у пограничном систему друштва*, Годишњак ФФ НС 2 (2011) 43–50.
- Бојанин, Станоје, „Сказаније о писменех“ *Константина Филозофа Костеначког као извор за народну културу средњег века*, ЗРВИ 48 (2011) 259–286.
- Бојанин, Станоје, *Недеља као нерадни дан у средњовековној Србији*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 307–336.
- Бојанин, Станоје, *Пет „јереси“ Константина Филозофа Костеначког*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности II, Деспотовац 2011, 43–60.
- Бојанин, Станоје, *Повеља Вука Бранковића којом потврђује привилегије Дубровнику*, ССА 10 (2011) 109–116.
- Бојовић, Драгиша, *Древни српски старци*, ЦС 8 (2011) 295–303.
- Бојовић, Драгиша, *Зашто је плакао Свети Сава*, БИГ 2 (2011) 37–45.
- Бојовић, Драгиша, *Рађање Српске цркве у Топлици (хагиографска и химнографска сведочанства)*, у: Стефан Немања и Топлица, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 27–36.
- Бојовић, Злата, *Записи о манастирима*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности II, Деспотовац 2011, 25–32.
- Бркић, Никола, *Градско подручје Прокупља у 15. веку*, у: Стефан Немања и Топлица, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 151–162.
- Бубало, Ђорђе, *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. године*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 229–244.
- Бубало, Ђорђе, *Судбина и опаданије – прилог тумачењу члана 84 Душановог закона*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 261–268.
- Бубало, Ђорђе, *Титуле Вукана Немањинића и традиција Дукљанског краљевства*, у: Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, одговорни ур. Бранислав Тодић, ур. Милан Радујко, Београд 2011, 79–93.
- Булић, Дејан, *Прилог познавању града Брвеника из перспективе археолошких истраживања*, ИЧ 60 (2011) 57–96.

- Василик, Владимир, *Тема войны в византийской гимнографии*, Расински анали 9 (2011) 21–30.
- Веселиновић, Андрија, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима*, ССА 10 (2011) 151–164.
- Витезовић, Михајло, *О грбу деспота Стефана Лазаревића*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности II, Деспотовац 2011, 83–94.
- Воје, Игнасиј, *Menice (littera cambii) u kreditnim poslovima srednjovekovnog Dubrovnika*, у: Споменница академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 55–62.
- Vratimos, Antonios, *Michael V Kalaphates – Romanos IV Diogenes: textual parallels in the Chronographia of Michael Psellos*, ЗРВИ 48 (2011) 51–60.
- Вујошевић, Жарко, *Повеља браће Драгаша Хиландару о Цркви Св. Власија*, ССА 10 (2011) 71–86.
- Вуковић, Тамара, *Два писма Дубровачке општине кнезу Павлу Раденовићу из 1405. године*, ГОП Босне 4 (2011) 67–74.
- Вушковић, Марија, *Данилово Житије Светог краља – ангажовано и лепо*, ЦС 8 (2011) 331–340.
- Вушковић, Марија, *Монахиња Анастасија и манастир Свете Богородице у Куршумлији*, у: Стефан Немања и Топлица, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 37–45.
- Гашић, Дејан, *Дијалог богатих и сиромашних, Алексија Макремволита као прилог проучавању друштва позне Византије*, Годишњак ДИ 2 (2011) 67–94.
- Глушац, Васо, *Повеље Матије Нинослава бана босанског и народност његових поданика : са факсимилом двију повеља*, Београд – Бард-фин; Бања Лука (Романов), 2011, 77 стр
- Горина, Л. В., *Завоевание Болгарии Византией (конец X-начало XI в.) в русском хронографе*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 83–92.
- Grünbart, Michael, *Die Macht des Historiographen: Andronikos (I.) Komnenos und sein Bild*, ЗРВИ 48 (2011) 77–88.
- Дашић, Миомир, *Манастир Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија у историји*, у: Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко, Београд 2011, 17–41.
- Delouis, Olivier, *Écriture et réécriture au monastère de Stoudios á Constantinople (IXe–Xe s.): quelques remarques*, у: Remanier, métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, édité par Smilja Marjanović-Dušanić et Bernard Flusin, Belgrade 2011, 101–110.
- Déroche, Vincent, *Les réécritures da la Vie de Jean l'Aumônier de Léontios de Néapolis (BHG 886)*, у: Remanier, métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, édité par Smilja Marjanović-Dušanić et Bernard Flusin, Belgrade 2011, 61–70.
- Detoraki, Marina, *Un parent pauvre de la réécriture hagiographique: l'abrégé*, у: Remanier, métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, édité par Smilja Marjanović-Dušanić et Bernard Flusin, Belgrade 2011, 71–84.

- Димитријевић, Иван, *О једном значењу антропонима Марко и Андреј у српској усменој традицији – могуће објашњење односа између историјског и епског Марка Краљевића*, ОП 21 (2011) 19–33.
- Драгичевић, Павле, *Два писма Дубровачке општине војводи Сандаљу поводом куповине брода и једне поморске непогоде*, ГОП Босне 4 (2011) 89–95.
- Драгичевић, Павле, *Два писма Дубровачке општине кнезу Раупу*, ГОП Босне 4 (2011) 57–66.
- Драгичевић, Павле, *Повеља „царице“ Јевдокије и њеног сина Константина о даривању Хиландару њихове баштинске цркве у Архиљевици*, ССА 10 (2011) 87–102.
- Драшковић, Марко, *Етничко-регионална, персонално-просопографска и социјална структура нордијских најамника у комнинској Византији*, ВИГ 1 (2011) 9–30.
- Ђокић, Небојша, *Границе Браничевске епархије око 1020. године и проблем убикације Беле Цркве*, у: Јасеница и Некудим, Митолошки зборник 25 (2011) 245–264.
- Ђоковић, Зорица, *Разлози побуне Андроника IV Палеолога 1373. године*, БИГ 2 (2011) 91–104.
- Живковић, Валентина, *Средњовековни Котор*, Београд – Креативни центар, 2011, 32 стр.
- Живковић, Валентина, *Претње казном изопштења у Котору (XIII–XV век)*, ИЧ 60 (2011) 123–138.
- Живковић, Тибор, *Време настанка Ајнхардовог дела Vita Caroli Imperatoris*, ИЧ 60 (2011) 25–56.
- Živković, Tibor, *The Origin of the Royal Frankish Annalist's Information about the Serbs in Dalmatia*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 381–398.
- Живковић, Тибор, *Црквена организација у српским земљама: (рани средњи век)*, 1. изд. – Београд : Завод за уџбенике, 2011, IX, 200 стр.
- Живојиновић, Драгић М., *Акт Хиландарског братског сабора о продаји аделфата*, МГ 32 (2011) 39–50.
- Живојиновић, Драгић М., *Архиепископ Никодим I*, ИЧ 60 (2011) 97–112.
- Живојиновић, Драгић, *Простагма краља Душана кефалији Рајку*, ССА 10 (2011) 29–36.
- Živojinović, Mirjana, *À propos des copies des documents officiels serbes et byzantins*, у: Remanier, métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, édité par Smilja Marjanović-Dušanić et Bernard Flusin, Belgrade 2011, 191–228.
- Живојиновић, Мирјана, *Рога и друга новчана давања протата атонским манастирима*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 29–38.
- Живојиновић, Мирјана, *Света Гора у светлости аката великог челника Радича манастирима Кастамониту и Ватопеду*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд – САНУ 2011, 57–62.

- Зарковић, Божидар, *Битка код Плочника и њене рефлексије у историографији*, у: Стефан Немања и Топлица, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 71–86.
- Иванишевић, Вујадин, *Новац деспота Ђурђа Бранковића*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд – САНУ 2011, 417–428.
- Ивановић, Милош, *Писмо Дубровчана турском кадији у Глухавици*, ССА 10 (2011) 117–122.
- Исаиловић, Невен, *Брачни планови Котроманића и државна политика Босне половином XV века*, Београд 2011, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, 203–214.
- Исаиловић, Невен, *Две ћирилске исправе Ивана VI (Анжа) Франкопана Омишанима*, МГ 32 (2011) 101–124.
- Исаиловић, Невен, *Неколико нових података из 1436. године о фамилијарима Хрватинића у жупама Земуник и Глаж*, ИЧ 60 (2011) 153–178.
- Исаиловић, Невен, *Повеља краља Твртка I Котроманића Шибенику*, ГОП Босне 4 (2011) 31–47.
- Исаиловић, Невен, *Повеља херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића жени Јелени*, ССА 10 (2011) 165–180.
- Исаиловић, Ненад – Јаковљевић, Александар, *Шах Мелек (прилог историји турских упада у Босну 1414. и 1415. године)*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 441–463.
- Јањић, Драгана, *Белешке о Дабарској епископији*, Баштина 31 (2011), 133–148.
- Јашовић, Голуб М., *Микротопонимија и ојконимија једног дела области Немањине баштине, Беле Цркве*, у: Стефан Немања и Топлица, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 199–212.
- Jens Schmitt, Oliver, *Micro-history and Lebenswelten as Approaches to Late Medieval Dalmatian History. A Case Study of Korčula*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 137–158.
- Јечменица, Дејан, *Повеља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу*, ГОП Босне 4 (2011) 9–19.
- Јечменица, Дејан, *Повеља бана Твртка кнезу Павлу Вукославићу*, ГОП Босне 4 (2011) 21–29.
- Јечменица, Дејан, *Повеља краља Стефана Душана Дубровчанима о трговини*, ССА 10 (2011) 17–28.
- Јовановић, Александра, *Прилог проучавању средњег века у ресавском крају*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности II, Деспотовац 2011, 221–220.
- Јовановић, Гордана, „Сказаније о писменех“ („Повест о словима“) Константина Филозофа (Константина Костенечког) – важан извор за изучавање српске историје 15. века, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 15–24.
- Јовановић, Гордана, *Константин Михаиловић из Островице*, Јаничарове успомене или Турска хроника – пример пољско-чешко-српских веза у средњем веку, у: Од Мораве до Мораве II: из историје чешко-српских односа, прир. Верица Копривица, Александра Корда-Петровић, ур. чешког дела Вацлав Штјепанек, Нови Сад – Брно 2011, 243–252.

- Јовановић, Гордана, *Хришћанска имена у Ресави у XV веку*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности II, Деспотовац 2011, 33–42.
- Јовановић, Томислав, *Служба светом архиепископу Јевстатију Данила Другог у препису XV века*, Прилози за КЈИФ 77 (2011) 75–100.
- Ionuț-Alexandru, Tudorie, *Le schisme arsénite (1265–1310): entre akribeia et oikonomia*, ЗРВИ 48 (2011) 133–176.
- Jouanno, Corinne, *Emprunt et réécriture dans une version tardive du Roman d'Alexandre: la poésie du Marcianus graecus 408*, у: Remanier, *métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin*, édité par Smilja Marjanović-Dušanić et Bernard Flusin, Belgrade 2011, 229–238.
- Катић, Велибор, *О присуству несловенског етноса у сливу Јасенице у 12. веку*, у: Јасеница и Некудим, Митолошки зборник 25 (2011) 67–86.
- Катић, Татјана – Гарић Петровић, Гордана, *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*, МГ 32 (2011) 157–190.
- Ковачевић-Којић, Десанка, *Смедерево као привредни центар*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 257–262.
- Ковачевић-Којић, Десанка, *Србија у економији Венеције (XV вијек)*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 15–28.
- Kolovou, Georgia, *La réécriture des scholies homériques dans les Parekbolai sur l'Illiade d'Eustathe de Thessalonique*, у: Remanier, *métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin*, édité par Smilja Marjanović-Dušanić et Bernard Flusin, Belgrade 2011, 149–162.
- Коматина, Предраг, *Византијска титула Константина Бодина*, ЗРВИ 48 (2011) 61–76.
- Komatina, Predrag, *Traduction des titres de règne dans le monde byzantin au Xe siècle – la forme et l'essence*, у: Remanier, *métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin*, édité par Smilja Marjanović-Dušanić et Bernard Flusin, Belgrade 2011, 131–148.
- Копривица, Марија, *Добрич Поље у средњем веку*, у: Стефан Немања и Топлица, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 119–128.
- Копривица, Марија, *Протопоп дворски и егзарх у српској средњовековној Цркви*, ЦС 8 (2011) 305–315.
- Копривица, Марија, *Протопоп Прохор, свеиштеник и властеличић на дечанском властелинству у XIV веку*, БИГ 2 (2011) 75–89.
- Костић-Тмушић, Александра, *Богослужбени слој у Савином „Житију св. Симеона“*, у: Стефан Немања и Топлица, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 177–184.
- Krekić, Variša, *Images of Women's Lives in Dubrovnik in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 39–54.
- Крстић, Александар, *Вршац у средњем веку II део: од почетка 15. до средине 16. столећа*, ИЧ 60 (2011) 193–212.
- Крстић, Александар, *Документи о угарским поседима деспота Ђурђа датим у залог Јовану Хуњадију 1444. године*, МГ 32 (2011) 125–156.

- Крстић, Александар, *Пад Србије из угла освајача: Ашикпашизаде и Дурсун-бег*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 303–320.
- Крстић, Дарко, *Библијски топос опроштајног говора у Савином Житију Светога Симеона Немање*, у: Стефан Немања и Топлица, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 185–198.
- Кунчер, Драгана, *Портрет далматинског епископа крајем 6. века*, ИЧ 60 (2011) 13–24.
- Kurtović, Esad, *Monte lapidoso – Kameno brdo*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 195–210.
- Lampadaridi, Anna, *Traduire et réécrire la Vie d’Hilarion (BHL 3879): l’apport d’une nouvelle version grecque*, у: Remanier, métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, édité par Smilja Marjanović-Dušanić et Bernard Flusin, Belgrade 2011, 45–60.
- Лома, Александар, *На именованим врелима IV – осврт на нова издања старосрпских извора*, ОП 21 (2011) 429–433.
- Лукић, Славољуб, *Тријадологија у повељама банова и краљева Босне*, у: Српска теологија данас 2010, прир. Богољуб Шијаковић, Београд 2011, 431–439.
- Макк, Ференц, *Венгрия и её восточные соседи в эпоху Иштвана Святого*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 93–102.
- Маликовић, Драги Р., *Размена стручњака између Дубровника и Котора током XIV и XV века*, Зборник радова ФФП 41 (2011) 377–399.
- Маловић Ђукић, Марица, *De foris (de foris) у Котору у средњем веку (15. век)*, МГ 32 (2011) 87–100.
- Маловић-Ђукић, Марица, *Брата, удовица Пашка Бугонова (Бугона)*, ИЧ 60 (2011) 113–122.
- Маловић-Ђукић, Марица, *Котор и подела Грбља у средњем веку*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 285–304.
- Маловић-Ђукић, Марица, *Породица Кимо-Климо из Улциња у средњем веку (14–15. век)*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 399–408.
- Манојловић Николић, Весна Р., *Средњевековни налази раоника и приказа рала на дечанским фрескама*, Истраживања 22 (2011) 33–41.
- Марјановић, Драгољуб, *Житије патријарха Никифора цариградског од Игњатија Јакона као извор за ближе датовање времена настанка „Кратке историје“*, ЦС 8 (2011) 271–278.
- Maksimović, Ljubomir, *Les souverains serbes dans les documents byzantins: maniérisme ou réalité?* у: Remanier, métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, édité par Smilja Marjanović-Dušanić et Bernard Flusin, Belgrade 2011, 181–190.
- Марјановић-Душанић, Смиља, *Долазак „скрбних година“: О употреби и значењу топоса „последњи род“ и „последња времена“ у српској традицији 15. столе-*

- ћа, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 173–174.
- Марјановић-Душанић, Смиља, *Култ Стефана Дечанског: топос и меморија*, у: На траговима Војислава Ј. Ђурића, ур. Дејан Медаковић, Цветан Грозданов, Београд – САНУ 2011, 213–220.
- Марјановић-Душанић, Смиља, *La réécriture hagiographique: usages et fonctions dans la Serbie médiévale*, у: Remanier, *métaphraser : fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin*, édité par Smilja Marjanović-Dušanić et Bernard Flusin, Belgrade: Faculté de Philosophie, 2011, 163–180.
- Marjanović-Dušanić, Smilja, *The Byzantine Apocalyptic Tradition: A Fourteenth-century Serbian Version of the Apocalypse of Anastasia*, *Balkanica* XLII (2011) 25–36.
- Марковић, Биљана, *Кривично дело паљевине у законодавству цара Стефана Душана према рукописима старије редакције*, ИЧ 60 (2011) 139–152.
- Марковић, Биљана, *Сведочење у судском доказном поступку према старијим рукописима законодавства цара Стефана Душана*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 409–424.
- Марковић, Биљана, *Члан о школству у рукописима млађе редакције Јустинијановог закона*, МГ 32 (2011) 51–74.
- Медојевић, Јово, *Манастирски метоси у области Будимљанске епархије*, у: Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, одговорни ур. Бранислав Тодић, ур. Милан Радујко, Београд 2011, 313–322.
- Милошевић-Ђорђевић, Нада, *Историјска и културноисторијска предања о проклетој Јерини*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 75–86.
- Миљковић, Ема – Крстић, Александар, *Насеља и тимарска организација у крушевачком крају, Топлици и Дубочици према попису из 1444/1445. године*, у: Стефан Немања и Топлица, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 163–176.
- Миљковић, Ема, *Пад Смедерева и оснивање Смедеревског санџака*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 291–302.
- Miljković, Ema, *Who was rich and who was poor? Creation of the new Serbian «elite» in the Serbian 15th century society*, БИГ 2 (2011) 129–142.
- Митровић, Катарина, *Сукоб барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције над католичким парохијама у средњовековној Србији*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 289–306.
- Михаљчић, Раде, *Замена поседа у средњовековној Србији*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 63–74.
- Михаљчић, Раде, *Исправа о примању краља Твртка II за дубровачког властелина*, ССА 10 (2011) 137–150.
- Михаљчић, Раде, *Повеља краља Стефана Твртка Твртковића којом Дубровчанима потврђује Сланско приморје*, ГОП Босне 4 (2011) 75–88.
- Mihelič, Darja, *Don Mauro Orbini in njegovi vzorniki o zgodnjem srednjem veku u vzhodnih alпах*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 93–118.
- Мишић, Синиша, *Први Милорадовићи у Хумској земљи*, у: *Српска проза данас: књижевно дјело Добрице Ћосића. Породице Владиславић и Милорадовић*, ур.

- Никола Асановић, Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, Билећа – Гацко 2011, 192–197.
- Мишић, Синиша, *Истраживања сакралне тотпографије горњег Полимља (до краја 16. века)*, у: Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко, Београд 2011, 457–463.
- Мишић, Синиша, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444–1459)*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 63–74.
- Мишић, Синиша, *Топлица у титули великог кнеза Вукана Немањића*, у: Стефан Немања и Топлица, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 19–26.
- Младеновић, Александар, *Неке особине језика у повељама и другим документима Вука Бранковића и његових наследника*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 25–32.
- Мргић, Јелена, *Последња два Котроманића и Деспотовина*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 195–202.
- Недељковић, Јасмина, *О српском рукописном Служабнику писаном у Лесковцу 1453. године*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 137–146.
- Николић, Маја – Радић, Радивој, *О неким поменима средњовековних историјских личности у делу Вука Караџића Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*, у: На траговима Војислава Ј. Ђурића, ур. Дејан Медаковић, Цветан Грозданов, Београд – САНУ 2011, 421–429.
- Николић, Маја, *Византијски историчари XV века и пад Смедерева 1459. године*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 245–256.
- Nikolov, Alexandar, *Stephen Nemanja and the Foundation of the Second Bulgarian Empire: 1183–1190*, у: Стефан Немања и Топлица, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 59–70.
- Ничић, Јелена, *Наследна и ктиторска права племкиња у средњовековној српској држави у доба Немањића*, Баштина 30 (2011) 285–304.
- Новаковић, Бојан, *Острва Диоклеје*, ОП 21 (2011) 15–18.
- Пено, Весна, *Мелод и писар Герман Неон Патрон у хиландарским музичким рукописима*, ХЗ 13 (2011) 59–69.
- Петрић, Борислав, *Крстаишки ратови као парадигма верског фундаментализма средњег века*, у: Српска теологија данас 2011, прир. Богољуб Шијаковић, Београд 2012, 598–603.
- Петровић, Владета, *Друштвено раслојавање у средњовековним рударским градовима*, Наша прошлост 12 (2011) 79–88.
- Петровић, Даница, *Црквени музичари у доба Српске деспотовине*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 87–98.
- Петровић, Радмило, *Нумизматичка грађа владарских династија Балкана од 1214. до пада Босне 1463. године*, у: Јасеница и Некудим, Митолошки зборник 25 (2011) 87–110.
- Pinelli, Paola, *The Florentine Company of Francesco Neroni and Trade with Dubrovnik (Ragusa) in the First Half of the 15th Century*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 159–176.

- Пириватрић, Срђан, *Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодришци области српског престола“*, ЗРВИ 48 (2011) 89–118.
- Пириватрић, Срђан, *О Стефану Првославу, ктитору цркве Светог Георгија у Будимљи*, у: Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко, Београд 2011, 53–67.
- Пириватрић, Срђан, *Податак Нићифора Григоре о хронологији брака Стефана Дечанског и Марије Палеолог*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 337–346.
- Поповић, Даница, *Пустинско монаштво у доба Бранковића*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 117–136.
- Роровић, Danica, *The eremitic shrine et Kumanica (Serbia): continuity through remaking*, у: Remanier, métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, édité par Smilja Marjanović-Dušanić et Bernard Flusin, Belgrade 2011, 239–256.
- Роровић, Marko, *Remanier la capitale: techniques et fonctions*, у: Remanier, métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, édité par Smilja Marjanović-Dušanić et Bernard Flusin, Belgrade 2011, 257–283.
- Поповић, Марко, *Смедеревски град – етапе грађења и значење*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 373–392.
- Поповић, Мирослав М., *О оснивачима просјачких редова*, Теолошки погледи 1 (2011) 29–46.
- Поповић, Мирослав М., *Учвршћење цистерцитског реда – Св. Бернар из Клервоа*, Теолошки погледи 2 (2011) 79–90.
- Поповић, Раде, *Два писма Дубровчана великом војводи Сандаљу Хранићу*, ССА 10 (2011) 129–135.
- Поповић, Раде, *Повеља војводе Иваниша Р. Павловића Дубровчанима*, ГОП Босне 4 (2011) 137–149.
- Поповић, Раде, *Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој део Конавала*, ГОП Босне 4 (2011) 97–109.
- Роровић, Svetlana, *The last hesychast safe heavens in late fourteenth- and fifteenth-century monasteries in the Northern Balkans*, ЗРВИ 48 (2011) 217–258.
- Порчић, Небојша, *Два писма краља Милутина о закупу тргова Мачва и Липник*, ССА 10 (2011) 3–16.
- Порчић, Небојша, *Дипломатички обрасци српских средњовековних разрешних докумената*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 269–288.
- Премовић, Маријан, *Насеља и становништво Будимљанске жупе*, у: Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко, Београд 2011, 445–455.
- Протић, Драган, *Пастирско-проповедничка делатност светог Саве*, у: Српска теологија данас 2010, прир. Богољуб Шијаковић, Београд 2011, 427–430.
- Равић, Ивана, *Писмо барског епископа Гргура сплитском канонику Гвалтерију*, ССА 10 (2011) 183–190.

- Радић, Радивој – Кораћ, Душан, *Један необичан помен Дубровника из XIV века*, у: Споменица академика Симе Ћирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 219–224.
- Радић, Радивој, „Лемноски злочини“ у византијској књижевности – два примера, Прилози за КЈИФ 77 (2011) 7–12.
- Радић, Радивој, *Да ли је Роџер Бејкон знао за Србију?* Наша прошлост 12 (2011) 73–78.
- Радић, Радивој, *Две црнице о мобингу у средњем веку*, Годишњак ДИ 2 (2011) 21–28.
- Радић, Радивој, *Наслеђе Византије: (неколико примера)*, Наш траг, 51–54 (2010–2011), 376–387.
- Радић, Радивој, *Пад државе српских деспота у византологији*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 365–372.
- Радић, Радивој, *Путовати кроз Србију у средњем веку*, Београд : Службени гласник, 2011. 123 стр.
- Радић, Радивој, *Српске робиње на Криту крајем XIV века*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности II, Деспотовац 2011, 11–24.
- Радић, Радивој, *Стари Словени*, Београд – Креативни центар 2011, 32 стр.
- Радић, Радивој, *Цариград у српским средњовековним изворима*, Радови ФФ у Бања Луци 14 (2011) 13–48.
- Ређеп, Јелка, *Убиство Радомира, сина цара Самуила*, у: Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности II, Деспотовац 2011, 7–10.
- Redžić, Saduša F., *O друштvenom statusu žene u dosrednjovekovnoj i srednjovekovnoj Srbiji*, Зборник радова ФФП41 (2011) 515–535.
- Ристовић, Ненад, *Аспекти рецепције античког наслеђа у Житију деспота Стефана Лазаревића Константина Философа*, ЗРВИ 48 (2011) 287–306.
- Rokai, Melina, *Poverty and the Franciscan Order in Southeast Europe*, Istraživanja 2 (2011) 145–151.
- Рокаи, Петар, *Трагом путева круне српских деспота*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 429–439.
- Рокаи, Петар, *Три прилога историји Босне у средњем веку*, у: Споменица академика Симе Ћирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 211–218.
- Рудић, Срђан, *Повеља Балше II којом потврђује Дубровчанима привилегије добијене од брата му Ђурђа*, ССА 10 (2011) 103–107.
- Рудић, Срђан, *Потврда да је Јурај Божишић синовац Браила Тезаловића*, ГОП Босне 4 (2011) 151–160.
- Рудић, Срђан, *Прилог познавању неких исламизованих босанских породица*, у: Споменица академика Симе Ћирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 425–440.
- Caseau, Béatrice, *Le lettre de Jésus à Abgar d'Édesse: appropriations et transformations*, у: Remanier, métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, édité par Smilja Marjanović-Dušanić et Bernard Flusin, Belgrade 2011, 13–43.
- Смиљанић, Аранђел, *Дубровачка потврда кнезу Браилу Тезаловићу о примању новца на добит*, ГОП Босне 4 (2011) 111–116.

- Смиљанић, Аранђел, *Повеља војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посједи браћи Ђурђевићима*, ГОП Босне 4 (2011) 117–135.
- Спремић, Момчило, *Борбе за Смедерево 1458–1459. године*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 215–228.
- Stanković, Vlada, *Comnenian Monastic Foundations in Constantinople: Question of Method and Context*, БИГ 2 (2011) 47–73.
- Станковић, Влада, *Питања укуса и морала у византијском друштву 12. века: са-тирични приказ мушко-женских односа у песми Теодора Продрома и њено значење*, Годишњак ДИ 2 (2011) 7–19.
- Станковић, Влада, *Типикон манастира Богородице Космосотире севастократора Исака Комнина (1151/1152) – специфичности текста и историјски контекст*, ЦС 8 (2011) 279–294.
- Станковић, Влада, *Цариградски патријарси у актима охридског архиепископа Димитрија Хоматина*, ЗРВИ 48 (2011) 119–132.
- Стародубцев, Татјана, *О времену живописања цркве у Рамаћи*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 147–172.
- Стевовић, Иван, *Историјски извор и историјско-уметничко тумачење – Богородичина црква у Топлици*, Зограф 35 (2011) 73–92.
- Стефановски, Мирјана, *Тема узорног поретка државе у Константиновом живопису деспота Стефана Лазаревића*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 1–14.
- Stojkovski, Boris, *Abu Hamid in Hungary*, Istraživanja 22 (2011) 107–115.
- Стојковски, Борис, *Facts and Fates. Slave Women and Prostitutes as Socially Excluded Groups in Medieval Dubrovnik*, у: Media discourse of poverty and social exclusion, Novi Sad, 2011, 247–256.
- Стојковски, Борис, *Holy Stonecutters from the Territory of nowadays Serbia*, Proceedings, 1st international conference “Harmony of Nature and Spirituality in Stone”, Kragujevac 2011, 209–216.
- Стојковски, Борис, *Les symboles de Sirmium dans De Synodis de Saint Athanase le Grand*, Kultura polisa br. 15, Novi Sad, 2011, 443–454.
- Стојковски, Борис, *Краљ Милутин у Архиву града Суботице*, Часопис за културу, уметност и науку, бр. 1, година XX, Суботица 2011, 5–8.
- Стојковски, Борис, *О првој мађарској Библији*, у: Српска теологија данас 2011, прир. Богољуб Шијаковић, Београд 2012, 589–597.
- Стојковски, Борис, *Остаци библиотеке Corvina угарског краља Матије Хуњадија Корвина*, у: Књига и језик у огледалу савременог друштва, Београд 2011, 299–308.
- Стоковски, Борис, *Византијска црква и родство*, у: Српска теологија данас 2010, прир. Богољуб Шијаковић, Београд 2011, 467–477.
- Суботин-Голубовић, Татјана, *Октоих: узор и инспирација за средњовековне српске химнографе*, Музикологија 11 (2011) 53–62.
- Суботин-Голубовић, Татјана, *Параклис Светом Луки*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 99–116.
- Томовић, Гордана, *Војиновићи*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 355–366.

- Томовић, Гордана, *Манастир Светог Ђорђа и село Уложиишта на Дреници*, ХЗ 13 (2011) 7–14.
- Томовић, Гордана, *Смедерево на картама XV века*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 351–361.
- Тошић, Ђуро – Исаиловић, Невен, *Богоје Радинчић из Гацка – домазетство између службе (servitium) и посињења (affilatio)*, МГ 32 (2011) 75–87.
- Тошић, Ђуро Т., *Требињски кнез Куђелица (мит или истина)*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 501–510.
- Тошић, Ђуро, *Босанска назови „кривица“ за пад Српске деспотовине*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 185–194.
- Тошић, Ђуро, *Социјалне диференцијације у требињској области у првим годинама турске владавине*, ИЧ 60 (2011) 179–192.
- Тријић, Владан В., *Однос првих Немањића према светом Георгију у светлу документарних и наративних извора*, у: Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко, Београд 2011, 69–78.
- Ђирковић, Сима, *Повеља цара Стефана Душана о границама Котора*, ССА 10 (2011) 37–59.
- Ђирковић, Сима, *Смедеревска тврђава на почетку турске власти*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 287–290.
- Ђирковић, Сима, *Студије о Душановом законуку 2. Удвојени, раздвојени и фрагментарни чланови Раковачког рукописа*, МГ 32 (2011) 9–38.
- Узелац, Александар, *„Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!“ – Поморавље у другој половини XII века*, у: Стефан Немања и Топлица, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 97–108.
- Узелац, Александар, *Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина*, VIG 2 (2011) 9–27.
- Flusin, Bernard, *Vers la Métaphore*, у: Remanier, métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, édité par Smilja Marjanović-Dušanić et Bernard Flusin, Belgrade 2011, 85–100.
- Фотић, Александар, *Мајка принца Цема – српска робинја у харему Мехмеда Освајача*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 321–330.
- Харди, Ђура, *Историографија о породици Другет у средњем веку*, Истраживања 22 (2011) 131–143.
- Харди, Ђура, *О Мачви средином XIII века*, Споменица ИАС 10 (2011) 32–44.
- Цветковић, Бранислав, *Античке столице на зидинама Смедеревског замка и града*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 393–408.
- Цветковић, Милош, *Стефан Немања и Дубочица*, у: Стефан Немања и Топлица, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 47–58.
- Чернова, Марија Александровна, *Письмо дубровчан госпоже Елене о царине в Лютой*, ГОП Босне 4 (2011) 49–56.
- Ћоралић, Lovorka, *Prisutnost i djelovanje iseljenika iz Srbije u Veneciji i XV i XVI stoljeću*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 177–194.

- Шаркић, Срђан, *Градско становништво у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у НС 2 (2011) 17–27.
- Шаркић, Срђан, *Маисторије, сокалници и сеоски попови*, Зборник радова ПФ НС 1 (2011) 39–57.
- Шаркић, Срђан, *Правни положај странаца у средњовековној Србији*, Зборник радова ПФ НС 3 (2011) 53–67.
- Šarkić, Srđan, *Some remarks concerning the reception of Byzantine law in Mediaeval Serbia*, *Анали ПФБ* 3 (2011) 241–248.
- Шеровић, Петар В., „Византијско царство“ или Царство Ромеја? Теолошки погледи 1 (2011) 15–28.
- Шуица, Марко, *Дубровачка писма: огледало друштвено-политичких промена у српским земљама (1389–1402)*, *Годишњак ДИ* 2 (2011) 29–49.
- Шуица, Марко, *О могућој улози Вука Бранковића у Косовској бици – прилог разматрању средњовековне ратне тактике*, у: *Споменица академика Симе Ђирковића*, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 225–244.
- Шуица, Марко, *Пад Србије у историјској перспективи*, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 263–286.
- Шуица, Марко, *Писмо Дубровчана Николи Зојићу*, *ССА* 10 (2011) 123–128.
- Шулегић, Небојша С., *Српска црква после 1459. године. О интеграцији српског клера у турски феудални систем*, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 331–350.
- Cheynet, Jean-Claude, *Jean Skylitzés, lecteur des chroniqueurs du Xe siècle*, у: *Remanier, métaphraser: fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin*, *édité par Smilja Marjanović-Dušanić et Bernard Flusin*, Belgrade 2011, 111–13.

16–18. ВЕК

- Амедоски, Драгана, *Градски објекти у османском Прокупљу у XVI веку*, у: *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, ур. Божана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 399–416.
- Анисимов, Максим Ю., „Српско дело“ русској дипломатији в 50-е гг. XVIII века, у: *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века*, Београд 2011, 13–28.
- Атлагић, Марко, *Цариградски друм од Београд а до Буковче у 16. и 17. веку*, у: *Јасеница и Некудим, Митолошки зборник* 25 (2011) 303–316.
- Београд у XVIII веку: (од 1717–1739)*, прир. Душан Ј. Поповић, Београд 2011, 205 стр.
- Васин, Горан, *Застава о победама Црногораца на Вучјем долу и Фундини*, *Годишњак ФФ НС* 2 (2011) 31–41.
- Вукашиновић, Владимир, *Руски и малоруски утицаји на богослужење Српске православне цркве у XVIII и XIX столећу*, у: *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века*, Београд 2011, 29–50.
- Гавриловић, Владан, *О пребегавану српског становништва из Баната у Бачку током прве половине XVIII века*, *Зборник МСИ* 83 (2011) 119–126.
- Гавриловић, Владан, *Подаци о граничарској породици Војновић из Мазина (Личка регимента)*, *Зборник МСИ* 83 (2011) 127–134.

- Гавриловић, Владан, *Попис Потиске војне границе из 1748. године*, МГ 32 (2011) 25–280.
- Гавриловић, Драган, *Потиско-поморишко војна граница (1702–1751)*, Годишњак ФФ НС 2 (2011) 11–17.
- Грађа за историју Војне границе у XVIII веку, књ. 6, Вараждински генералат књ. 4*, ур. Василије Крестић, Београд – САНУ 2011, 351 стр.
- Дабих, Војин С., *Српско село (XVI–XVIII век): обликовање животног и привредног простора*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 17–50.
- Давидов, Динко, *Кијевопечерска лавра и српска црквена уметност у 18. веку*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 1–12.
- Зиројевић, Олга, *Исхрана нових муслимана*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 347–354.
- Зиројевић, Олга, *Риболов на Дунаву*, Споменица ИАС 10 (2011) 13–31.
- Илић, Јелена, *Официри Банатске земаљске милиције 1757. године*, МГ 32 (2011) 289–310.
- Илић, Jelena, *The Role of Central and Local Governments in Spatial Organization of the Military Community of Zemun in the Second Half of the 18th Century*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 305–346.
- Јаковљевић, Александар, *Османска тапија (tapinâte) манастира Вољавча из 1538/39. године – прилог историји манастира*, МГ 32 (2011) 191–204.
- Јаковљевић, Александар, *Село Дубница у нахији Сенице: насеље, становништво и обичај прославе Петровдана почетком 17. века*, ИЧ 60 (2011) 213–222.
- Јелесијевић, Снежана, *Повеља руског патријарха Никона у Архиву Српске академије наука и уметности*, Прилози за КЈИФ 77 (2011) 53–73.
- Јокић, Синиша, *Битка код Петроварадина 1716. године на плановима из фондова бечких архива: каталог изложбе*, аутори изложбе Синиша Јокић, Сара Самарцић, Душко Пантелић, Нови Сад – Историјски архив града Новог Сада – Музеј града Новог Сада, 2011, 63 стр.
- Катић, Срђан – Амедоски, Драгана, *Закупи Београд ске и Смедеревске скеле и Карловачког хаса седамдесетих и осамдесетих година 16. века*, МГ 32 (2011) 205–218.
- Катић, Татјана – Катић, Срђан, *Зимовање османске војске у Румелији 1686/1687. године*, МГ 32 (2011) 219–242.
- Катић, Татјана М., *Тврђава Бихор у 15. и 16. веку*, у: Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко, Београд 2011, 483–491.
- Ковачевић, Радован, *Монах златног века: европски пут Доситеја Обрадовића: 1771–1811*, Београд – Завод за уџбенике 2011, 453 стр.
- Костић, Мита, *Гроф Колер; Српска насеља у Русији; Српске привилегије*, прир. Властимир Ђокић. – Загреб – Српско културно друштво „Просвјета“, 2011, 498 стр.
- Крчмар, Филип, *Прилог биографији грофа Мерсија*, Зборник МСИ 83 (2011) 105–118.
- Мано-Зиси, Катарина, *Књиге Будимљанске епархије у 16. веку*, у: Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко, Београд 2011, 533–541.

- Милошевић, Ана, *Хасан-пашина Паланка (Hassan Bascha Palanca) под аустријском влашћу 1718–1739. године*, у: Јасеница и Некудим, Митолошки зборник 25 (2011) 317–342.
- Митровић, Катарина, *Сремски викар Лука Наталис (1681–1720)*, БИГ 2 (2011) 143–163.
- Mrgić, Jelena, *Criss-crossing the Danube with Marsigli*, БИГ 2 (2011) 165–176.
- Нинковић, Ненад Ђ., *Српско основно школство у Хабзбуршкој монархији од 1774. до 1811*, Годишњак ФФ НС 2 (2011) 59–73.
- Нинковић, Ненад, *Потврдне дипломе Јована Георгијевића за епископа вршачко-карансбечишког и митрополита карловачког*, Споменица ИАС 10 (2011) 113–128.
- Нинковић, Ненад, *Реформа српског школства у Хабзбуршкој монархији 1769–1777*, Истраживања 22 (2011) 167–183.
- Павловић, Мирослав, *Форсирана или аутономна модернизација? Османске реформе у XVIII веку у контексту европских утицаја*, Истраживања 22 (2011) 185–204.
- Petrić, Hrvoje, *O nekim elementima organizacije prostora i naseljavanju u Varaždinskom generalatu u XVII stoljeću*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 51–76.
- Pešalj, Jovan, *Nadzor i kontrola stranaca u 18. veku. Slučaj Habzburške monarhije*, БИГ 2 (2011) 177–190.
- Петровић Гарић, Гордана, *Прилог историји виноградарства и винарства у Србији*, ИЧ 60 (2011) 321–246.
- Петровић, Далибор, *Однос руске духовне и свјетовне власти према пећком патријарху Гаврилу Рајићу*, Теолошки погледи 3 (2011) 69–84.
- Попов, Милорад, *Црква Св. архистратига Михаила у Деровима и православна црква у Бачу у XVIII веку*, Нови Сад 2011, 201 стр.
- Popovska-Korobar, Viktorija – Gorgiev, Dragi, *Icons from the Museum of Macedonia with Ottoman Prayer Inscriptions*, ИЧ 60 (2011) 247–270.
- Премовић-Алексић, Драгица, *Нахија и насеље Трговиште у Попису из 1571. године*, НЗ 34 (2011) 7–27.
- Радосављевић, Недељко В., *Диплома митрополита Павла Ненадовића о праву дечанских монаха на прикупљање милостиње из 1755*, МГ 32 (2011) 281–288.
- Радусиновић, Милорад П., *Поморавље у руској публицистици током Другог Карловог рата против Турске (1737–1739)*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 181–188.
- Радусиновић, Милорад П., *Самојло Пунверицки о ратним операцијама 1692. године*, Расински анали 9 (2011) 47–52.
- Радусиновић, Милорад, *Хасан-пашина Паланка у руској публицистици 18. вијека*, у: Јасеница и Некудим, Митолошки зборник 25 (2011) 343–364.
- Rebronja, Semir, *Neki orijentalni rukopisi novopazarskog Muzeja „Ras“*, НЗ 34 (2011) 57–63.
- Релић, Кристијан, *Шлемови типа Кабасет и Морион из збирке Војног музеја у Београду*, Весник ВМ 38 (2011) 207–218.

- Roksandić, Drago, *Konfliktne strategije u proizvodnji prostora Banske krajine u XVIII stoljeću: pogledi „odozdo“ i „odozgo“*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 77–116.
- Selimović, Salih, *Područje Duge Poljane u turskom Popisu 1604. godine*, НЗ 34 (2011) 29–43.
- Стојановић, Миодраг, *Доситејево русофилство*, Прилози за КЈИФ 77 (2011) 101–104.
- Топаловић, Душан, *Сеоба Милорадовића у Русију: Три вијека од почетка руско-српске војне сарадње*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 51–76.
- Точанац Радовић, Исидора, *Резолуција цара Карла VI из 1720. године*, МГ 32 (2011) 243–254.
- Тошић, Ђуро, *Славонска грана породице Милорадовић*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 367–380.
- Фотић, Александар, *Издаја, изнуда, крв и златници: Светогорци на ободу ратних вртлога и у средишту разбојничких насртаја (XVI–XVIII век)*, у: Шеста казивања о Светој Гори, ур. Живојиновић Мирјана, Београд – Задужбина Светог манастира Хиландара – Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, 2010, 43–70.
- Фотић, Александар, *Османска поморска картографија и Света Гора: (XVI–XVIII век)*, у: Седма казивања о Светој Гори, ур. Живојиновић Мирјана, Ракић Зоран, Београд – Задужбина Светог манастира Хиландара – Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, 2011, стр. 101–132.
- Храбак, Богумил, *Фирентинска породица из Фераре Минијати на дубровачком пословном подручју (XVI век)*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 75–92.
- Čar-Drnda, Hatidža, *Prilog historiji Kapetanije Novi Pazar*, НЗ 34 (2011) 45–55.
- Шалић, Бориша, *Начин пријема римокатоличких обраћеника у Цркву*, у: Српска теологија данас 2010, прир. Богољуб Шијаковић, Београд 2011, 418–426.
- Шулетић, Небојша С., *Брат патријарха Калиника I*, Зборник МСИ 83 (2011) 97–104.

19. ВЕК И ПОЧЕТАК 20. ВЕКА

- Атлагић, Марко П., *Патриотизам Владимира Јовановића*, Зборник радова ФФ у Приштини 41 (2011) 401–408.
- Бабац, Душан М., *Српска војска у ратовима за независност: 1876–1878. = The Serbian Army in Wars for Independence: 1876–1878*, Београд – Медија центар Одбрана 2011, 247 стр.
- Балкански ратови = Balkan Wars = Балканские войны, фото-запис Самсона Чернова*, прир. Мирослав Перишић, Милић Милићевић, Бранко Богдановић Београд – Архив Србије 2011, 492 стр.
- Bataković, Dušan T., *French Influence in Serbia 1835–1914: Four Generations of “Parisians”*, Balcanica 41 (2010), 93–130.

- Берић, Душан, *Аустро-Угарска, Русија и Бугарска у сузбијању српске националне акције у Македонији крајем XIX и почетком XX века*, ВЗ 8 (2011) 33–46.
- Вјелажас, Бранко, *Хришћанска заједница студената као модел сарадње и толеранције међу црквата с роџетка XX века*, *Religija i tolerancija* 16 (2011) 309–316.
- Божић, Софија, *Од Томе до „Столета“: прилог истраживању породичног порекла радикалског првака Стојана М. Протића*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 221–228.
- Бранковић, Слободан, *Мемоар о злочинима у Српско-отоманском рату 1876*, *Расински анали* 9 (2011) 213–230.
- Брзуловић-Станисављевић, Тајјана, *Писма кнегиње Петрије своје оцу књазу Милошу Обреновићу*, *Прилози за КЈИФ* 77 (2011) 137–149.
- Бубало, Ђорђе, *Хиландар и Стонски доходак у XIX веку*, ХЗ 13 (2011) 83–103.
- Valerijanović-Višnjakov, Jaroslav, *Makedonski pokret i prevrat u Srbiji 29. maja 1903*, ТИ 3 (2010), 7–23.
- Васин, Горан, *Пречанска штампа о проглашењу Црне Горе за Краљевину*, *Истраживања* 22 (2011) 349–364.
- Васин, Горан, *Протокол једног краљевског опела*, *Зборник МСИ* 83 (2011) 149–158.
- Васин, Горан, *Слободоумно православље – конзервативци и милетићевци на Црквено-народном сабору 1869–1870*, *СС* 2 (2011) 209–238.
- Васин, Горан, *Фрушкогорски манастири у извештају Саборског одбора за 1906. годину*, *Споменица ИАС* 10 (2011) 85–112.
- Васић, Ненад А., *Одабрана привредна запажања – Бранислав Ђ. Нушић о Косову*, *Баштина* 30 (2011) 249–254.
- Велинова-Тренчева, Зорница, *Как Белградчани и Софијанци посрећнаха електрификацијата*, *ИЧ* 60 (2011) 461–480.
- Вељковић, Сања, *Визуелна култура у Српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године*, *Весник ВМ* 38 (2011) 229–242.
- Војводић, Михаило, *Љубомир Стојановић о свом путовању по Македонији и Старој Србији 1890. године*, ВЗ 8 (2011) 32–32.
- Војводић, Михаило, *Место Русије у спољној политици Србије 1878–1908*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 135–144.
- Вулетић, Александра, *Друштвени оквири емотивног света у Дневнику приватног живота Николе Крстића*, *СС* 2 (2011) 21–32.
- Вулетић, Александра, *Пословни и стамбени простор у градским срединама Србије средином XIX века – преплитање и раздвајање*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 441–454.
- Вулетић, Александра, *Становници Шапца 1819. године*, *МГ* 32 (2011) 311–324.
- Вучетић, Биљана, *Школовање питомца Министарства иностраних дела Краљевине Србије 1891. године*, *МГ* 32 (2011) 491–506.
- Вушковић, Марија, *Монаси у манастирима Поморавља у периоду од 1853. до 1880. године*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 201–214.
- Гавриловић, Владан, *Из историје манастира Фенека – попис из 1813. и 1815. године*, *Истраживања* 22 (2011) 221–231.

- Горгиев, Драги, *Муџахир махала у Скопљу крајем XIX века*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 493–503.
- Двор и породица књаза Милоша у Пожаревицу 1825–1839*, прир. Мирољуб Манојловић. – Пожаревац – Историјски архив 2011, 224 стр.
- Делић, Нино, „*Tafeln zur Statistik der Osterreichischen Monarchie*“ (Табеле за статистику Аустријске царевине) 1828–1848. као извор за историју српског народа у Хабзбуршкој монархији, СС 2 (2011) 181–208.
- Димић, Жарко, *Где и код кога су били смештени посланици на Благовештенском сабору 1861. године у Сремским Карловцима*, Зборник МСИ 83 (2011) 135–148.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије: 1903–1914. Књ. 3, св. 2/1, 1/14. јуни – 15/28. јули 1908. године: из фондова Архива Србије*, прир. Михаило Војводић, Љиљана Алексић-Пејковић, ур. Василије Ђ. Крстић, Београд – САНУ, Одељење историјских наука 2011, 547 стр.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије: 1903–1914. Књ. 3, св. 2/2, 16/29. јули – 23. септембар/6. октобар 1908. године: из фондова Архива Србије*, прир. Михаило Војводић, Љиљана Алексић-Пејковић, ур. Василије Ђ. Крстић, Београд – САНУ, Одељење историјских наука, 2011, Стр. 549–1243.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије: 1903–1914. Књ. 3, додаток, Организација Српска одбрана 1908. године: из фондова Архива Србије*, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, ур. Василије Ђ. Крстић, Београд – САНУ, Одељење историјских наука, 2011, 420 стр.
- Думић, Оливера, *Васкрси манастира Копорин*, у: Јасеница и Некудим, Митолошки зборник 25 (2011) 365–384.
- Думић, Оливера, *Свештеници при Варваринској цркви у XIX веку*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 189–200.
- Ђокић, Небојша – Думић, Оливера, *Јашуњски манастири и духовни живот у Лесковцу у XIX и првој половини XX века*, ЛЗ 51 (2011) 97–120.
- Ђурић, Ђорђе, *Пречанска породица Маринковић из дневника Николе Крстића – њено порекло и значај*, СС 2 (2011) 65–80.
- Елермајер-Животић, Олга, „Српско питање“ у немачкој штампи 1843, Прилози за КЈИФ 77 (2011) 133–135.
- Жикић, Слободан, *Плански развој Крушевца у другој половини XIX века*, Расински анали 9 (2011) 69–84.
- Записници седница Друштва српске словесности 1842–1863 – примљено на VI скупу Одељења историјских наука од 29. јуна 2011. године, по приказу аутора академика Василија Ђ. Крстића*, прир. Василије Ђ. Крстић, Миле Станић, ур. Љубомир Максимовић, Београд : САНУ, 2011, 547 стр.
- Записници седница Друштва српске словесности*, прир. Василије Ђ. Крстић, Миле Станић, ур. Љубомир Максимовић, Београд – САНУ, 2011, Стр. X, 551–1099. Зарковић, Весна, *Покрети Арбанаса на Косову и Метохији уочи Младотурске револуције*, Баштина 31 (2011) 175–195.
- Зарковић, Весна, *Рад српске дипломатије на заштити Срба у Старој Србији у последњој деценији XIX века*, Баштина 30 (2011) 105–116.

- Златковић, Бранко, *Бој у Дрлуни под Космајем (разноврсност казивања о првом устаничком боју 1804. године)*, Весник ВМ 38 (2011) 219–222.
- Илић, Снежана, *Атанасије Шола: прилог проучавању културне и политичке историје Срба у Босни и Херцеговини*, Нови Сад : Академска књига, 2011, 186 стр.
- Исаиловић, Драгана, *Женска имена у Крушевцу од 1837. до 1843. године*, Расински анали 9 (2011) 95–104.
- Јагодић, Милош, *Дневник Николе Крстића као извор за ликове владара из династије Обреновића у делима Слободана Јовановића*, СС 2 (2011) 89–102.
- Јагодић, Милош, *Колонизациона политика Краљевине Србије у ослобођеним областима 1913–1914. године*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 133–152.
- Јагодић, Милош, *Планови о политици Србије према Старој Србији и Македонији (1878–1885)*, ИЧ 60 (2011) 435–460.
- Јанковић, Милена, *Томаш Гарик Масарик и Јужни Словени: Масарикова улога у Фридјунговој афери*, у: Од Мораве до Мораве II : из историје чешко српских односа, прир. Верица Копривица, Александра Корда-Петровић, ур. чешког дела Вацлав Штјепанек, Нови Сад – Брно 2011, 113–140.
- Јовановић, Владимир, *Критицизам и аутоцензура у дневницима Николе Крстића*, СС 2 (2011) 51–64.
- Јовановић, Владимир, *Прогон скитница као мера контроле урбаног простора у Краљевини Србији*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 455–470.
- Јовановић, Мирослав, *Србија и Русија 1804–1878: политика, традиција и перцепција (оквири тумачења и контекстуализације)*, у: Москва – Србија, Београд – Русија = Москва – Сербия, Белград – Россия: документа и материјали. Том II. Друштвене и политичке везе 1804–1878, прир. Мирослав Јовановић, Алексеј Тимофејев, Људмила Кузмичева, Екатерина Иванова, Београд – Москва, 2011, 14–36.
- Јововић, Божидар, *Срби у записима хрватских политичара*, Зборник о Србима у Хрватској 8 (2011) 189–235.
- Калинић, Војин, *Политичка делатност Никодима Милаша у Далмацији*, у: Српска теологија данас 2011, прир. Богољуб Шијаковић, Београд 2012, 521–541.
- Kaser, Karl, *De-Ottomanisation, Europeanisation, and Austrian Urban Architects in the Balkans*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 251–268.
- Ковачевић, Вања, *Црквено-просветне прилике и градитељство на подручју Будимљанске епархије од 1860. до 1914. године*, у: Бурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Бранислав Тодић, Милан Радужко, Београд 2011, 673–684.
- Ковачевић, Душко М., *Спољна политика Русије од Кримског рата до почетка Велике источне кризе (1856–1875)*, Истраживања 22 (2011) 279–308.
- Ковић, Милош, *„Цивилизаторска мисија“ Аустроугарске на Балкану: поглед из Београда а (1901–1914)*, Истраживања 22 (2011) 365–379.

- Ковић, Милош, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, МГ 32 (2011) 381–414.
- Ковић, Милош, *Мисија Роберта Лојда-Линдзија у Србију 1876. године*, ИЧ 60 (2011) 377–392.
- Ković, Miloš, *Romantizam i patriotizam Jovana Skerlića: Prilog istoriji srpske levice*, Pravo & društvo. Časopis za pravnu i političku kulturu 3–4 (2011) 85–94.
- Ković, Miloš, *Saznanje ili namera: Savremena svetska istoriografija o Srbima u XIX veku*, Sociologija LIII – 4 (2011) 401–416.
- Ковић, Милош, *Српски „западњаџи“ и Русија: утицај Анексионе кризе на политичке идеје Јована Скерлића*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 175–184.
- Ković, Miloš, *The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in Herzegovina: The British Perspective*, Balcanica 41 (2010), 55–72.
- Корда-Петровић, Александра, *Чешка историја на српским позорницама деветнаестог века*, у: Од Мораве до Мораве II: из историје чешко српских односа, прир. Верица Копривица, Александра Корда-Петровић, ур. чешког дела Вацлав Штјепанек, Нови Сад – Брно 2011, 253–284.
- Костић, Ђорђе С., *Учесници и сведоци. Буе, Хан и Каниц о инфраструктури на Балкану*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 507–522.
- Крестић, Василије Ђ., *Друштво србске словесности*, Летопис МС 4 (октобар 2011), 554–571.
- Крестић, Петар В., *Писма Тодора Стефановића Виловског са путовања у Далмацију и Црну Гору 1880. године*, МГ 32 (2011) 415–450.
- Krestić, Petar V., *Political and Social Rivalries in Nineteenth-century Serbia: Švabe or Nemačkari*, Balcanica 41 (2010), 73–92.
- Кривошејев, Владимир, *Крађа у „радњи за обављање проститутске делатности“ – један судски спор у Ваљеву 1895–1896. године*, Гласник ИАВ 45 (2011)
- Крчмар, Филип, *Адам Милер Гутенбрун и национални препород подунавских Шваба*, Зборник МСИ 83 (2011) 45–64.
- Крчмар, Филип, *Јохан Хајнрих Швикер и његов друштвени ангажман у Великом Бечкерек*, Истраживања 22 (2011) 233–245.
- Кудрявцева, Елена П., *Роль Российского посольства в Константинополе в качестве Координационного центра русско-южнославянских связей*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 109–120.
- Кузмичева, Људмила, *Проблеми урбанизације балканских држава у руској друштвено-политичкој мисли крајем XIX и почетком XX века*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 219–228.
- Кузьмичёва, Людмила, *Никола Крстич о роли России на начальном этапе Великого восточного кризиса 1875–1878. гг*, СС 2 (2011) 81–87.
- Кулаузов, Маша, *Породична задруга као темељ појединих установа јавног права према Валтазару Богишићу*, Зборник радова ПФ НС 2 (2011) 277–285.

- Кутлешић, Милан, *Преокрет у политици лорда Палмерстона према Русији и Османском царству (1827–1833)*, ИЧ 60 (2011) 311–332.
- Лазић, Мирослав, *Судбина једне ктиторije: „обвезателство“ Савићевих Саборној цркви у Пожаревицу*, Саборност 5 (2011) 247–272.
- Леовац, Данко, *Мере безбедности пре и после промене на српском престолу 1860. године*, МГ 32 (2011) 369–380.
- Leovac, Danko, *Serbia and Russia During the Second Rule of Prince Miloš Obrenović (1858–1860)*, БИГ 2 (2011) 218–220.
- Лилић, Бранислава, *Урбани садржаји југоисточне Србије до ослобођења од Турака 1878. године*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 417–440.
- Љушић, Радош, *Српска историографија о Берлинском конгресу*, СС 2 (2011) 261–276.
- Marina, Ognjen – Penčić, Divna, *Urban Transformation of Skopje. Fragmented City – Historical Legacy*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 359–378.
- Маринковић, Мирјана – Шаљић, Јована, *Турска писма кнегињи Љубици*, МГ 32 (2011) 325–336.
- Марковић, Игнатије, *Епископ тимочки Мелентије Вујић – поводом 90 година од упокојења*, Црква 2011, 140–143.
- Мијатовић, Иван, *Моравски артиљеријски пук*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 301–306.
- Микавица, Дејан – Васин, Горан, *Потврдна диплома патријарха карловачког Пркопија Ивачковића*, Истраживања 22 (2011) 333–338.
- Микавица, Дејан, *Благовештански сабор и Милетићева политика 1861*, Годишњак ФФ НС 2 (2011) 51–58.
- Микавица, Дејан, *Милетићевци на путу формирања странке 1860–1869*, Истраживања 22 (2011) 309–324.
- Милановић, Јасмина, *Томанија Обреновић и Никола Крстић*, СС 2 (2011) 117–124.
- Миленовић, Ненад, *Извештаји делегације Србије са Друге конференције мира у Хагу 1907. године*, МГ 32 (2011) 507–528.
- Milenović, Nenad, *Srbija, mirovni pokret i ideje mira pre Prvog svetskog rata – ograničenja i dometi*, ТИ 1 (2011) 7–31.
- Милетић, Александар В., *Алексиначко Поморавље у XIX веку (1833–1878)*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 229–244.
- Милићевић, Милан – Шаљић, Јована, *Познавање турског и албанског језика у Војсци Србије концем XIX века*, ВИГ 1 (2011) 169–179.
- Милићевић, Милан Ђ., *Дневник. I, (1. јануар 1869 – 22. септембар 1872)*, прир. и предг. Петар В. Крстић, Београд : Завод за уџбенике 2011, 585 стр., 32 стр. с таблама
- Миловановић, Јасмина, *Кнез и краљ Милан Обреновић и Аћим Чумић*, Зборник МСИ 83 (2011) 65–84.

- Milosavljević, Boris, *Liberal and Conservative Political Thought in Nineteenth-century Serbia: Vladimir Jovanović and Slobodan Jovanović*, *Balkanica* 41 (2010), 131–154.
- Милосављевић, Драгиша, *Неколико мање познатих записа са милешевских књига из новијег доба у светлу судбине њихових записивача*, *НЗ* 34 (2011) 65–87.
- Миљковић-Катић, Бојана, *Кредитна политика уставобранитеља*, *ИЧ* 60 (2011) 357–376.
- Миљковић-Катић, Бојана, *Паметна марљивост и разборита штедња (критеријуми оптималног трошења прихода у визури високог државног чиновника Кнежевине Србије)*, *СС* 2 (2011) 33–50.
- Миљковић-Катић, Бојана, *Просторно планирање привредних делатности у Кнежевини Србији*, у: *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 117–132.
- Миљковић-Катић, Бојана, *Чему служи мода? Мода у Србској новини или Магазину за уметност, књижевност и моду*, *Наша прошлост* 12 (2011) 131–142.
- Mitrova, Makedonka, *The European Diplomacy and the First Railways in Ottoman Macedonia*, у: *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 549–568.
- Mišković, Nataša, *Swiss Innovation and Serbian Elusiveness: the Housing Investigations of Basel 1889 and Belgrade 1906 and Their Political Impact*, у: *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 471–492.
- Младеновић, Божица – Милићевић, Милић Ј., „*Beogradske novine*“ – *оглед о паралелним друштвима у Војно-генералном гуверману Србија 1915–1918*, *ИЧ* 60 (2011) 541–554.
- Москва – Србија, Београд – Русија = Москва – Србија, Белград – Русија: документа и материјали. Том II. Друштвене и политичке везе 1804–1878*, прир. Мирослав Јовановић, Алексеј Тимофејев, Људмила Кузмичева, Екатерина Иванова, Београд – Москва, 2011, 939 стр.
- Надовеза, Бранко, *Историјска мисао Милована Миловановића*, *Баштина* 31 (2011) 149–173.
- Недељковић, Славиша, *Од Срема до Старе Србије*, *Споменица ИАС* 10 (2011) 129–136.
- Недељковић, Славиша, *Омер ефендија – од српског агента до иследника турског Преког војног суда*, *СС* 2 (2011) 287–294.
- Недељковић, Славиша, *Сукоб Срба и Цинцара око Цркве Св. Спаса у Призрену (1864–1874)*, *ЦС* 8 (2011) 341–351.
- Николић, Драган, *Грађење Цркве Св. оца Николаја у Гложану*, у: *Капија Поморавља*, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 311–314.
- Николић, Драган, *Милосав Здравковић Ресавца – војвода ресавски*, *Весник ВМ* 38 (2011) 223–228.
- Новаковић, Драган, *Конкордат Краљевине Србије са Ватиканом из 1914. године*, у: *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати* 10 (2011) прир. Богољуб Шијаковић, 345–352.

- Опсеница, Драгослав, *Војислав Илић и Друштво св. Саве – једно непознато писмо*, Прилози за КЈИФ 77 (2011) 169–174.
- Павловић, Марко, *Црквено-културни узроци који су довели до настанка Бугарске егзархије*, ЦС 8 (2011) 353–362.
- Pál, Judit, *Urban Development and Infrastructure in Transylvanian Cities in the Dualist Period*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 203–218.
- Palavestra, Predrag, *Young Bosnia: Literary Action 1908–1914*, Balcanica 41 (2010), 155–184.
- Raunović-Štermenski, Jelena, *British Diplomacy and the Celebration of the Fiftieth Anniversary of the Second Serbian Uprising*, БИГ 2 (2011) 191–204.
- Пауновић-Штерменски, Јелена, *Два британска документа из Цариграда о промени на престолу Србије 1860. године*, МГ 32 (2011) 349–368.
- Пауновић-Штерменски, Јелена, *Два српска кнеза, отац и син – слике из британских дипломатских извештаја*, ИЧ 60 (2011) 333–356.
- Пауновић-Штерменски, Јелена, *Никола Крстић о Филипу Христићу*, СС 2 (2011) 125–138.
- Пејатовић, Дико, *Трагови прошлости Позлатарја : документа о нововарошком крају, 1888–1912*, Нова Варош : Библиотека „Јован Томић“ 2011, 543 стр.
- Пено, Весна-Сара, *О појачкој пракси у српским црквама у другој половини XIX и првим деценијама XX века*, ЦС 8 (2011) 413–422.
- Перовић, Латинка, *Личност кнеза Михаила Обреновића на страницама Дневника Николе Крстића*, СС 2 (2011) 103–116.
- Петковић, Ђорђе, *Кнежина Темнић у стварању модерне српске државе (1804–1835)*, Расински анали 9 (2011) 53–68.
- Петковић, Ђорђе, *Страдање Ресавца на Каменици 1809. године*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 153–162.
- Петровић, Јелена А., *Историјски, друштвени и економски развој Карађорђевог улице у Београд у до 1914. године*, ГГБ 57 (2010), 135–150.
- Петровић, Ненад Ж., *Неколико војно-литерарних извора за историју ослобођења и припајања Врања и околине Србије 1878. године*, ВИГ 2 (2011) 138–159.
- Писма из Трста: Никифор Вукадиновић Димитрију Руварцу*, прир. Никола Марковић, Даница Филиповић, Београд – Архив Србије; Трст – Српска православна црквена општина 2011, 94 стр.
- Попов, Чедомир, *Француска и устаничка 1806. година*, Расински анали 9 (2011) 17–20.
- Поповић, Никола Б., *Јован Миланковић, последњи српски дипломата*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 185–204.
- Поповић, Радомир Ј., *Владарска и чиновничка заклетва у Србији у 19. веку*, ИЧ 60 (2011) 289–310.
- Поповић, Радомир Ј., *Војничка заклетва у Србији у XIX и почетком XX века – правни оквир*, ВИГ 1 (2011) 31–44.
- Поповић, Радомир Ј., *Димитрије Костић (Константиновић) – устанички писар и митровачки трговац*, Споменица ИАС 10 (2011) 45–54.

- Пузовић, Предраг, *Подворје Српске цркве у Москви*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 77–94.
- Радовановић, Радован, *Два документа о Карантину у Алексинцу*, Расински анали 9 (2011) 211–212.
- Радовановић, Радован, *Израда муниције у Србији од 1862. до Првог светског рата*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 293–300.
- Радовановић, Томислав, *Риста Прендић: Татарин династије Обреновића*, Расински анали 9 (2011) 183–186.
- Радовановић, Томислав, *Ученички немири у Учитељској школи у Алексинцу од 1900. до 1903. године*, Расински анали 9 (2011) 187–194.
- Радосављевић, Недељко В., *Рашки, призренски и рашко-призренски митрополити 1766–1878*, у: Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко, Београд 2011, 655–671.
- Радосављевић, Недељко В., *Антим Зепос, ужичко-ваљевски митрополит 1802–1814*, ИЧ 60 (2011) 271–288.
- Радосављевић, Недељко В., *Дабробосанска (сарајевска) Митрополија у ратном периоду Српске револуције (1804–1815)*, Истраживања 22 (2011) 205–219.
- Радосављевић, Недељко В., *Ужички немири због отмице и насилне исламизације српске девојнице 1819*, Зборник МСИ 83 (2011) 85–95.
- Рајић, Сузана, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова: сукобљени светови*, Београд : Српска књижевна задруга, 2011. 558, [32] стр. с таблама.
- Рајић, Сузана, *Никола Крстић о владавини Александра Обреновића*, СС 2 (2011) 155–178.
- Рајић, Сузана, *Нова политичка заједница и владе Михаила Вујића 1901/2. године*, ИЧ 60 (2011) 505–540.
- Рајић, Сузана, *Писма краљице Наталије коморнику Симоновићу из 1891. и 1892. године*, МГ 32 (2011) 473–490.
- Рајић, Сузана, *Руски царизам и самодржавље на Балкану – преиспитивање и ревизија историографије*, СС 2 (2011) 277–286.
- Ракић, Хранислав, *Неколико фрагмената из историјске прошлости Печењеваца – изградња железнице*, ЛЗ 51 (2011) 137–162.
- Растовић, Александар, *Британска балканска русофобија осамдесетих година XIX века*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 163–174.
- Растовић, Александар, *Европска искуства у модернизацији Београд а осамдесетих година XIX века*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 569–590.
- Растовић, Александар, *Извештаји британских дипломата о упаду Албанаца у Србију 1878–1897. године*, ИЧ 60 (2011) 419–234.
- Rastović, Aleksandar, *The Married Couple Dickinson-Berry on Serbia*, БИГ 2 (2011) 221–230.
- Ристић, Љубодраг П., *Чедомиљ Мијатовић и енглеско јавно мњење (1895–1900. године)*, ИЧ 60 (2011) 481–504.

- Ристић. Љубодраг П., *Утицај српског законодавства на улагање британског капитала у Краљевини Србији крајем XIX века*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 523–548.
- Росић, Петар, *Брзометне хаубице Шнајдер – Кано*, Расински анали 9 (2011) 231–236.
- Рошуљ, Жарко, *Час описа часописа. 5, Краљеви и политичари у српској шаљивој периодици : (1868–1918)*, Нови Сад : Матица српска ; Београд : Институт за књижевност и уметност, 2011, 349 стр.
- Савин, Милош, *Ставови српских либерала из Угарске о Српско-бугарском рату*, Истраживања 22 (2011) 339–347.
- Самарџић, Момир – Самарџић, Сара, *Хајмерлеов Пројекат Тајне конвенције из 1881. године*, МГ 32 (2011) 451–472.
- Самарџић, Момир, *Никола Крстић о спољној политици и ратовима Србије за време владавине кнеза/краља Милана*, СС 2 (2011) 139–154.
- Самарџић, Момир, *О споразуму српске владе и Штатсбана о изградњи железнице у Србији 1879. године*, ИЧ 60 (2011) 393–418.
- Самарџић, Момир, *Суочавање са модернизацијским изазовом – Британски инфраструктурни пројекти на Балкану 1851–1852. и Србија*, Истраживања 22 (2011) 255–278.
- Свирчевић, Мирослав, *Локална управа и развој модерне српске државе: од кнежинске до општинске самоуправе*, Београд – Балканолошки институт САНУ, 2011, 642 стр.
- Сидоровска-Чуповска, Силвана, *Демографски развој градова у Македонији (с посебним освртом на XIX века)*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 347–358.
- Станић, Бранко, *Судски спорови у атару села Церовца до Првог светског рата*, *Museum* 12 (2011) 45–56.
- Станков, Љиљана, *Катарина Миловук (1844–1913) и женски покрет у Србији*, Београд – Педагошки музеј, 2011, 133 стр., [16]
- Станковић, Емилија, *Европске кодификације грађанског права XIX века и Српски грађански законик*, Српска политичка мисао 3 (2011) 289–303.
- Станковић, Урош, *Аутентична тумачења Закона о повраћају земаља (1839)*, Зборник радова ПФ НС 1 (2011) 521–534.
- Станковић, Урош, *Неколико напомена о Нацрту кривичног законика Василија Лазаревића (1839)*, Зборник радова ПФ НС 1 (2011) Зборник радова ПФ НС 2 (2011) 459–472.
- Станковић, Урош, *Павле Стаматовић као национални публициста*, Зборник МСИ 83 (2011) 25–44.
- Станковић, Урош, *Уредба о сечи шуме и један пример њене примене у пракси*, Зборник радова ПФ НС 1 (2011) 759–778.
- Станојловић, Нинослав, *Једно писмо Живана Антонића Ликодре из 1862. године*, Гласник ИАВ 45 (2011)

- Станојловић, Нинослав, *Петар Ђ. Нушић (1855–1913), командир Крушевачког ескадрона у рату са Турском 1877–1878. године*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 307–310.
- Стевановић, Зоран, *Комисије Српског Војводства и Тамишког Баната Темишвар (1851–1861) – каталог одабраних садржаја докумената (1851–1854)*, Нови Сад – Архив Војводине, 2011, 397 стр.
- Стевић, Миломир, *Српске старешине и сиротиња раја 1809. године*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 171–180.
- Стевић, Миломир, *Црква у селу Рутевцу Храм Св. Великомученице Марине Огњена Марија*, Расински анали 9 (2011) 179–182.
- Стојадиновић, Бојана, *Велеиздајнички процес Србима у Загребу 1908–1909. у србијанској штампи*, Споменица ИАС 10 (2011) 65–82.
- Стојанчевић, Владимир, *Из српске историјске прошлости (1804–1918)*. 8, Пирот 2011, 214 стр.
- Стојанчевић, Владимир, *Из српске историјске прошлости (1804–1918)*. 9, Пирот 2011, 208 стр.
- Стојанчевић, Владимир, *Једна ретка књига штампана у Лесковцу крајем 19. века*, ЛЗ 51 (2011) 133–136.
- Стојанчевић, Владимир, *Једно ретко библиографско издање из времена Првог светског рата штампано у Солуну 1918. године*, Прилози за КЈИФ 77 (2011) 175–178.
- Стојанчевић, Владимир, *Мудирлук-нахија Азот у Велешкој кази у српској историји од краја 19. века до Младотурске револуције*, ВЗ 8 (2011) 1–21.
- Стојанчевић, Владимир, *Србија, Русија и Бугари од Цариградске амбасадорске конференције до Берлинског конгреса (1876–1878)*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 121–134.
- Стојић, Биљана, *Помоћ белгијског Црвеног крста Краљевини Србији током Балканских ратова*, МГ 32 (2011) 529–542.
- Столић, Ана, *Приватно и јавно у „Дневнику“ Николе Крстића. Дневник Николе Крстића као пример унутрашњег дијалога српског интелектуалца 19. века између пожељног модела и свакодневног живота*, СС 2 (2011) 15–20.
- Sfetas, Spiridon, *Proglašenje nezavisnosti Bugarske (22. IX–5. X 1908) i njegov odjek u Grčkoj*, ТИ 3 (2010), 24–36.
- Терзић, Славенко, *Руски словенофили и српско питање (1856–1878)*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 95–108.
- Тодоровић, Миљана, *Симболизам у кажњавању у Србији у првој половини XIX века*, Зборник радова ПФ НС 2 (2011) 407–423.
- Томандл, Миховил, *Владимир Јовановић: прилог културно-политичкој историји Србије*, рецензија и предговор Ивана Б. Спасовић, Панчево – Историјски архив, 2011, 274 стр.
- Уредбе и прописи Митрополије Београдске: 1877–1893*, прир. Зоран Ранковић, Мирослав Лазић, Пожаревац – Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, 2011, 414 стр.

- Уредбе и прописи Митрополије Београд ске: 1894–1920*, прир. Зоран Ранковић, Мирослав Лазић, Пожаревац – Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, 2011, 398 стр.
- Фрајнд, Марга, *Лука Стулић и лорд Норт – прилог познавању веза Дубровника и Енглеске у XIX веку*, Прилози за КЈИФ 77 (2011) 105–114.
- Horel, Catherine, *Urban Change in the Southern Cities of the Habsburg Monarchy: Westernization and National Ambitions*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 181–202.
- Христић, Коста Н., *Записи старог Београђанина*, Фототипско, 3. изд., Београд – Просвета, 2011, 333 стр.
- Чалић, Боривој, *Догађаји вуковарски 1848. године*, Истраживања 22 (2011) 247–254.
- Černý, Marcel, *Archimandrita Onufrij Popović Chilandarec – Athosan na cestách mezi Bulharskem a Srbskem*, Од Мораве до Мораве II: из историје чешко српских односа, прир. Верица Копривица, Александра Корда-Петровић, ур. чешког дела Вацлав Штјепанек, Нови Сад – Брно 2011, 43–95.
- Шемякин, Андрей, *В плену у традицији. Русские путешественники о Сербии и сербах (вторая половина XIX – начало XX в.)*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 145–162.
- Шешум, Урош, *Српска четничка организација у Старој Србији 1903–1908. Теренска организација*, СС 2 (2011) 239–258.

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И МЕЂУРАТНИ ПЕРИОД (1914–1939/41)

- Алексић, Драган, *Генерал Петар Пешић о Пакту 25. марта 1941*, Архив 1–2 (2011) 114–130.
- Антоловић, Михаел, *„Немачка Република је најдемократскија демократија на свету“ – прилог историји уставног уређења Вајмарске републике*, Истраживања 22 (2011) 381–398.
- Антоловић, Михаел, *Јоца Лалашевић и немачка мањина у Војводини – прилог историји политичких странака у Краљевини СХС*, Споменица ИАС 10 (2011), 137–151.
- Arslan, Esat, *Ottoman Military Governorate in Romania in World War I*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после. Тематски зборник радова, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 188–197.
- Базић, Мирјана, *Значај и статистички преглед рада Приштинске гимназије у периоду од 1919. до 1921. године*, Баштина 30 (2011) 175–185.
- Bakić, Dragan, *Velika Britanija, Mala Antanta i Đenovska konferencija 1922*, Istorija 20. veka 3 (2011) 109–124.
- Becić, Ivan M., *Finansijska politika Milana Stojadinovića*, Istorija 20. veka 3 (2011) 125–142.
- Бјелајац, Миле, *1918 – ослобођење или окупација несрпских крајева?* у: Први светски рат и Балкан – 90 година после. Тематски зборник радова, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 199–223.

- Божић, Софија, *Нико Бартуловић у предвечерје Другог светског рата – идеолошки погледи једног хрватског интелектуалца*, Прилози за КЈИФ 77 (2011) 13–26.
- Vožić, Sofija, *Serbs in Croatia (1918–1929): Between the Myth of „Greater-Serbian Hegemony“ and Social Reality*, *Balcanica* 41 (2010), 185–208.
- Божић, Софија, *Српско-хрватске теме на страницама радикалског часописа Нови Живот*, Зборник о Србима у Хрватској 8 (2011) 245–259.
- Бојић, Душица, *Српске избеглице у Првом светском рату*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после. Тематски зборник радова, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 148–160.
- Борозан, Ђорђе, *Црна Гора у Првом светском рату – Судбина једног савезништва*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после. Тематски зборник радова, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 224–231.
- Брборић, Иван, *Школство у Моравској бановини*, ЛЗ 51 (2011) 163–172.
- Велојић, Далибор, *Улога војске у васпитавању омладине – сарадња са спортским савезима у Нишу 1918–1941*, *VIG* 1 (2011) 180–193.
- Weaver, Eric Beckett, *Hungarian Views of the Bunjevci in Habsburg Times and the Inter-war Period*, *Balcanica* XLII (2011) 77–116.
- Вуксановић-Мацура, Злата М., *Јатаган-мала – настанак, развој и нестанак једног од најпознатијих Београдских сиротињских насеља*, ГГБ57 (2010), 151–174.
- Вучетић, Биљана – Рудић, Срђан, *Из преписке Ватрослава Јагића и Владимира Ђоровића II део (1918–1921)*, МГ 32 (2011) 561–580.
- Гашић, Ранка, *Планови за изградњу Београда на левој обали Саве у међуратном периоду*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 379–395.
- Глушчевић, Миодраг Д., *Бој на Крстацу 22. новембра (5. децембра) 1914. године*, у: Ужице и ужички крај у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918, Ужице 2011, 67–84.
- Гошева, Вера, *Изградња водовода у Тетову (око 1925. до 1931)*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 591–599.
- Денда, Далибор, *Антиратна побуна аустроугарских војника у Крагујевцу јуна 1918. године и каснија пропагандна употреба*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после. Тематски зборник радова, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 180–187.
- Димитријевић, Весна, *Преписка Триве Милитара са Лазаром и Душаном Дунђерским или о васпитању*, Годишњак ДИ 1 (2011) 49–67.
- Dimitrijević, Vesna, *Serbian Landowners in the Kingdom of Yugoslavia: The Case of Bogdan Dundjerski*, *Balcanica* XLII (2011) 117–132.
- Димић, Љубодраг, *Ка Београдској конференцији (Југославија и почеци организовања ванблоковског света)*, у: Прва конференција шефова држава или влада несврстаних земаља, Београд 2011, 5–20. (предговор каталогу изложбе)
- Дракић, Гордана, *Прекид трудноће према Кривичном закону Краљевине Југославије и пројектима који су му претходили*, Зборник радова ПФ НС 3 (2011) 533–542.

- Dimitrijević, Vesna, *Serbian Landowners in the Kingdom of Yugoslavia: The Case of Bogdan Dundjerski*, *Balcanica* XLII (2011) 117–132.
- Dumitru, Laurențiu Cristian, *July-August 1914 Romania Denies to Attack Serbia*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после. Тематски зборник радова, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 7–18.
- Дракић, Гордана, *Судске инстанце на подручју Војводине од 1918. до 1929. године*, Зборник радова ПФ НС 2 (2011) 265–276.
- Dumitru, Laurențiu Cristian, *July-August 1914 Romania Denies to Attack Serbia*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после. Тематски зборник радова, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 7–18.
- Ђокић, Небојша – Радовановић, Радован, *Набавке наоружања из Вајмарске Немачке за потребе Војске Краљевине СХС/Југославије*, *Весник ВМ* 38 (2011) 143–166.
- Ђорђевић, Дејан – Живановић, Тијана, „*Велико просторно планирање“ југоисточна: Подунавље и друге планерске теме (1914–1940/41)*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Кагић, Срђан Рудић, Београд 2011, 153–177.
- Ђукић, Слободан, *Аустроугарски ратни заробљеници у Србији 1914–1915. године*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после. Тематски зборник радова, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 142–147.
- Ignjatović, Aleksandar, *Razlika u funkciji sličnosti – arhitektura ruskih emigranata u Srbiji između dva svetska rata i konstrukcija srpskog nacionalnog identiteta*, *ТИ* 1 (2011) 63–75.
- Исић, Момчило, *Материјални положај основних школа у Моравском округу по завршетку Првог светског рата*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 277–292.
- Исић, Момчило, *Свеиштенство у Србији између два рата*, *Расински анали* 9 (2011) 121–134.
- Јаковљевић, Слободан, *Св. Епископ Платон Јовановић и Конкордатска криза 1937. године (Борба писаном речју)*, у: Српска теологија данас 2011, прир. Богољуб Шијаковић, Београд 2012, 542–548.
- Јовановић, Владан, *Припрема плана за исељавање југословенских муслимана у Турску 1935. године*, *НЗ* 34 (2011) 213–226.
- Јовановић, Зоран Т., *Писма Милана Беговића др Браниславу Војиновићу*, Зборник о Србима у Хрватској 8 (2011) 303–318.
- Јовановић, Ивана, *Делатност и улога Нишке учитељске кредитне задруге*, *Расински анали* 9 (2011) 201–204.
- Karakatsani, Despina, „*Hygiene Imperatives“: Child Welfare, School Hygiene and Puericulture in Greece (1911–1936)*, *Годишњак ДИ* 3 (2011) 17–32.
- Katsikostas, Dimitrios A., *The Outbreak of the Hellenic Split in the Context of the WWI*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после. Тематски зборник радова, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 81–98.
- Келемен, Иван Г., *Прилог проучавању старих заната са подручја Београд а (3)*, *ГГБ* 57 (2010), 259–287.

- Кецојевић, Драгиша И., *Насељеници у Јужној Србији између два светска рата*, ВЗ 8 (2011) 165–217.
- Kosanović, Dejan, *Kinematografija i film u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji : 1918–1941*, Београд – Filmski centar Srbije, 2011, 240 str.
- Красић, Божић, *Ужице и ужички крај на страницама аустро-угарског службеног гласника АМТS-Blat*, у: Ужице и ужички крај у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918, Ужице 2011, 101–116.
- Krivokarić-Jović, Gordana, *Nikola Pašić 1918–1926 – kraj jedne karijere*, ТИ 1 (2011) 32–45.
- Лазаревић, Владимир, *Текстилна индустрија у Крушевцу*, Расински анали 9 (2011) 105–112.
- Лазаревић-Радак, Сања, *Урбанизација и карактер града. Обликовање града у делима британских путника 1926–1939. године*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 229–250.
- Лилић, Борислава, *Из историје колонизације Пироћанаца у Македонији између два светска рата (1920–1941)*, ВЗ 8 (2011) 47–58.
- Lukić, Aleksandar, *Iz ratne prepiske Ljubomira Stojanovića – četiri pisma Nikoli Stojanoviću 1917. i 1918*, ТИ 3 (2010), 126–140.
- Марковић, Живота, *Ужичка војска у ратним операцијама 1914. године*, у: Ужице и ужички крај у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918, Ужице 2011, 53–66.
- Марковић, Саша, *Посланици буњевачко-шокачке и земљодилске странке у раду Уставотворне скупштине 1920–1921. године*, Истраживања 22 (2011) 399–414.
- Meško, Marek, *The Mission of Milan Rastislav Štefánik in Serbia*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после. Тематски зборник радова, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 54–80.
- Мијатовић, Иван – Ђокић, Небојша, *Ловачка авијација Војске Краљевине Југославије и праћење савремених трендова у наоружању*, Расински анали 9 (2011) 135–168.
- Мијатовић, Иван, *Стратегијска искуства српске војске из Првог светског рата на страницама часописа Ратник*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после. Тематски зборник радова, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 277–287.
- Миладиновић, Предраг – Коло, Александар, *Ваздухопловне ознаке Краљевине СХС/Југославије 1924–1944*, Весник ВМ 38 (2011) 117–128.
- Милкић, Миљан, *Војни свеиштеници у српској војсци 1914–1918*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после. Тематски зборник радова, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 118–125.
- Миљковић, Марко, *Grand Prix Београд а 1939. – спољнополитички контекст великих аутомобилских трка*, Годишњак ДИ 1 (2011) 7–29.
- Младеновић, Божица – Милићевић, Милић М., *Казивања Радоша Николића о Топличком устанку*, МГ 32 (2011) 553–560.
- Младеновић, Божица – Милићевић, Милић М., *О боравку српске војске на Крфу 1916. године*, МГ 32 (2011) 543–552.

- Младеновић, Божица, *Два мемоарска записа о повлачењу српске војске кроз Црну Гору крајем 1915. године*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после. Тематски зборник радова, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 252–264.
- Младеновић, Божица, *Уређење простора у градовима Војно-генералног гувермана у Србији 1916–1918: прилог проучавању односа између паралелних друштава*, у: Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 269–281.
- Мраовић, Маријана – Павловић, Раде, *Архивска грађа Војног архива о Србији у Првом светском рату*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 265–276.
- Надовеза, Бранко, *Топлички устанак и митологизација*, Расински анали 9 (2011) 195–200.
- Недељковић, Вук, *Споменик српским ратницима 1912–1918. у Полумиру*, Наша прошлост 12 (2011) 123–130.
- Недељковић, Славиша, *Деловање Одбора за школе и учитеље у српским областима у Македонији од 1868. до 1876. године*, ВЗ 8 (2011) 283–306.
- Обрадовић, Иван, *Балкански институт – 1934–1941*, Годишњак ДИ 3 (2010), 43–62.
- Novaković, Dragan, *Donošenje i osnovna rešenja Zakona o Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Kraljevini Jugoslaviji iz 1929. godine*, ТИ 1 (2011) 46–62.
- Павловић, Александар, *Структура колонистичких домаћинстава на Косову и Метохији 1918–1941. године према подацима у архивској грађи*, Баштина 30 (2011) 189–219.
- Pavlović, Vojislav G., *Les buts de guerre alliés et leur soutien aux nationalités opprimées: novembre 1917 – mai 1918*, Balcanica XLII (2011) 49–75.
- Pénicaud, Emmanuel, *Sources of the History of Serbia in the French Military Archives*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 249–251.
- Petrović, Ljubomir, *Socijalna politika u Kraljevini Jugoslaviji – bilans jednog neuspeha*, Istorija 20. veka 2 (2011) 119–132.
- Pollmann, Ferenc, *Austro-Hungarian Atrocities Against Serbians During the WWI*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 135–141.
- Петровић, Огњан, *Војни аероплани Краљевине Југославије (модернизација – немачки типови)*, Весник ВМ 38 (2011) 91–116.
- Петровић, Славољуб, *Освећење заставе шабачког певачког друштва „Занатлија“*, Museim 12 (2011) 57–66.
- Пилиповић, Радован, *Проблеми православне јурисдикције у Чехословачкој 1923–1931. године*, Саборност 5 (2011) 207–221.
- Писари, Милован, *Гушење Топличког устанка – ВМРО на челу репресије*, VIG 2 (2011) 28–49.
- Pollmann, Ferenc, *Austro-Hungarian Atrocities Against Serbians During the WWI*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 135–141.

- Поповић, Дејан В., *Огласи и рекламе у ваљевским међуратним гласилима 1918–1941*, Гласник ИАВ 45 (2011)
- Пузовић, Владислав, *Посредовање српског патријарха Варнаве (Росића) у канонском спору између Московске патријаршије и Архиепископског синода Руске заграничне цркве*, у: Српска теологија данас 2010, прир. Богољуб Шијаковић, Београд 2011, 455–463.
- Пузовић, Предраг, *Монашка школа у манастиру Раковица*, Београд : Православни богословски факултет 2011, 143 стр.
- Пузовић, Предраг, *Монашка школа у манастиру Раковици*, у: Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати 9 (2011) прир. Богољуб Шијаковић, 268–278.
- Радаковић, Страхина Л., *Историјски контекст шидског периода у сликарству Саве Шумановића*, Истраживања 22 (2011) 415–429.
- Radan, Petar, *Ustavni eksperiment i nacionalno pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, Istorija 20. veka 3 (2011) 25–38.
- Радојевић Мира, *О идеји српско-бугарског јединства током Првог светског рата (Прилог проучавању)*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 19–32.
- Raic, Yves V., „*The Nation is Clothed with New Dignity*“ – *Canada Coming of Age at Versailles*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 33–53.
- Ратковић-Костић, Славица, *Војска Краљевине Србије 1916. и 1917. године (Организација и формација)*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 101–117.
- Ристић, Иван, *Большевичка акција на Балкану (до средине двадесетих година XX века)*, Архив 1–2 (2011) 67–82.
- Ристовић, Милан, *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903–1918)*. Друго, проширено издање, УДИ – Чигоја штампа, Београд 2011, 136 стр.
- Савић, Звездан М., *Сокољство и Моравска сокољска жупа Ниш (1920–1941)*, Ниш 2011, 391 стр.
- Силкин, Александар А., *Внутриполитическая ситуация в Королевстве Сербов, Хорватов и Словенцев глазами русского офицера*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 219–230.
- Simić, Bojan, *Radio u službi državne propagande tokom 30-tih godina 20. veka – slučajevi Poljske, Jugoslavije i Bugarske*, ТИ 3 (2010), 37–54.
- Stambolija, Nebojša, „*Glasnik srpske državne straže*“ – *opšte informacije i tematska analiza sadržaja*, Istorija 20. veka 1 (2011) 141–150.
- Станковић, Ђорђе, *Како је Југославија почела*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 232–246.
- Стевовић, Љубомир, *90 година од посете Франше Д’Епереса Београду у – од војводе српске војске до француског маршала*, Весник ВМ 38 (2011) 243–250.
- Стојановић, Станислав, *Уговор о пријатељству и ненападању између Краљевине Југославије и Совјетског Савеза (закључен 5. априла 1941. године)*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 231–252.

- Стојанчевић, Владимир, *Из мемоара кумановског учитеља Милана Петровића Опашака о Јовану Довезенском*, ВЗ 8 (2011) 239–281.
- Терзић, Милан, *Очеви и синови (Хероји у Првом и породични страдалници у Дргом светском рату) – Скица за тему о српским војводама*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 126–131.
- Тошева-Карповић, Љубинка, *Прогањање пароха Саве Косановића (1862–1935) у Ријеци у време фашизма*, Зборник о Србима у Хрватској 8 (2011) 237–243.
- Ћоровић, Emir – Ganić, Senad – Ћоровић, Ajsela, *Pravni положај šerijatskih sudova у Краљевини SHS/Jugoslaviji*, НЗ 34 (2011) 185–195.
- Ђулафић, Влајко, *Манастир Ђурђеви ступови у штампи 19. и 20. вијека*, у: Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, одговорни ур. Бранислав Тодић, ур. Милан Радујко, Београд 2011, 709–717.
- Урић, Ненад, *Српска штампа у Солуну 1916–1918. године*, ВЗ 8 (2011) 136–163.
- Филиповић, Брана, *Србија у Великом рату у 99 слика и стоти Поменик хероја*, 2., допуњено изд., Бор 2011, 349 стр.
- Хаџи Васиљевић, Јован, *Српска војска у европском рату*, Репринт изд., прир. Небојша Величковић, Врање : Народни универзитет 2011, 157 стр.
- Црвенковић, Биљана, *Бахчисарајска фонтана у Краљевском двору на Дедињу*, Архив 1–2 (2011) 99–113.
- Џомић, Велибор, *Обнова манастира Ђурђеви ступови од 1921. до 1928. године*, у: Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Бранислав Тодић, Милан Радујко, Београд 2011, 739–751.
- Šarenac, Danilo, *Udruženje rezervnih oficira i ratnika 1919–1941*, Istorija 20. veka 1 (2011) 27–38.
- Scheer, Tamara, *Forces and Force: Austria-Hungary's Occupation Regime in Serbia during the First World War*, у: Први светски рат и Балкан – 90 година после, ур. Милан Терзић, Београд 2011, 161–179.
- Црвенковић, Биљана, *Бахчисарајска фонтана у Краљевском двору на Дедињу*, Архив 1–2 (2011) 99–113.

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ И САВРЕМЕНО ДОБА

- Anikijev, Anatolij, *Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948. godine. Loša volja Staljina ili sve-tan izbor Josipa Broza Tita. Problem interpretacije*, у: Tito – viđenja i tumačenja, ур. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 461–465.
- Антонијевић, Саша, *Страдање Светог владике Горазда и православних Чеха у току Другог светског рата*, Саборност 5 (2011) 223–245.
- Анчев, Стефан И., *Југославско – албанско – бугарските одношения след Втората световна война*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 37–56.
- Бајић, Јово, *Кула Стевана Симића у Кракову*, ВЗ 8 (2011) 219–237.
- Vakić, Jovo, *Jugoslovenstvo Josipa Broza Tita: Kontinuitet ili diskontinuitet?* у: Tito – vi-đenja i tumačenja, ур. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 43–57.

- Barić, Nikica, *Osnutak i razvoj službe unutrašnjih poslova srpskih autonomnih oblasti u Hrvatskoj 1991*, Istorija 20. veka 2 (2011) 75–86.
- Barić, Nikica, *Politika Nezavisne Države Hrvatske prema Srbiji*, Istorija 20. veka 1 (2011) 115–126.
- Barkan, Elazar, *Reconciliation beyond Subjective Histories*, u: Srpsko-hrvatski odnosi u XX veku – dvadeset godina od početka rata, Novi Sad 2011, 9–22.
- Basara, Mihajlo, *Titov kult u Jugoslovenskoj narodnoj armiji*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 779–796.
- Баковић, Никола, *Хапшење припадника терористичке организације Фракција црвене армије у Југославије 1978. године*, Годишњак ДИ 1 (2011) 31–48.
- Ванчевић, Бисер, *Бугарска и криза око Бићаца 1993. године*, ТИ 1 (2011) 127–136.
- Белић, Милорад, *Затамњена историја: Ваљевска гимназија 1941–1945*, Ваљево : Ваљевска гимназија, 2011, 144 стр.
- Већиговић, Денис, *Комунистичка власт и Српска православна црква у Босни и Херцеговини – притисци, напади, хапшења и суђења*, ТИ 3 (2010), 74–88.
- Бешлин, Миливој, *Јосип Броз Тито и југословенски федерализам (1963–1974)*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 58–85.
- Бешлин, Миливој, *Односи Југославије и Совјетског Савеза 1968: између нужности сарадње и принципа слободе*, Истраживања 22 (2011) 491–514.
- Бјелица, Марија, *Посета Јосипа Броза Тита Сремској Митровици 1965. године*, Споменица ИАС 10 (2011) 182–196.
- Бјелица, Слободан Л., *Сукоб око аутономије Војводине 1961–1962. године*, Годишњак ФФ НС 2 (2011) 19–29.
- Бјелица, Слободан, *Наставак фракцијског сукоба међу војвођанским комунистима 1965–1966. године*, Истраживања 22 (2011) 479–490.
- Богдановић, Бранко, *Кокарде НОВЈ-ЈА 1944–1946*, Весник ВМ 38 (2011) 185–198.
- Богетић, Драган, *Југославија и свetsко тржиште капитала – америчка финансијска подршка југословенским развојним програмима крајем 50-тих година*, ТИ 3 (2010), 89–102.
- Богетић, Драган, *Југословенско-совјетски односи почетком 60-их година – разлика у Титовом и Хруščовљевом поимању начела мирољубиве коегзистенције*, Istorija 20. veka 3 (2011) 205–220.
- Богетић, Драган, *Razgovori Tito-Nikson oktobra 1971 – политичке импликације Вашиingtonске декларације*, Istorija 20. veka 2 (2011) 159–172.
- Богетић, Драган, *Tito i nevrstani. Iskušenja na putu stvaranja asocijacije vanblokovskih država*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 405–415.
- Богић, Красић, *Четници у ужичком крају 1941. године*, УЗ 35 (2011) 195–226.
- Божовић, Срђан, *Дивизија „Принц Еуген“*, Панчево : Народни музеј, 2011, 273 стр.
- Војовић, Вошко, *Eglise – société – Etat: L'Église orthodoxe serbe à la fin du Xxe et au début du XXIe siècle*, Balcanica 41 (2010), 231–266.
- Bondarev, Nikita, *Tito's Cult: Chronological Borders and Intensity*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 750–754.
- Бонцић, Драгомир, *Јосип Броз Тито у јужној Србији 1968*, ЛЗ 51 (2011) 343–360.
- Бонцић, Драгомир, *Пут у Палестину и палестински дневник професора Милоша Ердељана 1956/57*, у: Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати 9 (2011) прир. Богољуб Шијаковић, 255–267.

- Бонџић, Драгомир, *Сарадња Југославије и СССР-а у области нуклеарне енергије 1955–1965*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 317–332.
- Bondžić, Dragomir, *Titove titule. Josip Broz i naučne ustanove*, у: Tito – виђења и тумачења, у: Olga Manojlović Pintar, Београд 2011, 372–384.
- Velikonja, Mitja, *The Past With a Future: The Emancipatory Potential of Yugonostalgia*, у: Tito – виђења и тумачења, у: Olga Manojlović Pintar, Београд 2011, 562–581.
- Veljanovski, Novica, *Titove dileme o AVNOJ-u i o ustavnom uređenju Jugoslavije 1943–1946. Sa posebnim osvrtom na Republiku Makedoniju*, у: Tito – виђења и тумачења, у: Olga Manojlović Pintar, Београд 2011, 283–296.
- Veselinović, Janko P., *Ostvarivanje manjinskih i statusnih prava Srba u Republici Hrvatskoj i Hrvata u Republici Srbiji sa aspekta evropskih integracija ovih dveju zemalja*, у: Српско-хрватски односи у XX веку – двадесет година од почетка рата, Нови Сад 2011, 225–248.
- Vojtjehovski, Ondržej, *Aktiviranje jugoslovenskih informbiroovaca u Čehoslovačkoj 1968. godine*, у: Tito – виђења и тумачења, у: Olga Manojlović Pintar, Београд 2011, 466–485.
- Vučetić, Radina, *Diznizacija detinjstva i mladosti u socijalističkoj Jugoslaviji*, *Istorija 20. veka 3* (2011) 185–204.
- Вучетић, Радина, *Живот у социјализму: (1945–1980)*, Београд – Креативни центар 2011, 32 стр.
- Vučetić, Radina, *Između avangarde i cenzure. Tito i umetnost šezdesetih*, у: Tito – виђења и тумачења, у: Olga Manojlović Pintar, Београд 2011, 684–706.
- Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Београд: Службени гласник 2012, 473 стр.
- Врговић, Владимир, *Нови Сад: хроника 1944–1969*, Нови Сад – Прометеј 2011, 662 стр., [24] стр. с таблама
- Вријевић, Владан, *Ђаковица – „живи сведок пропасту српства“*, *Баштина 31* (2011) 197–215.
- Gašić, Ranka, *Osvrt na ulogu srpskih intelektualaca u događajima oko raspada SFRJ*, у: Српско-хрватски односи у XX веку – двадесет година од почетка рата, Нови Сад 2011, 75–104.
- Gašić, Ranka, *Staro sajmište u Beogradu – Judenlager Semlin – mesto namernog zaborava?* *Istorija 20. veka 2* (2011) 133–142.
- Gavrilović, Darko – Despotović, Ljubiša, *Jugoslavija – početak kraja*, *Istorija 20. veka 2* (2011) 109–118.
- Gavrilović, Darko – Đukić, Nemanja, *Politički, ekonomski i međunarodni faktori koji su uticali na razbijanje Jugoslavije*, у: Српско-хрватски односи у XX веку – двадесет година од почетка рата, Нови Сад 2011, 35–56.
- Geiger, Vladimir, *Sabirni i prolazni logor za folksdojčere u Velikoj Pisanici kod Bjelovara 1945*, *ТИ 1* (2011), 76–90.
- Глишић, Венцеслав, *Седмдесетогодишњица устанка у Србији 1941. године*, *УЗ 35* (2011) 15–52.
- Глушчевић, Миодраг Д., *Привредне прилике у ужичком и чачанском крају 1941. године*, *Историјска баштина 20* (2011) 135–170.

- Глушчевић, Миодраг, *Здравствене прилике у западној Србији 1941. године – установе, рањеници и санитет*, УЗ 35 (2011) 483–506.
- Goschler, Constantin, *The German-Izraeli Restitution Agreement: a Precedent for Historical Justice?* у: Српско-хрватски односи у XX веку – двадесет година од почетка рата, Нови Сад 2011, 23–32.
- Grigorov, Dmtar, *Antititovske/antijugoslovenske karikature u Bugarskoj (1948–1953). Slučaj Stršljen*, у: Тито – виђења и тумачења, ур. Olga Manojlović Pintar, Београд 2011, 731–738.
- Груев, Михаил, *Комунизам и хомосексуализам у Бугарској – 1944–1989*, Годишњак ДИ 3 (2010), 7–23.
- Gruhonjić, Dinko, *Presuda Gotovini: karakter rata u Hrvatskoj kroz medijsku prizmu, 20 godina posle (Analiza medijskog diskursa)*, у: Српско-хрватски односи у XX веку – двадесет година од почетка рата, Нови Сад 2011, 181–192.
- Gudac-Dodić, Vera, *Između javnog i privatnog: Tito o svakodnevici žena u socijalizmu*, у: Тито – виђења и тумачења, ур. Olga Manojlović Pintar, Београд 2011, 360–371.
- Гулић, Милан, *Команда речне пловидбе – управа ријечним саобраћајем у завршној фази Другог свјетског рата – 1944–1945*, ВИГ 2 (2011) 180–190.
- Гускова, Јелена, *Архивски документи о југословенско-совјетским односима крајем 60-тих година XX века*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 333–344.
- Давидовић, Горан, *Чачански равнаторци у устанку 1941. године*, УЗ 35 (2011) 305–352.
- Dević, Nemanja, *Smederevski okrug u proleće 1941. godine*, Istorija 20. veka 1 (2011) 127–139.
- Димитријевић, Бојан Б., *Војска Недићеве Србије: оружане снаге српске владе 1941–1945*, 1. изд., Београд – Институт за савремену историју 2011, 479 стр.
- Dimitrijević, Bojan B., *Dinamična promena – Zoran Đinđić stupa na čelo Demokratske stranke 1993–1994*, Istorija 20. veka 3 (2011) 77–90.
- Dimitrijević, Bojan, *Jugoslovenska armija – oslonac Titovog kulta ličnosti u prvim posleratnim godinama*, у: Тито – виђења и тумачења, ур. Olga Manojlović Pintar, Београд 2011, 797–818.
- Димитријевић, Бојан Б., *Јединице гарнизона Лесковац од 1945. до 2010. године*, ЛЗ 51 (2011) 277–298.
- Dimitrijević, Bojan B., *Nastanak nacionalnih pokreta otpora u Srbiji 1941. godine*, Istorija 20. veka 1 (2011) 87–102.
- Dimitrijević, Bojan B., *Neuspela intervencija – upotreba oklopnih jedinica JNA u ratu u Hrvatskoj 1991*, Istorija 20. veka 2 (2011) 87–102.
- Димитријевић, Бојан, *Септембар 1941: формирање Српске владе генерала Недића и њених оружаних одреда*, Историјска баштина 20 (2011) 31–56.
- Димић, Љубодраг, *Југословенско виђење Индонезије – перспективе сарадње у 50-им годинама XX века*, ВИГ 2 (2011) 84–100.
- Dobrivojević, Ivana, *Образовање у служби идеологије – просветни напори власти на српском селу 1945–1955*, Istorija 20. veka 3 (2011), 157–170.
- Dobrivojević, Ivana, *Slika jednog društva – životne prilike na srpskom selu 1945–1955*, Istorija 20. veka 2 (2011) 143–157.

- Dobrivojević, Ivana, „*Staro ne smije više nikad da se vrati*“. *Tito i privredna politika FNRJ 1945–1955. godine*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 347–359.
- Dragišić, Petar, *Tito i Austrijanci. Susreti Josipa Broza Tita sa vodećim ličnostima austrijske politike 60-ih i 70-ih godina*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 498–504.
- Duda, Igor, „*Rijetki trenuci odmora*“. *Tito i slobodno vrijeme*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 313–328.
- Думић, Оливера, *Рат или мир, неутралност Турске у Другом светском рату*, Весник ВМ 38 (2011) 167–184.
- Ђокић, Небојша, *Авио сервис савезних органа СФР Југославије*, Расински анали 9 (2011) 205–210.
- Ђорђевић, Бојан, *Неколико писама Милана Јовановића Стојимировића из периода окупације 1941–1944*, Прилози за КЈИФ 77 (2011) 217–227.
- Ђукобић, Исидор, *Шумадија у устанку 1941. године*, УЗ 35 (2011) 353–370.
- Живанов, Сава, *Русија и агресија НАТО на Србију*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 355–377.
- Живковић, Милутин, *Дешавања у Санџаку од јулског устанка до краја 1941. године*, Баштина 31 (2011) 247–272.
- Живковић, Милутин, *Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији (25–28. марта 1967. године) у светлу постбрионских дешавања у Покрајини*, Баштина 30 (2011) 135–151.
- Живковић, Никола, *Прилог расправи о националном саставу Жумберка*, Зборник о Србима у Хрватској 8 (2011) 319–334.
- Životić, Aleksandar, *Jugoslavija i nastanak Izraela 1945–1948*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 522–533.
- Животић, Александар, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд : Архипелаг: Институт за новију историју Србије, 2011, 750 стр.
- Животић, Александар, *Јужна Србија у ратним плановима ЈА/ЈНА (1947–1954)*, ЛЗ 51 (2011) 315–328.
- Животић, Александар, *Совјетски фактор југословенско-албанских односа (1945–1961)*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 287–300.
- Животић, Александар, *Форсирање песка: одред ЈНА на Синају (1956–1967)*, Београд : Медија центар Одбрана, 2011, 241 стр.
- Životić, Aleksandar, *Četničke jedinice Vojske Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu*, Istorija 20. veka 1 (2011) 39–47.
- Župarić-Pljić, Drago, *Razmatranja predstavnika zagrebačkih Srba o prekograničnoj suradnji Srba u Hrvatskoj sa Srbijom*, u: Srpsko-hrvatski odnosi u XX veku – dvadeset godina od početka rata, Novi Sad 2011, 269–287.
- Zvijer, Nemanja, *Slika Josipa Broza Tita u partizanskom ratnom spektaklu*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 718–730.
- Zdravković-Zonta, Helena, *Serbs as Threat: The Extreme negative Portrayal of the Serb „Minority“ in Albanian-language Newspapers in Kosovo*, Balcanica XLII (2011) 165–215.

- Зејак, Бранко К., *Милешевски крај у устаничкој 1941. години*, Ужички зборник 35 (2011) 245–262.
- Зец, Дејан, *Оаза нормалности или тужна слика стварности? Фудбал у окупираној Србији (1941–1944)*, Годишњак ДИ 3 (2011) 49–70.
- Ivanović, Vesna, *Izbjeglice – dvadeset godina poslije*, u: Srpsko-hrvatski odnosi u XX веку – dvadeset godina od početka rata, Novi Sad 2011, 249–268.
- Ивановић, Владимир, „Субота на банхофу“ – свакодневица југословенских радника на „привременом раду“ у СР Немачкој и Аустрији, Годишњак ДИ 1 (2011) 69–87.
- Ignjatović, Aleksandar, *Otvaranje i popularizacija. Muzej 25. maj i transformacija prostora Dedinja*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 601–615.
- Игрутиновић, Милан, *Живот и смрт Европске одбрамбене заједнице – поглед из Београд а*, ВИГ 2 (2011) 101–124.
- Илић, Александар, *Успомене, чињенице, упутства. Српско-чешка сарадња у раздобљу нормализације*, у: Од Мораве до Мораве II: из историје чешко српских односа, прир.и Верица Копривица, Александра Корда-Петровић, ур. чешког дела Вацлав Штјепанек, Нови Сад – Брно 2011, 231–241.
- Isić, Momčilo, „Deset godina komunističkog raja“. *Miloš Moskovljević o Titovim pogledima na ekonomsku politiku* (Dnevničke beleške 1949–1955. godine), u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 135–151.
- Jakovina, Tvrtko, *Tito's Yugoslavia as the Pivotal State of the Non-Aligned*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 389–404.
- Janjetović, Zoran, *Tito i popularna kultura*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 707–717.
- Јањетовић, Зоран, „Село моје лепше од Париза“ – народна музика у социјалистичкој Југославији, Годишњак ДИ 3 (2010), 63–89.
- Јанјић, Милутин, *Why did Tatiana Goricheva Return to and Believe in God: An Example of Religion Conversion Among Soviet Intelligentsia in the 60s and 70s*, у: Српска теологија данас 2011, прир. Богољуб Шијаковић, Београд 2012, 567–588.
- Jovanović-Marambo, Vojislav M., *Potruga za ukradenom istorijom: izveštaj o pljački srpskih istorijskih dokumenata u Drugom svetskom ratu i nastojanjima da se vrate Srbiji*, за штампу priredio Vladimir Davidović, 2. izd., Beograd – Izdavačka knjižara Jugoistok, 2011, 498 str.
- Јовановић, Жарко, *Ваљевски крај у устанку 1941*, УЗ 35 (2011) 371–386.
- Jovanović, Nebojša, *Pohod 169. motorizovane brigade JNA u Hrvatskoj 1991 – sećanje učesnika*, Istorija 20. veka 2 (2011) 103–108.
- Јојић, Ђорђе, *Моторне торпиљарке класе Орјен*, Весник ВМ 38 (2011) 129–142.
- Kamberović, Husnija, *Josip Broz Tito i nacionalni identitet Muslimana u Bosni i Hercegovini – dva viđenja*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 274–282.
- Карапанчић, Боривоје М., *Истина о крагујевачкој трагедији 21. октобра 1941. : плава књига*, Београд : Друштво Нова искра, 2011, 212 стр.

- Касаш, Александар, *Протокол о изручењу ратних злочинаца између Демократске Федеративне Југославије и Мађарске, из новембра 1945. године*, Истраживања 22 (2011) 431–439.
- Kežić, Danijel, *Pruga Beograd-Bar 1952–1976. Istorija finansiranja najvećeg infrastrukturnog projekta u socijalističkoj Jugoslaviji*, Истраживања 22 (2011) 455–476.
- Керкез, Слободан Ђ., *Идеолошке основе аграрне политике у окупираној Србији и село под окупацијом 1941–1945*, Баштина 31 (2011) 217–232.
- Керкез, Слободан Ђ., *Политика немачко-квислинских снага према сељаштву у окупираној Србији*, Баштина 30 (2011) 81–103.
- Klinton, Hilari Rodam, *Živa istorija*, prev. Mira Gligorijević et al., Beograd – Klub plus; Podgorica– Atlas fondacija 2011, VII, 454 str.
- Ковачевић, Миодраг, *Досељавање становништва у Змињак, Скрађане, Дуваниште, Петковицу и Рибаре од 1945. до 1980. године*, Музеум 12 (2011) 237–274.
- Кољанин, Драгица, *Ка новој историјској свести: настава историје у основним школама у Србији 1945–1947*, Истраживања 22 (2011) 441–454.
- Кољанин, Милан, *Идеологија и политика уништења Срба у НДХ*, VIG 1 (2011) 66–91.
- Koljanin, Milan, *Srbija u nemačkom „novom poretku“ 1941–1942*, Istorija 20. veka 1 (2011) 65–86.
- Koljanin, Milan, *Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, Istorija 20. veka 3 (2011) 143–156.
- Костић, Бошко Н., *За историју наших дана: одломци из записа за време окупације*, Београд – Друштво Нова Искра, 2011, 262 стр.
- Krestić, Vasilije, Đ., *Istoričar u vremenu prelomnih i sudbinskih odluka: (intervjui i izjave 1985–2010)*, Novi Sad – Prometej, 2011, 489 str.
- Крсмановић, Драган, *Војне формације 1941. године у Ужичком округу*, Историјска баштина 20 (2011) 83–106.
- Kuljić, Todor, *Titoizam: tri perspektive*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 539–551.
- Laković, Ivan, *Viđenje Tita u američkim dokumentima 1951–1958*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 437–447.
- Латас, Бранко, *Односи Дража Михаиловић – Недић – Немци у западној Србији 1941*, УЗ 35 (2011) 53–80.
- Litar Tavar, Katrin, *Tito: Glavna ličnost, vođa... uz druge. Ili kako dovesti u pitanje mit o imobilizmu za vreme socijalizma*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 89–100.
- Лопичић-Јанчић, Јелена, *Проф. др Алберт Вајс и Нирнбершки процес*, Анали ПФБ 2 (2011) 381–393.
- Лукић, Милован, *Диверзантске акције на саобраћајницама западне Србије у периоду јули-октобар 1941*, УЗ 35 (2011) 81–104.
- Лукић, Милован, *Рачанске партизанске јединице 1941. године*, Историјска баштина 20 (2011) 107–134.
- Маловић, Гојко, *Војна надлежност над ратним војним инвалидима у Југославији 1945–1948*, VIG 1 (2011) 114–143.

- Mansingh, Surjit, *Indian Perceptions of Marshall President Josip Broz Tito: Yesterday and Today*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 448–460.
- Marijan, Davor, *Rat u Hrvatskoj 1990–1991. Sudionici i značajke*, Istorija 20. veka 2 (2011) 55–74.
- Маринковић, Радован М., *Обавештења друштва српских писаца и уметника антифашиста*, УЗ 35 (2011) 543–548.
- Марковић, Живота, *Партизанско-четнички преговори и споразуми о међусобним односима и сарадњи у Србији 1941. године*, УЗ 35 (2011) 105–140.
- Марковић, Живота, *Ужички крај у устанку 1941. године*, Историјска баштина 20 (2011) 57–82.
- Marković, Predrag J., *Titova komunikaciona strategija kao politički činilac*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 655–669.
- Marković, Saša, *Diskurs o nacionalnom identitetu Srba u Hrvatskoj početkom 90-ih godina prošlog veka*, u: Srpsko-hrvatski odnosi u XX veku – двадесет година од почетка рата, Novi Sad 2011, 57–74.
- Марковић, Светислав Љ., *Пола века високог образовања у Чачку*, Зборник НМЧ 40 (2010), 221–238.
- Miletić, Aleksandar V., *Prijem delegacije britanskih laburista kod maršala Tita u okviru njihove prve posete Jugoslaviji, 1950. godine*, ТИ 1 (2011) 137–164.
- Миливојевић, Станојка, *Терор окупатора у ужичком крају 1941*, УЗ 35 (2011) 141–157.
- Милорадовић, Горан, *Die panzerhalle – цртежи 167. радног логора Осигек за немачке ратне заробљенике у Југославији*, Годишњак ДИ 1 (2011) 89–98.
- Милорадовић, Горан, *Дупло дно: културни, политички и обавештајни аспект односа ВОКС-а и Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР-ом 1945–1949. године*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 263–286.
- Miloradović, Goran, *Ljudi na strateškim mestima. Uzroci, posledice i smisao sukoba Josipa Broza Tita i Milovana Đilasa na Trećem (vanrednom) plenumu CK SKJ 1954. godine*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 199–231.
- Miloradović, Goran, *Trojanski konj imperijalizma preskače „gvozdeni zavesu“ – Jugoslavija kao totalitarna država i njena uloga u Hladnom ratu*, ТИ 1 (2011) 91–108.
- Милосављевић, Александар Лале, *Уметничка чета и прво уметничко партизанско позориште*, УЗ 35 (2011) 559–574.
- Милосављевић, Драгиша, *Трг партизана – градски трг у Ужицу, педесет година трајања (1961–2011. године)*, УЗ 35 (2011) 691–733.
- Мисаиловић, Илија, *Железница Ужица у ратним условима 1941*, Историјска баштина 20 (2011) 171–186.
- Mihailović, Srećko, *Kako građani Srbije vide Demokratsku stranku u poslednjoj deceniji 20. veka i prvoj deceniji 21. veka*, Istorija 20. veka 3 (2011) 91–108.
- Mišić, Saša, *Poseta Josipa Broza Tita Italiji 1971. godine*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 505–521.
- Nadoveza, Branko, *Uloga Josipa Broza Tita u definisanju srpskog etničkog prostora*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 297–309.

- Nedvědová, Milada Kateřina, *Miroslav Kvapil – predstaviteľ pražské univerzitní jugoslavi- stiky v letech 1959–2000*, Од Мораве до Мораве II: из историје чешко-српских односа, прир. Верица Копривица, Александра Корда-Петровић, ур. чешког дела Вацлав Штјепанек, Нови Сад – Брно 2011, 33–42.
- Недовић, Радисав С., *Устанички прогласи, саопштења и наредбе у Драгачеву 1941. године*, УЗ 35 (2011) 549–558.
- Никифоров, Константин, *Российско-сербские отношения во время югославского кризиса*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 345–354.
- Nikolić, Kosta, „I posle Tita – Tito“. *Održavanje i rušenje Titovog kulta u Srbiji 1980–1990*, у: Tito – виђења и тумачења, ур. Olga Manojlović Pintar, Београд 2011, 760–778.
- Николић, Коста, *Комунистичка партија Југославије и устанак у Србији 1941*, Историјска баштина 20 (2011) 9–30.
- Nikolić, Kosta, *Mit o komunističkom jugoslovenstvu*, Istorija 20. veka 1 (2011) 9–26.
- Николић, Коста, *О неким проблемима у раду организације Југословенске војске у Отаџбини на југу Србије 1942–1944*, ЛЗ 51 (2011) 255–276.
- Nikolić, Kosta, *Rat u Sloveniji 1991*, Istorija 20. veka 2 (2011) 9–34.
- Николић, Коста, *Србија у Титовој Југославији: (1941–1980)*, Београд – Завод за уџбенике, 2011, VIII, 422 стр., 12 стр. с таблама
- Nikolić, Kosta, *The Serbian Political Emigration in Western Europe 1945–1956*, translated from Serbian by Nenad M. Peleš, 1st ed. – Belgrade: Institute of Contemporary History, 2011, 302 str., ilustr.
- Николић, Коста, *Устанак у Србији 1941 – историјске последице*, *Museum* 12 (2011) 177–236.
- Nikolić, Kosta, *Humanistička inteligencija i obnavljanje parlamentarizma u Srbiji*, Istorija 20. veka 3 (2011) 57–76.
- Novak, Viktor, *Magnum Crimen: half a century of clericalism in Croatia: dedicated to the known and unknown victims of clericalism. Vol. 1*, transl. Vidosava Janković, Jagodina – Gambit, 2011, XLIII, 680 str.
- Pavlović, Momčilo, *Zatiranje političkog pluralizma u Srbiji 1945–1948*, Istorija 20. veka 3 (2011) 9–24.
- Павловић, Момчило – Цветковић, Срђан, *Књига стрељаних 1944/1945 – југ Србије – жртве комунистичког терора после 12. септембра 1944. у Јабланичком округу*, ЛЗ 51 (2011) 447–468.
- Папић, Радивоје, *Ужички партизански одред 1941. године*, УЗ 35 (2011) 159–193.
- Паукловић, Давор, *Priprema rata: proslava 600. obljetnice Kosovske bitke kod Knina u srpnju 1989*, у: Српско-хрватски односи у XX веку – двадесет година од почетка rata, Нови Сад 2011, 161–180.
- Pelikán, Jan, *Plzeňské, 13. pramen, sběr hub a naleziště uranu. Črta k mentalitě vůdců socialistického Československa a federativní Jugoslávie*, у: Од Мораве до Мораве II: из историје чешко-српских односа, прир. Верица Копривица, Александра Корда-Петровић, ур. чешког дела Вацлав Штјепанек, Нови Сад – Брно 2011, 221–239.

- Pelikan, Jan, *Pristup Titovog režima Kosovu krajem pedesetih godina*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 235–246.
- Perica, Vjekoslav, *Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titoizma. Proturječja između Titovog kulta i kulta narodnih heroja Jugoslavije*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 582–597.
- Perović, Latinka, *Dobrica Ćosić o Josipu Brozu Titu. Skica za istraživanje političkog i intelektualnog odnosa*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 152–198.
- Perović, Latinka, *Josip Broz Tito: Različite istorijske perspektive*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 19–27.
- Петровић, Ненад Ж., *Совјетска свакодневица посматрана очима југословенских дипломата 1953–1962. године*, VIG 1 (2011) 144–166.
- Petrović, Tanja, *Otac svih jugoslovenskih naroda i narodnosti. (Re)interpretacije patrijarhalne figure J. B. Tita u sećanjima bivših Jugoslovena*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 626–638.
- Petrović, Vladimir, *Havana 1979: labudova pesma Titove lične diplomatije*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 416–433.
- Petzer, Tatjana, *Tito's Archipelagos: Liminal Spaces of the Third Path*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 670–683.
- Пилиповић, Радован, *Мучеништво српских архијереја 1941*, Црква 2011, 128–139.
- Пилчевић, Ђорђе, *Партизанска штампа у западној Србији 1941*, Историјска баштина 20 (2011) 201–218.
- Pogačar, Martin, *Osavremenjivanje mita maršala Tita: Digitalne sadašnjosti poništenih prošlosti*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 639–641.
- Попадић, Милан, *Простор заборав: градски парк у Новом Пазару*, НЗ 34 (2011) 137–151.
- Поповић, Радован, *Српски књижевни зверињак: књижевни живот Србије 1944–2000*, Београд – Службени гласник, 2011, 741 стр.
- Premk, Martin, *Sukob JNA i Teritorijalne odbrane Slovenije u Ljubljanskoj pokrajini 1991*, Istorija 20. veka 2 (2011) 35–54.
- Пузовић, Владислав, *Устројство Цркве у православном расејању у светлости полемике између Александра Шмемана и представника Руске заграничне Цркве*, у: Српска теологија данас 2011, прир. Богољуб Шијаковић, Београд 2012, 549–566.
- Пузовић, Предраг, *Двадесет година од упокојења Патријарха српског Германа*, Црква 2011, 144–149.
- Пузовић, Предраг, *Рад Светог архијерејског сабора 1947. године*, Богословље 1 (2011) 152–171.
- Радаковић, Страхиња, *Оснивање Галерије слика „Сава Шумановић“ у Шиду и посета Јосипа Броза граду 1965*, Споменица ИАС 10 (2011) 197–203.
- Радовановић, Јован, *Елементи државности Ужичке републике*, УЗ 35 (2011) 463–482.
- Радовановић, Милан, *Поједини економски аспекти организованог исељавања Јевреја у Израел 1948–1949. године*, Годишњак ДИ 3 (2011) 81–102.

- Радовић, Слободан, *Културне прилике у Ужицу у периоду 24. септембар – 30. новембар 1941*, Историјска баштина 20 (2011) 187–200.
- Radojević, Mira, *Jugoslovenska posleratna emigracija i Josip Broz Tito. Naša reč o sukobu sa IB-om, 1948–1949*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 101–116.
- Радојевић, Мира, *Српско-чешка сарадња током Другог светског рата*, у: *Од Мораве до Мораве: из историје чешко-српских односа. 2.*, прир.и Верица Копривица, Александра Корда-Петровић, ур. чешког дела Вацлав Штјепанек, Нови Сад – Матица српска; Vrno – Matica moravská, 2011, 141–159.
- Раковић, Александар, *Бит мода, рокенрол и генерацијски сукоб у Југославији 1965–1967*, Етноантрополошки проблеми 3 (2011) 745–762.
- Раковић, Александар, *Међуевропски дијалог Србије и Индонезије (2011) позитивно искуство у државној политици Србије*, у: Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати 10 (2011) прир. Богољуб Шијаковић, 353–399.
- Раковић, Александар, *Рокенрол у Југославији 1956–1968: изазов социјалистичком друштву*, Београд – Архипелаг, 2012, 621 стр.
- Ранковић, Драгутин Ј., *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944: искуство једног Београђанина*, прир. и уводну студију написали Наташа Милићевић, Душан Никодијевић. – Београд – Институт за новију историју Србије, 2011, 894 стр.
- Реџе, Воџо, *Slovinci i Tito u prošlosti i danas*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 262–273.
- Ристановић, Јелена, *Организација народне власти и позадинског живота на слободној територији 1941. године*, УЗ 35 (2011) 417–462.
- Ристановић, Раде, *Ликвидација као један од облика борбе комунистичких илегалца у Београд у током 1941. године*, ВИГ 2 (2011) 50–70.
- Ристовић, Милан, *Један документ о стању на југословенским универзитетима и факултетима после Другог светског рата*, Годишњак ДИ 3 (2010), 91–109.
- Roksandić, Drago, „*Bratstvo i jedinstvo*“ u *političkom govoru jugoslovenskih komunista 1919–1945*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 28–42.
- Савић, Мирјана, *Позориште у Краљеву 1945–1956*, Наша прошлост 12 (2011) 143–162.
- Самарџић, Милослав, *Крвави Васкрс 1944: савезничка бомбардовања српских градова*, Београд – Уна пресс, 2011, 108 стр., фотогр.
- Samardžić, Nikola, *Kontroverze kontroverzi: Suočavanje s jugoslovenskim kontraverzama. Inicijativa naučnika*, БИГ 2 (2011) 251–264.
- Samardžić, Nikola, *Titov režim i jugoslovenska kultura: represija, konsolidacija i kolaboracija*, Zbornik Seminara za studije moderne umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu 7 (2011) 61–76.
- Сегић, Дејан, *Четници и капитулација Италије 1943*, ВИГ 1 (2011) 194–224.
- Селимовић, Салих, *Сјенички крај 1941. године*, УЗ 35 (2011) 263–286.
- Selinić, Slobodan, „*Lik komunista*“ u *jugoslovenskoj diplomatiji 1945–1952*, Istorija 20. veka 3 (2011) 171–184.

- Selinić, Slobodan, *Pogledi Josipa Broza na neke probleme jugoslovenskog društva šezdesetih godina 20. veka*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 329–346.
- Селинић, Слободан, *Поглед из Београд а на Чехословачку. Слика Чехословачке у југословенској јавности 1945–1955*, у: Од Мораве до Мораве II: из историје чешко српских односа, прир. Верица Копривица, Александра Корда-Петровић, ур. чешког дела Вацлав Штјепанек, Нови Сад – Брно 2011, 161–186.
- Селинић, Слободан, *Посета Јосипа Броза Лесковцу 1953. године*, ЛЗ 51 (2011) 329–342.
- Селинић, Слободан, *Рад партијских организација у југословенској дипломатији 1948–1952*, Архив 1–2 (2011) 83–98.
- Селинић, Слободан, *Совјетска пропаганда у Југославији 1945–1961*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 301–313.
- Селинић, Слободан, *Сукоб двојице југословенских обавештајаца у Бугарској 1946/47 – Антун Колендић и Војо Ристић*, VIG 2 (2011) 191–201.
- Симијановић, Јован, *Избеглице са Косова и Метохије у Рашкој у Другом светском рату*, Баштина 31 (2011) 233–246.
- Симијановић, Јован, *Утицај миграција са Косова и Метохије на демографски развој Краљева у периоду након Другог светског рата*, Баштина 30 (2011) 117–133.
- Славковић, Божица, *Дезертирања Албанаца из Југословенске армије након ослобођења Косова и Метохије – 1944. и 1945*, VIG 1 (2011) 92–113.
- Словић, Срђан, *Дејтонски мировни споразум – историјска позадина, припрема и резултати*, Баштина 31 (2011) 335–352.
- Sovilj, Milan, *Josip Broz Tito i čehoslovačka javnost 1945–1948. godine*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 489–497.
- Совиљ, Милан, *Југословенско-Чехословачка културна друштва и организације 1945–1948. године*, у: Од Мораве до Мораве II: из историје чешко српских односа, прир. Верица Копривица, Александра Корда-Петровић, ур. чешког дела Вацлав Штјепанек, Нови Сад – Брно 2011, 187–220.
- Stamova, Marijana, *Albanska manjina и Titovoj Jugoslaviji kao faktor и jugoslovenskoj-albanskim odnosima (1945–1953)*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 247–261.
- Станић, Биљана, *Фотографије Ристе Марјановића 1941–1945. из збирке Музеја града Београд а*, Београд – Музеј града Београд а, 2011, 334 стр.
- Стевановић, Зоран – Прокић, Небојша – Динчић, Александар, *Делиградски корпус Југословенске војске у отаџбини : на фотографијама и документима*, Алексинац – Центар за културу и уметност, 2011, 250 стр.
- Стефановић, Славица, *Из споменичке баштине НОБ-а 1941. у западној Србији*, УЗ 35 (2011) 627–690.
- Stojanović, Aleksandar, *Projekat industrijalizacije zemlje po Srpskom civilnom/kulturnom planu (1942–1944)*, TI 3 (2010), 55–73.
- Stojanović, Dubravka, *Noga и vratima. Prilozi za političku biografiju Biblioteke XX vek*, Beograd 2011.
- Стојковић, Живан, *Културна панорама Лесковца IV – културне активности у првој послератној години*, ЛЗ 51 (2011) 173–190.

- Суботић, Војислав, *Стари Влах у 1941. години*, УЗ 35 (2011) 227–244.
- Суботић, Драган, *Чачански одред 1941. – оснивање и дејства*, УЗ 35 (2011) 287–304.
- Sunić, Tomislav, *Nova evropska desnica*, Istorija 20. veka 3 (2011) 239–256.
- Sfetas, Spyrridon, *From Ankara to Bled: Marshal Tito's Visit to Greece (June 1954) and the Formation of the Balcan Alliance*, Balcanica XLII (2011) 133–163.
- Тасић, Дмитар, *Оснивање и рад јединица Народне одбране у јужној Србији 1944–1945. године*, ЛЗ 51 (2011) 299–314.
- Терзић, Милан, *Губици четника Драже Михаиловића на Зеленгори и Сутјесци – мај 1945*, VIG 2 (2011) 71–83.
- Терзић, Милан, *Нобеловац и политика (Мисија Алберта Сент Ђерђија у Турској 1943)*, Годишњак ДИ 3 (2011) 71–80.
- Терзић, Милан, *Превага прагматизма – прилог разумевању британско-југословенских односа у Другом светском рату*, VIG 1 (2011) 45–65.
- Terzić, Milan, *Titov vojni i politički uspon u Drugom svetskom ratu*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 755–759.
- Тијанић, Светислав, *Отпор окупатору и ужичка штампа 1941. године*, УЗ 35 (2011) 507–542.
- Тимотијевић, Милош, *Индустријализација Чачка 1944–1956*, Зборник НМЧ 40 (2010), 239–268.
- Timofejev, Aleksandar, „Nije to borba za vlast između pojedinih lica, već konflikt između ideja i trendova...“ – *sovjetsko viđenje političkih transformacija u Jugoslaviji 1966–1968*, ТИ 3 (2010), 115–125.
- Тимофејев, Алексеј, „Руски фактор“ и *Други светски рат у Југославији од 1941–1945. године*, у: Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 253–262.
- Timofejev, Aleksej, *Sovjetski uticaj i Josip Broz Tito uoči izbijanja ustanka u Jugoslaviji 1941. godine*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 741–749.
- Торкар, Блаж, *Прве америчке војне мисије „Амазон“ и „Алум“ међу словеначким партизанима*, VIG 2 (2011) 160–179.
- Трипковић, Ђоко, *Kardelj-Hariman – „šta posle Tita“*, Istorija 20. veka 2 (2011) 173–186.
- Трипковић, Ђоко, *Obnova političkog dijaloga na najvišem nivou između Beograda i Moskve početkom 70-ih godina 20. veka*, Istorija 20. veka 3 (2011) 221–238.
- Ђаловић, Драган, *Политизација уметности у послератној Југославији*, Зборник МС за друштвене науке 137 (2011) 533–546.
- Ђосић, Добрица, *У туђем веку: лична историја једног доба – од 4. јануара 2000. до 15. марта 2003*, 4. изд. - Београд : Службени гласник, 2011, 377 стр.
- Убипариповић, Драгомир, *Ратни дневник сарајевског свештеника – дневник живота Цркве и личних доживљаја током рата у Сарајеву 1992. године*, Стари Бановци, Београд – Бернар, 2011, 274 стр.
- Hofman, Ana, „*Druga Tita rodila je vila*“. *Kako se pevalo (o) Titu*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 615–625.
- Цвејић, Небојша, *Шабачки крај у устанку 1941. године*, УЗ 35 (2011) 387–416.

- Cvetković, Dragan, *Holokaust u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj – numeričko određenje*, Istorija 20. veka 1 (2011) 163–182.
- Cvetković, Srđan, *Kradljivci tuđih leđa – obračun sa anarholiberalističkim grupama u SFRJ posle 1968*, Istorija 20. veka 3 (2011) 39–56.
- Cvetković, Srđan, *Обрачун s „tehnomenađerijom“ – osude privrednika za „podrivanje ekonomske osnove društva“ posle pada srpskog liberalnog rukovodstva 1972. godine*, TI 1 (2011) 109–126.
- Cvetković, Srđan, *Pregled uhapšenih i streljanih od Ozne na teritoriji Vojvodine do 20. juna 1945*, Istorija 20. veka 1 (2011) 189–200.
- Škiljan, Filip, *Bošnjaci/muslimani na Kordunu 1991. i dvadeset godina kasnije – studija slučaja*, u: Srpsko-hrvatski odnosi u XX veku – dvadeset godina od početka rata, Novi Sad 2011, 119–159.
- Škodrić, Ljubinka, *Prosvetni radnici u ideologiji vlade Milana Nedića 1941–1944*, Istorija 20. veka 1 (2011) 151–162.
- Шовљаков, Маја, *Два документа Анкетне комисије о злочинима Немаца у Другом светском рату на тлу Војводине*, Споменица ИАС 10 (2011) 152–180.
- Štěpánek, Václav, *Dušan (Duško) Kvapil – srbský bohemista, překladatel a přední propagátor česko-srbské uzájamnosti*, Од Мораве до Мораве II: из историје чешко српских односа, прир.и Верица Копривица, Александра Корда-Петровић, ур. чешког дела Вацлав Штјепанек, Нови Сад – Брно 2011, 13–20.
- Štrbac, Čedomir, *Zapisi iz Indije (1997–2002)*, Beograd – Altera – Akademija za diplomatiju i bezbednost, 2011, 909 str.
- Šušević, Izudin, *Dnevnik događaja u Novom Pazaru od 2. oktobra do 20. decembra 1941. godine*, H3 34 (2011) 227–240.

ОПШТА ИСТОРИЈА

- Аврамовић, Сима – Станимировић, Војислав, *Упоредна правна традиција*, 7. изд. – Београд : Правни факултет Универзитета, 2011, 340 стр.
- Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti – kultura sećanja i politika povesti*, Beograd – Biblioteka XX vek – Knjižara Krug, 2011, 403 str.
- Asman, Jan, *Kultura pamćenja – pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, preveo s nemačkog Nikola B. Cvetković, Beograd – Prosveta, 2011, 363 str.
- Балакијан, Питер, *Река Тигар у пламену – историја геноцида над Јерменима и реакција Америке*, превод са енглеског Невена Мрђеновић, Београд – Завод за уџбенике 2011, 419 стр.
- Блед, Жан-Пол, *Бизмарк*, превела с француског Соња Бата, Београд – ННК интернационал, 2011, 336 стр.
- Bruk, Henri, *Divlji zapad*, s engleskog prevela Nada Arbutina, Beograd – Akia M. Princ, 2011, 150 str.
- Вандерверт, Вилијам К., *Говори индијанских поглавица*, превео са енглеског Марко Миладиновић, Београд – Утопија, 2011, 206 стр., [16] стр. с таблама
- Гавриловић, Дарко, *Буђење Европе – од антике до краја средњег века*, 1. изд. – Сремски Карловци – Каирос, 2011, 348 стр.

- Dibi, Žorž, *Društvo u XI i XII veku u makonskom kraju*, prevela s francuskog Mima Aleksendrić, Sremski Karlovci, Novi Sad – Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2011, 660 str.
- Đurić, Miloš N., *Istorija helenske književnosti*, 2. Deretino izd. – Beograd – Dereta, 2011, 898 str.
- Elijade, Mirča, *Rasprava o istoriji religija*, preveo sa francuskog Dušan Janić, s predgovorom Žorža Dimezila., Novi Sad – Akademaska knjiga, 2011, 542 str.
- Енценсбергер, Ханс Магнус, *Хамерштајн или непоколебљивост: немачка историја*, са немачког превеле Босилка Милакара и Ана Милакара, Нови Сад – Прометей, 2011, 341 стр.
- Enciklopedija drevnih mitova i kultura*, prevod sa engleskog Aleksandra Barać Grujin, Sremska Mitrovica – Imprimator, 2011, 718 str.
- Ilustrovana istorija sveta*. 2, Drevni svet od 900. pre n. e. – 430. n. e, ur. Bojana Dođić; prevod s engleskog Nebojša Mirilović, 2. izd. – Beograd – Mladinska knjiga, 2011, 192 str., [1] presavijen list
- Izmišljanje tradicije*, Erik Hobsbom, Terens Rejndžer (ur.), prevele sa engleskog Slobodanka Glišić i Mladena Prelić, 2. izd., Zemun – Biblioteka XX vek – Krug, 2011, 461 str.
- Istorija Vizantije*, priredio Siril Mango, preveli Maša Miloradović, Predrag J. Marković. – 2. Deretino izd. – Beograd – Dereta, 2011, 349 str., XXIV str. s tablama
- Istorija prijateljstva*, priredila Barbara Kejn, preveli sa engleskog Mirko Jakovljević i Tijana R. Spasić. – Beograd – Clio, 2011, 510 str.
- Историја српске филозофије*. 1, прир. Ирина Деретић, 1. изд. – Београд – Евро-Ђунти 2011, 614 стр.
- Jakšić, Milomir – Prašević, Aleksandra, *Istorija ekonomije*, 2. izd. – Beograd – Ekonomski fakultet, Centar za izdavačku delatnost, 2011, 8, 547 str.
- Јордовић, Иван, *Стари Грци – портрет једног народа*, 1. изд. – Београд – Завод за уџбенике – Балканолошки институт САНУ, 2011, 534 стр.
- Камерон, Рондо – Нил, Лари, *Кратка економска историја света од палеолитског доба до данас*, превела са енглеског Весна Петровић. – Београд – Службени гласник, 2011, 709 стр.
- Кампанини, Масимо, *Историја Средњег истока 1798–2006*, превела с италијанског Нела Бритвић, Београд – Clio, 2011, 233 стр.
- Кодер, Јоханес, *Византијски свет: увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, превод Влада Станковић; поговор Радивој Радић, – 1. изд. – Београд – Утопија, 2011, 303 стр.
- Lakarijer, Žak, *Rečnik zaljubljenika u Grčku*, preveo sa francuskog Milan Komnenić, 2. izd. – Beograd – Službeni glasnik, 2011, 430 str.
- Larousse drevne civilizacije*, priredila Katrin Sal, preveli s francuskog Gordana Breberina, Dejan Stojiljković, Vladimir D. Janković, 2. izd., Beograd – Laguna, 2011, 335 str.
- Liutprand iz Kremone, *Dva poslanstva u Konstantinopolj*, preveo i priredio sa latinskog Dejan Acović. – Loznica – Karpos, 2011, 81 str.

- Nurdberg, Mihael, *Dinamični srednji vek*, prevela Jelena Loma, Beograd – Evoluta, 2011, 284 str.
- Paris, Edmund, *Tajna istorija Jezuita*, prevod Miloš Ćapin, Nebojša Vujasinović, 1. izd. – Beograd – Metaphysica, 2011, 244 str.
- Pasturo, Mišel, *Plava – istorija jedne boje*, preveo sa francuskog Milan Komnenić, Beograd : Службени гласник, 2011, 205 str.
- Пеликан, Јарослав, *Хришћанско предање – историја развоја догмата. Том 3, Развој средњовековне теологије (од 600. до 1300. године)*, превод Ана Новаковић, Београд – Службени гласник 2011, 406 стр.
- Пеликан, Јарослав, *Хришћанско предање – историја развоја догмата. Том 4, Реформација Цркве и догме (од 1300. до 1700. године)*, превод Андријана Младеновић, Београд – Службени гласник, 2011, 565 стр.
- Поповић, Мирослав, *Фратри и јереси – духовни покрети на Западу дванаестог и тринаестог века*, Београд – Универзитет, Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, 2011, 192 стр.
- Поповић, Радомир В., *Хришћанство у историји: зборник студија из црквене историје*, Београд – Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања, 2011, 499 стр.
- Пушић, Радосав, *Време уписано у сликама: огледи из друштвене и културне историје Кине*, Београд – Плато Books – B&S 2011, 238 стр.
- Сајловић, Мирко, *Милански едикт у контексту реформи III и IV века*, Београд – Висока школа – Академија Српске православне цркве за уметности и конзервацију 2011, 89 стр.
- Сић, Magdolna, *Formiranje prava rimske imperije i pozno rimsko zakonodavstvo: harmonizacija prava i stvaranje jedinstvenog pravnog poretka u toku rimske istorije*, Novi Sad – Vojvođanska akademija nauka i umetnosti 2011, 309 str.
- Skaskin, Vajnštajn, *Istorija srednjeg veka. 2*, prev. Miroslav Marković, Olga Božić, Ivan Božić, Beograd – Naučna KMD, 2011, VI, 464 str.
- Struve, V. V. – Kalistov, D. P., *Stara Grčka*, s ruskog prevela Nina Kožemjakin, Novi Beograd – Marso, 2011, 666 str.
- Сфранцес, Георгије, *Хроника: над Византијског царства*, превео и прир. Младен Станковић, Београд – Предањске студије, 2011, 284 стр.
- Udaljcov, Kosminski, Vajnštajn, *Istorija srednjeg veka. 1*, preveli Miroslav Marković i Ivan Božić, Beograd – Naučna KMD, 2011, XVI, 461 str.
- Hakov, Džengiz, *Istorija savremene Turske*, prevod i predgovor Vladan Virijević, Prizren – Centar za turkološka istraživanja Balkana, 2011, 432 str.
- Хобхаус, Хенри, *Клице промена: шест биљака које су преобразиле човечанство*, превела с енглеског Тамара Петелин, редактура превода Татјана Бижић, Београд – Алгоритам, 2011, 364 стр.
- Шаркић, Срђан, *Историја државе и права I – основи светске правне историје*, Нови Сад – Правни факултет, 2011, 151 стр.
- Šarkić, Srđan, *Osnovi pravne istorije*, 5. izd. – Beograd – Pravni fakultet Univerziteta Union – Službeni glasnik, 2011, 177 str.
- Šmale, Wolfgang, *Istorija muškosti u Evropi (1450–2000)*, preveo s nemačkog Vladimir Babić, Beograd – Klio, 2011, 346 str.

Шнидевинд, Вилијам М., *Како је Библија постала књига : текстуализација древног Израила*, превод са енглеског Иван Недић, Крагујевац – Каленић, 2011, 351 стр.

ИСТОРИОГРАФИЈА, ПОМОЋНЕ ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ И МЕТОДОЛОГИЈА

- Алексић, Будимир Р., *Однос Призренске лиге према Црној Гори по тумачењу Богумила Храбака*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 23–36.
- Антолович, Михаел, *Историографија са француским нагласком* (Питер Берк, *Француска историјска револуција. Школа „Анала“ 1929–1989*), Летопис МС 4 (октобар 2011), 713–718.
- Антоловић, Михаел, *Магнит опус* Чедомира Попова – Историја Европе у „дугом 19. веку“, Зборник МСИ 83 (2011) 159–182.
- Атлагих, Марко П., *Племство и грбови у дјелима Богумила Храбака с посебним освртом на породице Брњаковић и Смиљанић*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 57–70.
- Башчаревић, Иван М., *Привреда на Косову и Метохији у делу академика Богумила Храбака*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 89–110.
- Берић, Душан М., *Слика велике источне кризе 1875–1878. у делу Богумила Храбака*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 111–120.
- Берк, Питер, *Француска историјска револуција: школа „Анала“ 1929–1989*, превео с енглеског Бранко Момчиловић, Сремски Карловци, Нови Сад – Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 2011, 206 стр.
- Библиографија академика Симе Ђирковића*, прир.: Славица Мереник, Невен Исаиловић, Властимир Ђокић, ур. Срђан Рудић, Београд – Историјски институт, 2011, 156 стр.
- Вјелажас, Миле – Кривокапић-Јовић, Gordana, *Prilozi iz naučne kritike - srpska historiografija i svet (uticaj jugoslovenske krize na strani i domaći historiografiju)*, Beograd – Institut za noviju istoriju Srbije, 2011, 411 str.
- Божић, Софија, *Аустроугарска и прогон Срба у Босни и Херцеговини* (Ђорђе Микић, *Аустроугарска ратна политика у Босни и Херцеговини 1914–1918*), Летопис МС 4 (октобар 2011), 711–713.
- Бошков, Светозар, *Грчка религија и митологија у уџбенику Константина Бојића*, у: Антика и савремени свет: религија и култура, ур. Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2011, 13–25.
- Бошков, Светозар, *Историја као наука у уџбеницима Стојана Бошковића*, Истраживања 22 (2011) 325–331.
- Виријевић, Владан А., *Богумил Храбак на Сеоским данима Сретена Вукосављевића*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 121–136.

- Водич Историјског архива „Тимочка крајина“ Зајечар, приредила Надежда Педовић, Зајечар – Историјски архив „Тимочка крајина“, 2011, 588 стр.
- Gabrič, Aleš, *Titova podoba v slovenskih učbenikih*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 819–829.
- Graovac, Igor, *Prilozi o raspadu druge Jugoslavije na skipovima dijaloga povjesničara/istoričara*, u: Srpsko-hrvatski odnosi u XX veku – dvadeset godina od početka rata, Novi Sad 2011, 105–118.
- Ђокић, Весна – Опојевлић Хофман, Лидија, *Министарство иностраних послова Краљевине Југославије – Дирекција за уговоре 1919–1929 (1915–1930)*, Архив 1–2 (2011) 41–56.
- Ђуровић, Смиљана Д., *Богумил Храбак – један од оснивача историографске школе савремене историје Југославије настале у Одељењу за историјске науке Института друштвених наука и Института за савремену историју у Београду у у другој половини 20. века*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 157–174.
- Елезовић, Далибор М., *Рецепције нововековне историје Никшића (Прилог разумевању и тумачењу монографије Никшић до почетка XIX века Богумила Храбака)*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 175–186.
- Елезовић, Далибор, *Турска у рукописној историји света с краја XVIII века – прилог проучавању развоја историографске мисли епохе просветитељства*, Зборник радова ФФП 41 (2011) 409–417.
- Живковић Христић, Зоран, *Биографија и библиографија радова проф. др Бориславе Лилић*, ВЗ 8 (2011) 307–328.
- Зарковић, Божидар В., *Градска насеља средњег века у делу Богумила Храбака*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 187–202.
- Zdraveva, Milka P., *Iz istorije Makedonije u 19. i početkom 20. veka po istraživanjima akademika Bogumila Hrabaka*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 203–214.
- Исић, Момчило Ж., *Богумил Храбак о Старој Рашкој у Краљевини Југославији*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 215–234.
- Јакшић, Дејан, *Срем у документима фондова Бачко-бодрошке, Торонталске и тамишке жупаније XVIII века*, Споменица ИАС 10 (2011) 263–275.
- Јанчева, Ljubica, *Ličnost Josipa Broza Tita u savremenoj makedonskoj historiografiji*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 842–847.
- Јечменица, Дејан, *Библиографија Старог српског архива – књиге 1–10 (2002–2010)*, ССА 10 (2011) 1.
- Јечменица, Дејан, *Преглед објављених исправа, објашњаваних установа и појмова, просопографских и топографских података у првих десет књига Старог српског архива*, ССА 10 (2011) 2.
- Јовановић, Владислав, *Од бурног почетка до српске заставе на Белој кући (Драгољуб Р. Живојиновић, У потрази за заштитником. Студије о српско-америчким везама 1878–1920. године)*, Летопис МС (октобар 2011), 681–686.

- Jovanović, Miroslav, *Tri Titove Jugoslavije: moćna, napredna i zločinačka. Tri kontekstualna okvira istoriografskih tumačenja istorije socijalističke Jugoslavije*, u: Tito – viđenja i tumačenja, ur. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 552–561.
- Калезић, Немања М., *Библиографија штампане Народне радикалне странке 1881–1915*, СС 2 (2011) 307–328.
- Крестић, Василије Ђ., *Од сељачета и чобанчета до угледног историчара. Поводом стогодишњице рођења историчара Јеремије Митровића*, Зборник МСИ 83 (2011) 183–188.
- Кривошејев, Владимир, *Видови правног статуса музеја – Приватизација музеја као императив ефикасне и ефективне реализације друштвено корисних задатака*, Гласник ИАВ 45 (2011)
- Лакић, Зоран, *Нова сазнања о међуратној Југославији* (Милић Ф. Петровић, Државни родослов Краљевине Југославије), Летопис МС (октобар 2011), 707–710.
- Линда, Јаромир, *Библиографија Душана Квапила (11. 08. 1934. Осиејек – 21. 07. 2009. Београд)*, у: Од Мораве до Мораве II: из историје чешко-српских односа, прир. Верица Копривица, Александра Корда-Петровић, ур. чешког дела Вацлав Штјепанек, Нови Сад – Брно 2011, 21–32.
- Љубомировић, Ирена, *Допринос Николе Вулића античкој епиграфици у Србији*, Зборник МС за класичне студије 13 (2011) 231–245.
- Љушић, Радош, *Полемика Јанковић-Чубриловић*, Анали ПФБ 1 (2011) 400–412.
- Мадих, Милча, *Библиографија историографских издања о ваљевском крају објављених 2011. године*, Гласник ИАВ 45 (2011)
- Маликовић, Драги Р., *Богумил Храбак о односима Дубровника и италијанских република од XV до XVIII века*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 243–264.
- Маловић-Ђукић, Марица Д., *Влашке скупине у источној Херцеговини (данас Црној Гори) с посебним освртом на Влахе Дробњаке, Бањане, Риђане и Влахе Пиве у делу Богумила Храбака*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 265–276.
- Марковић, Марина, *О Десанки пером и сликом – Стална поставка у Новој школи у Бранковини*, Гласник ИАВ 45 (2011)
- Марковић, Оливера, *Тумачење историје Византије у совјетском моделу уџбеника у Бугарској и Југославији 1945–1953*, Годишњак ДИ 2 (2011) 51–66.
- Марковић, Саша М., *Истраживачки домети професора Храбака о политичкој историји Војводине 1918–1929*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 277–292.
- Маројевић, Никола Ј., *Храбаково расвјетљавање положаја католика у Србији од 15. до 17. века*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 293–304.
- Марсенић, Милош М., *Јевреји у научном делу Богумила Храбака*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 305–326.
- Мереник, Славица, *Библиографија и регистар личних имена часописа ВЗ 1–7, ВЗ 8* (2011) 343–358.

- Миливојевић, Снежана М., *Студије Богумила Храбака о стварању арбанства и арбанашке државе*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 327–336.
- Милошевић, Милева, *Ратна 1941. година у ужичком крају у фондovima и збиркама Историјског архива у Ужицу*, Историјска баштина 20 (2011) 219–238.
- Миљковић, Ема, *Исламизација као тема југословенске историографије – 1950–2000*, ЦС 8 (2011) 371–384.
- Мишић, Синиша – Ђокић, Небојша, *Капија Поморавља у историјској и војно стратегијској географији*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 109–152.
- Mrgić, Jelena, *Cives et civitates – Urban Studies in Recent Serbian Historiography*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 245–260.
- Парлић Божовић, Јасна Љ. – Јовановић, Бранко Р., *Педагошки аспект посматрања васпитне интенције у Арбанашкој студији Богумила Храбака*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 337–348.
- Пекић, Радмило Б., *Библиографија академика Богумила Храбака*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 605–653.
- Пекић, Радмило Б., *Трагом Богумила Храбака – власи Предојевићи*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 349–376.
- Попов, Чедомир, *Од науке до националне политике* (Василије Ђ. Крестић, *Историјар у времену преломних и судбоносних одлука*), Летопис МС 4 (октобар 2011), 671–680.
- Поповић, Мирослав, *Библиографија Србије за 2010. годину*, БИГ (2011) 295–359.
- Пурић, Мирослав, *Изложбена делатност Народног музеја у Чачку 1953–2010*, Зборник НМЧ 40 (2010), 269–306.
- Радић, Радивој, *Срби пре Адама и после њега: историја једне злоупотребе – слово против „новоромантичара“ 3*. измењено и допуњено изд., Београд, Стубови културе, 2011, 387 стр.
- Radojević, Mira, *Raspad Jugoslavije и udžbenicima istorije*, у: Srpsko-hrvatski odnosi u XX veku – двадесет година од почетка рата, Novi Sad 2011, 211–222.
- Радојевић, Мира, *Савремена српска историографија о југословенско-совјетским односима у Другом светском рату*, у: Српско-руски односи од почетка XVI-II до краја XX века, Београд 2011, 205–218.
- Рајчић, Бисерка, *Русија 1839* (Маркиз Астоле де Кистин, *Русија 1839*), Летопис МС 4 (октобар 2011), 719–727.
- Ракосњик, Јакуб, *Савремени трендови социјалне историографије у Чешкој републици*, Годишњак ДИ 1 (2011) 99–104.
- Рамач, Јанко Ђ. – Пал, Тибор Е., *Историографија о Русинима у јужној Угарској на мађарском језику крајем XIX и на почетку XX века*, Годишњак ФФ НС 2 (2011) 75–86.
- Рамач, Јанко, *Федор Лабош и његово дело у историографији о Русинима у Јужној Угарској*, Истраживања 22 (2011) 153–165.

- Растовић, Александар П., *Британска политика на Балкану у радовима Богумила Храбака*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 399–412.
- Ристановић, Јелена, *Из Књиге наредаба Бановинске болнице у Ужицу 1941. године*, Историјска баштина 20 (2011) 239–248.
- Родаљевић, Драгослава, *Историја ужичког краја 1941. године: библиографија књига и чланака везаних за историју ужичког краја 1941. године*, Историјска баштина 20 (2011) 297–330.
- Романов, Олег, *Народни музеј Краљево – пример деловања музеја у ванредним околностима*, Наша прошлост 12 (2011) 163–176.
- Самарџић, Плигор М., *Требиње са околином у радовима Богумила Храбака*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 413–442.
- Svirčević, Miroslav, *O istoriji Srba – forme revizionističkih trendova u svetu 1990-ih, povodom knjige Philip J. Cohen, Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History*, Texas A & M University Press, 1996, ТИ 3 (2010), 103–114.
- Simić, Ivan, *Global History and Gender Studies: Trends, Problems, and Perspectives*, Годишњак ДИ 3 (2011) 103–113.
- Смиљанић, Аранђел Ј., „Смиљанићи, од Задра соколи“ у научном опусу Богумила Храбака и попис Лике и Крбаве 1712. године, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 479–488.
- Станић, Миле, *Радови Василија Ђерића о Старој Србији и Маћедонији*, ВЗ 8 (2011) 89–101.
- Станојевић, Саша Д., *Делатност дубровачких трговаца и њихове насеобине у јужној Србији у научноистраживачком опусу Богумила Храбака*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 489–500.
- Тарасов, Владимир П., *Копије докумената за безбедносни фонд – зашто су оне потребне? (превод с руског Ранка Рађеновић)*, Архив 1–2 (2011) 9–24.
- Tasić, Dmtitar, *Josip Broz Tito na stranicama Vojnoistorijskog glasnika*, у: Tito – viđenja i tumačenja, ур. Olga Manojlović Pintar, Beograd 2011, 830–841.
- Тимофејев, Александар, *Руски дисиденти и „Дисиденти“ – историја елита, етницитета и друштвених идеја у ауторитарном друштву на примеру развоја конзервативних идеја у СССР-у*, Годишњак ДИ 3 (2010), 115–121.
- Тимофејев, Александар, *Свакодневна историја руског друштва*, Годишњак ДИ 1 (2011) 109–113.
- Туровић, Добросав, *О женама учесницама Топличког устанка у Лесковачком зборнику*, ЛЗ 51 (2011) 191–196.
- Ђулибрк, Јован, *Историографија холокауста у Југославији*, Београд – Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања – Факултет безбедности Универзитета, 2011, 222 стр.
- Navlíková, Lubomíra, *Středověké dějiny Srbů v díle české historičky Milady Paulové*, у: Од Мораве до Мораве II: из историје чешко-српских односа, прир. Верица Копривица, Александра Корда-Петровић, ур. чешког дела Вацлав Штјепанек, Нови Сад – Брно 2011, 97–112.
- Цвејић, Небојша, *Библиографија Зборника радова Народног музеја у Чачку 2001–2010. године*, Зборник НМЧ 40 (2010), 349–396.

- Чанковић, Јасна – Глишић, Сунчица, *Приказ систематизације архивске грађе у оквиру личног фонда Војислава Јовановића Марамбоа*, Архив 1–2 (2011) 57–66.
- Чарапић, Миле, *Ужице у 1941. години у светлу мемоарске грађе Историјског архива Ужице*, Историјска баштина 20 (2011) 269–295.
- Чолић, Љиљана, *Турска и Балкан – некад и сад* (Дарко Танасковић, *Неоосманизам – Повратак Турске на Балкан*), Летопис МС (октобар 2011), 687–690.
- Шћекић, Раденко Љ., *Богумил Храбак на страницама „Историјских записа“*, у: *Живот и дело академика Богумила Храбака*, Косовска Митровица 2011, 511–528.
- Szczepański, Wojciech S., *Bogumil Hrabak (1927–2010) poznavalac istorije Kosovskog vilajeta*, у: *Живот и дело академика Богумила Храбака*, Косовска Митровица 2011, 529–540.

РАЗНО

- Avdić, Selvedin, *Razvoj maloletničkog krivičnog procesnog prava od nastanka Kraljevine Jugoslavije do danas*, НЗ 34 (2011) 197–211.
- Алаџић, Викторија, *Утицај законодавства на просторно планирање града Суботице од почетка XVIII века до Првог светског рата*, у: *Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, ур. Бојана Миљковић-Катић, Срђан Рудић, Београд 2011, 325–346.
- Амедоски, Драгана, *Радмила Тричковић*, ИЧ 60 (2011) 589–590.
- Андрић, Иво, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине – дисертација; Есеји и критике. 1*, дисертацију са немачког превео Зоран Константиновић, Београд – Штампар Макарије; Подгорица – Нова књига, 2011, 396 стр.
- A Short History of Serbian Literature*, Snežana Samardžija ... [et al.]; translated by Branka Levkov Bulat, Belgrade : Serbian PEN centre 2011, 270 str.
- Бајић, Јово, *Купрешани у Лици, Славонији и Далмацији*, Зборник о Србима у Хрватској 8 (2011) 163–188.
- Берић, Петар Љ. – Јосиповић, Драган, *Мачвани у балканским ратовима и Првом светском рату (1912–1918)*, Богатић – Народна библиотека „Јанко Веселиновић“; Београд – Савез потомака ратника Србије 1912–1920, 2011, 498 стр.
- Благојевић, Милош – Душанић, Слободан – Максимовић, Љубомир – Јовановић, Борислав – Ристовић, Милан – Димић, Љубодраг – Мишић, Синиша – Панић-Шторх, Мирослава – Самарџић, Никола – Петковић, Жарко – Стефановић, Данијела – Миљковић, Ема – Вемић, Мирчета, *Историјски атлас*. Београд : Републички геодетски завод – ЈП Завод за уџбенике, 2011. 1 атлас (112 стр.)
- Бошковић, Ђорђе, *Рума: историјски преглед*, Рума – Завичајни музеј – Градска библиотека „Атанасије Стојковић“, 2011, 128 стр.
- Бранковић, Ђорђе, *Хронике славеносрпске*, приредила Ана Кречмер, ур. Никша Стипчевић. – Београд : САНУ, 2011, 544 стр., [1] лист с таблом

- Бранковић, Слободан, *Европска Србија и свет*, Београд – Наша прича плус, 2011, 512 стр.
- Бранковић, Томислав, *Протестантске заједнице у Југославији – друштвени и политички аспекти деловања*, 2., допуњено изд. – Београд – Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања, 2011, 367 стр.
- Велмар-Јанковић, Светлана, *Капија Балкана: брзи водич кроз прошлост Београда*, Београд : Стубови културе, 2011, 616 стр.
- Видосављевић, Владан, *Збирка турских лула Музеја „Рас“ у Новом Пазару*, НЗ 34 (2011) 93–112.
- Вучковић, Владимир, *Нишка епархија : (кратки историјски преглед)*, Ниш – Свен; Суково – Братство манастира Успенија Пресвете Богородице, 2011, 61 стр.
- Гавриловић, Дарко, *Приче из српске старине*, 2. изд. – Сремски Карловци – Каирос, 2011, 253 стр.
- Galogaža, Milan – Galogaža, Marina, *Rusija – filozofija, istorija i geostrategija iz prava na život*, Sremska Kamenica – Slavenski intelektualni resursi, 2011, 717 str.
- Гергова, Иванка, *Поштовање Богородице Тројеручице код Бугара у 18–19. веку*, ЦС 8 (2011) 387–403.
- Глушчевић, Миодраг Д., *Пожежани учесници у ослободилачким ратовима 1912–1918*, у: Ужице и ужички крај у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918, Ужице 2011, 117–228.
- Гогић, Стеван, *Сурчин кроз векове*, Сурчин : С. Гогић, 2011, 319 стр.
- Грујичић, Живан Ј., *Спомен костурница у Осечини – у славу хероја Првог светског рата*, 1. изд. – Осечина – Народна библиотека, 2011, 97 стр.
- Гускова, Јелена, *Поводом књиге Карле дел Понте: „Лова, ја и ратни злочинци“*, Летопис МС 1–2 (2011) 119–132.
- Давидов, Динко, *Сентандреја – српске повеснице*, Београд – Српска академија наука и уметности; Нови Сад – Прометеј – Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине, 2011, 235 стр.
- Dimitrijević, Kosta, *Vekovi Beograda: starobeogradska hronika*, Beograd – Prometej, 2011, 559 str.
- Димић, Жарко, *Сремски Карловци*, 1. изд. – Сремски Карловци – Каирос, 2011, 268 стр., [8] стр. с таблама (фотогр.)
- Динић, Јакша, *Имена река и других вода у поречју Тимока*, ОП 21 (2011) 331–425.
- Дрндаревић, Десанка, *Ратни фотографи и фотографи аматери који су забележили ратни пут 4. пешадијског пука „Стеван Немања“*, у: Ужице и ужички крај у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918, Ужице 2011, 129–152.
- Думић, Оливера, *Манастир Радошин*, Расински анали 9 (2011) 31–46.
- Ђенић, Снежана, *Армијски ђенерал Крста Смиљанић (1868–1944)*, у: Ужице и ужички крај у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918, Ужице 2011, 27–34.
- Ђенић, Снежана, *Златибор: културна и историјска баштина од праисторије до данас*, Чајетина – Библиотека „Љубиша Р. Ђенић“ 2011, 167 стр.

- Ђокић, Небојша, *Прилог познавања историје две средњовековне цркве посвећене Светом Николи у Својнову и Браљини*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 329–344.
- Ђорђевић, Димитрије, *Кроз стари Београд*, прир. Милорад Јовановић, Београд – Службени гласник, 2011, 314 стр.
- Екмеčić, Милорад, *Dugo kretanje između klanja i oranja : istorija Srba u Novom веку (1492–1992)*, 4. изд. – Београд – Евро-Џунти, 2011, 606 стр.
- Енциклопедија Ниша: култура*, редактор Мирољуб Стојановић, Ниш – Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу – Нишки културни центар, 2011, 514 стр.
- Ерац, Милован, *Тројеручица Звечанска*, Крушевац – М. Ерац, 2011, 273 стр.
- Живковић Христић, Зоран, *Милош Ивковић, његов животни пут, стваралаштво и рад у „Друштву за проучавање ослобођених српских области“ у Скопљу 1915. године*, ВЗ 8 (2011) 103–134.
- Zirojević, Olga, *Prilozi iz osmanske istorije*, НЗ 34 (2011) 89–91.
- Zirojević, Olga, *Prilozi za istoriju привреде. I. Šta je boranija (buranija)? II. Putevi krom-pira*, БИГ 2 (2011) 231–249.
- Златар, Богдан М., *Плашки кроз векове: Плашки – извор српства и православља*, Београд – Б. Златар, 2011, 716 стр.
- Зобеница, Николина, *Шилерово филозофско схватање историје*, *Годишњак ФФ НС 1* (2011) 187–194.
- Зорић, Марија, *Историјски развој експлозивних материја*, *Расински анали* 9 (2011) 85–94.
- Ивановић, Дарко, *Села Доње Јасенице у средњем веку и под турском влашћу (1284–1718)*, у: Јасеница и Некудим, Митолошки зборник 25 (2011) 111–126.
- Ивановић, Дарко, *Црква у Марковцу*, *Саборност* 5 (2011) 273–288.
- Израели, Нађа, *Света земља: ходочасничка путовања по библијском местима, православни и старозаветни празници у Светој земљи*, превод са руског Небојша Ковачевић, Београд, Карловац – Мартириа, 2011, 348 стр.
- Илић, Јелица, *Скривена историја: приватни живот знаменитих Тимочана – Народни музеј „Зајечар“, децембар 2011*, *Зајечар – Народни музеј „Зајечар“*, 2011, 11 стр.
- Илић, Марија, *Миграције наших рођака – сјај изгледа и језика старог живота Срба под влашћу Отоманске империје*, ЛЗ 51 (2011) 121–132.
- Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура. Књ. 2 : зборник радова са III научно-стручног скупа одржаног 29–30. септембра 2011 у Зајечару*, ур. Надежда Педовић, Зајечар – Историјски архив „Тимочка крајина“, 2012, 215 стр.
- Јанић, Чедомир – Петровић, Огњан, *Кратка историја ваздухопловства у Србији*, Београд – Аерокомуникације, 2011, 95 стр.
- Јевђевић, Јевђа А., *Руси у Крагујевцу: Јевђа А. Јевђевић*, Крагујевац – Светоуспешски Саборни храм, 2011, 51 стр.
- Јовановић, Милун, *Мобилизаација за Балканске ратове и Први светски рат, са освртом на ужички крај*, у: Ужице и ужички крај у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918, Ужице 2011, 35–52.

- Јовановић, Мирослав, *Једно заборављено сећање на Санкт Петербург – Милан Савић, У Русији: успомене из године 1871*, Руски алманах 16 (2011) 211–226.
- Јовановић, Мирослав, О „две Русије“ у српском друштву или Русија за „унутрашњу употребу“: слика Другог као идентитетско самодефинисање, у: *Срби о Русији и Русима: Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010) – Антологија*, прир. Мирослав Јовановић, Београд – Институт за теолошка истраживања ПБФ – Институт за новију историју Србије, 2011, 11–42.
- Кабилџо Шутић, Симха, *Укритаји: српско-енглеске књижевне везе*, 1. изд. – Београд – Завод за уџбенике, 2011, 210 стр.
- Капић, Feliks Filip, *Dunavski limes Feliksa Kapica*, priredio Đorđe S. Kostić, prevodioci Bojana Vlaisavljević, Gligorije Ernjaković, Đorđe S. Kostić, Beograd – Arheološki institut; Viminacijum – Centar za nove tehnologije, 2011, 311 str.
- Касаш, Александар, *IN MEMORIAM Богумил Храбак (11. јануар 1927–11. децембар 2010)*, Истраживања 22 (2011) 515–516.
- Katroga, Fernando, *Istorija, vreme i pamćenje*, prevela s portugalskog Sonja Asanović Todorović. – Beograd – Clio, 2011, 334 str.
- Клјajić, Marko, *Franjevački Samostan Sv. Ivana Krstitelja i Antuna u Zemuni*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 215–220.
- Кнежевић, Марко, *Српски храмови и топоними у Плавској жупи*, у: Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, одговорни ур. Бранислав Тодић, ур. Милан Радујко, Београд 2011, 465–480.
- Ковачевић, Зоран, *Српска енциклопедија: подухват више генерација*, Летопис МС 1–2 (2011) 172–175.
- Колубара и Подгорина: *насеља, порекло становништва, обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд – Службени гласник – САНУ 2011, 916 стр.
- Костић, Бошко Н., *Официри, пучеви, политичари*, Београд – Друштво Нова искра 2011, 131 стр.
- Коџан, Nadžib, *Nekoliko odlikovanja iz Muzeja „Ras“ u Novom Pazaru*, НЗ 34 (2011) 113–123.
- Крестић, Василије Ђ., *Радослав Грујић: Кратак извештај о политичко-верској активности Ватикана на Балкану кроз векове*, Зборник о Србима у Хрватској 8 (2011) 7–43.
- Крестић, Василије Ђ., *О Српској енциклопедији*, Летопис МС 1–2 (2011) 168–172.
- Крестић, Василије Ђ., *Фрањо III. Кухач: Вук и Вуковци, њихов рад и њихово настојање*, Зборник о Србима у Хрватској 8 (2011) 45–160.
- Кркљуш, Љубомирка, *Правна историја српског народа*, 4. изд. – Београд – Правни факултет Универзитета, Центар за издаваштво и информисање, 2011, 341 стр.
- Крсмановић, Драган, *Четврти пешадијски пук „Стеван Немања“ 1912–1918. године*, у: Ужице и ужички крај у ослободилачким радовима Србије 1912–1918, Ужице 2011, 5–26.
- Кулузов, Маша, *Положај ванбрачне деце у породичној заједници према обичајном праву Јужних Словена*, Зборник радова ПФ НС 3 (2011) 543–551.

- Куљић, Тодор, *Танатополитика: употреба леша, бесмртности и несмртности*, Годишњак ДИ 3 (2011) 33–48.
- Kučinar, Zdravko, *Srpsko filozofsko društvo: kratka istorija. Deo 1, Do osnivanja Jugoslovenskog udruženja za filozofiju i sociologiju (1898–1956)*, Beograd – Službeni glasnik – Srpsko filozofsko društvo, 2011, 187 str.
- Лакић, Зоран М., *Академик Богумил Храбак (1927–2010)*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 15–22.
- Лончар, Драгомир, *Човек коме је књига обележила живот (Др Властимир Ерчић 1927–1991)*, *Museum* 12 (2011) 305–314.
- Лубардић, Богдан, *Јустин Поповић у Оксфорду*, у: Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати 10 (2011) прир. Богољуб Шијаковић, 75–197.
- Лукић, Ненад, *Историја Железника. Књ. 1, 1528–1945*, Beograd – Градска општина Чукарица, 2011, 239 стр.
- Љушић, Радош, *Басарине историографске баханалије*, *Летопис Матице српске* 1–2 (2011) 200–225.
- Љушић, Радош, *Вујкина врата – хроника подгорског села Исток. Део 1*. Beograd : Фреска, 2011. 182 стр.
- Мадих, Милча, *Милорад Радевић (1935–2011)*, *Гласник ИАВ* 45 (2011)
- Максимовић, Љубомир, *Сима М. Ђирковић (29. јануар 1929, Осијек – 14. новембар 2009, Београд)*, у: Споменица академика Симе Ђирковића, ур. Срђан Рудић, Beograd 2011, 9–14.
- Макуљевић, Ненад, *Идеја толеранције и визуелна култура – Молитва Ристе Вукановића*, *Годишњак ДИ 3* (2010), 25–41.
- Маленица, Антун – Деретић, Наташа, *Римско право*, 10. изд. – Нови Сад – Правни факултет, Центар за издавачку делатност 2011, XII, 445 стр.
- Mandić, Ivana, *Srpska pravoslavna crkva u Somboru*, *Religija i tolerancija* 16 (2011) 401–406.
- Maran, Mirča, *Rumuni u Vojvodini: istorija, demografija, identitet Rumuna u vojvođanskim naseljima*, предговор Ranko Končar, превод Romanca Jovanović, Zrenjanin – Zavod za kulturu vojvođanskih Rumuna, 2011, 218 str.
- Маринковић, Радован М. – Вуловић, Александар – Маринковић, Зоран, *Придворица под Јелицом – монографија*, 1. изд. – Чачак – Огранак Вукове задужбине, 2011, 399 стр.
- Марковић, Игнатије, *175 година Богословије Светог Саве у Београд у (1836–2011)*, Beograd – Богословија Светог Саве, 2011, 184 стр., 7 стр. с таблама
- Марковић, Игнатије, *Просветно-педагошки рад епископа Далматинског др Иринеја Ђорђевића*, у: Српска теологија данас 2010, прир. Богољуб Шијаковић, Beograd 2011, 450–454.
- Марковић, Игнатије, *Протојереј Душан Јакшић (1875–1936)*, у: Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати 9 (2011) прир. Богољуб Шијаковић, 242–246.
- Miladinović, Mihailo J., *Istorija Srema od najstarijih vremena do 1718*, Sremska Mitrovića – Blago Sirmijuma 2011, 227 str.

- Милекер, Феликс, *Вршачки град: историјско-археолошка скица*, превео са немачког Миливој Јовановић, Панчево – Историјски архив 2011, 29 стр.
- Milinović, Nemanja D., *Protestantizam u Vojvodini posle Prvog svetskog rata*, Religija i tolerancija 16 (2011) 317–331.
- Милојковић Ђурић, Јелена, *Срби на путевима Балкана, Европе и Средоземља*, 1. изд. – Београд – Завод за уџбенике, 2011, 295 стр.
- Милосављевић, Драгиша, *Манастири Дубница код Нове Вароши, Ковиле под Јавором и Сретење Овчарско – историјско трајање, просторне и градитељске сродности*, Зборник НМЧ 40 (2010), 79–114.
- Милошевић, Драгиша, *Драгослав Петровић – Горски*, Расински анали 9 (2011) 169–178.
- Милошевић, Крсман, *Ратови и сеобе Срба*, Београд – Савез потомака ратника Србије 1912–1920. године, 2011, 362 стр.
- Митровић, Милован, *Српска идеја у доба збркане историјске свести*, Зборник за друштвене науке МС 134 (2011) 1–16.
- Мићевић, Коља, *Лирска историја музике – од Питагоре до Баха. 1–4*, Београд – Службени гласник, 2011.
- Михајловић, Кирило, *Кратки опис свете и најславније лавре царске Хиландара у Светој Гори Атонској настојањем и старањем преподобног проигумана те лавре кир Кирила Михајловића родом са граница Филипопољских за Србе и Бугаре*, прир. Владимир Давидовић, превод Младомир А. Тодоровић, Београд – Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, 2011, 88 стр., [4] листа с таблама
- Мишков, Милован, *Српска певачка друштва и други уметнички извођачи на простору Баната (период до Првог светског рата)*. Књ. 1, Зрењанин – Арт-проект, 2011, 216 стр.
- Млакар, Mirko (Vid), *Gdje je Sv. Sava? Velikani i pravoslavlje u beogradskim knjigama jeromonaha Nikolaja Velimirovića*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 257–256.
- Molitvenik – istorija grkokatoličke crkve – život Sv. Ćirila i Metodija – istorija grkokatoličke parohije u Beogradu*, pripremio Vladislav Varga. – Novi Sad – Ruske slovo; Beograd – Grkokatolička parohija Sv. Ćirila i Metodija, 2011, 119 str.
- Munjiza, Marko, *Istorijski razvoj psihijatrije – istorija pristupa duševno poremećenom čoveku i shvatanja o duševnoj bolesti kroz istoriju i danas*, saradnici Milutin Nenađović, Dragiša Ranđelović, Srđan Milovanović, 1. izd. – Beograd – Službeni glasnik, 2011, 517 str.
- Надовеза, Бранко, *Две интересантне монашке библиографије*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 345–348.
- Надовеза, Бранко, *Србија и Источно питање*, Београд – Milirex, 2011, 260 стр.
- Нешић, Ирина – Пековић, Мирко, *Тамнавски манастир Докмир*, Весник ВМ 38 (2011) 65–78.
- Нешковић, Драган, *Културни идентитет Шапца и европски културни модел*, *Museum* 12 (2011) 275–296.
- Николић, Душан, *Два века Аустријског грађанског законика (1811–2011)*, Зборник МС за друштвене науке 135 (2011) 313–327.

- Nikolić, Zoran Lj., *Masonski simboli u Beogradu*, 4. izd., Beograd – Službeni glasnik, 2011, 296 str.
- Новаковић, Драган, *Исламски мистицизам – суфизам*, Зборник за друштвене науке МС 137 (2011) 481–494.
- 800 година српске медицине – зборник радова 15. Студеничке академије – Студенички зборник*, ур. Брана Димитријевић, Београд – Infinitas – Српско лекарско друштво, 2011, 241 стр.
- 800 година српске медицине – зборник радова Другог научног скупа 800 година српске медицине*, ур. Брана Димитријевић, Београд – Infinitas – Српско лекарско друштво, 2011, 421 стр.
- Павић, Милорад, *Кратка историја Београда а*, превод на енглески Кристина Прибићевић-Зорић, 8. Деретино изд, Београд – Дерета 2011, 87 стр.
- Pavlović, Vukašin, *Država i društvo – studija iz političke sociologije*, Beograd – Čigoja štampa 2011, 433 str.
- Павловић, Момчило – Бонџић, Драгомир – Гаталовић, Миомир – Пантелић, Ивана – Антонић, Горан – Милкић, Рагомир, *Косово и Метохија 1920–2010 – хронологија*, Београд – Институт за савремену историју 2011, 726 стр.
- Палибрк-Сукић, Несиба, *Француски клуб у Панчеву и Француска школа Јелене Николајевне Спиридонове*, 1. изд. – Панчево – Градска библиотека, 2011, 171 стр.
- Parlić-Božović, Jasna, *Istorija pedagoških ideja u Srbiji*, 1. izd. – Kosovska Mitrovica – Filozofski fakultet 2011, 117 str.
- Парлић-Божовић, Јасна Љ., *Образовање Срба у време турске власти*, Зборник радова ФФ у Приштини 41 (2011) 555–568.
- Пекић, Радмило, *Богумил Храбак*, ИЧ 60 (2011) 591–594.
- Perović, Milutin, *Istorija za I razred trogodišnjih stručnih škola (izuzev za daktilografe)*, 14. izd. – Beograd – Zavod za udžbenike, 2011, 219 str.
- Петровић, Душан, *Епископ Никанор Грујић*, Сремски Карловци – Србска православна богословија светог Арсенија I Сремца, 2011, 146, 138 стр.
- Петровић, Љубомир, *Историја српског стрељаштва*, Београд – Институт за савремену историју, 2011, 383 стр.
- Пилчевић, Ђорђе, *Ратни сликари српске војске у Балканским ратовима и у Првом светском рату*, у: Ужице и ужички крај у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918, Ужице 2011, 165–182.
- Пиштевић, Стеван, *Историја спорта у Иригу – поводом четрдесет година од оснивања Кошаркашког клуба „Ириг“*, Ириг, Ириг – Друштво „Ирижана“, 2011, 116 стр.
- Познановић, Раде В., *Немар или заборав према јунацима Карађорђевог звезде*, у: Ужице и ужички крај у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918, Ужице 2011, 85–100.
- Пола века Опште болнице Стефан Високи*, ур. Живорад Јовановић, Смедеревска Паланка – Општа болница Стефан Високи, 2011, 216 стр.
- Поповић, Радомир Ј., *Милорад Радевић*, ИЧ 60 (2011) 585–588.
- Предојевић, Ненад, *О датуму оснивања Архива Војводине (поводом 85 година Архива Војводине 1926–2011)*, Архив 1–2 (2011) 131–137.

- Prilozi istoriji zdravstvene kulture Srbije*, ur. Spira Strahinjić, Niš : Medicinski fakultet Univerziteta – Akademija medicinskih nauka SLD, 2011, 608 str.
- Prilozi za istoriju bibliotekarstva u Petrovaradinu*, priredio Đuro Rajković, 1. izd., Novi Sad – Градска библиотека, 2011, 201 str.
- Пузовић, Владислав, *Личност и дело проф. др Александра Павловича Доброклонског (I део)*, у: Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати 10 (2011) прир. Богољуб Шијаковић, 39–74.
- Пузовић, Предраг, *Задарска богословија*, у: Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати 10 (2011) прир. Богољуб Шијаковић, 279–298.
- Радић, Радивој, *Цариград или Станбол? (Престоница на Босфору у старим српским родословима, летописима, записима и натписима XV–XIX века)*, у: Живот и дело академика Богумила Храбака, Косовска Митровица 2011, 377–398.
- Радић, Радивој, *Сима Ђурковић (1929–2009)*, ВЗ 8 (2011) 331–336.
- Радић, Радмила, *Живот у временима – патријарх Гаврило Дожић 1881–1950*, 2., проширено и допуњено изд. – Београд – Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања, 2011, 717 стр.
- Радовић, Слободан, *Ратни дневници Ужичана 1912–1918*, у: Ужице и ужички крај у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918, Ужице 2011, 183–190.
- Радојевић, Мира – Живковић, Тибор – Шуица, Марко, *Кратка историја Срба*, 3. изд. – Београд – Младинска књига, 2011, 191 стр.
- Радојчић, Милорад, *Велибор Берко Савић (1930–2011)*, Гласник ИАВ 45 (2011)
- Радојчић, Милорад, *Живојин П. Симић (1848–1926) – просветни, друштвени, политички и научни радник*, Гласник ИАВ 45 (2011)
- Радојчић, Милорад, *Подгорци носиоци Карађорђевог звезде*, Гласник ИАВ 45 (2011)
- Радосављевић, Јелена Н., *Црква Грачаница у сећањима проте Богољуба Н. Милошевића*, Гласник ИАВ 45 (2011)
- Радловић, Милан, *Културна идеологија Исидоре Секулић*, Београд – Институт за књижевност и уметност, 2011, 198 стр.
- Ракић, Виолета, *Основна школа „Драгољуб Илић“ из Драчића 1896–2008.*, Гласник ИАВ 45 (2011)
- Раковић, Александар, *Свечана академија на Православном богословском факултету у Београду у поводом великих јубилеја Српске православне цркве*, у: Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати 9 (2011) прир. Богољуб Шијаковић, 286–287.
- Рашевић, Александра, *Модиске и шеширцијске радње у Шапцу крајем 19. и у првој половини 20. века*, *Museum* 12 (2011) 77–134.
- Ризница наслеђа Европе – интегративна заштита културног и природног наслеђа = The treasury of Europe's heritage – integrative protection of cultural and natural heritage / Дани европске баштине, Сремски Карловци, 10–30. септембар 2011.*, ур. Зоран Вапа, Тијана Палковљевић Београд – Министарство културе, информисања и информационог друштва; Нови Сад – Покрајински завод за заштиту споменика културе : Галерија Матице српске, 2011, 109 стр.

- Ружесковић, Саша, *Трагом Самсона Чернова*, Весник ВМ 38 (2011) 79–90.
- Симић, Предраг – Петровић, Ивана, *Историја 8 – радни уџбеник историје за осми разред основне школе са тематским историјским атласом*, 1. Изд, Београд – Нови Логос 2011, 239 стр.
- Симић-Лазар, Драгиња, *Каленић – сликарство, историја*, Београд – Завод за уџбенике 2011, 451 стр.
- Smirnov Brkić, Aleksandra, *Istorija sa istorijskom čitankom i radnom sveskom za peti razred osnovne škole*, 1. izd. – Beograd – Zavod za udžbenike 2011, 155 str.
- Срби о Русији и Русима: Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010) – *Антологија*, прир. Мирослав Јовановић, Београд : Институт за теолошка истраживања ПБФ – Институт за новију историју Србије, 2011, 857 стр.
- Срби у Румунији: чињенице и подаци из скорије прошлости, прир. Миодраг Милин = *Sârbii din România: secvențe și date din istoria recentă*, editor Miodrag Milin, Вршац – Висока школа струковних студија за образовање васпитача „Михаило Палов“, Београд – Српска академија образовања; Arad – Centrul de studii interculturale și interconfesionale al Universității „Aurel Vlaicu“, 2011, 304 стр.
- Србуловић, Ђорђе М., *Кратка историја Новог Сада*, 3. поправљено и допуњено изд. – Нови Сад – Прометеј – Завод за заштиту споменика културе града Новог Сада, 2011, 304 стр.
- Српска енциклопедија. Том 1. Књ. 2, *Београд-Буштрање*, главни уредници Чедомир Попов, Драган Станић, Нови Сад – Матица српска; Београд – Српска академија наука и уметности – Завод за уџбенике, 2011, 690 стр.
- Српска Крајина, ур. Радослав И. Чубрило, Београд : Матић, 2011, 742 стр.
- Српски биографски речник. [Књ.] 5, *Кв-Мао*, главни ур. Чедомир Попов, редактори Милица Бујас, Татјана Пивнички Дринић, Нови Сад – Матица српска, 2011, 852 стр.
- Српски социјалиста др *Živko Topalović (1886–1972)*, priredio i uvodnu studiju napisao Dragan Subotić, Beograd – Institut za političke studije, 2011, 267 str.
- Стајић, Васа, *Нови Сад*, Фототипско изд., Нови Сад : Прометеј, 2011, IV, 251 стр.
- Стаменковић, Александра, *Владимир Р. Петковић и његов рад на Православном богословском факултету*, у: Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати 9 (2011) прир. Богољуб Шијаковић, 247–254.
- Станковић, Славољуб, *Душан Димитријевић, индустријалац*, Расински анали 9 (2011) 113–120.
- Станојевић, Данило, *Равни, Дрежник и Љубање у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918. године*, у: Ужице и ужички крај у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918, Ужице 2011, 153–164.
- Станојевић, Обрад, *Српска енциклопедија: свеопшти зборник знања*, Летопис МС 1–2 (2011) 176–178.
- Stević, Jovica, *Fudbalski klub Radnički iz Sremske Mitrovice : 90 godina uspešnog rada : 1922.–2012*, Beograd – Beoknjiga – Beoletra – Hebisport, 2012, 2059 str.
- Стојановић, Александар, *Др Милош Тривунац: прилози за биографију истакнутог интелектуалца и националног радника*, у: Капија Поморавља, ур. В. Стојанчевић, С. Мишић, А. Булатовић, Варварин 2011, 245–256.

- Stojanović, Biljana, *Priručnik za nastavnike uz udžbenik istorija za šeti razred osnovne škole*, Beograd – Klett, 2011, 71 str.
- Стојанчевић, Владимир, *Борислава Лилић (1946–2010)*, ВЗ 8 (2011) 337–342.
- Стојанчевић, Владимир, *Велика сеоба 1690. године у историјском сећању и традицији становништва историјске Старе Србије*, Расински анали 9 (2011) 7–16.
- Stošić, Ljiljana, *Caspar Luyken's Illustrated Bible among the Serbs and Bulgarians in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Balcanica XLII (2011) 37–48.
- Theodosiou, Efstratios – Manimanis, Vassilios – Димитријевић, Милан С., *Неподесан однос религије и науке: превадавање хелиоцентричне теорије*, у: Антика и савремени свет: религија и култура, ур. Ксенија Марицки-Гађански, Београд 2011, 374–386.
- Тимоћић, Весна, *Путем слова, од дућана до дућана*, *Museum* 12 (2011) 135–176.
- Томић, Владимир М., *Београд ско четворојеванђеље из Музеја града Београд а*, ГГБ57 (2010), 105–133.
- Трајковић, Василије, *Дубница у ослободилачким ратовима*, Врање : Аурора, 2011, 288 стр.
- Трајковић, Милан Ж., *Прилози за биографију проте Драгутина М. Ђорђевића*, ЛЗ 51 (2011) 395–404.
- Трбојевић, Олгица, *Торонталска жупанија (1731–1849) – каталог одабраних садржаја докумената (1786–1790)*, Нови Сад – Архив Војводине 2011, 401 стр.
- Трговчевић, Љубинка, *Даница Милић*, ИЧ 60 (2011) 595–596.
- Трокановић, Јордан, *Тимошка села и Видински pašaluk*, *Negotin – Istorijski arhiv* 2011, 184 str.
- Ђоровић, Владимир, *Историја Југославије*, Фототипско изд. из 1933. – Београд – Марсо, 2011, 622 стр.
- Ђоровић, Владимир, *Историја Срба I–VI*, Крагујевац – Imperija knjiga 2011.
- Ђоровић, Владимир, *Историја Срба*, 2. српско ћирилично изд. – Београд – Акиа М. принц, 2011, VI, 780 стр.
- Ђоровић, Владимир, *Историја Срба*, предговор Бранкица Јозић, Београд – Партенон, 2011, VI, 780 стр.
- Ђоровић, Љубица М., *Илустрована историја Библиотеке града Београд а*, Београд : Библиотека града Београд а, 2011, 168 стр.
- Ђурић, Бобан, *Из живота руског Београд а*, Београд – Филолошки факултет, 2011, 171 стр.
- Forišковић, Aleksandar, *Tekelije*, Novi Sad – Matica srpska, 2011, XIX, 356, XXXIX str., [8] str. s tablama
- Hassiotis, Loukianos, *The Ideal of Balcan Unity from a European Perspective (1789–1945)*, Balcanica 41 (2010), 209–230.
- Церовић, Љубивоје, *Срби у Коморану*, Нови Сад – Прометеј, 2011, 118 стр.
- Чекеринац, Сирмијум – Сремска Митровица: *илустрована хронологија од праисторије до XXI века = Sirmium – Sremska Mitrovica: illustrated chronology from prehistory to the beginning of 21st century*, превод на енглески Љубица Јанков, Сремска Митровица – Музеј Срема, 2011, 120 стр.
- Челиковић, Борисав, *Основе антропогеографског истраживања простора Јасенице*, у: Јасеница и Некудим, Митолошки зборник 25 (2011) 15–28.

- Шаркић, Срђан, *Историја државе и права Србије: историја државе и права II*, 2. неизмењено изд. – Нови Сад – Правни факултет, Центар за издавачку делатност, 2011, 87 стр.
- Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку : документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске = Albanian Genocide of the Serbs in the Twentieth Century : documents of the Archives of the Diocese of Ras-Prizren and Kosovo-Metohija* ; translated from the Serbian by Kosara Gavrilović, ур. Мирјана Литричин, Београд : Жагор = Belgrade – Žagor, 2011, 951 стр., [1] пресав. лист с геогр. картом
- Шукуљевић Марковић, Ксенија, *140 година од отварања Народног позоришта у Београд у*, ГГБ 57 (2010), 301–319.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција БИГ-а прихвата оригиналне научне радове засноване на критичком истраживању историјских извора, који доносе нове научне резултате и проширују фонд историјског знања, у складу с модерним тенденцијама у историјској науци.

Радови могу бити написани на српском или енглеском језику, али скрећемо пажњу ауторима да, уколико желе да се њихови радови читају и, посебно важно, цитирају у иностранству, изаберу овај други језик.

Радови се шаљу електронском поштом, на e-mail (имејл) редакције часописа bel.hist.rev2010@gmail.com. Редакција шаље потврду о пријему текста, а затим се радови прослеђују рецензентима.

Како би се обезбедила **објективност рецензије**, од аутора се тражи да своје податке ставе само на посебну — насловну страну рада, која се не предаје рецензентима, тако да аутори остају анонимни. Две позитивне рецензије, састављене према одређеном обрасцу за рецензенте (в.), неопходне су да би текст био штампан.

Дужина рада не треба да прелази два штампана ауторска табака, односно 32 стране по 1.800 словних карактера с празнинама ('with spaces'), што је укупно 57.600 карактера.

Форматирање текста: Текст треба да буде откуцан **ћириличним или латиничним писмом** у Microsoft Wordu, искључиво фонтом Times New Roman, дупли проред, 12 pt величина слова у основном тексту, 10 pt величина слова у фуснотама, у списку Литературе, и у Закључку. Ако се користи старо/новогрчки — све се ради у овом истом фонту, док се за старословенски језик искључиво користи фонт Храм Студеница (на молбу аутора, секретар БИГ-а ће га послати мејлом).

Начин цитирања у радовима на српском

У фуснотама се користи **скраћени облик цитирања, јер се потпуне библиографске јединице налазе у списку Литературе, иза основног текста, а испред Резимеа (Summary)** (в. ниже: Формални елементи научног рада). Ако је исте године један аутор објавио више радова, онда се уз годину додају слова: a, b, c, d, а његови радови су уређени хронолошки. За зборнике радова, колективна дела, наводе се уредници. Пожељно је после места издавања навести и издавачку кућу.

-
- Благојевић, Милош (2000): О 'Земљишту радње Немањине'. у: Калић, Јованка (ур.) *Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, Научни скупови САНУ, Београд, 67–73.
 - Благојевић 2000, 69.
 - Ђирковић, Сима (1964а): *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*. Београд: САНУ
 - Ђирковић 1964а, 153.
 - Ђирковић, Сима (1964б): *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: СКЗ
 - Ђирковић 1964б, 215.
 - Ђирковић, Сима — Михаљчић, Раде (ур.) (1999): *Лексикон српског средњег века*. Београд: Knowledge
 - Владалац, ЛССВ, 54. (Благојевић, М.)
 - Калић, Јованка (ур.) (1994²): *Историја српског народа II*. Београд: СКЗ
 - ИСН II, 51. (Ђирковић, С.)
 - Ферјанчић, Божидар (1970): Севастократори и кесари у српском царству. *Зборник Филозофског факултета у Београду*, XI/1, 255–262.
 - Ферјанчић, Божидар (ур.) (1959): *Византијски извори за историју народа Југославије II*. Београд: Византолошки институт САНУ
 - Константин Порфирогенит, Спис о народима, ВИИНЈ II, 54.

Радови написани на српском језику треба да поседују следеће формалне елементе:

1. **Насловна страна** — име и презиме аутора, титула, запослење; е-маил и поштанска адреса, и наслов рада на српском и енглеском језику; **текст који ће ићи у првој фусноти под ***, у којој аутор изражава захвалност одређеним лицима, институцијама и наводи наслов пројекта на коме је ангажован;
2. **Текст рада** — Пун наслов; превод наслова на енглески језик;
3. **Апстракт** — од 150 до 250 речи на енглеском језику, који пружа кратак садржај чланка и садржи термине потребне за индексирање радова;
4. **5–8 кључних речи** — српских и енглеских;
5. **Литература** — азбучни/абecedни списак свих коришћених дела, уз посебно издвајање необјављене архивске грађе на почетку листе;
6. **Закључак** — на енглеском језику, обима до 1/10 укупне дужине рада.

INSTRUCTION FOR AUTHORS

BHR Editorial Board accepts original scientific texts based on critical research of historical sources, which produce new scientific results and expand the quantity of historical knowledge, following the modern trends in historical science.

Contributions can be written in Serbian or English language, however, we would suggest the usage of the latter to those authors who wish that their texts be cited in the works of foreign colleagues. Texts should be sent to the following e-mail: bel.hist.rev2010@gmail.com, and every author receives a mail confirming its reception, and then they are distributed to peer-reviewers. To allow **blind refereeing**, authors are asked to identify themselves only on the separate, title page, which should show their names and full postal address for editorial correspondence. This page is not given to reviewers, thus the authors remain anonymous. Two positive reviews, made according to peer-reviewing pattern (cf.), are prerequisites for publishing.

Formatting: Text should not exceed 32 pages with 1.800 characters, i.e. total of 57.600 characters. It should be typed in Microsoft Word, Times New Roman, double spaced, 12pt for text, 10pt for footnotes, the List of references, and the Summary. For Old/Greek language authors are required to use this same font, and for Old-Slavic we recommend 'Hram Studenica' (it can be obtained from the secretary of BHR).

Citation rules for English texts and works written in English or other foreign languages — authors are free to use any of the standard types of citation (Chicago, AHR et al.), only to follow it consequently throughout the text.

For citing Serbian texts, their titles should be translated in English [in brackets]

A full list of references is required at the end of the text, before Summary, and therefore, citations in footnotes are given in shortened form. If there is more than one work of the same author published in the same year, with year is added: a, b, c, d, and the publications are given in chronological order:

Doe 2007a, 332.
Doe 2007b, 65.
Doe 2008, 164.

Contributions written in English should have the following formal parts:

1. **Title page** — author's name, title, position, employment, e-mail; title of the text; **text of the first footnote under *** — contains acknowledgments and/or the title of the project she/he is currently engaged in
2. **Text** — full title with/without subtitle

-
1. **Abstract** — 150 to 250 words — gives a short overview of the text, with terms usually used for indexing
 2. **5 to 8 key words** — terms which are usual for indexing articles
 3. **List of references** in alphabetical order, with archival material given separately, at the beginning of the List,
 4. **Summary** — can be written in Serbian, or language other than English, and should be extensive, up to 1/10 of the whole text

Рецензенти / Reviewers

Академик др Милош Благојевић

Академик др Љубомир Максимовић

Академик др Десанка Ковачевић-Којић

Академик др Јованка Калић

Академик др Михаило Војводић

Академик др Момчило Спремић

Др Андрија Веселиновић, Др Радош Љушић, Др Милан Ристовић,
Др Смиља Марјановић-Душанић, Др Љубомир Димић, Др Маријана
Рицл, Др Недељко Радосављевић, Др Синиша Мишић, Др Никола
Самарцић, Др Влада Станковић, Др Јелена Мргић, Др Мира Радојевић,
Др Ема Миљковић, Др Славенко Терзић, Др Ненад Лемајић, Др Момир
Павловић, Др Момчило Митровић, Др Оливер Јенс Шмит, Др Иво
Голдштајн, Др Еђидио Иветић, Др Селзук Акшин Сомел,
Др Константин Владимировић Никифоров, Др Ханс-Михаел Мидлиг,
Др Христос Ставракос

**БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК (БИГ)
BELGRADE HISTORICAL REVIEW (BHR)**

Vol. III (2012)

Издавач

Филозофски факултет — Одељење за Историју
Универзитет у Београду
Чика Љубина 18–20/V, 11000 Београд, Србија
bel.hist.rev2010@gmail.com
тел.: + 381 11 3206 270, факс: + 381 11 2639-356

Лектура и коректура српског текста
мр Александра Антић

Лектура и коректура енглеског текста
autori

Компјутерска припрема за штампу
Давор Палчић (palcic@eunet.rs)

Штампа
Sapient Graphics doo
Нехруова 2а, 11070 Нови Београд

Тираж
500